ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК

В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

STUDIES

IN MEMORY OF RUMEN KATINCHAROV

СОФИЯ 2021 SOFIA

СБОРНИК
В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

STUDIES
IN MEMORY OF RUMEN KATINCHAROV

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

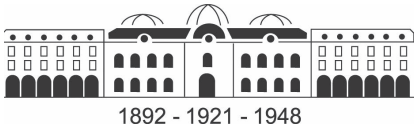

Национален археологически институт с музей
Българска академия на науките
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences

СБОРНИК
В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

STUDIES
IN MEMORY OF RUMEN KATINCHAROV

Съставител Диана Гергова
Под редакцията на Жени Василева и Татяна Стефанова
Editor Diana Gergova
Content editors Zheni Vasileva and Tatiana Stefanova

СОФИЯ 2021 SOFIA

1892 - 1921 - 1948

Национален археологически институт с музей
Българска академия на науките
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences

© НАИМ – БАН, издател
© Диана Гергова, съставител
© Жени Василева, Татяна Стефанова, редактори
© Diana Gergova, editor
© Zheni Vasileva, Tatiana Stefanova, content editors

© Гергана Ангелова, езиков редактор и коректор
© Gergana Angelova, Bulgarian copyeditor

© Росица Кънева, графичен дизайн
© Rositsa Kaneva, graphic designer

© На корицата: керамичен съд, ранна бронзова епоха, Дипсизка селищна могила до с. Езеро, Новозагорско (сн. К. Георгиев)

Печатница: Булгед ООД
Printing house: BULGED

ISSN 0323-9535 (print)
ISSN 2603-4603 (online)

ISBN 978-619-254-002-9 (print)
ISBN 978-619-254-003-6 (online)

София 2021

1934 – 2005

Румен Катинчаров

СЪДЪРЖАНИЕ

CONTENTS

Биографични бележки за Румен Катинчаров 11
Biographical note about Rumen Katincharov

Библиография на трудовете на Румен Катинчаров..... 13
Bibliography of the publications of Rumen Katincharov

Списък на авторите 17
List of the authors

Диана ГЕРГОВА. Румен Катинчаров и селищна могила Дядово – един от знаковите обекти в Югоизточна Европа 19
Diana GERGOVA. Rumen Katincharov and Tell Dyadovo – a landmark site in Southeastern Europe

Иван МАСЛАРОВ. Спомени за Румен Катинчаров..... 23
Ivan MASLAROV. Memories of Rumen Katincharov

Валентина КОЗЕНКОВА. Румен Катинчаров в Северо-Кавказской экспедиции: памятные вехи встреч 25
Valentina KOZENKOVA. Rumen Katincharov in the Northern Caucasus expedition: meetings of great importance

НЕОЛИТ И ХАЛКОЛИТ
NEOLITHIC AND CHALCOLITHIC

Васил НИКОЛОВ. Резултати от теренните проучвания на Провадия-Солницата (2005 – 2020 г.) . 31
Vasil NIKOLOV. Results of the excavations at Provadia-Solnitsata (2005 – 2020)

Станимира ТАНЕВА. Късноxалколитен кремъчен ансамбъл от селищна могила Хотница (Северна България) 41
Stanimira TANEVA. The Late Chalcolithic flint assemblage from Tell Hotnitsa (Northern Bulgaria)

Татяна КЪНЧЕВА-РУСЕВА. Приложение на накитите от комплекса Коджадермен – Гумелница – Караново VI. Опит за реконструкция 53
Tatiana KANCHEVA-RUSEVA. Uses of jewellery from the Kodzadermen – Gumelnitsa – Karanovo VI complex. An attempt for reconstruction

Steve ZÄUNER. Gelochte Schädel: interpersonelle Gewalt im chalkolithischen Tell Junazite 63
Steve ZÄUNER. Perforated Skulls: an interpersonal violence at Chalcolithic Tell Yunatsite

Лолита НИКОЛОВА. Археология и енкултурация (в контекста на балканската праистория)..... 73
Lolita NIKOLOVA. Archaeology and Enculturation (in the context of the Balkan prehistory)

БРОНЗОВА ЕПОХА
BRONZE AGE

Hitoshi KAMURO. Ezero and Dyadovo: a comparative study on the settlement structure of the Early Bronze Age sites in Thrace 93
Хитоши КАМУРО. Езеро и Дядово: сравнителен анализ на селищната структура през ранната бронзова епоха в Тракия

Zheni VASILEVA. Early Bronze Age ornament from Tell Dyadovo 115
Жени ВАСИЛЕВА. Раннобронзово украшение от селищна могила Дядово

Наталия СКАКУН, Вера ТЕРЕХИНА. Результаты комплексного изучения производственного инвентаря из позднеэнеолитических горизонтов телля Дядово 121
Natalia SKAKUN, Vera TEREHINA. Results of a comprehensive study of production equipment from the Late Chalcolithic construction levels of tell Dyadovo

Кънчо КЪНЧЕВ. Иновациите и прогресът в стопанския живот на селищата от раннометалните епохи в Дядово, община Нова Загора 131
Kancho KANCHEV. Innovations and progress in the economy of the settlements in the early metal periods in Dyadovo, Nova Zagora Municipality

Явор БОЯДЖИЕВ, Йоанис АСЛАНИС. Укрепление от втория етап на ранната бронзова епоха в селищна могила Юнаците 139
Yavor BOYADZHIEV, Ioanis ASLANIS. Fortification from the second phase of the Early Bronze Age at Tell Yunatsite

Мария ГЮРОВА. Кремъчен ансамбъл от раннобронзовата епоха от селищна могила Юнаците: функционален анализ 145
Maria GUROVA. Early Bronze Age flint assemblages from Tell Yunatsite: functional analysis

Nikolai SIRAKOV, Tsoni TSONEV. Early Bronze Age chipped-stone assemblages from Tell Yunatsite (Southern Bulgaria) 155
Николай СИРАКОВ, Цони ЦОНЕВ. Раннобронзови кремъчни ансамбли от селищна могила Юнаците (Южна България)

Величка МАЦАНОВА. Украшения от ранната бронзова епоха от селищна могила Юнаците 171
Velichka MAZANOVA. Der Frühbronzezeitliche Schmuck von Tell Yunatzite

Jocelyne DESIDERI, Déborah ROSSELET-CHRIST, Matteo GIOS, Diana GERGOVA, Jordan ATANASSOV. Sboryanovo – Tumulus 39 (Bulgaria). Residential history of an Early Bronze Age individual using strontium isotope ratio. 183
Джоселин ДЕЗИДЕРИ, Дебора РОСЛЕТ-КРИСТ, Матео ДЖОС, Диана ГЕРГОВА, Йордан АТАНАСОВ. Сборяново – могила 39 (България). Жилищната история на човек от ранната бронзова епоха, разкрита с анализ на съотношението на стронциев изотоп

Диана ДИМИТРОВА. Гробове от ранната бронзова епоха в Габрова могила 191
Diana DIMITROVA Early Bronze Age graves in Gabrova tumulus

Peter MINKOV. Early Bronze Age clay models of vehicles and wheels: an attempt to identify them on the present-day Bulgarian territories 203
Петър МИНКОВ. Раннобронзови керамични модели на превозни средства и колела: опит за идентифицирането им в съвременните български земи

Гавраил ЛАЗОВ. Каменна брадва-скиптър от фонда на Национален исторически музей – София 215
Gavrail LAZOV. Stone axe-scepter from the collection of the National Museum of History – Sofia

Христина ВЪЛЧАНОВА. Принос към проблема на селищния живот в Западните Родопи 219
Hristina VALCHANOVA. A contribution to the problem of the settlement life in the Western Rhodope Mountains

Мартин ХРИСТОВ. Некропол от ранната бронзова епоха край с. Дъбене, община Карлово: някои предварителни наблюдения 233
Martin HRISTOV. Early Bronze Age cemetery near the village of Dubene, Karlovo Municipality: some preliminary observations

ТРАКИЙСКИ ПЕРИОД И АНТИЧНОСТ
THRACIAN PERIOD AND ANTIQUITY

Анатолий КАНТОРОВИЧ, Владимир ЕРЛИХ. Антропоморфные изображения в меото-скифской торевтике 241
Anatoly KANTOROVICH, Vladimir ERLIH. Anthropomorphic images in the Meotic-Scythian toreutics

Момчил КУЗМАНОВ. Метални съдове в Тракия и Анатолия през ранната желязна епоха 261
Momchil KUZMANOV. Metal vessels in Thrace and Anatolia during the Early Iron Age

Diana GERGOVA. The *naiskos* from the Sveshtari tomb. Getic burial rituals and events dated back to the first half of the 3rd century BC. 271
Диана ГЕРГОВА. Наискосът от Свещарската гробница. Гетски погребални обреди и събития от първата половина на III в. пр. Хр.

Васил МАРКОВ. Тракийското скално светилище „Св. Гергьова скала" край село Бачево, Разложко и митът за слизането в подземния свят. 281
Vassil MARKOV. The Thracian Sveti Gergyova skala Rock Sanctuary near the village of Bachevo, Razlog region and the myth of the descent to the Underworld

Златозара ГОЧЕВА. Някои данни за тракийската религия в „Аргонавтиката" на Аполоний Родоски 285
Zlatozara GOCHEVA. Data on the Thracian religion provided by the Argonautica of Apollonius of Rhodes

Николай МАРКОВ. Бележки за три златни предмета от Късната античност 289
Nikolai MARKOV. Notes on three golden objects dated back to the Late Antique

Jan STRONK. Persian Presence and Influences on Thrace until ca. 475 BC/BCE: An Inquiry into the Literature Sources 293
Ян СТРОНК. Персийско присъствие и влияние в Тракия до 475 г. пр. Хр.: поглед върху писмените сведения

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
INTERDISCIPLINARY STUDIES

Чавдар НАЧЕВ, Кънчо КЪНЧЕВ. Седиментно-петрографско изследване на кремъчни артефакти от селищна могила Дядово, Южна България 305
Chavdar NACHEV, Kancho KANCHEV. Sedimentological and petrographic study on flint artifacts from Tell Dyadovo, Southern Bulgaria

Ognyan MALINOV, Stoian DJAMBAZOV, Albena YOLEVA, Diana GERGOVA, Kancho KANCHEV, Tatiana KANCHEVA-RUSEVA, Dimitar GENOV. Geological position of Tell Dyadovo and Tell Ezero (Nova Zagora Municipality, Bulgaria) and probable clay deposits for the production of the local prehistoric pottery 311
Огнян МАЛИНОВ, Стоян ДЖАМБАЗОВ, Албена ЙОЛЕВА, Диана ГЕРГОВА, Кънчо КЪНЧЕВ, Татяна КЪНЧЕВА-РУСЕВА, Димитър ГЕНОВ. Геоложка позиция на селищни могили Дядово и Езеро (община Нова Загора, България) и вероятна керамична суровина за производство на откритата праисторическа керамика

Alexandar ALEKSANDROVSKY, Vera BALABINA, Tatiana MISHINA, Sergey SEDOV. Tell Yunatsite and the open settlement near it: comparative pedological analysis in the context of archaeological stratigraphy 321
Александър АЛЕКСАНДРОВСКИ, Вера БАЛАБИНА, Татяна МИШИНА, Сергей СЕДОВ. Телль Юнаците и открытое поселение рядом с ним – сравнительный педологический анализ в контексте археологической стратиграфии

Мери КОВАЧЕВА, Мария КОСТАДИНОВА-АВРАМОВА, Даниела ЙОРДАНОВА, Диана ГЕРГОВА, Явор БОЯДЖИЕВ, Николай ДЕРМЕНДЖИЕВ, Татяна КЪНЧЕВА-РУСЕВА, Димитър ГЕНОВ. Хроностратиграфия на селищна могила Дядово въз основа на археомагнитните изследвания ... 333
Meri KOVACHEVA, Maria KOSTADINOVA-AVRAMOVA, Daniela YORDANOVA, Diana GERGOVA, Yavor BOYADZHIEV, Nikolai DERMENDZHIEV, Tatiana KANCHEVA-RUSEVA, Dimitar GENOV. Chronostratigraphy of Tell Dyadovo based on archaeomagnetic studies

Masao SEMMOTO, Toru SHIBATA, Hitoshi KAMURO. One Step to Provenance Analysis on Pottery in Early Bronze Age Bulgaria: A Preliminary Study of Dyadovo and Ezero in Upper Thrace 345
Масао СЕМОТО, Тору ШИБАТА, Хитоши КАМУРО. Стъпка в анализа на произхода на керамиката през ранната бронзова епоха в България: предварителни изследвания за Дядово и Езеро в Горнотракийската низина

Димчо РАДЕВ, Александър СУЛТАНОВ. Реставрация на есхарата, открита през август 2008 г. при редовни археологически разкопки до крепостната стена на гетската столица Хелис 359
Dimcho RADEV, Alexsandar SULTANOV. Restoration of the eshara unearthed in august 2008 during regular excavations near the defensive wall of Helis, the capital of the Getae

Александър СУЛТАНОВ. Скалният материал, използван за строежа на тракийската гробница край село Александрово, Хасковско 367
Alexander SULTANOV. The rocks used for the construction of the Thracian tomb near the village of Aleksandrovo, Haskovo region

МУЗЕИ, ОПАЗВАНЕ И СОЦИАЛИЗАЦИЯ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО
MUSEUMS, PRESERVATION AND SOCIALIZATION OF THE CULTURAL HERITAGE

Аглика ИКОНОМОВА. Аварийни реставрационни работи по археологически структури в селищната могила край село Дядово – проблеми и решения 371
Aglika IKONOMOVA. Emergency restoration on archeological structures in a settlement mound near the village of Dyadovo – problems and solutions

Леонора БОНЕВА. Децата в профила на музейната публика (по материали от Националния исторически музей – София) 377
Leonora BONEVA. The children in the profile of the museum audience (based on projects of the National Museum of History – Sofia)

БИОГРАФИЧНИ ДАННИ ЗА РУМЕН КАТИНЧАРОВ
BIOGRAPHICAL NOTE ABOUT RUMEN KATINCHAROV

Румен Василев Катинчаров е роден на 19 април 1934 г. в Якоруда, Благоевградски окръг. Завършва прогимназия в Якоруда и гимназия във Велинград през 1952 г. През 1954 г. е приет за студент във Философско-историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски", специалност „История". Завършва висшето си образование през 1959 г. със специалност „История" и профил „Музейно дело и археология".

През октомври 1959 г. започва работа като учител в професионално-техническо училище по дървообработка и облекло в Етрополе. През октомври 1960 г. постъпва на работа в Археологическия институт с музей при БАН като специалист-археолог. От 22 ноември 1963 г. е научен сътрудник III степен, а от 1 април 1966 г. – научен сътрудник II степен. През 1975 г. изпълнява длъжността научен секретар на АИМ. През 1981 г. е избран за директор на Националния археологически музей, а през 1983 г. за заместник-директор на Археологическия институт с музей при БАН. Между 1982 и 1989 г. завежда секция „Праистория" в АИМ. През 1985 г. е избран за генерален директор на ДО „Културно-историческо наследство" към Комитета за култура, а впоследствие – за директор на генерална дирекция „Музеи и галерии" в Министерство на културата. От ноември 1985 г. до декември 1994 г. е и директор на Националния исторически музей – София.

През 1977 г. защитава дисертация на тема „Бронзовата епоха в Югоизточна България" с рецензенти проф. Георги Ил. Георгиев и проф. Мария Чичикова. Същата година чете лекции в Амстердамския университет, Холандия.

Румен Катинчаров е сред основните ръководители в изграждането на експозицията на НАИМ – БАН. През годините води редица курсове и спецкурсове по бронзова епоха в СУ „Св. Климент Охридски". Ръководител е на аспиранти и дипломанти, между които и редица аспиранти от Виетнам.

Румен Катинчаров е автор на над 60 научни студии и публикации, отпечатани в България и чужбина. Неговите научни интереси са насочени главно към въпроси на периодизацията и хронологията на бронзовата епоха, обществената структура, религиозния живот през посочения период и др. Той е и сред първите български археолози, проследяващи културните контакти на днешните български земи с Микена, Троада и други региони през бронзовата епоха.

Румен Катинчаров участва в редица международни научни конгреси и симпозиуми в България и чужбина. С тази своя дейност той допринася значително за популяризирането на постиженията на българската праистория в България и чужбина. Румен Катинчаров е член на авторския колектив на том I на многотомната „История на България". Той участва в написването и редактирането на съвместната българо-съветска монография „Езеро. Раннобронзовото селище", публикувана през 1979 г. Дългогодишен член на редколегията на списание „Археология" и на редколегията на българо-съветската поредица Studia Praehistorica.

Като археолог и специалист по бронзова епоха Румен Катинчаров участва активно в редица археологически проучвания в днешните български земи – селищна могила Езеро, Сливенско, селищна могила при Казанлък, пещера Магурата и др. Като научен ръководител той ръководи разкопките на надгробната могила при с. Главан, Старозагорско, на селищните могили Нова Загора и Юнаците, Пазарджишко, и праисторическото селище до с. Балей, Видинско. През 1977 г. става ръководител на българо-холандската археологическа експедиция, проучваща селищната могила Дядово, Сливенско, а от 1983 г. – на археологическите разкопки на българо-германската експедиция в микрорегиона на с. Драма, Ямболско.

Румен Катинчаров е носител на редица награди. За активно участие по време на подготовката и честването на 100-годишнината на БАН е награден с юбилейния медал „100 години БАН". За дългогодишната си научна дейност в Новозагорския край е награден със златна значка „Нова Загора" и е удостоен със званието почетен гражданин. През 1976 г. е избран за член на Италианския институт за праистория и протоистория във Флоренция. През 1977 г. е награден със значка „Отличник на БАН", а през 1981 г. – с юбилеен медал „1300 години България". През 1984 г. е награден и с орден „Кирил и Методий" – I степен.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ
BIBLIOGRAPHY OF THE PUBLICATIONS OF RUMEN KATINCHAROV

1961

Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. Археологически находки от пещерата Магура. Археология III, 3, 56 – 64.

1964

Р. Катинчаров. Деветата отчетна конференция на Археологическия институт и музей при БАН за 1963 г. Археология VI, 3, 82 – 85.

1969

Р. Катинчаров. Неолитна мраморна фигурка от гр. Казанлък. Археология XI, 2, 55 – 53.

1971

R. Katincharov, G. Tabakova. The Settlement Mound. MBI 5, 35 – 37.

1972

Р. Катинчаров. Антропоморфни фигурки от селищната могила до с. Езеро, Сливенско. Известия на Археологически институт, XXXIII, 71 – 77.

Р. Катинчаров. Основниые результы раскопок первобытнаго поселение в г. Нова Загора (Южная Болгария) в 1968 и 1970 г. Советская археология 1972, 1, 242 – 247.

R. Katinčharov. Habitations de l'age du bronze moyen du tell Nova Zagora (Bulgarie du Sud). Thracia, I, 1972.

1973

Р. Катинчаров. Относно датировката и интерпретацията на мраморната фигурка от гр. Казанлък. Археология XV, 3, 22 – 30.

R. Katinčharov. Trouvailles de l'age du bronze moyen a Nova Zogara (Bulgarie du Sud). Actes du VIIIe Congres Internat. Sciences Prehist. Protohist. Beograd 9-15 Sepptembre 1971 3: rapports et corapports (Beograde 1973), 66 – 75.

1974

Р. Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. Археология 1, 1974, 1 – 22.

Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. Разкопки в пещерата Магура през 1971 г. Известия на Археологически институт XXXIV, 107 – 135.

1975

Р. Катинчаров. Селища и жилища от бронзовата епоха в Югоизточна България. МПК XV, 4, 4 – 13.

Р. Катинчаров. Проучвания на бронзовата епоха в България (1944 – 1974). Археология, София 17/2, 1 – 17.

R. Katinčharov. Traits caracteresiques de la civilization de l'age du bronze ancient et moyen en Bulgarie. Acta Archaeologica Carpatica XV, 85 – 111.

1977

Р. Катинчаров. Бронзовата епоха в Югоизточна България: дисертация за присъждане на научната степен „кандидат на историческите науки".

1979

Р. Катинчаров. Разлагане на първобитнообщинния строй. Бронзова епоха. Във: Велков, В. (ред.) История на България, том 1, София, 86 – 110.

Р. Катинчаров. Културни връзки и взаимоотношения през бронзовата епоха между българските земи и съседните територии от Югоизточна Европа. България в света от древността до наши дни, том 1, София.

Г. Георгиев, Мерперт, Н., Катинчаров, Р. Езеро. Раннобронзовото селище. БАН, София.

1980

Р. Катинчаров, Бест, И., Николов, В., Николова, В. Селищна могила до с. Дядово: сондажен изкоп (Археологически разкопки 1977 – 1978). Expeditio Thracia 1, 9 – 94.

R. Katinčharov. Les Rites Funeraires Pendant L'age du Bronze en Bulgaria. Thracia V, Serdicae.

1981

R. Katinčharov. Etat et recherches sur la l'age du bronze en Bulgarie du Sud-Est. Известия на Археологическия институт XXXVI, София, 117 – 140.

1982

Р. Катинчаров. Бронзовата епоха в България – Троя и Тракия. Каталог на изложбата. София.

R. Katinčharov. Sur La Synchronisation des Civilisations de L'age du Bronze Ancien en Thrace et Dans La Region D'egee et D'Anatolie. Thracia Praehistorica, supplement Pulpudeva 3.

1984

Р. Катинчаров. Художествен бронз от римската епоха в Националния археологически музей при БАН. Център за ПИП при КК, София.

R. Katinčarov. Problèmes de l'âge du bronze en Europe du Sud-Est. In: Peshev, Popov, Yordanov, von Bredov (eds.). Dritter internationaler thracologischer Kongress, vol. 1, 171 – 182.

1989

R. Katinčharov. Relations culturellels entre la trace, La

grece et l'Anatolia du nord-ouest a l'age du bronze moyen et recent. Actes du IV. CiTh. Leiden.

1994

Р. Катинчаров, Аврамова., М. Едно неочаквано съкровище. Проблеми на изкуството 27, 4, 4 – 6.

Р. Катинчаров, Мацанова, В. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко. В Николов, В. (ред.) Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Г. И. Георгиев, 155 – 173.

1995

Р. Катинчаров, Мерперт, Н., Титов, В. Мацанова, В., Авилова, Л. Селищна могила при село Юнаците. Том I, София: Агато.

R. Katincharov, Matsanova, V. The Tell near the Village of Yunatsite, Pazardjik District. In Nikolova L. (ed.) Early Bronze Age Settlement Patterns, Sofia.

2001

А. Фол, Изследвания в микрорегиона на с. Драма (1983 – 1999). УИ „Св. Климент Охридски", София.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ОТКРИТИЯ И РАЗКОПКИ

Р. Катинчаров, М. Кънчев. Разкопки на селищната могила в гр. Нова Загора. Археологически открития и разкопки през 1975 г. XXI национална археологическа конференция 4-7 юни 1976 г., 25.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1975 г. XXI национална археологическа конференция 4-7 юни 1976 г., 26.

Р. Катинчаров, М. Кънчев. Разкопки на селищната могила в гр. Нова Загора. Археологически открития и разкопки през 1976 г. XXII национална археологическа конференция в гр. Русе. (Резюмета на доклади). София, 1977.

Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1976 г. XXII национална археологическа конференция в гр. Русе. (Резюмета на доклади). София, 1977.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1976 г. XXII национална археологическа конференция в гр. Русе. (Резюмета на доклади). София, 1977.

Р. Катинчаров, В. Николов. Разкопки на селищната могила до с. Дядово, Сливенски окръг. Археологически открития и разкопки през 1977 г. XXIII национална археологическа конференция в гр. Видин. София, 1978, 37.

Р. Катинчаров, М. Кънчев. Разкопки на селищната могила в гр. Нова Загора. Археологически открития и разкопки през 1977 г. XXIII национална археологическа конференция в гр. Видин. София, 1978, 37.

Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1977 г. XXIII национална археологическа конференция в гр. Видин. София, 1978, 41.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1977 г. XXIII национална археологическа конференция в гр. Видин. София, 1978, 43.

Р. Катинчаров, М. Димитрова. Разкопки на надгробната могила при с. Главан, Старозагорски окръг. Археологически открития и разкопки през 1977 г. XXIII национална археологическа конференция в гр. Видин. София, 1978, 43.

Р. Катинчаров, В. Николов, Б. Борисов, В. Жакова. Разкопки на селищната могила до с. Дядово, Сливенски окръг. Археологически открития и разкопки през 1978 г. XXIV национална археологическа конференция в гр. Пазарджик. София, 1979, 37.

Р. Катинчаров, М. Кънчев, Т. Кънчева. Разкопки на селищната могила в гр. Нова Загора. Археологически открития и разкопки през 1978 г. XXIV национална археологическа конференция в гр. Пазарджик. София, 1979, 38.

Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1978 г. XXIV национална археологическа конференция в гр. Пазарджик. София, 1979, 40.

Р. Катинчаров, М. Кънчев, Т. Кънчева. Разкопки на селищната могила в гр. Нова Загора. Археологически открития и разкопки през 1979 г. XXIV национална археологическа конференция в гр. Хасково. София, 1980, 43.

Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1979 г. XXIV национална археологическа конференция в гр. Хасково. София, 1980, 45.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1979 г. XXIV национална археологическа конференция в гр. Хасково. София, 1980, 46.

Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1980 г. XXVI национална археологическа конференция в гр. Преслав. София, 1981, 32 – 34.

Р. Катинчаров, М. Кънчев, Т. Кънчева. Разкопки на селищната могила в гр. Нова Загора. Археологически открития и разкопки през 1980 г. XXVI национална археологическа конференция в гр. Преслав. София, 1981, 35 – 36.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1980 г. XXVI национална археологическа конференция в гр. Преслав. София, 1981, 36 – 39.

Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1981 г. XXVII национална археологическа конференция в гр. Михайловград. Михайловград, 1982, 22.

Р. Катинчаров, М. Кънчев, Т. Кънчева. Разкопки на селищната могила в гр. Нова Загора. Археологически открития и разкопки през 1981 г. XXVII национална археологическа конференция в гр. Михайловград. Михайловград, 1982, 23.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1981 г. XXVII национална археологическа конференция в гр. Михайловград. Михайловград, 1982, 24.

Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1982 г. XXVIII национална археологическа конференция в гр. Плевен. Плевен, 1983, 22.

Р. Катинчаров, М. Кънчев, Т. Кънчева. Разкопки на селищната могила в гр. Нова Загора. Археологически открития и разкопки през 1982 г. XXVIII национална археологическа конференция в гр. Плевен. Плевен, 1983, 25.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1982 г. XXVIII национална археологическа конференция в гр. Плевен. Плевен, 1983, 26.

Р. Катинчаров, В. Мацанова, Н. Я. Мерперт, В. С. Титов, Л. Авилова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1983 г. XXIX национална археологическа конференция в гр. Смолян. Смолян, 1984, 38 – 40.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1983 г. XXIX национална археологическа конференция в гр. Смолян. Смолян, 1984, 41.

Р. Катинчаров, Р. Хахман, Ян Лихардус. Разкопки на селищната могила при с. Драма, Ямболски окръг. Археологически открития и разкопки през 1984 г. XXX национална археологическа конференция в гр. Сливен. Сливен, 1985, 31 – 34.

Р. Катинчаров, В. Мацанова, Н. Я. Мерперт, В. С. Титов. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1984 г. XXX национална археологическа конференция в гр. Сливен. Сливен, 1985, 56 – 58.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Разкопките в праисторическото селище до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1984 г. XXX национална рхеологическа конференция в гр. Сливен. Сливен, 1985, 60 – 61.

Р. Катинчаров, М. Кънчев, Т. Кънчева. Разкопки на селищната могила в гр. Нова Загора. Археологически открития и разкопки през 1984 г. XXX национална археологическа конференция в гр. Сливен. Сливен, 1985, 62.

Р. Катинчаров, Р. Георгиева, Б. Борисов. Разкопки на селищната могила до село Дядово, Сливенски окръг. Археологически открития и разкопки през 1984 г. XXX национална археологическа конференция в гр. Сливен. Сливен, 1985, 62.

Р. Катинчаров, Р. Хахман, Ян Лихардус, В. Николов, Ил. Илиев. Разкопки на селищната могила при с. Драма, Ямболски окръг. Археологически открития и разкопки през 1985 г. XXXI национална археологическа конференция в гр. Велико Търново. Велико Търново, 1986, 24 – 25.

Р. Катинчаров, В. Мацанова, Н. Я. Мерперт, В. С. Титов, Л. Авилова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1985 г. XXXI национална археологическа конференция в гр. Велико Търново. Велико Търново, 1986, 36 – 38.

Р. Катинчаров, Д. Гергова, М. Кънчев, Т. Кънчева, Кр. Лещаков, М. Генов. Разкопки на селищната могила до село Дядово, Сливенски окръг. Археологически открития и разкопки през 1985 г. XXXI национална археологическа конференция в гр. Велико Търново. Велико Търново, 1986, 41 – 43.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Селище от късната бронзова епоха до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1985 г. XXXI национална археологическа конференция в гр. Велико Търново. Велико Търново, 1986, 45.

Р. Катинчаров, М. Лихардус, Жан-Пол Демул, Ил. Кулов, М. Кулова. Българо-френски археологически проучвания на праисторическото селище при с. Ковачево, Благоевградски окръг. Археологически открития и разкопки през 1986 г. XXXII национална археологическа конференция в гр. Разград. Разград, 1987, 45.

Р. Катинчаров, Р. Хахман, Я. Лихардус, В. Николов, Ил. Илиев. Българо-немски разкопки на селищната могила при с. Драма, Ямболски окръг. Археологически открития и разкопки през 1986 г. XXXII национална археологическа конференция в гр. Разград. Разград, 1987, 47.

Р. Катинчаров, В. Мацанова, Н. Я. Мерперт, В. С. Титов, Л. Авилова. Българо-съветски разкопки на селищна могила при с. Юнаците, Пазарджишки окръг. Археологически открития и разкопки през 1986 г. XXXII национална археологическа конференция в гр. Разград. Разград, 1987, 47.

Р. Катинчаров, Д. Гергова, М. Кънчев, Т. Кънчева, Д. Генов, К. Лещаков, М. Стефанова, В. Динчев, Д.

Димитрова, Я. Бест, Я. Строник, Х. Судзуки, Т. Секине, Х. Камури, Я. Кинпара, М. Тао. Разкопки на селищната могила при с. Дядово, Сливенски окръг (българо-холандско-японска експедиция). Археологически открития и разкопки през 1986 г. XXXII национална археологическа конференция в гр. Разград. Разград, 1987, 63 – 65.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Селище от късната бронзова епоха до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1986 г. XXXII национална археологическа конференция в гр. Разград. Разград, 1987, 68 – 70.

Р. Катинчаров, Ж. Демул, М. Лихардус, Ил. Кулов, М. Кулова. Проучвания на праисторическото селище при с. Ковачево, Благоевградски окръг. Археологически открития и разкопки през 1987 г. XXXIII национална археологическа конференция в гр. Благоевград. Благоевград, 1988, 24 – 25.

Р. Катинчаров, Р. Хахман, Я. Лихардус, В. Николов, Ил. Илиев. Разкопки на селищната могила при с. Драма, Ямболски окръг. Археологически открития и разкопки през 1987 г. XXXIII национална археологическа конференция в гр. Благоевград. Благоевград, 1988, 30.

Р. Катинчаров, В. Мацанова, Д. Генов, Н. Я. Мерперт, Т. Мишина. Българо-съветска експедиция на селищна могила при с. Юнаците, Пловдивска област. Археологически открития и разкопки през 1987 г. XXXIII национална археологическа конференция в гр. Благоевград. Благоевград, 1988, 42.

Р. Катинчаров, Д. Гергова, М. Кънчев, Т. Кънчева, Д. Генов, Я. Строник с колектив Х. Сузуки, К. Ходжу, М. Фуджи, Х. Кондо, Х. Камуро, М. Шизонаки, Я. Кинпара. Разкопки на селищната могила при с. Дядово, Сливенски окръг. Археологически открития и разкопки през 1987 г. XXXIII национална археологическа конференция в гр. Благоевград. Благоевград, 1988, 42.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Селище от късната бронзова епоха до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1987 г. XXXIII национална археологическа конференция в гр. Благоевград. Благоевград, 1988, 46.

Р. Катинчаров, В. Николов, Ил. Илиев, Фр. Берметес, Я. Лихардус. Разкопки на селищната могила при с. Драма, Бургаска област. Археологически открития и разкопки през 1988 г. XXXIV национална археологическа конференция в гр. Кърджали. Кърджали, 1989, 18 – 19.

Р. Катинчаров, В. Мацанова, Д. Генов, Н. Я. Мерперт. Българо-съветска експедиция на селищна могила при с. Юнаците, Пловдивска област. Археологически открития и разкопки през 1988 г. XXXIV национална археологическа конференция в гр. Кърджали. Кърджали, 1989, 24.

Р. Катинчаров, Д. Гергова с колектив, Я. Строник с колектив, Х. Сузуки с колектив. Разкопки на селищната могила при с. Дядово, Новозагорско. Археологически открития и разкопки през 1988 г. XXXIV национална археологическа конференция в гр. Кърджали. Кърджали, 1989, 26.

Р. Катинчаров, Фр. Берметес, Я. Лихардус, В. Николов, Ил. Илиев. Разкопки на селищната могила при с. Драма, Ямболско. Археологически открития и разкопки през 1989 г. XXXV национална археологическа конференция в гр. Кюстендил. Кърджали, 1990, 16 – 17.

Р. Катинчаров, В. Мацанова, Д. Генов, Н. Я. Мерперт, Т. Мишина, А. Иванчик. Българо-съветска експедиция на селищна могила при с. Юнаците, Пловдивска област. Археологически открития и разкопки през 1989 г. XXXV национална археологическа конференция в гр. Кюстендил. Кърджали, 1990, 30 – 31.

Р. Катинчаров, А. Йоцова. Селище от късната бронзова епоха до с. Балей, Видински окръг. Археологически открития и разкопки през 1989 г. XXXV национална археологическа конференция в гр. Кюстендил. Кърджали, 1990, 33.

Р. Катинчаров, В. Мацанова, Д. Генов, Н. Я. Мерперт, Т. Мишина. Българо-съветска експедиция на селищна могила при с. Юнаците, община Пазарджик. Археологически открития и разкопки през 1991 г. XXXVI национална археологическа конференция в СУ „Св. Климент Охридски“. София, 1992, 19.

Гетов, Л., Р. Катинчаров, Я. Лихардус, И. Илиев. Разкопки на селищната могила край с. Драма, Бургаска област (халколит). Археологически открития и разкопки през 1992 – 1993 г. XXXVII национална археологическа конференция в гр. Велико Търново. Велико Търново, 1994, 19.

Р. Катинчаров, В. Мацанова, Д. Генов, Н. Я. Мерперт, Т. Мишина. Българо-съветска експедиция на селищна могила при с. Юнаците, Пазарджишко. Археологически открития и разкопки през 1992 – 1993 г. XXXVII национална археологическа конференция в гр. Велико Търново. Велико Търново, 1994, 14 – 15.

А. Фол, Л. Гетов, Р. Катинчаров, Я. Лихардус, Р. Ехт, И. Илиев. Археологически разкопки в с. Драма, Бургаска област. Археологически открития и разкопки през 1994 г. XXXVIII национална археологическа конференция в гр. Смолян. София, 1995, 27.

Р. Катинчаров, В. Мацанова, Д. Генов. Разкопки на селищна могила при с. Юнаците, Пазарджишко. Археологически открития и разкопки през 1994 г. XXXVIII национална археологическа конференция в гр. Смолян. София, 1995, 30.

Р. Катинчаров, Д. Генов, Н. Мерперт, Т. Мишина, В. Мацанова. Разкопки на селищна могила при с. Юнаците, Пазарджишко. Българо-руска експедиция. Археологически открития и разкопки през 1995 г. XXXIX национална археологическа конференция в гр. Сандански. София, 1996.

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ
LIST OF THE AUTHORS

Aglika Ikonomova, MA
Centre for Restoration of Artworks, Sofia
aglika_ikonomova@abv.bg

Albena Yoleva, Assoc. Prof.
University of Chemical Technology and Metallurgy, Sofia

Alexander Aleksandrovsky, Dr.
Institute of Geography
Russian Academy of Sciences
alexandrovskiy@mail.ru

Alexander Sultanov
a_sultanov@abv.bg

Anatoly Kantorovich, Assoc. Prof. Dr
Moscow State University, Department of History
kantorovich@mail.ru

Chavdar Nachev. Prof.
The Earth and Man National Museum
chnachev@gmail.com

Diana Dimitrova
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
kittemp@abv.bg

Diana Gergova, Prof. Dr.
dianagergova@gmail.com

Daniela Jordanova, Prof. Dr.
National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography
Bulgarian Academy of Sciences
neli_jordanova@hotmail.com

Déborah Rosselet-Christ
Cantonal office of Archaeology
Canton of Valais (Switzerland)
deborah.rosselet@admin.vs.ch

Dimcho Radev, Dr.
Adoracia Foundation
dimorestaurator@abv.bg

Dimitar Genov
Independent researcher

Gavrail Lazov
National Museum of History – Sofia
lazovnim@abv.bg

Hitoshi Kamuro, Prof.

Hristina Valchanova
h.valchanova@gmail.com

Ioannis Aslanis, Dr.
Emeritus Research Director
Section of Greek and Roman Antiquity
Institute of Historical Research /Hellenic Research Foundation

Prof. Ivan Maslarov, PhD
Technical University of Sofia

Jan Stronk
Independent researcher in ancient history
jpstronk@planet.nl

Jocelyne Desideri, PhD
Laboratory of prehistoric archaeology and anthropology, University of Geneva (Switzerland)
jocelyne.desideri@unige.ch

Jordan Anastassov, PhD
Institute of Archaeology, University of Neuchâtel
jordan.anastassov@unine.ch

Kancho Kanchev, Prof.

Leonora Boneva

Lolita Nikolova, Prof. Dr.
Karlovo Academy
admin@iianthropology.org

Maria Gurova, Assoc. Prof. Dr.
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
gurova.maria@gmail.com

Maria Kostadinova-Avramova, Assoc. Prof. Dr.
National Institute of Geophysics, Geodesy and Geography
Bulgarian Academy of Sciences
miki4740@abv.bg

Martin Hristov, PhD candidate
National Museum of History – Sofia
martohristov@yahoo.com

Masao Semmoto, Dr.
The Ancient Orient Museum, Tokyo
semmoto@orientmusuem.com

Matteo Gios
Laboratory of prehistoric archaeology and anthropology,
University of Geneva (Switzerland)
matteo.gios@unige.ch

Mery Kovacheva, Prof. Dr.
National Institute of Geophysics, Geodesy
and Geography
Bulgarian Academy of Sciences
marykov@abv.bg

Momchil Kuzmanov, Dr.
momchilkuz@mail.bg

Natalia Skakun, Dr.
Institute of the History of Material Culture
Russian Academy of Sciences
skakunnatalia@yandex.ru

Nikolai Dermendzhiev, Dr.

Nikolai Markov, Assoc. Prof. Dr.
National Museum of History – Sofia
markovn@abv.bg

Nikolai Sirakov, Assoc. Prof. Dr.
nikolaysirakov@gmail.com

Ognyan Malinov
Independent researcher in geology

Peter Minkov, PhD candidate
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
petraki_orlovski@abv.bg

Sergey Sedov, Dr.
Institute of Geology, National Autonomous
University of Mexico
Tyumen State University
serg_sedov@yahoo.com

Stanimira Taneva, Chief Assis., Dr.
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
stanimira_taneva@abv.bg

Steve Zäuner, Dr.
Archäologische Anthropologie Trumsdorf
info@anthropol.de

Stoyan Djambazov
Independent researcher

Tatiana Kancheva-Ruseva, Dr.
Archaeological Museum "Maritsa-Iztok", Radnevo
ruseva_t@abv.bg

Tatiana Mishina, Senior Res. Fellow
Institute of Archaeology
Russian Academy of Sciences
tnmishina@mail.ru
Toru Shibata, Researcher
Matsudo Museum
s-toru@jcom.zaq.ne.jp

Tsoni Tsonev, Assoc. Prof. Dr.
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
tsts1113@yahoo.com, tsts1113@yahoo.com

Valentina Kozenkova, Prof.
Institute of Archaeology
Russian Academy of Sciences

Vassil Markov, Prof.
South-West University "Neofit Rilski"
satrae@swu.bg

Vassil Nikolov, Corr. Member Professor
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
vassil.nikolov@abv.bg

Velichka Mazanova
mazanova@abv.bg

Vera Balabina Sen. Res. Fellow
Institute of the History of Material Culture
Russian Academy of Sciences
balabina@mail.ru

Vera Terehina, Sc. Re.
Institute of the History of Material Culture
Russian Academy of Sciences
terehinavera@mail.ru

Vladimir Erlich
State Museum of Oriental Art
verlikh@bk.ru

Yavor Boyadziev, Assoc. Prof. Dr.
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
yavordb@abv.bg

Zheni Vasileva, Dr.
National Archaeological Institute with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
vassileva.jeni@gmail.com

Zlatozara Gocheva, Prof.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

РУМЕН КАТИНЧАРОВ И СЕЛИЩНА МОГИЛА ДЯДОВО – ЕДИН ОТ ЗНАКОВИТЕ ОБЕКТИ В ЮГОИЗТОЧНА ЕВРОПА

Диана Гергова[a]

[a]*dianagergova@gmail.com*

От началото на международните проучвания на една от най-големите селищни могили в Югоизточна Европа – тази при с. Дядово, Новозагорско през 1977 г., изминаха десетилетия. Към инициираните от Националния археологически институт с музей и Института по тракология към БАН изследвания на българо-холандския екип през 1984 г. се присъедини и екип на Токайския университет. В активните проучвания, продължили четири десетилетия, се включваха и редица специалисти в областта на интердисциплинарните изследвания от много други български и японски университети. Студенти от България, Япония, Холандия и други страни навлизаха в детайлите на изследването на една от най-големите, но и една от най-трудните за проучване селищни могили.

Проектът Дядово включваше разкопки,

Селищна могила Дядово през 2014 г.

лабораторни анализи, консервация на разкритите старини, включително и откриването на Археологически парк „Дядово" с постоянна експозиция на място в археологическата база, реконструкция на праисторическо жилище, публикации на вече проучените пластове. Изцяло проучени и обнародвани в поредицата „Дядово", том 1 „Светилището на Тракийския конник" и том 2 „Ранновизантийската крепост" бяха останките от Средновековието и Античността. В ход е подготовката на материалите от ранножелязната и бронзовата епохи.

Инициатори на проучванията на селищната могила Дядово бяха едни от най-авторитетните изследователи от България, Холандия и Япония – проф. Александър Фол, проф. Ян Бест, а по-късно проф. Т. Шоджу от Токайския университет.

Първи ръководители на теренната работа бяха доц. Румен Катинчаров, проф. Ян Стронк и проф. Х. Сузуки, последвани от проф. Д. Гергова, проф. Т. Секине и проф. Х. Камуро. В Дядово се срещаха и взаимно обогатяваха възможната тогава мащабност на проучванията на археологическите обекти и особено на праисторическите селищни могили в България с по японски прецизната методика на разкопките в Страната на изгряващото слънце.

С екипите, проучващи сродни обекти в района, бяха обменяни посещения, споделяха се радости от успехите, размисли по проблемите, а и предизвикателствата в проучването на фините и трудни пластове от бронзовата епоха на Дядовската селищна могила.

Поколенията се сменяха. Първопроходците на проучванията, учители в трудното проучване, се превръщаха в мъдрите съветници на по-младите ръководители и екипи. Естественият ход на живота, неумолимо напредващ, ни лишаваше последователно от много от тях.

Загубата на доц. Румен Катинчаров, дългогодишния ръководител на проучванията на селищната могила при Дядово, обедини екипа в идеята да бъде изготвен сборник в негова памет.

В дългите години до очакваното му обнародване ни напуснаха и почти всички първопроходци, учители и колеги, които също следва да споменем: проф. Т. Шоджу, инициатор на Балкано-Анатолийските проучвания на Токайския университет, проф. Х. Сузуки, ръководител и на Европейския академичен център на Токайския университет в Дания, последния ръководител на японския екип проф. Х. Камуро, проф. К. Кънчев, харизматичната проф. З. Гочева, пълния с неизчерпаема енергия М. Кънчев, Л. Бонева и Н. Дерменджиев.

Начало на разкопките на селищната могила Дядово през 1977.
От ляво надясно: Б. Борисов, М. Кънчев, Кр. Лещаков, Р. Катинчаров.

За ярката му фигура и мястото му в развитието не само на българската археология, но и на музейното дело свидетелстват ранните спомени на негови приятели и колеги. Приноси в негова памет правят много от колегите, които високо ценят неговите научни постижения, но помнят и енергията, и размаха, с които Румен Катинчаров работеше като научен секретар на Националния археологически институт с музей, беше основен фактор в създаването на новата експозиция на Националния археологически музей и утвърждаването на авторитета на Националния исторически музей.

Спомените за внушителната фигура, широката усмивка и винаги оптимистичното настроение, за професионалния опит и житейската мъдрост на нашия учител, колега и приятел остават да водят напред във времето.

Българо-японският екип на Дядово, 1986 г.: М. Кънчев, Д. Гергова, Я. Кимпара, Х. Сузуки и Ив. Желев.

Посещение на принц Микаса на Карановската селищна могила през 1987 г.

Посещение на Свещарската гробница през 1983 г.

Подготвя се новата експозиция на Археологическия музей.

Ръководството на НАИМ – БАН.
От ляво надясно: Д. Дойнов, Д. Ангелов, В. Велков и Р. Катинчаров

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

СПОМЕНИ ЗА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

Иван МАСЛАРОВ[a]

[a]*Технически университет, София*

През живота си бях щастлив да общувам или да се докосна до големи личности – хора на науката, именити певци и музиканти, писатели и художници. С Румен Катинчаров ме свързва другарството от ученическите години във велинградската гимназия „Васил Левски". По това време там преподаваха отлично подготвени учители и към нея се насочваха децата не само от Чепинското корито, но и от Разложкия край, дори от някои пазарджишки села. Румен живееше на квартира. Времената бяха оскъдни, в ученическия стол храната бе с купони, а квартирата – гола стая с маса, дървена етажерка, столове и две или три кушетки (според броя на учениците). И при тези условия Румен, четиринадесет-петнадесет годишно момче, бе отличен ученик. Винаги спретнат, той пръскаше слънчево настроение.

С него свирехме в училищния оркестър, той първа, аз – втора цигулка. Сестра ми, по-голяма от нас, водеше групата на цигуларите. Съставът бе приличен, имаше виоли, виолончело и един контрабас. Много силна бе групата на отоните, съставена от отлично подготвени музиканти в трите духови музики към основните училища. В една от тях получи началния си тласък знаменитият Николай Гяуров. Ние от щрайха просто не бяхме равностойни на „духачите". В гимназията бе назначен току-що завършил Музикалната академия учител. Той имаше амбицията да направи нещо голямо. Започнахме да разучаваме увертюрата към операта на Джоакино Росини „Вилхелм Тел". В началото темпото е бавно и нещата потръгнаха. Нашите възможности обаче се оказаха много далеч от нужната техника за забързаните мелодии и особено за блестящата вихрена част в края на увертюрата. Справяха се само отделни цигулки и контрабасът. На укорите на сестра ми Румен се изчервяваше и вперил големите си очи към земята, се оправдаваше: „Всеки ден го репетирам, како Анче, ама е много бързо". Накрая учителят се отказа от този „проект". По-голямата част от оркестрантите се радвахме, но Румен го изживя като личен неуспех. Случи се така, че по Радио „София" пуснаха увертюрата и когато я чух, веднага разбрах колко е непостижима тя за нашия оркестър. Много дълго му говорих за това, докато се успокои. По-късно оркестърът и хорът на гимназията разучихме една прекрасна песен от Асен Карастоянов, с която взехме първо място на окръжния фестивал в Пазарджик. От всички, изглежда, Румен бе най-щастлив.

По време на следването пътищата ни се разклониха. Срещахме се в стол № 1 (на Ректората) и по-рядко – на театър, концерт или опера. Една среща обаче няма никога да забравя. Тя бе в Казанлък. Не си спомням точно кога е била, дали съм водил студенти на стаж, или съм внедрявал нещо в заводите. По това време Румен Катинчаров е провеждал археологически проучвания в Казанлъшко. Видяхме се пред читалище „Искра" и решихме да вечеряме заедно. Тогава Румен ми разказа как вървят разкопките, как са получили финансова подкрепа от вълнено-текстилния комбинат и, най-важно-

то, как е била открита „вероятно" (по неговите думи) най-голямата колекция в света от сърпове, изработени от рога с прикрепени кремъчни резци към тях. Направо изтръпвам, като си помисля, че тези сърпове са хиляди години по-стари от сърповете, изобразени по стените на храмове и гробници на древен Египет!

След това, през нощта, а и много години по-късно съм разсъждавал колко щастлив и какъв късметлия е Румен. В действителност късметът му се изразява само в това, че е чиракувал при големи майстори – знаменити български археолози от по-старото поколение. Навярно и Господ Бог го е помилвал по главата, когато е слагал нещо в нея. Останалото е било труд, много труд, непрекъснат, многогодишен труд, който го е направил щастливец. Такъв съм запомнил моя приятел Румен – щастлив и излъчващ слънчево настроение човек.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

РУМЕН КАТИЧАРОВ В СЕВЕРО-КАВКАЗСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ: ПАМЯТНЫЕ ВЕХИ ВСТРЕЧ

Валентина КОЗЕНКОВА[a]

[a]*Институт Археологии, Российской академии наук*

Как горько, что жизни основы навек обрываются!
Уходят в безвестность... и кровью сердца обливаются.
Никто не вернулся и вести живым не принес:
Что с ними? И где они в мире загробном скитаются.
Омар Хайам. Рубаи

Чрезвычайно благодарна руководству ведущих археологических учреждений Болгарии за предоставленную возможность принять участие в Сборнике памяти доктора Румена Василева Катинчарова.

В далеком 1965 году Болгарской Академией наук был командирован в СССР молодой и перспективный ученый для повышения специализации и обмена опытом в области археологии. Творческие научные связи в ту пору устанавливались особенно активно, чему способствовали начатые очень успешно работы на Балканах Болгаро-Советской археологической экспедиции. Вполне естественно, что по своим профессиональным интересам (праистория, ранний бронзовый век) Румен Катинчаров был направлен руководством нашего Института археологии АН СССР для обмена полевым опытом в одну из самых больших и прекрасно организованных экспедиций. А именно, Северо-Кавказскую археологическую экспедицию, руководимую известным кавказоведом, ученым широкого профиля, лауреатом Государственной премии, доктором исторических наук Евгением Игнатьевичем Крупновым. Летом 1965 года обширный полигон экспедиционных работ составляли слабо исследованные еще памятники Чечено-Ингушской республики, главным образом, ее восточная окраина: предгорные и высокогорные районы на границе с Дагестаном. Работы вели четыре отдельных отряда, которые исследовали разнородные и разные по хронологии памятники от эпохи ранней бронзы до позднего средневековья. И подобный диапазон был особенно целесообразен для комплексного знакомства с археологическими древностями Северного Кавказа. За летний полевой сезон Румен Катинчаров побывал и принял участие в работах во всех отрядах экспедиции.

Безусловно, наиболее интересным для него было знакомство с методикой раскопок на двух объектах близкой ему тематики, по которой он работал у себя на родине. Одним из таких объектов был курганный могильник у сел. Бамут, относившийся к майкопской культуре ранней бронзы. Работами на нем руководил ныне член-корреспондент АН РАН, известный специалист по археологии Кавказа и Ближнего Востока, будущий руководитель Сирийской и Иракской экспедиций ИА АН СССР, а тогда молодой заместитель начальника Северо-Кавказской экспедиции Рауф Мунчаев. В его отряде прошла часть полевой специализации зарубежного ученого. Вторым объектом полевых работ

Илл. 1. Предгорный отряд Северо-Кавказской экспедиции 1965 года. В центре начальник экспедиции Е. И. Крупнов.

Румена Катинчарова было участие в широких стационарных раскопках, под моим руководством, известного с 1958 года великолепного обширного поселения у аула Сержень-Юрт. Это двуслойное поселение имело особое убежище на высоком холме с крутыми склонами и являлось идеальным объектом для исследования широкими площадями. Важно было и то, что слой его давал возможность исследовать хронологический срез от энеолита до раннего железного века. Нижний энеолитический слой сохранился лишь частично. Но верхний, принадлежащий европейски известной кобанской культуре эпохи поздней бронзы – раннего железа, сохранил во многом в непотревоженном виде развалины турлучных жилищ, тянувшихся вдоль замощенных булыжником и мелкой галькой улиц. Жилые помещения сочетались с мастерскими бронзолитейного и гончарного дела. В слое жилищ, на мостовых и в хозяйственных ямах были обнаружены сотни предметов домашнего обихода, оружие, литейные формы, украшения для одежды, ритуальные предметы. В 800 метрах от убежища находился и могильник. Таким образом, Сержень-Юртовский комплекс был идеальным объектом для специализации, и потому большую часть своей полевой практики Румен Васильевич (так мы его называли) провел именно здесь, в Предгорном отряде СКАЭ.

Болгарский исследователь как-то очень легко вошел в наш коллектив. Возможно, эта комфортность объяснялась тем, что окружающая природа была очень близка Балканам: те же зеленые холмы предгорий, заросшие кизилом и ежевикой, такие же чистые и быстрые речки, то же солнце, нещадно жарившее нас по время работы на раскопах. Но главное было, видимо, в том, что был обоюдный дружеский интерес и общее любимое дело. Румен легко подружился с участниками экспедиции, русскими студентами московских вузов и чеченцами, студентами Университета города Грозного. Веселый, улыбчивый болгарский археолог покорял какой-то естественной простотой общения и непритязательностью в быту. Очень быстро воспринял ритм и распорядок работы и жизни в отряде (рис. 1). На первых порах, он показался мне даже несколько легковесным. Много шутил, учил в свободное от работы время мальчишек и девчонок модному тогда в Европе танцу

„шейк“, принимал участие в веселых коллективных прогулках под луной по живописным окрестностям селения, много рассказывал о своей стране. Но это, конечно, было обманчивым впечатлением. Днем, во время рабочего дня на поселении, он непосредственно принимал участие в раскопках, тонко разбирался в слое, показал себя блестящим специалистом по тщательной расчистке различных отдельных древних объектов. Виртуозно ощущал землю, что сразу отличает хорошего раскопщика (рис. 2). В процессе работы мы много спорили о методике подхода к исследованию разного вида археологических памятников. И этот взаимный обмен опытом и знаниями был полезен нам всем, поскольку расширял наши профессиональные горизонты.

Как и всюду в южных странах, на Кавказе полевые экспедиционные работы на раскопе начинаются с начала рассвета. Уже в 5 часов подъем, завтрак и раскопки до начала сильной жары, то есть, примерно, до 15 часов. И в этом, почти военном ритме, особенно проявилась собранность, отсутствие даже намека на усталость нашего зарубежного гостя. Бывали, конечно, на первых порах смешные казусы, связанные с бытом. Так, Румену в первые дни пребывания в отряде казался странным (хотя он не показывал вида!) обычай плотного утреннего завтрака в столь раннее время. Особенно удивляло поедание с большим аппетитом такого блюда как каша из манной крупы. И когда повариха говорила: „Румен Васильевич, Вам добавить манной каши?“, ему слышалось „мамина каша“. И он так долго называл ее, чем вызывал веселый смех, пока ему не разъяснили в чем дело. Эта „мамина каша“ много раз шутливо упоминалась в его письмах ко мне.

Обаяние этого энергичного и деятельного человека покоряло не только нас, „командный состав“ отряда экспедиции, но и наших приходящих местных, главных раскопщиков – рабочих, состоявших из школьников чеченцев, склонных ко всякого рода хулиганистым подвохам к чужакам. Лед настороженности между ними и приезжим гостем растаял очень быстро. Ребята, буквально, не отходили от него ни на шаг, не только на работе днем, но и после, до вечера пропадая у нас в лагере. И это была обоюдная симпатия. Даже через несколько лет после поездки в СССР, зная, что я продолжаю вести исследование поселения и могильника, Румен не забывал передать в письмах приветы своим друзьям „маленьким чеченцам Лечи и Осману из аула Сержень-Юрт“ (рис. 3). И эта душевная щедрость не исчезла из памяти. Мой давний друг и коллега, бывший студент, а ныне профессор и декан исторического факультета Чеченского университета, случайно встретил в Грозном, уже в жестокие для Чечни девяностые годы, почти 50-летнего Лечи, и первым вопросом после

Илл. 2. Поселение Сержень-Юрт. Рабочий момент раскопок.

Илл. 3. Поселение Сержень-Юрт. Друзья всегда вместе.

традиционных горских взаимных приветствий был вопрос, знает мой коллега что-нибудь о судьбе Румена.

Много времени проводил в нашем отряде, несмотря на большую занятость по организации и успешному проведению работ такого масштаба и такой сложности, начальник экспедиции Евгений Игнатьевич Крупнов. Вспоминаются вечера после ужина, когда спадала жара, бесконечные беседы допоздна на самые разные темы. Евгений Игнатьевич делился своим опытом, рассказывал о своих поездках по Кавказу в давние годы и в недавние – за рубеж. Два этих человека имели много общего не только в отношении науки, но и в других областях жизни. Оба самозабвенно любили классическую музыку и вокал, спорили какой „бас“ лучше, Шаляпин или Гяуров. Много говорилось об общих планах на будущее, обсуждались новейшие публикации по археологии, о перспективах работы Советско-Болгарской экспедиции. Но, безусловно, большая часть вечернего времени после утомительного дня на раскопе, отводилась Руменом Васильевичем подробным записям дневных наблюдений, почерпнутых на работе. Методично, каждый день, он уделял время этому занятию, заполняя записями и рисунками большого формата тетрадь. Затем как-то грустнел. Мы все расходились на покой, а он еще некоторое время, сидя на улице за обеденным столом под брезентовым тентом, слушал маленький транзисторный приемник: ловил радиоволну Болгарии.

Постоянную скрупулезную манеру вести ежедневную запись важного увиденного во время пребывания в Союзе, я наблюдала и в Москве, по возвращению из экспедиции, когда по поручению Е. И. Крупнова сопровождала нашего гостя в Исторический музей, Музей народов Востока, в Музей изобразительных искусств или показывая ему другие достопримечательности нашей столицы. Он был в полном восторге от посещений Третьяковской художественной галереи, подмосковных дворцовых музеев-усадеб XVIII века в Коломенском, Архангельском, Останкино, и от постоянного подарка нашим гостям: наслаждением балетом „Лебединое озеро“ в Большом театре. Судя по рассказам моих коллег из Эрмитажа в Ленинграде и из Киева, где после Москвы продолжалась практика знакомства Румена с археологическими фондами музеев до отъезда на родину,

жадное желание узнать как можно больше нового о том, что видел вокруг, и запечатлеть это – было главной чертой его поведения во время всей поездки в Россию.

Более 30 лет меня связывали не только профессиональные контакты, но и личная дружба с Руменом Катинчаровым и его семьей. Благодаря ему, его супруге Марии, благодаря моей любимице Анне Руменовой Субевой, Болгария открылась мне во всем своем гостеприимстве и дружелюбии. Смогла побродить по тропинкам багрово-золотой осенней Витоши, посетить сказочной красоты святыни Болгарии: Бояны, Рильский и Роженский монастыри. Но главное, я познакомилась с археологическими древностями страны. Во время моих гостевых приездов в Болгарию в 1975 и 1988 годах, благодаря любезности и самоотверженности болгарских коллег Горанки Тончевой и Румена Катинчарова, я не только была окружена заботой и уютом их близких, но получила возможность неимоверно расширить мои знания об археологии Балкан. Расширились мои горизонты знаний и Альпийского региона в целом. Своими глазами увидела раскопки поселения в Долгополе и величественного телля Юнаците близ Пазарджика. Мне была предоставлена возможность познакомиться с богатством археологических фондов Софийского и Варненского музеев, а также музеев многих малых городов Болгарии: Враци, Перника, Хасково, Пловдива, Старой Загоры, Казанлыка и многих других. Каждый археолог знает, как важно, не по картинкам, а воочию познакомиться с подлинными археологическими артефактами, чтобы составить свое собственное мнение о них. А какое наслаждение подержать в руках, ощупать, подлинные предметы древних шедевров. В 1988 году, благодаря Румену, я держала в руках драгоценные вещи из Вълчитрънского сокровища и античные серебряные узорчатые чаши из Рогозинского клада. Моим болгарским коллегам, Тончевой и, в первую очередь, Румену, я обязана знакомству и интереснейшими беседами с Александром Фолом, Иваном Венедиковым, Марией Чичиковой, Анной Балкански, Митьо Кънчевым, Богданом Николовым, Дианой Герговой, Величкой Мацановой и многими другими.

Работая над этим эссе-воспоминанием о Румене Катинчарове, просматривая дневниковые записи о поездках и слайды, вчитываясь в старые письма, обновляя в памяти автореферат его кандидатской диссертации, отчетливо видишь как много сделал этот настоящий ученый и организатор археологической науки и музейного дела для раскрытия древних страниц истории болгарских земель. Он стоял у начала раскопок многих всемирно известных сейчас памятников археологии, таких как Дипсийская могила (Езеро), пещера Магура, телль Юнаците. Радовался находкам коллег в Варненском некрополе, кладам в Вълчитрънe, Панагюрище, Рогозине, находкам VIII – VII вв. до н. э. в Белоградце. Будучи по долгу службы ответственным за музейное дело в Болгарии, он как археолог хотел достойного обрамления для всех этих богатейших древних сокровищ. И таким достойным обрамлением оказались залы Национального исторического музея в величественном здании бывшей Судебной палаты, которое, кажется, в настоящее время вернули для первоначального предназначения. В 1988 году мне посчастливилось посетить этот, поистине, храм культуры, где верховной жрицей была археология. С большим художественным вкусом была создана экспозиция.

Много сил Катинчаров приложил для организации обмена археологическими выставками. Такая выставка как „Троя и Фракия“ и, конечно, „Фракийский клад из Рогозина“ были целыми событиями в Москве. Редкие приезды Румена в Россию в конце 80-х и начале 90-х годов всегда были большой радостью для его московских и ленинградских друзей Н. Я. Мерперта, Р. М. Мунчаева, Ю. Ю. Пиотровского и меня. Вероятно, как и всякий земной человек, Румен Катинчаров имел разные стороны проявления характера. Но к нам в России он был открыт самой светлой, возвышенной стороной своей души. Здесь его всегда встречали с искренней радостью и будут помнить его широкую улыбку, остроумные шутки и подлинное дружелюбие.

RUMEN KATINCHAROV IN THE NORTHERN CAUCASUS EXPEDITION: MEETINGS OF GREAT IMPORTANCE

Valentina KOZENKOVA

(Summary)

In a short article the author shares her recollections of Rumen V. Katincharov's stay in the Soviet Union. In the summer of 1965, the young talented archaeologist had been sent by the governing body of the Bulgarian Academy of Sciences for exchange experiences to be a member of the Northern Caucasus expedition of the Institute of Archaeology, the USSR Academy of Sciences.

The work of the scholar had been hold mostly in the foothill group which was at that time in charge of the author of the article. For many years the author became the friend of Rumen Katincharov and his family.

Wide range of expedition research was guided by Evgeniy Ignatievich Krupnov (photo 1), the famous specialist in the Caucasus antiquities. The foothill group carried on excavations of a settlement and a burial ground at the aul Serzhen-Yurt, Chechen.

Chronologically these monuments belong to the Middle Bronze Age – the Early Iron Age (Koban culture). During working time, the Bulgarian scholar proved himself not only as a brilliant specialist in excavations (photo 2) but as a broad erudite in the field of the above mentioned periods on the Balkans and the Mediterranean.

Moreover, Rumen Katincharov is remembered by his Russian colleagues and friends as charming and friendly person who loved the best manifestations of life.

Not only his former colleagues but little Chechen workers (photo № 3) remember him forever.

Thanks to Rumen and through him thanks to many other Bulgarian colleagues the author of the article got the acquaintance of Bulgaria and loved it for many years.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

РЕЗУЛТАТИ ОТ ТЕРЕННИТЕ ПРОУЧВАНИЯ НА ПРОВАДИЯ-СОЛНИЦАТА (2005 – 2020 г.)

Васил НИКОЛОВ[a]

[a]*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките; vassil.nikolov@abv.bg*

Предизвикващият нарастващ научен и обществен интерес праисторически комплекс Провадия-Солницата се намира близо до съвременния град Провадия. Представя останките на най-стария солодобивен център в Европа (5600 – 4350 г. пр. Хр.), превърнал се в първия праисторически градски център на нашия континент (4700 – 4350 г. пр. Хр.), който се състои от производствен солодобивен център с обредни ями, неукрепено и по-късно укрепено с каменни стени селище (цитадела), ритуално поле (ямно светилище), два некропола и засега неизследван производствен керамичен център (Nikolov 2012). Заема площ около 300 дка. Възникването и развитието на комплекса е пряко свързано с най-голямото и всъщност единствено находище на каменна сол на Източните Балкани, т. нар. Мировско солно находище, върху което той се намира. Тази кратка характеристика на археологическия паметник е формулирана въз основа на 16-годишни теренни проучвания (2005 – 2020 г.) и го определя като един от най-значимите праисторически обекти в Югоизточна Европа.

Образуването на огромния пресечен солен конус е станало при издигане под натиска на земните пластове на огромно количество солна маса в пластично състояние към повърхността. Горната повърхност на пресечения конус представлява „солно огледало" (гъст солен разтвор с дебелина около метър), което се намира на дълбочина от 12 до 20 м. Има форма на овал с размери 850 х 450 м и площ около 330 дка. Солното тяло достига дълбочина над 4 км, където диаметърът му е повече от 15 км. От „солното огледало" са изтичали солени извори с концентрация на сол, близка до максималната за солен разтвор, която е около 312 г на литър.

Мировското находище с изтичащи от него солени извори е експлоатирано през праисторическата епоха. Останките от живота и дейността на хората на това място през VI и V хил. пр. Хр. се оказват много богати. Шестнадесет сезона археологически проучвания на Провадия-Солницата променят представите за късната праистория на Източните Балкани. Появяват се многобройни публикации с обобщения или отделни изследвания. Тук ще се опитам да представя съвсем накратко акцентите от теренните проучвания на Провадия-Солницата, включително и от последния археологически сезон през 2020 г.[1]

[1] Теренните проучвания през този период са извършени от екип на Националния археологически институт и музей на БАН и Историческия музей в Провадия под ръководството на автора. В екипа участват или през определен период са участвали археолозите Крум Бъчваров, Петър Лещаков, Галина Самичкова, Маргарита Люнчева, Николай Христов, Стоян Трифонов, Полина Стоянова, Виолета Стоицова, Елеонора Пурнарова, Севдалина Жечева, Йорданка Илиева, Табеа Малтер, Йоанна Паринова, Шанън Мартино, Дениз Енверова, Орхан Кая, Свеня Симон и Лаура Хорбах. Реставратор е Мария Славкова. Биоархеологическите изследвания са направени от Катлийн Максуини (Шотландия). Палеоботаническите изследвания са извършени от Елена Маринова (Германия). Освен това редица специалисти от страната и чужбина, работещи в няколко интердисциплинни области, са допринесли за извличането на важна информация за изследвания паметник.

КЪСНОНЕОЛИТНИ И ХАЛКОЛИТНИ СОЛОДОБИВНИ СТРУКТУРИ

Изваряването на разсол в керамични съдове, поставени в топлинни съоръжения, а в края на периода и изпаряване в открит басейн, са най-ранните регистрирани в Европа случаи на тези технологии за получаване на сол, а Провадия-Солницата е най-древният солодобивен център на Стария континент.

Производството на сол започва в началото на късния неолит в много големи куполни пещи, изградени в къщите на селището (5600 – 5200 г. пр. Хр.). Процесът на изпаряване на разсола в специални тънкостенни керамични паници се извършва чрез топлината, акумулирана в пещта при предварителното ѝ силно загряване с вътрешен огън. Съоръжението има два отвора – по-голям отпред за вкарване/изкарване на съдовете и по-малък страничен за контрол на процеса чрез достъпа на въздух. Добивът на суха сол от едно зареждане на единствената засега проучена такава пещ едва ли е повече от 25 – 26 кг.

През втората половина на късния неолит (5200 – 4900 г. пр. Хр.) производството на сол е изнесено от селището – изисква го появилата се модифицирана технология на изваряване на разсол – чрез открит огън. Производственият център възниква близо до селището, на десния бряг на Провадийска река, до солен извор. Досега там на площ от около 200 кв. м са проучени 12 производствени съоръжения от сходен вид. Вкопани са сравнително плитко в земята, имат приблизително овална форма с размери до 4,40 х 2,5 м; чрез глинобитни стенички са разделени по дължината на три или четири тесни „улея“. Изваряването на разсола става в нов вид дълбоки керамични паници с два срещуположни израстъка на устието. Съдовете, които имат сравнително дебели стени, са нареждани в улеите така, че срещуположните израстъци да легнат на две съседни стенички и съответно дъната на паниците да останат достатъчно високо над подовете на улеите, за да бъде нареден горивен дървен материал в тях и да бъде запален огън. По този начин е изпарявана водата от разсола в съдовете. Количеството произвеждана от обитателите на селището сол със сигурност е увеличено значително – вероятно до 150 – 200 кг суха сол при едно зареждане на съоръжението.

Производството на сол продължава в същия район край селището и през ранния халколит (4900 – 4700 г. пр. Хр.), на проучваната площ е установена фрагментирана обикновена и производствена керамика от това време, но засега са засегнати само части от вкопани производствени съоръжения, без да е достатъчно ясен характерът им.

През средния халколит (4700 – 4600 г. пр. Хр.) пак там край селището се развива голям производствен комплекс за добив на твърда сол, който работи и през късния халколит (4600 – 4350 г. пр. Хр.), когато производственото поле достига площ над 5 дка (обр. 1). Извършва се нова модификация на технологичния процес, която води до рязко увеличаване на производствения капацитет на солодобивния център. Появяват се големи открити съоръжения – дълбоки и широки ями, в които се нареждат плътно един до друг нов вид керамични съдове – много големи и дълбоки, дебелостенни, с обърнатоконична форма. Изваряването на разсола става с открит огън, разпален на дъното на ямата в пространствата между допиращите се с устията си производствени съдове. В процеса на изваряване в тях биха могли да останат твърди конични тела от сол, подходящи за пренасяне дори на големи разстояния (търговия „на едро“). Би могло да се предположи също, че изпаряването на разсола в големите съдове е достигало до получаването на влажна сол, която след това е уплътнявана и изсушавана (изпичана) в значително по-малки цилиндрични съдове с различни размери, каквито са намерени в границите на производствения център. Те имат съответно различен „номинал“, подходящ за търговия „на дребно“. Количеството получавана сол от едно зареждане на такова съоръжение е могло да достигне до няколко тона. Много по-големият обемен капацитет на средно- и къснохалколитните производствени съдове значително увеличава количеството на произведената сол, а поради почти затворения характер на съоръжението процесът се извършва с по-малко горивен материал за единица продукция. Досега са регистрирани поне пет големи съоръжения от този вид, две от които са напълно проучени.

Съоръженията са оформени по сходен начин. Имат приблизително овална форма. Дължината

Обр. 1. Провадия-Солницата. Селищната могила със солодобивния център (сн. Г. Самичкова).

им е от 10 до 15 м, ширината – около 9 – 10 м, а дълбочината е около 1,80 – 2 м. На дъното са оформени няколко по-малки вкопавания – „басейни“, обособени чрез стени от глина с височина до около 20 см. По периферията на големите ями има няколко по-плитки вкопавания, чиято функция най-вероятно е осигуряването на полесен достъп до вътрешността на съоръжението по време на производствения процес.

Първата от проучените производствени ями – структура 1а, е открита плътно запълнена с фрагменти от дебелостенни съдове, използвани за изваряване на разсол. Предвид сравнително хомогенния характер на запълнителя може да се предположи, че в нея за кратко време след изоставянето ѝ са депонирани материалите от почистването на съседно производствено съоръжение.

Данните от проучването на следващата производствена яма – структура 12, позволяват предположението, че тя е запълвана в по-продължителен период от време. Наред с това в рамките на съоръжението са регистрирани няколко по-късни дейности, извършени във времето, когато то вече не функционира като производствено, но все още не е плътно запълнено.

След края на всеки производствен цикъл съоръженията са почиствани, а ненужните материали от тях са депонирани в съседни, вече нефункциониращи производствени ями. Всички регистрирани и частично проучени досега средно/късохалколитни съоръжения за производство на сол са открити плътно запълнени с фрагменти от дебелостенни производствени съдове и тънки пластове, наситени с пепел, въглени и отухлена глина.

Дебелостенните керамични съдове, използвани за изваряването на разсол, представляват много дълбоки отворени паници с обърнатоконично тяло. Диаметърът на устието им е между 30 и 70 см, дъното е сравнително тясно. По-голямата част от съдовете са снабдени с по една, две или три вертикално разположени големи пъпки по две срещуположни страни – за полесно хващане и пренасяне от един човек.

През последните археологически сезони е проучено нов вид съоръжение, свързано с производството на сол. Различава се коренно от досега познатите и дава информация за развитието на производствения солодобивен процес в последните етапи на обитаване на селището през късния халколит.

Съоръжението (структура 18) е разположено в югозападната периферия на селищната могила. Обхваща площ около 350 кв. м (засега), има дължина около 50 м и ширина между 6 и 10 м. Изкопано е и е оформено в стерилната жъл-

та глина, има удължена слабо дъговидна форма, изпъкнала на югозапад (навън). Представлява голям открит комплекс от по-малки и по-големи вкопани в дъното структури с различна форма и големина – пет улея с посока югоизток – северозапад (три последователни от северната страна и два от южната), един кладенец и шест малки вкопавания с различни размери, разположени в югоизточната зона на комплекса. Улеите от северната страна са успоредни на тези от южната и разделени един от друг чрез оставена „стена" от стерилна основа. В северозападната част на комплекса се намира голяма структура, наречена „басейн".

Представеното вкопано съоръжение от късния халколит засега няма аналог в производствения център на Солницата. Основните структури в него са изкопани в твърдата жълта стерилна глина и допълнително са измазани с вид хидрофобна глинена смес. Съоръжението включва само една вертикална структура – кладенец, дълбочината на който (над 2,50 м) е била достатъчна, за да се пълни с разсол, макар че солното огледало е лежало на 10 – 12 м надолу. Предполагам, че кладенецът е изкопан през втората половина на късния халколит на мястото, където през предходните векове има извор на разсол (може би е използван още през късния неолит). Логичната причина за изкопаването на кладенеца може да бъде само една – намаляващият дебит на извора и постепенното му изчезване в дълбочина. Цилиндричният изкоп е трябвало да „догони" потъващия разсол – причина за тревога на общността. Изваждания от кладенеца разсол вероятно е наливан в двата успоредни дълги улея – единият започва от него, другият е до него. По-нататъшната процедура обаче засега остава неясна. Басейнът, който има площ може би над 200 кв. м, е пълнен с разсол. Най-вероятно добре заравненото дъно от сива хидрофобна глина не позволява потъването на разтворената сол надолу в пластовете, а я запазва в процеса на изпаряване на водата от разсола. Басейнът е предназначен за съвсем нова технология на изпаряване на разсол – чрез директно нагряване от интензивно слънчево греене. А това е възможно само при промяна на климата към затопляне, което се предполага за втората половина на V хил. пр. Хр. Новата солодобивна технология се появява към края на халколита – период, от който засега на производствения център до селището не са регистрирани съоръжения за добив на сол чрез изваряване в керамични съдове. От една страна, вероятно солените извори намаляват дебита си и пресъхват заради засушаването на климата, от друга страна, при евентуално наличие на разсол от извор, проследен надолу чрез кладенец, изпаряването на водата от разсола чрез топлината от слънцето е много по-малко трудоемка дейност от тази за изваряване на разсол в съоръжения с гориво (дърва), макар че добивът на сол по новата технология може би е по-малък.

Реализацията на значителния по обем и стойност принаден продукт от „промишленото" производство на сол става само чрез широкомащабна търговия на далечни разстояния, но предимно на юг от Стара планина (Николов 2016). Солта играе особена роля в праисторическата търговия, в която има двойствена функция. От една страна, солта е продукт за битова употреба и една част от произвежданата сол се „купува" именно за това – без сол животът на хората и животните е невъзможен. От друга страна обаче солта играе ролята на обменен еквивалент, на пари, и веднъж излязла „на пазара", тя може дълго време да циркулира в това си друго качество, преди да бъде изконсумирана. Всъщност солта играе ролята на първите пари на Стария континент и в този смисъл Провадия-Солницата е първият „монетен двор" на Европа. Производството и търговията със сол е основната причина за изпреварващото развитие на района на Провадия-Солницата и Варненските езера в контекста на къснохалколитните общности на Балканите. Солта от Провадия-Солницата е причина за появата на най-богатия в Европа некропол през V хил. пр. Хр., а именно Варненския, наречен „златен" (Nikolov 2010).

СЕЛИЩНА МОГИЛА (ЦИТАДЕЛА)

Селищната могила има културен пласт с дебелина около 9 м и диаметър 105 м. Включва напластявания от късния неолит (около 1 м), средния и късния халколит (общо 8 м!). Върху тях през тракийската и римската епоха е натрупана надгробна могила, която затрупва останките от късноелинистически „владетелски

Обр. 2. Провадия-Солницата. Селищната могила с каменните укрепителни съоръжения (сн. Г. Самичкова).

дом"; с това общата височина на паметника достига 22 м (обр. 2).

Средно- и къснохалколитното селище Провадия-Солницата е изключително добре укрепено. Проучени са останки от три основни последователно съществували халколитни укрепителни системи (4700 – 4350 г. пр. Хр.), изградени от камък. Опасващите селището от всички страни масивни и високи каменни стени са най-добрата защита както за богатството, събирано в резултат на производството и търговията със сол, така и за живота на неговите владелци. Засега няма данни за подобна каменна цитадела през V хил. пр. Хр. в Европа, която освен всичко друго е и невероятно постижение на военната теория и строителното изкуство. Построяването и преизграждането ѝ след няколко следващи във времето силни земетресения (Николов 2012) е изключително трудоемка дейност, за която са необходими усилията на много хора, включително и на високоспециализирани строители, а това е възможно само срещу достатъчно „пари" (т.е. сол). Крепостта Провадия-Солницата може да бъде издигната, поддържана, преизграждана и разширявана само като централно военно място и като символ на мощта на средно- и къснохалколитната общност в ареала на Провадийска река. Заради необходимостта от значителен обем труд не само за крепостното строителство, но и за всички видове дейности в производството и дистрибуцията на солта, използването на наемен труд е единственото логично предположение.

Проучената в Югоизточния сектор част от ***най-ранната отбранителна система*** (Nikolov 2012) се състои от дъговиден ров и издигаща се на малко разстояние зад него стена с порта. Изградена е в началото на средния халколит, около 4700 г. пр. Хр. Отбранителната стена се състои от две свързани части, направени в различни техники – дървено-глинена палисада и каменни бастиони от едри камъни, които фланкират югоизточната порта на крепостта. Около 4650 г. пр. Хр. укрепителната система (обозначанена като 1) е силно повредена от земетресение. Непосредствено зад разрушените бастиони са построении два нови, но от по-дребни камъни и с Г-образна форма; височината им е била над 3 м. Те вече са част от крепост по същото трасе, вероятно изцяло изградена от камък (1а); част от нея е регистрирана по източната периферия на селищната могила. Част от тази първа крепост е и дъговидната каменна основа в Северозападния сектор, регистрирана на дължина около 16 м. Има ширина 2,10 – 2,30 м, градежът ѝ е тип емплектон (по-едри лицеви камъни по двете

страни и по-дребни във вътрешността ѝ). Като свързващо вещество е използвана глина. Запазена е на височина до 50 – 60 см (един или два реда камъни), а вътрешната страна на северния край на разкрития участък достига височина 1,50 м; там се виждат осем хоризонтални реда камъни. През последния археологически сезон в Югозападния сектор е проучен и най-дългият участък – около 60 м, от най-ранното каменно съоръжение около селището. Стена 1 там има ширина около 2 м, запазена е в основа, изградена от големи камъни; съборена е от земетресението, регистрирано и в Югоизточния сектор. След нейното разрушаване непосредствено вътрешно от нея е построена по-тънка каменна стена (1а) с ширина около 1,30 м, разрушена в края на среднохалколитния период при ново земетресение около 4600 г. пр. Хр. Двата етапа на първата отбранителна система в този сектор имат съвпадаща по място порта с ширина около 1,80 м; направена е в чупката, която стените правят.

Втората отбранителна крепостна стена е построена в началото на късния халколит – около 4600 г. пр. Хр. Използвана е около 150 години, когато може би при земетресение горните ѝ части са съборени. Хиляди години по-късно траките изваждат голяма част от запазените на място камъни на стената, за да натрупат две крепиди, които обграждат надгробната могила и трябва да пазят спокойствието на погребаните аристократи. Чрез по-ниски или по-високи останки от основата лицевата страна на стената е проследена почти напълно при разкопките, с изключение на два сравнително малки неразкопани участъка на запад и североизток, но провизорно очертаното трасе там не подлежи на съмнение. На места лицето на стената е запазено на височина до 2,60 м, а в някои участъци на север – от 3,10 до 3,50 м.

Крепостта има неправилна закръглена форма с максимални външни размери 71 (север – юг) х 75 м (изток – запад) и обхваща площ около 4 дка. На запад трасето е почти право. На северозапад, север и североизток стената прави широка неправилна дъга. Почти правилна дъговидна форма има куртината на изток и югоизток. На юг и югозапад крепостта включва два почти прави участъка. Трябва да бъде отбелязано, че стената е изградена при спазване на един важен принцип на отбранителната тактика – въпреки закръглената като цяло форма на крепостта отвън тя всъщност е неправилен многоъгълник, тъй като лицевата ѝ страна е очертана от голям брой по-къси или по-дълги прави отсечки. Това е необходимо с оглед на по-ефективната ѝ отбрана. Общата дължина на втората каменна отбранителна стена, измерена по външното лице, е около 234 м. На около половината от дължината ѝ е разкрито и вътрешното лице, запазено на височина от 0,80 до 1,50 м, а в един участък – около 1,80 м. Дебелината на основата на крепостната стена варира от 2,40 до 4,30 м, но най-често е между 3 и 3,40 м; това предполага височина на стената между 5 и 6 м. Крепостта е изградена от необработени, понякога ломени, предимно варовикови камъни, в техника, която напомня на емплектон; като свързващо вещество е използвана сиво-кафява глина. Двете страни на стената са вертикални или много слабо наведени навътре. В долната ѝ част, поне на места, стената отвън е дебело измазана с жълта глина. Пред куртината е изграден широк хоризонтален пласт от дребни камъни, който вероятно е служил за укрепване на терена срещу ерозия.

Засега не е установена със сигурност портата на крепостта, но има известни основания да се предполага, че е била на североизток, в още ненапълно проучения участък – там разстоянието до солодобивния център е минимално и мястото ѝ би било закономерно. Възможно е да е имало и втора порта – на запад, пак в непроучения участък.

Крепостта е била разрушена вероятно през средните фази на късния халколит – при земетресение или военен конфликт, но събитието е съпроводено със силен пожар. Разрушенията на каменната стена са били в горните ѝ части, явно е била запазена до нивото на унищоженото селище (до тази височина крепостта е била вече пълна с културен пласт). Извършено е подравняване на опожарените останки, като почти навсякъде те покриват и нововъзникналата горна повърхност на крепостната стена. Запазената след разрушенията височина на стената е от 2,60 до 3,50 м, а вариацията е поради това, че основата ѝ не лежи в обща хоризонтална плоскост. Всъщност промяната на нивото на построяване на стената се променя периодично по трасето ѝ: на югозапад и юг основата на

стената лежи върху среднохалколитен пласт; на североизток и изток основата лежи на около 80 см по-ниско; на североизток отново се качва чрез също толкова високо стъпало и това определя нивото на целия северен участък; на северозапад стената отново лежи по-ниско, но на запад пак се качва нагоре с около 50 см и на това ниво достига югозападния участък. Засега изглежда, че в секторите с по-високо лежаща основа стената не е била вкопавана в терена и погледната в напречен разрез, има тогавашния наклон на културния пласт. В останалите сектори основата на стената лежи хоризонтално, т.е. навътре от лицето тя е вкопана в културния пласт на селищната могила.

Третата, най-външната отбранителна система, регистрирана на запад и север, която е изградена след средата на късния халколит (може би около 4450 г. пр. Хр.), представлява комплекс от три каменни структури. Състои се от каменна облицовка (кожух) на стръмния склон на високата 6 – 7 метра (по това време) селищна могила, радиални стени върху кожуха и масивна каменна стена, издигаща се по горната периферия на могилата. Третата отбранителната система е запазена най-добре в северозападната зона. Вероятно при натрупването на надгробната могила южните и по-голямата част от източните ѝ дялове са били напълно унищожени.

Облицовката на стръмния склон на могилата е направена от малки и средни по размер ломени камъни. Първата цел на това съоръжение явно е заздравяване на периферната част от пласта на селищната могила и предпазването му от ерозия с оглед осигуряване на здрава основа за издигащата се нагоре тежка каменна стена.

Основата на третата отбранителна стена е изградена както от по-дребни, така и от много големи камъни, а нагоре вероятно са използвани предимно по-дребни; сега всички едри камъни са разпилени (може би при земетресение) по най-горната повърхност на праисторическия пласт, което свидетелства за използване на отбранителното съоръжение до края на съществуването на селището. Проучена е ниска запазена част от основата на каменната стена в западната част на селищната могила, изградена с предимно дребни камъни. Ширината ѝ е около 1,30 м.

Върху каменния кожух е изградена система от близко разположени приблизително радиални структури, които започват горе от подножието на крепостната стена и слизат надолу до долния край на кожуха; често те не са прави, а в горния край завиват; височината и ширината на основата им нараства от горе надолу, но в най-долната част отново намалява. Радиалните стени, съчетани с наклонения кожух, са нововъведение във военните отбранителни съоръжения далеч преди появата на подобни през ранната бронзова епоха в Източното Средиземноморие и са изградени с оглед създаване на сериозни допълнителни затруднения пред евентуалните нападатели на цитаделата.

Портата (или поне една от портите) най-вероятно се е намирала на северозапад. Била е фланкирана от по три радиални успоредни и близко разположени стени, изработени от камъни, по-едри в сравнение с камъните на всички останали радиални структури по склоновете на селищната могила. До портата се е стигало по постепенно издигащия се каменен кожух. Тъй като културният пласт вътре в крепостта е нараствал, наложило се „вдигане“ на портата на нужната височина. Върху кожуха пред портата е натрупана пръст, фланкирана отстрани с две наклонени навътре облицовки от средно едри камъни, които да придържат новия насип. Върху пръстта е направена нова настилка от дребни камъни, осигуряваща достъпа до портата.

Засега са проучени останки от две среднохалколитни къщи в южната периферия на селището и две къснохалколитни къщи от последния период на съществуване на живота върху селищната могила.

КЪСНОХАЛКОЛИТЕН ЯМЕН ОБРЕДЕН КОМПЛЕКС

Комплекс от обредни ями е установен на около 60 м на запад – северозапад от селищната могила (Nikolov 2012). Площта му е поне 2 дка. В сондаж с площ около 60 кв. м е проучена част от голяма структура, включваща дъната на 30 обредни ями. Те се очертават в стерилната основа на дълбочина около 2 м. Над тях е регистриран сив пласт, който е повече или по-

малко наситен с дребни въглени, дребни камъни, фрагменти от дебелостенни и по-малко тънкостенни керамични съдове, животински кости, кремъчни артефакти. Очертанията на обредните ями в този пласт не могат да бъдат разпознати. Преобладават ямите с овална форма, следвани от тези с кръгла, но има и такива с неправилна форма. В някои ями е регистрирано по едно „стъпало" в северната част.

Счита се, че обредността, оставила т.нар. ямни светилища, е свързана с плодородието на богинята Майка във всички нейни аспекти. Неолитните ямни светилища са обикновено до пълноводен извор. В конкретния случай, макар и да се отнася за късния халколит, ситуацията е аналогична – на около 70 – 80 м югозападно от обредния комплекс блика сладководен извор.

КЪСНОНЕОЛИТНО ЯМНО СВЕТИЛИЩЕ И СРЕДНОХАЛКОЛИТЕН НЕКРОПОЛ

Южно от пречиствателната станция на завода, на левия бряг на Провадийска река, вследствие на ерозията са разкрити човешки кости. При проучването е установено, че на това място е погребана жена, положена по очи в свита позиция надясно, с ориентация северо-изток – югозапад. Зад главата на погребаната са открити два керамични съда, които датират гроба в средния халколит. Гробният комплекс е най-ранният засега открит в границите на праисторически солодобивен център Провадия-Солницата.

Гробът частично нарушава по-ранна, късноеолитна обредна яма. В запълнителя ѝ са открити голямо количество животински кости, керамични фрагменти, оръдия от камък и кремъчни артефакти.

По двата бряга на реката са установени слаби следи от още гробове или обредни ями. Те са унищожени при корекция на реката в този район преди няколко десетилетия. Във всеки случай е ясно, че по двата бряга на реката в сегашното ѝ корито се намират останки от среднохалколитен некропол. Преди него на това място най-вероятно е функционирало късноеолитно ямно светилище.

КЪСНОХАЛКОЛИТЕН НЕКРОПОЛ

Един от некрополите на селището, най-късният, е разположен на около 200 м югозападно от него, на площ поне 9 дка. Досега проучените 48 гроба представят изключително многообразие на погребалната обредност и в значителна степен са отражение на вътрешните конфликти в общността около Варненските езера в края на късния халколит, т.е. преди 4350 г. пр. Хр. Затова трудно могат да бъдат обобщени в кратка класификация. Разкритата част на некропола включва не само няколко десетки гробове със скелетни останки (първични и вторични, както и парциални), но също десетки по-големи и по-малки обредни ями с различен по вид депонат (череп на говедо, керамични съдове, медни и костни сечива, цяла гривна от мида *Spondylus*, отделно лежаща мандибула, златна висулка и др.), което е свидетелство, че некрополът е и място за активна вторична (поминална) дейност. Разчистена е разлата керамична паница, лежаща вертикално на едната си страна, а близо до нея е установена медна брадва; възможно е комплексът да бъде интерпретиран като кенотаф.

Вторичните гробове са няколко; препогребани са черепът и едрите кости с поне част от гробния инвентар. В два гроба са погребани само части от тялото: в единия – горната част на мъж, до кръста, положена по гръб (дясната ръка заедно с ключицата е отрязана, свита и пъхната в срязания по дължината гръден кош, а лявата е сгъната в лакътя и пак пъхната в гръдния кош), а в другия – средна част от тялото – от поясните прешлени до коленните стави (положен е в свита позиция по гръб, като краката са свити надясно). Останалите гробове са първични. Един от тях е троен – погребани са жена на около 30 г. и две деца на 18-месечна възраст (вероятно близнаци) – едното е положено зад гърба ѝ, а другото върху краката ѝ. В няколко гробове са положени много възрастни за онова време индивиди – над 50 г. На един от скелетите липсват костите от двете стъпала, на други два са налични само костите на петите. Ямите на детските гробове са по-плитки и са сравнително многобройни. С изключение на парциалните гробове свитата позиция на тялото е задължителна. Инвентарът включва поне керамични съдове, но някои гробове са

по-богати. Следите от насилие, което вероятно е предизвикало смъртта на погребания, не са изключение. Например при изследването на скелетните останки на погребан мъж на 35 – 45 години е установено, че в единия от прешлените (откъм гърба) има забита кремъчна стрела, която е вероятната причина за смъртта. В областта на тазовите кости е намерено обаче и двуостро медно острие, но остава неясно кога е било забито там – преди или след смъртта. Тялото е било полуразложено в момента на погребването. Установени са и още няколко гроба, телата на погребаните в които са били полуразложени.

Особен акцент представлява гроб 26 (масов гроб), в който са регистрирани шест скелета – два на деца, един на млад индивид и три на възрастни. Погребването е извършено в дълбока кръгла яма с диаметър почти 2 м. При изследването на костите е установено, че двама от възрастните индивиди са мъже съответно на около 25 – 30 и на 36 години, а третият е жена на 25 – 35 години. Четвъртият скелет е на младеж на 14 – 16-годишна възраст. Децата са на 3 и съответно на 4 години. Мъртвите са положени в свито положение, изразяващо се почти винаги само в свиване на краката, като двама от тях са хвърлени по очи (по-младият мъж и младежът), а върху главата на първия е сложен голям камък. Един от скелетите (на мъжа на 36 г.) е разкрит на около 50 – 60 см над останалите. Човекът е бил убит с каменна тесла в корема. Най-вероятно тялото му е било положено в гробната яма малко по-късно от другите. Вторият възрастен мъж е бил убит с удари, а после са били отрязани ходилните части на двата му крака. По черепите на тримата по-млади индивиди (двете деца и младежа) са регистрирани травми, които са причинили смъртта им. Жената е претърпяла счупвания на шийни прешлени, била е инвалид и е починала по-късно. Гробният инвентар се състои само от разлата керамична паница, положена на дъното на ямата и покрита с тънък пласт пръст преди извършване на трупополаганията. Масовият гроб е следствие на предизвикана насилствена смърт – погребаните в него вероятно са загинали по време на вътрешен конфликт, предизвикан от засушаването и изчезването на солените извори през третата четвърт на V хил. пр. Хр.

ГРОБОВЕ ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА (III ХИЛ. ПР. ХР.)

Горната повърхност на селищната могила е използвана като некропол през ранната бронзова епоха. Досега са установени три гроба от този период, единият от които под малка каменна могила. Погребванията са извършени с трупополагане в свита позиция. В последния гроб е установен и гробен инвентар от два керамични съда – чаша в ръката и аскосовиден съд до главата.

„ВЛАДЕТЕЛСКИ ДОМ“ ВЪРХУ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА (II – I В. ПР. ХР.)

В част от Югозападния и Северозападния сектор е премахнат насипният пласт на надгробната могила с цел достигане на праисторическите напластявания и съответно селищните структури. Достигнато е ниво, свързано с обитаване през късноелинистическия период. Структурата, условно наречена „владетелски дом“, е разположена в Северозападния сектор, като част от нея продължава на изток и север в непроучената площ. Представлява част от късноелинистическо укрепление, най-вероятно пазещо резиденция на местен тракийски владетел. Има правоъгълна форма (големи части от западната и северната стена са унищожени през римската епоха), като досега са разкрити части от западната (дължина 4,40 м) и южната (дължина 8,30 м) стена с ширината 1,25 м. За изграждането им е използвана каменна основа (висок цокъл), надградена във височина с кирпичени тухли. Основата е изградена от средно големи и големи ломени камъни, споени с глина. Кирпичената стена е от 14 реда (височина около 1,50 м). Кирпичените тухли са с размери 25 x 25 x 8 см. При влизането на южната стена в насипа на могилата, в източния профил на сектора е установено разширение с порта. Установена е и част от северната стена на укреплението, както и северната стена на разширението. Самата сграда на резиденцията е почти напълно унищожена през римската епоха.

Южно от резиденцията са установени останки от поне три жилища със стълбово-плетена конструкция. Късноелинистическият пласт

има дебелина около 80 см. В горното му ниво е констатирано сравнително голямо количество мегарска керамика, която е много престижна за времето си. Богатството на местния владетел вероятно също е свързано с добив на сол, но засега няма следи от такава дейност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Николов 2012: В. Николов. Природни катаклизми през V хил. пр. Хр. и загиване на първата европейска цивилизация. – История, 2012, 4, 346 – 351.

Николов 2016: В. Николов. Укрепените селища в поречията на Провадийска река, Голяма и Луда Камчия в контекста на халколитната икономика. – Археология, 2016, 1 – 2, 7 – 18.

Nikolov 2010: V. Nikolov. Salt and gold: Provadia-Solnitsata and the Varna Chalcolithic cemetery. – Archäologisches Korrespondenzblatt, 40, 2010, 4, 487 – 501.

Nikolov 2012: V. Nikolov. Salt, early complex society, urbanization: Provadia-Solnitsata (5500 – 4200 BC). – In: V. Nikolov, K. Bacvarov (eds.). Salz und Gold: die Rolle des Salzes im prähistorischen Europa / Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. Provadia-Veliko Tarnovo, Faber, 2012, 11 – 65.

RESULTS OF THE EXCAVATIONS AT PROVADIA-SOLNITSATA (2005 – 2020)

Vassil NIKOLOV

(Summary)

The prehistoric complex Provadia-Solnitsata presents the remains of the oldest salt production centre in Europe (5600 – 4350 BC), became the first prehistoric urban centre of our continent (4700 – 4350 BC). It occupies an area of about 300 decares. The emergence and development of complexes is directly related to the largest and in fact the only rock salt locality found in the Eastern Balkans. This brief report of the archaeological monument is based on 16 years of field archaeological research (2005 – 2020) and defines the complex as one of the most significant prehistoric sites in Southeast Europe.

The article presents the results of field research of Late Neolithic and Chalcolithic salt production structures, a tell settlement with three Chalcolithic stone defensive systems, Late Chalcolithic ritual pit complex, Late Neolithic pit sanctuary, Middle Chalcolithic cemetery, Late Chalcolithic cemetery, burials dated back to the Early Bronze Age and "ruler's mansion" dated back to the Late Hellenistic period situated on the tell.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

КЪСНОХАЛКОЛИТЕН КРЕМЪЧЕН АНСАМБЪЛ ОТ СЕЛИЩНА МОГИЛА ХОТНИЦА (СЕВЕРНА БЪЛГАРИЯ)

Станимира ТАНЕВА[a]

[a]*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките; stanimira_taneva@abv.bg*

Каменните артефакти са един от основните елементи при интерпретацията на праисторическите обекти. Публикациите на енеолитни каменни ансамбли са сравнително малко (Гацов 1999; Златева-Узунова 2014; Манолакакис 2002; Цонев 1993; Sirakov, Tsonev 1995; Sirakov, Tsonev 2001), само една е обобщаваща (Manolakakis 1994) и това затруднява възможностите за сравнения.

Изследваният каменен ансамбъл е добит при разкопките на Н. Ангелов на селищната могила в периода 1956 – 1959 г. (Ангелов 1958; Ангелов 1959; Ангелов 1961). Всички находки се отнасят към I строителен хоризонт, като една част от тях са от жилища[1].

СУРОВИНИ

След направеното встъпително изследване бяха разграничени 19 разновидности на основно използваната кремъчна суровина (F) и няколко по-рядко употребявани магмени породи[2].

BG-H-F1 – светловосъчно до жълто-кафяво оцветяване с белезникави включения, дребнозърнеста структура, непрозрачен, свежият лом е с гладка повърхност.

BG-H-F2 – светловосъчно до бежово-сиво оцветяване, понякога с повече или по-малко белезникави включения, аморфна, на места до дребнозърнеста структура, непрозрачен.

BG-H-F3 – тъмновосъчно оцветяване, непрозрачен, аморфна структура, свежият лом е с матова повърхност, отлични технологични качества.

BG-H-F4 – тъмновосъчно до жълто-кафеникаво оцветяване, аморфна структура, непрозрачна скална маса, отлични технологични качества. Вероятно разновидност на BG-H-F3.

BG-H-F5 – светловосъчно оцветяване, аморфна структура, непрозрачен, ивичеста текстура (тъмночервеникави тънки ивици).

BG-H-F6 – тъмнокафеникаво до черно оцветяване, в някои случаи белезникави включения, финозърнеста структура, непрозрачен, много добри технологични качества.

BG-H-F7 – светловосъчно до сивкаво оцветяване с малки белезникави точици, полупрозрачен, финозърнест, аморфна структура.

[1] Материалите ми бяха предоставени за обработка от Стефан Чохаджиев, за което му благодаря. Благодаря на Николай Сираков за съветите и съдействието при обработката на ансамбъла и подготовката на тази статия.

[2] Представени според кодовата система, използвана от М. Павликовски както за палеолитни, така и за по-късни, холоценски материали (Pawlikowski 1992; Sirakov, Tsonev 1995; Sirakov, Tsonev 2001; Sirakov 2000).

BG-H-F8 – тъмносиво оцветяване с белезникави впръсквания, аморфна структура, непрозрачен.

BG-H-F9 – тъмновосъчно оцветяване, аморфна структура, матова лъскава повърхност, непрозрачен. Кремък, вероятно сходен с BG-H-F3.

BG-H-F10 – млечно оцветяване, дребнозърнест, непрозрачен.

BG-H-F11 – кафеникаво оцветяване, аморфна структура, непрозрачен.

BG-H-F12 – кафеникав, на места с белезникаво оцветяване, непрозрачен, аморфна структура.

BG-H-F13 – сивкаво до тъмновосъчно оцветяване, аморфна структура, полупрозрачен, матова повърхност, в някои случаи ивичеста структура.

BG-H-F14 – сиво оцветяване, в някои случаи с белезникави включения, финозърнест, непрозрачен, недобро окременяване на скалната маса.

BG-H-F15 – тъмносивкаво оцветяване с различни по размери и форма белезникави включения, финозърнеста структура, в някои части недобро окременяване, непрозрачен. Вероятно вариант на BG-H-F14.

BG-H-F16 – сивкаво оцветяване, дребнозърнеста структура, непрозрачен.

BG-H-F17 – тъмносиво оцветяване, дребнозърнеста структура, непрозрачен, вероятно разновидност на BG-H-F16.

BG-H-F18 – тъмновосъчно оцветяване с различни по размер белезникави включения, аморфна структура, вероятно вариант на BG-H-F3.

BG-H-F19 – светлокафеникаво оцветяване (опушен) с белезникави включения, прозрачен, аморфна структура.

BG-H-M – магмени скали.

UB – неопределени поради изменения от обгаряне.

Най-разпространена в ансамбъла е суровина BG-H-F1 – 45.8% (фиг. 1). Това е местна суровина от вторични находища по поречието на реките Янтра, Бохот, Негованка и района на Беляковското плато. Вероятно е идентична със суровина Bg-Hv-F1 (2?) от друг обект в района – Хотница – Водопада (Н. Сираков, личен разговор).

С произход от Североизточна България (лудогорски кремък), където има установена праисторическа експлоатация на висококачествена суровина, са разновидности BG-H-F3, 4, 6, 9, 18 (Сираков 1980). От района на север от Разград (Радинград – Топчии – Каменово) са суровини BG-H-F3, 4, 9, 18, докато северо-

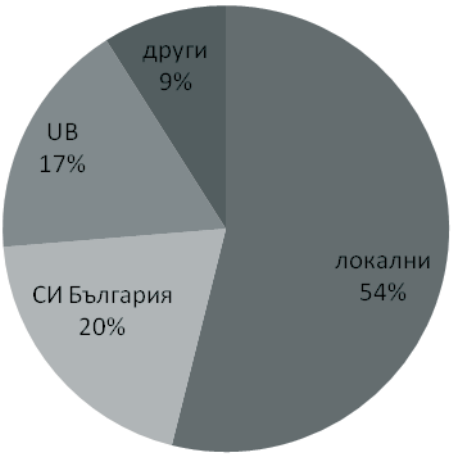

Фиг. 1. Хотница, разпределение на суровините.

Таблица 1. Хотница, късен халколит. Каменен ансамбъл, обща структура.

Технико-типологически групи	**Брой**	**%**
Фрагменти и отломъци от начално разломяване	6	0.4
Ядра	9	0.7
Отломъци	77	5.7
Пластини	344	25.4
Ретуширани форми и техни отпадъци, функционални сечива	864	63.7
Чукалки	34	2.5
Трошляк от целия производствен процес	23	1.7
Общо	1357	99.8

източно от Шумен (Крива река) е суровина BG-H-F6 (лични наблюдения). Суровините от Североизточна България са 19.8% в ансамбъла. Сравнително голям е процентът на артефактите, претърпели термични въздействия (17,3%). Няколко артефакта са изработени от магмени скали, неопределени по-конкретно.

Общата структура на ансамбъла, включваща над 1300 екземпляра, е представена в таблица 1.

Ядрата показват еднопосочен дебитаж на пластини. Те са с околни или полуоколни отломъчни и подготвени площадки (обр. 1.1, 2). Една част от тях са преработени в брадви или са използвани като чукалки.

Отломъците са малко, липсват люспи или дребни отломъци, както и такива, свързани с подготовката на ядрата. Няколко по-масивни отломъка (дължина над 6 см) са свързани с началната подготовка на ядрата.

Пластините (25,4%) преобладават над отломъците. Рядко са със запазена корова повърхност, повечето са от етапа на същинския дебитаж. Установиха се и няколко гребеняка (предимно двустранни) и връшници. Пластините са предимно фрагментирани, като преобладават фрагментите с дължина между 4 и 5 см и ширина 2 – 3 см. Има 24 пластини с дължина между 11 и 15 см, както и четири пластини с дължина над 21 см (обр. 2.1, 2; обр. 3.1, 2). Едната от тях, фрагментирана във върховата част, е със запазена дължина 26,4 см (обр. 2.1). Всички пластини в ансамбъла са от едноплощадкови ядра, с преобладаващо трапецовидно или триъгълно сечение, прав, често извит леко във върховата част профил, предимно формирана основа, успоредни надлъжни ръбове и междунегативни ръбове.

РЕТУШИРАНИ И ФУНКЦИОНАЛНИ СЕЧИВА

Оръдията са над 60% от целия материал и показват добро типологическо разнообразие (табл. 2).

***Стъргалки* (288)**

Стъргалките са най-многобройната типологическа група (33,3%), като са представени няколко подтипа.

Стъргалките от пластини преобладават – 231 бр. Те са изцяло върху пластини от едноплощадково ядро (обр. 5.4; обр. 6.1, 3, 6; обр. 7.2). Челата са оформени със стръмен или полустръмен ретуш. Една стъргалка е върху двустранен гребеняк.

Стъргалки от ретуширана пластина – 38 бр. Челата са оформени със стръмен ретуш.

Таблица 2. Хотница, късен халколит. Ретуширани и функционални сечива.

Типологически групи	**Брой**	**%**
Стъргалки	288	33.3
Резци	100	11;6
Пробои	4	0;5
Тронкатюри	65	7.5
Пластини с надлъжно и напречно затъпяване	2	0.2
Пластини с надлъжно затъпяване	2	0.2
Ретуширани пластини	151	17.5
Комбинирани оръдия	17	2.0
Лющници	11	1.3
Връх за стрела	1	0.1
Ретуширани отломъци	13	1.5
Брадви	44	5.1
Други	1	0.1
Функционални сечива	149	17.2
Клинчета	16	1.8
Общо	864	99.9

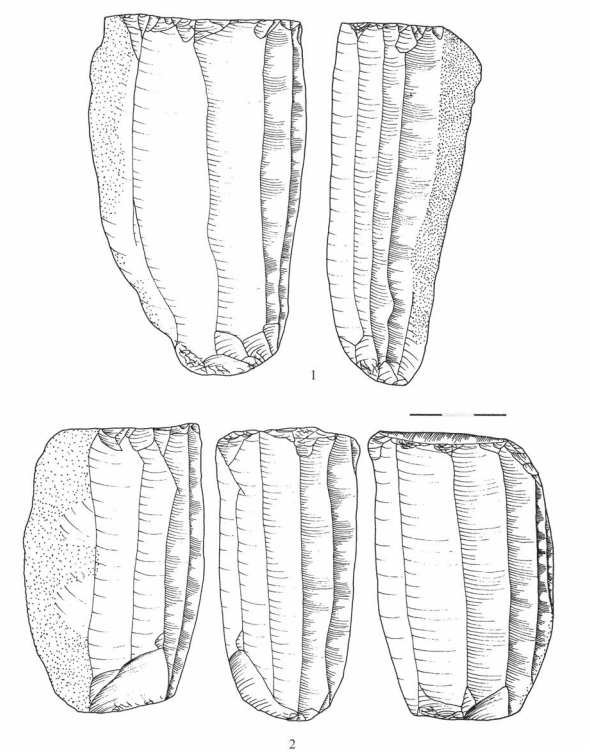

Обр. 1. Хотница. Късен халколит. 1, 2: ядра (рис. С. Т.).
Fig. 1. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1, 2: cores (drawing S. T.).

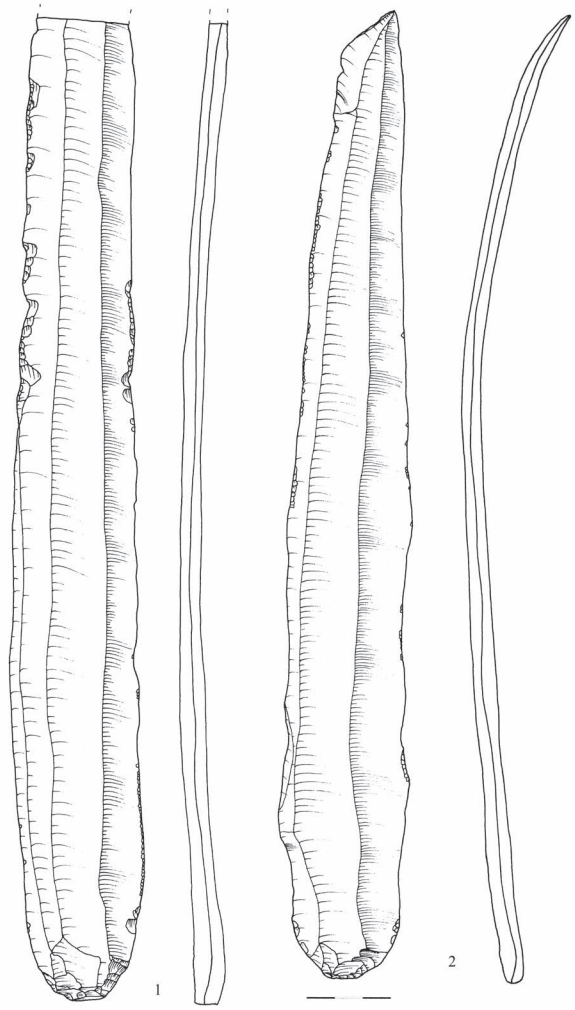

Обр. 2. Хотница. Късен халколит.
1, 2: суперпластини. (рис. С. Т.).
Fig. 2. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1, 2: superblades (drawing S. T.).

Обикновено на единия ръб има полустръмен, в някои случаи леко зъбчат ретуш, а при някои ретушът е на двата ръба или на долната страна. Някои стъргалки имат следи от употреба на страничните ръбове. Една стъргалка е оформена върху двустранен гребеняк, а на друга челото е оформено на напречния ръб при основата (обр. 5.1, 5; обр. 6.2).

Стъргалки от пластина с ретуш на челото от долната страна – 6 бр. При тях челото е оформено със стръмен ретуш, а на долната страна има плосък ретуш.

Стъргалки от отломък – 8 бр. Челата са оформени с полустръмен/стръмен ретуш, в някои случаи има частичен ретуш на страничните ръбове.

Двойни стъргалки – 5 бр. Челата са оформени със стръмни ретуши, в някои случаи има частични ретуши на страничните ръбове (обр. 7.1).

***Резци* (100)**

Основен критерий при разграничаване на отделните типове резци е начинът на отделяне на клинчето чрез прилагане на т. нар. резцова техника (Bourlon 1911; Noone 1934; Sonneville-Bordes, Perrot 1956; Brezillon 1968 и цит. там лит.; Sonneville-Bordes, Perrot 1956; Сираков и др. 1993, 6 – 9). Групата на резците в Хотница е многобройна и показва типологическо разнообразие, което не се среща в други халколитни ансамбли. Известно изключение прави ансамбълът от Радинград (непубликуван материал, лични наблюдения).

Групата на резците в Хотница е представена от 7 подтипа.

Резци върху пречупване – 34 бр. Всички са върху пластини с дължина основно между 4 и 6 см и ширина 2 – 3 см. От тях: еднократни – 11 бр., като при тях е нанесен резцов удар на единия страничен ръб (обр. 6.5; обр. 8.6; обр. 10.1, 7), като при два броя оръдието е оформено на напречния ръб в основната част. Двукратни –

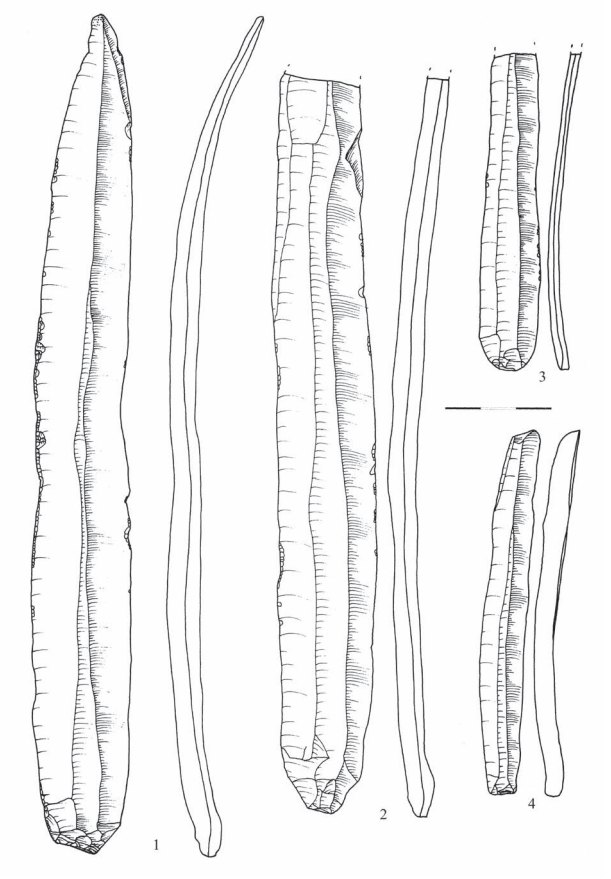

Обр. 3. Хотница. Късен халколит.
1, 2: суперпластини; 3, 4: пластини (рис. С. Т.)
Fig. 3. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1, 2: superblades; 3, 4: blades (drawing S. T.).

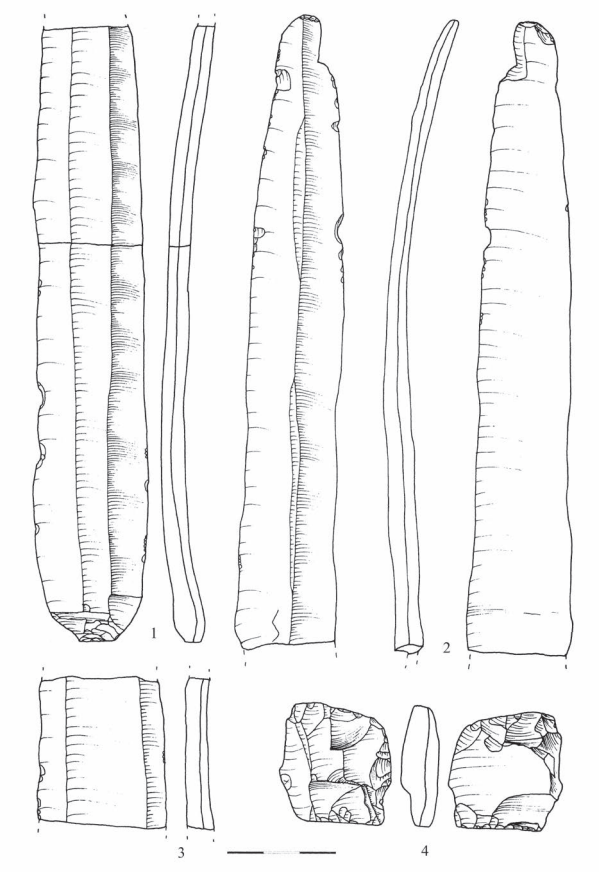

Обр. 4. Хотница. Късен халколит.
1 – 3: суперпластини; 4: лющниково оръдие (рис. С. Т.)
Fig. 4. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1 – 3: superblades; 4: splintered piece (drawing S. T.).

9 бр., нанесени са два резцови удара на единия страничен ръб (обр. 6.4), а един брой формално е клинче, върху което е оформен резец върху пречупване на напречния ръб в основната част. Трикратни – 6 бр., като един е оформен на напречния ръб в основната част (обр. 6.8). Представени са още 4 двойни резци върху пречупване (обр. 10.4). При 2 бр. при пречупването е оформена един вид малка „площадка", от която са нанесени резцовите удари (обр. 9.1; обр. 10.6).

Клиновидни резци – 7 бр. (обр. 6.7; обр. 8.3). От тях един е върху отломък, а останалите са върху пластини с дължина обикновено 5 – 6 см и ширина 2 – 3 см. Представени са страничен, среден и многократен. Два броя са оформени на напречния ръб в основната част.

Резци върху затъпяване – 13 бр. От тях: върху право затъпяване – 4 бр.; върху вдлъбнато – 7 бр., върху косо – 2 бр. При 1 бр. отделеното клинче е връшник (обр. 8.8). 7 бр. са еднократни (обр. 8.1), 2 бр. – двукратни, 1 бр. – трикратен и 3 бр. – двойни (двукратен на 1 ръб и еднократен на другия).

Резци върху стъргалка – 8 бр. (обр. 8.2; обр. 10.3). Всички са върху пластини. От тях 6 са еднократни и два са двукратни. При един брой на долната страна на челото е нанесен ретуш тип Костёнки, след което е направен резец. Един е върху стъргалка от ретуширана пластина. Резцовият удар е нанесен от челото на съществуващата вече стъргалка и сваля част от него. В случая не става въпрос за комбинирано оръдие, а за направата първоначално на стъргалка, върху която впоследствие е оформен резец, при оформянето на който често се отнася част от челото на стъргалката.

Плоски резци – 9 бр. От тях един е двоен плосък резец (обр. 10.2); един е плосък трансверсален резец (обр. 9.6); един е плосък

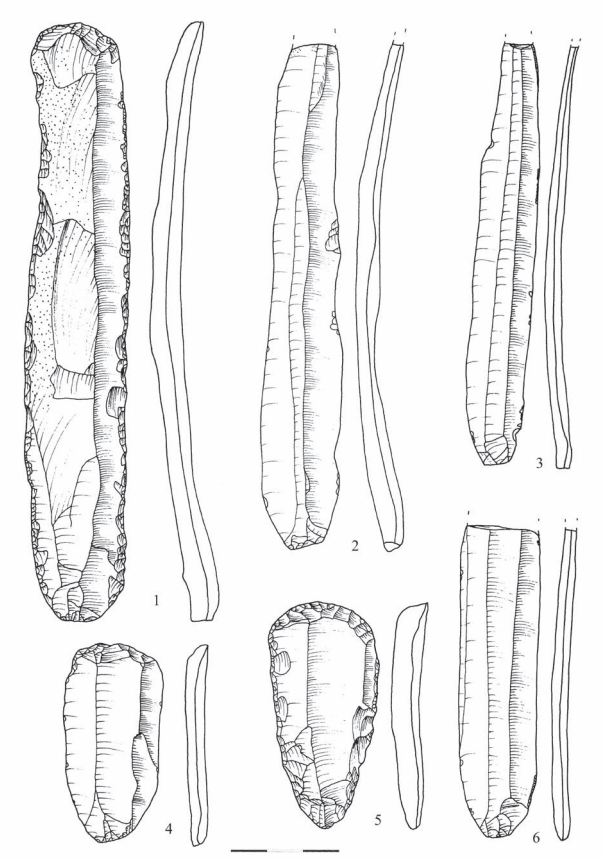

Обр. 5. Хотница. Късен халколит. 1, 4, 5: стъргалки; 2, 3, 6: пластини (рис. С. Т.).
Fig. 5. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1, 4, 5: end-scrapers; 2, 3, 6: blade (drawing S. T.).

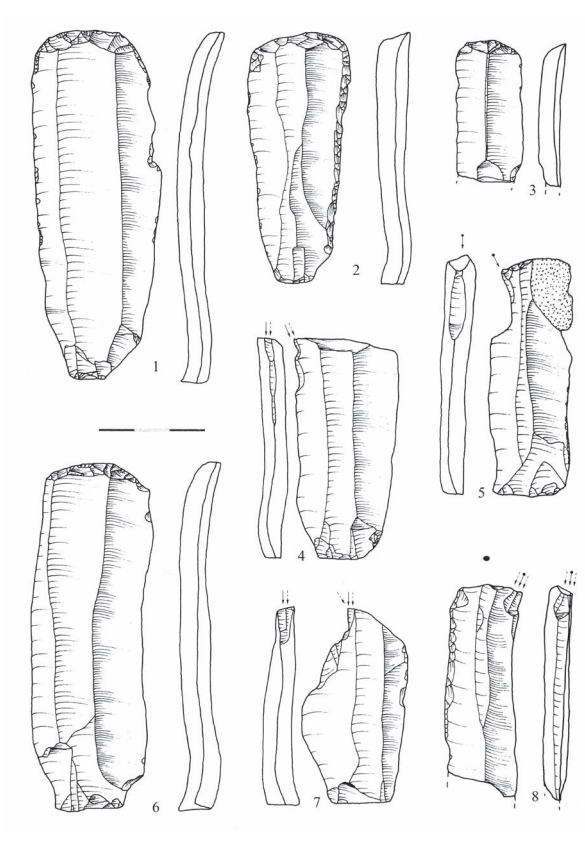

Обр. 6. Хотница. Късен халколит.
1, 2, 3, 6: стъргалки; 4, 5, 7, 8: резци (рис. С. Т.).
Fig. 6. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1, 2, 3, 6: end-scrapers; 4, 5, 7, 8: burins (drawing S. T.).

двукратен резец върху фрагмент от двустранен гребеняк.

Резци върху основата – 6 бр. Еднократни резци, оформени от основата на пластини или отломъци (обр. 8.4, 5).

Резци върху ретуш Костёнки – 5 бр. Всички са върху пластини. Характерно за тях е, че на напречния ръб на пластината е нанесен ретуш Костёнки, върху който е нанесен удар по страничния ръб, оформящ ъглов резец (обр. 9.3-5; обр. 10.5).

Комбинирани резци – 16 бр. Представени са комбинации от различни подтипове резци: върху пречупване + клиновиден (3); върху пречупване + плосък (3) (обр. 11.8); върху затъпяване + клиновиден (3); върху затъпяване + върху пречупване (3) (обр. 9.2). А с по един екземпляр са представени още: резец върху стъргалка + клиновиден; върху стъргалка + върху затъпяване (обр. 8.7); многократен клиновиден + плосък; върху затъпяване + плосък.

Има и два резеца, които са преработени в пластини с напречно затъпяване, като единият е по-особен клиновиден резец.

Пробои **(4)**

Два броя са върху пластини, с връхчета, оформени в основната част с полустръмен алтернативен ретуш (обр. 11.4, 5). Един пробой е върху пластинка, оформен с полустръмен и стръмен ретуш, с отчупена част от връхчето (обр. 11.2). Един брой е върху отломък, като връхчето е оформено с алтернативен полустръмен ретуш (обр. 11.1).

Тронкатюри/пластини с напречно затъпяване **(65)**

Тронкатюри с право напречно затъпяване (42) – всички са върху пластини (обр. 7.6; обр. 11.3), като четири са оформени на напречния ръб в основната част. При 7 бр. ретушът е инверсен. Една е върху фрагмент от резец, като е оформена на напречния ръб в основната част и ретушът е нанесен откъм горната страна.

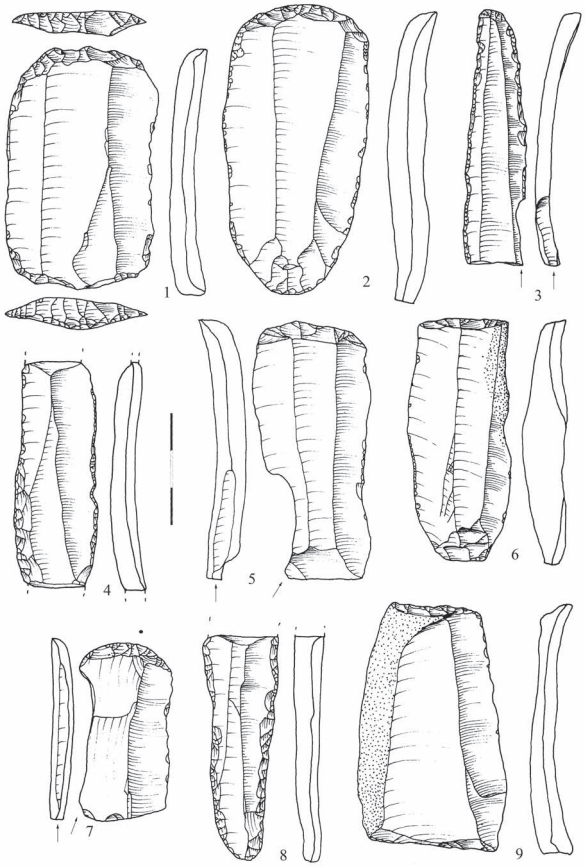

Обр. 7. Хотница. Късен халколит. 1, 2: стъргалки; 3, 5, 7: комбинирани оръдия; 4, 8: ретуширани пластини; 6, 9: тронкатюри (рис. С. Т.).
Fig. 7. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1, 2: end-scrapers; 3, 5, 7: combined tools; 4, 8: retouched blades; 6, 9: truncations (drawing S. T.).

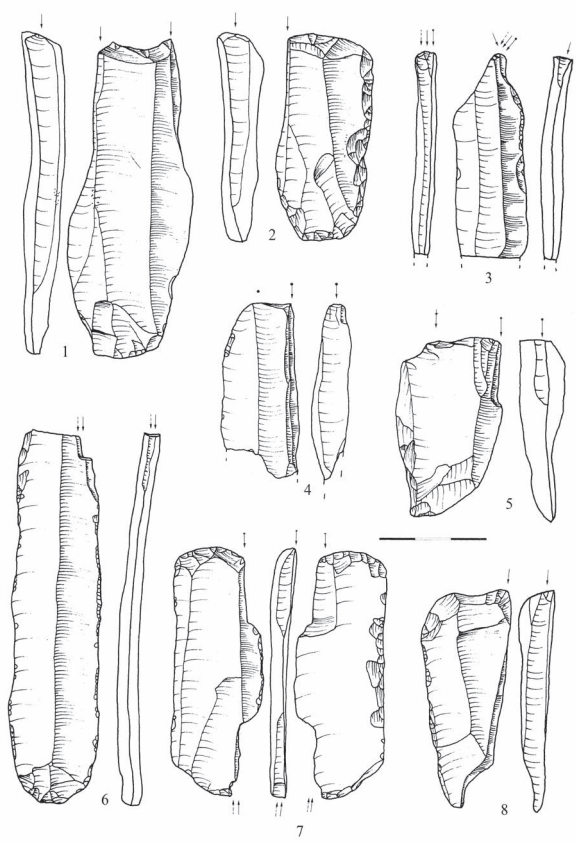

Обр. 8. Хотница. Късен халколит. 1 – 8: резци (рис. С. Т.).
Fig. 8. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1 – 8: burins (drawing S. T.).

Някои от оръдията имат следи от употреба на страничните ръбове.

Тронкатюри с конкавно затъпяване (4) – оформени са на напречния ръб в основната част, при едната ретушът е инверсен.

Тронкатюри с косо затъпяване (13) – върху пластини, една от тях е с инверсен ретуш, други са с приръбест, често утилизационен ретуш на страничните ръбове.

Двойни тронкатюри (6) – всички са върху пластини (обр. 7.9), повечето със следи от излъскване на страничните ръбове, при една ретушът е нанесен откъм горната страна.

***Пластини с надлъжно затъпяване* (2)**

Едната е с алтернативен затъпяващ ретуш – стръмен на горната и полустръмен на долната страна (обр. 11.6). Другата е със стръмен затъпяващ ретуш на единия ръб и полустръмен затъпяващ ретуш на другия ръб.

***Пластини с надлъжно и напречно затъпяване* (2)**

Едната е оформена със стръмен затъпяващ ретуш на двата напречни и на единия страничен ръб, плосък, леко зъбчат ретуш на другия страничен ръб от долната страна и излъскване на същия ръб. Втората е оформена със стръмен затъпяващ ретуш на напречния и единия страничен ръб, утилизационен ретуш и излъскване на другия ръб.

***Ретуширани пластини* (151)**

Заострени пластини – 5 бр. От тях две са с полустръмен ретуш на единия и стръмен ретуш на другия ръб (обр. 12.4, 6). Две са с полустръмен ретуш на двата ръба във върховата част (обр. 12.3, 5). Една е с приръбест частичен

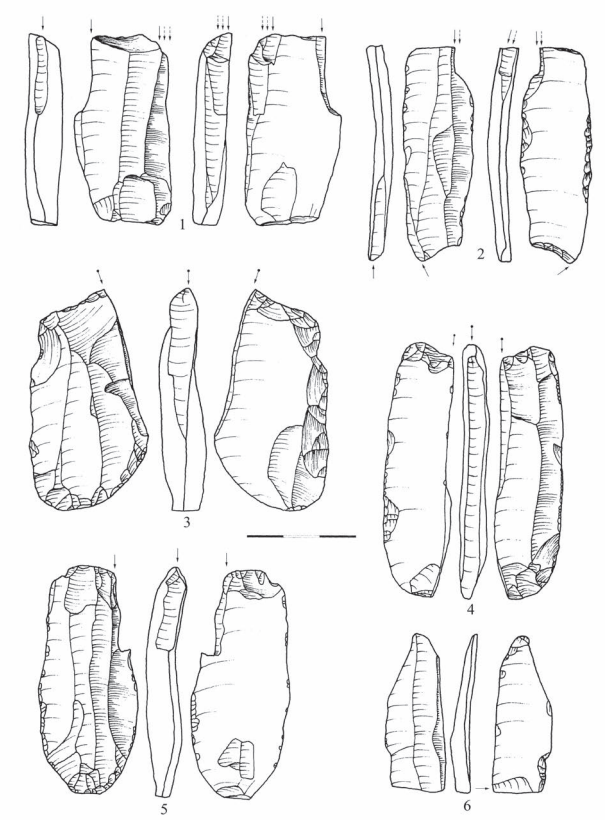

Обр. 9. Хотница. Късен халколит. 1 – 6: резци (рис. С. Т.).
Fig. 9. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1 – 6: burins (drawing S. T.).

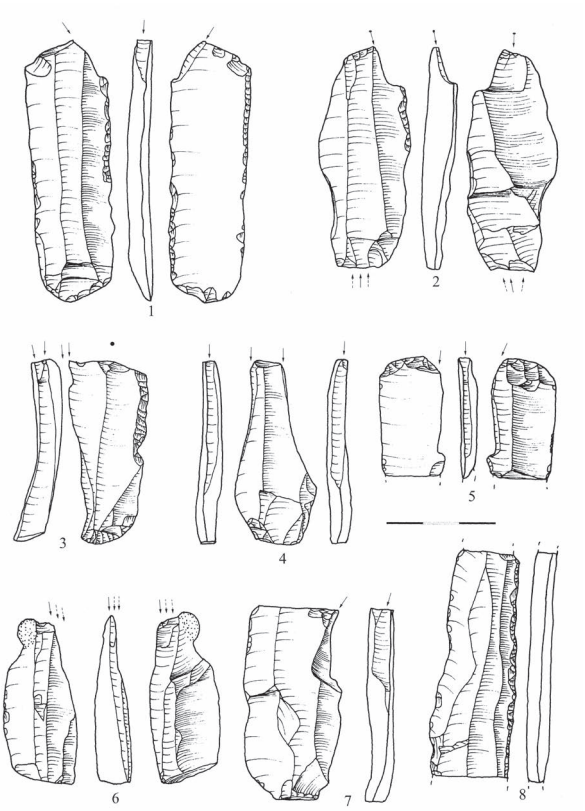

Обр. 10. Хотница. Късен халколит. 1, 2, 4 – 7: резци; 3: комбинирано оръдие; 8: ретуширана пластина (рис. С. Т.).
Fig. 10. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1, 2, 4 – 7: burins; 3: combined tool; 8 retouched blade (drawing S. T.).

ретуш на страничните ръбове и инверсен ретуш на десния ръб (обр. 12.2).

Пластини с дребен приръбест ретуш – 47 бр. В някои случаи тези ретуши са на единия и/или двата странични ръба, понякога и на долната страна.

Пластини с полустръмен и стръмен ретуш – 74 бр. Оформени са с полустръмен и стръмен ретуш на единия и/или двата ръба, понякога алтернативен или на долната страна (обр. 7.4, 8; обр. 10.8; обр. 11.7; обр. 12.1). Често пластините имат следи от употреба и излъскване по ръбовете. Има и няколко по-големи пластини (2) с дължина около 13 см и две със запазена дължина над 14 см.

Пластини със зъбчат ретуш и изрези – 30 бр. Те са ретуширани предимно със зъбчат, стръмен или полустръмен ретуш на единия или двата ръба и/или изрез. Една е с ретуширан изрез на левия ръб от долната страна в основната част (обр. 13.1). При друга има ретуширан изрез на единия ръб и ретуш тип Костёнки на напречния ръб от долната страна.

***Комбинирани оръдия* (17)**

Стъргалка + резец – 12 бр. Представени са: стъргалка + клиновиден резец – 2 бр.; стъргалка + плосък резец – 2 бр.; стъргалка + резец върху пречупване – 8 бр. (обр. 7.3, 5; обр. 10.3), като едно от челата е оформено на напречния ръб при основата (обр. 7.7).

Стъргалка + тронкатюра – 4 бр. Една от тези комбинации е върху едностранен гребеняк, с чело на стъргалката, оформено със стръмен ретуш, а на другия напречен ръб е оформена права тронкатюра. При друго сечиво стъргалката е със стръмен ретуш, а тронкатюрата е на срещуположния, проксимален ръб, с ретуш откъм горната страна.

Резец + тронкатюра (1) – върху пластина са оформени резец върху пречупване и косо затъпяване.

***Лющникови оръдия* (11)**

Те са предимно върху отломъци (едно върху пластина), оформени с лющников ретуш (обр. 4.4).

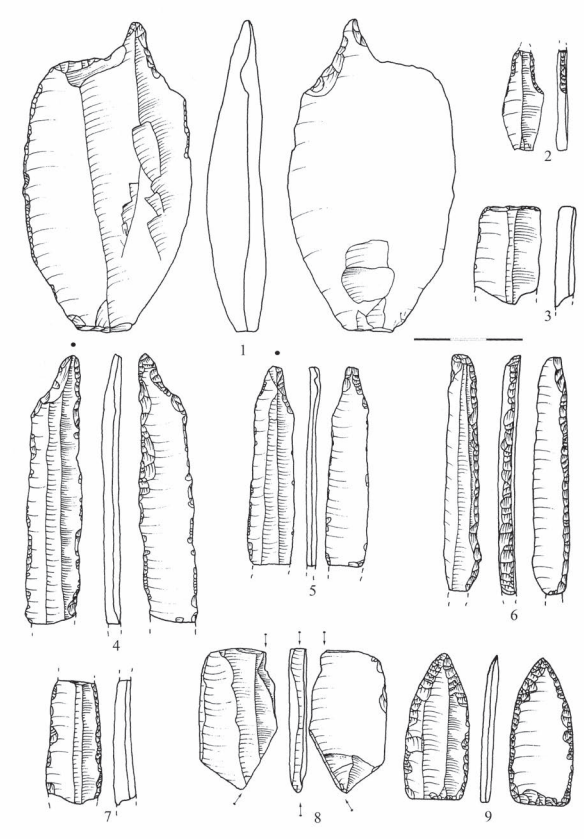

Обр. 11. Хотница. Късен халколит. 1, 2, 4, 5: пробои; 3: тронкатюра; 6: пластина с надлъжно затъпяване; 7: ретуширана пластина; 8: резец; 9: връх за стрела (рис. С. Т.).
Fig. 11. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1, 2, 4, 5: perforators; 3: truncation; 6: backed blade; 7: retouched blade; 8: burin; 9: arrow-head (drawing S. T.).

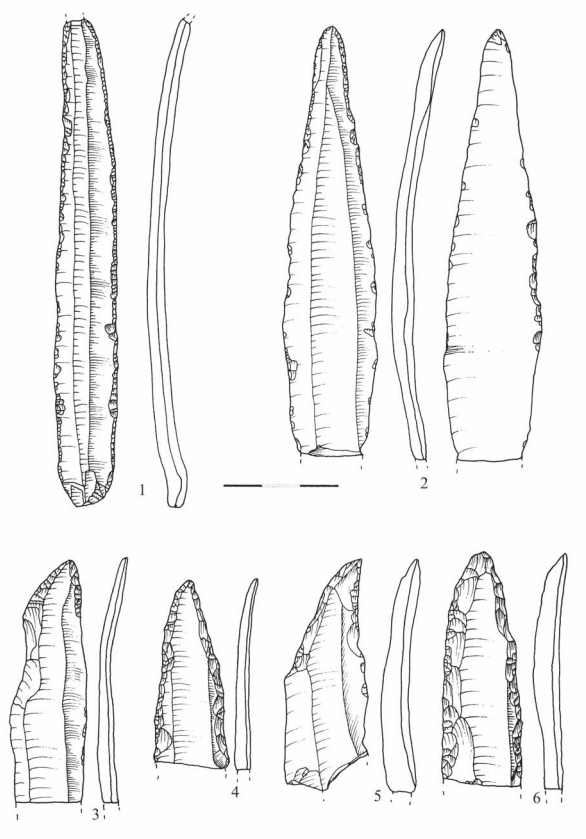

Обр. 12. Хотница. Късен халколит. 1 – 6: ретуширани пластини (рис. С. Т.).
Fig. 12. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1 – 6: retouched blades (drawing S. T.).

***Връх за стрела* (1)**

В ансамбъла има само един такъв връх (обр. 11.9). Той е от суровина с добри технологични качества (BG-H-F19) и е от жилище 17 (табл. 4). Оформен е с приръбест, полустръмен, ненавлизащ много навътре ретуш на двата ръба – от горната и долната страна, както и на напречния ръб в основната част от долната страна. Отнася се към типа „готическа арка" – с проксимално успоредни странични ръбове, събиращи се във върховата част.

***Ретуширани отломъци* (13)**

От тях един е с ретуширан страничен изрез, четири са със зъбчат ретуш, като при два от тях ретушът е на напречния ръб. Два от отломъците са с плосък ретуш, като при един ретушът е на долната страна. При един брой има стръмен ретуш на напречния и единия надлъжен ръб. Пет броя са с полустръмен ретуш, като при един той е алтернативен. Два от отломъците са по-масивни. Единият (дължина 12.8 см) е със запазена кора на горната страна над 75% и полустръмен алтернационен ретуш на левия ръб и приръбест ретуш на десния ръб. Вторият (дължина 19 см) е с алтернационен ретуш на десния ръб – частичен полустръмен на горната страна и по-навътре захождащ на долната страна и полустръмен ретуш на левия ръб от долната страна.

***Брадви* (44)**

Колекцията брадви в ансамбъла е сравнително многобройна (обр. 13.2 – 4). Те са с правоъгълна форма и сечение, често оформяни върху ядра. Горната и долната страна са подготвяни с полуплосък мидест ретуш. Страните също са оформяни с такъв ретуш, нанасян откъм единия ръб на страната. В някои случаи, макар и по-рядко, ретушът е нанесен алтерна-

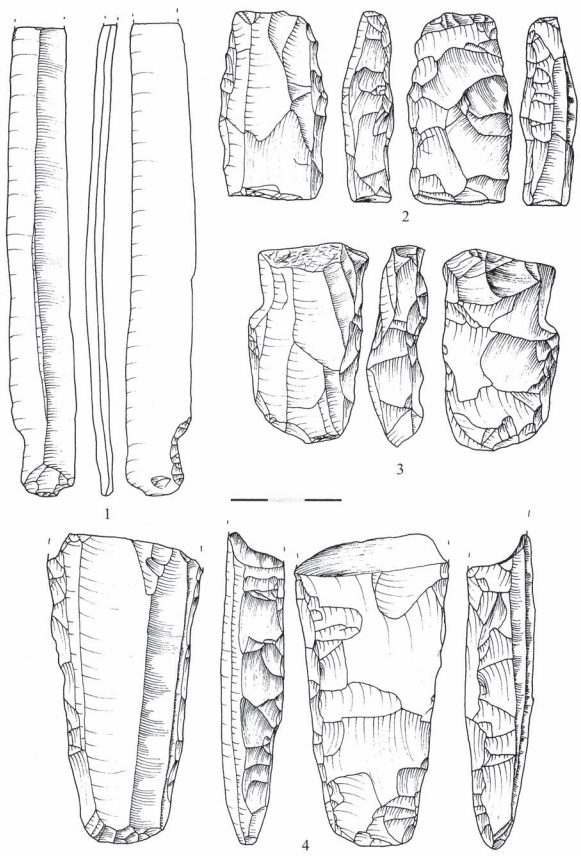

Обр. 13. Хотница. Късен халколит. 1: ретушираната пластина; 2 – 4: брадви (рис. С. Т.).
Fig. 13. Hotnitsa. Late Chalcolithic. 1: retouched blade; 2 – 4: axes (drawing S. T.).

тивно – на едната страна откъм горния ръб, на другата страна откъм долния. Повечето брадви са с оформена работна част – леко изтънена и заострена спрямо останалата повърхност (и с доста по-малка дебелина). При повечето брадви се наблюдава силно излъскване на работната част.

***Функционални сечива* (149)**

Всички са върху пластини. Те имат основно два вида следи от употреба – утилизационен ретуш и излъскване/заглаждане на ръбовете. Част от пластините са с много силно износване – почти огледално излъскване и заглаждане (затъпяване) на ръбовете. Някои от оръдията имат характерното излъскване на елементи от сърп. Преобладаващо функционалните оръдия са с дължина 3 – 4 см, ширина 1,6 – 2,0 см и дебелина 0,6 см.

ИЗВОДИ

Всички находки произхождат от I строителен хоризонт, като една част от тях са от жилища (42,8%). Най-много кремъчни артефакти има в жилища 12 и 19 – по 18,4% (таблица 4).

В ансамбъла от Хотница се срещат предимно суровини с местен произход, като преобладава кремъкът BG-H-F1 – 45.8%. Снабдяването е ставало от локални находища (до 20 км). Вероятните източници на кремъчната суровина в района са от антиклиналата Ловеч – Велико Търново (варовици от долната креда), както и от вторични находища по поречието на реките Бохот, Янтра, Негованка и около Беляковското плато (Sirakov, Tsonev 1995, 249). Суровините са с добри технологични качества, леснодостъпни и в достатъчно количество. Вероятно суровина BG-H-F1e сходна с тип BG-Hv-F2 от друг обект в района – Хотница – Водопада (Н. Сираков, личен разговор).

Част от суровината от обекта е от екстралокални находища (80 – 150 км) с произход от Североизточна България, от два основни района:

– северно от Разград (Радинград – Топчии – Каменово), където има специализирани ателиета за ядра и пластини;

– североизточно от Шумен (Крива река), където има установен минен добив през праисторията (Сираков 1980).

В ансамбъла има малко същински ядра – едноплощадкови, за пластини, с дълга полуоколна или околна отломъчна. Използвана е директна техника с твърда или мека чукалка. Голяма част от ядрата, след като са били повече или по-малко експлоатирани, са преизползвани като чукалки или преработени в брадви. Отломъците са малко, липсват малки отломъци и люспи от ретуш. Има няколко по-масивни отломъка (дължина над 6 см), свързани с началната подготовка на ядрата.

Може да се отбележи тенденцията за получаване на пластини, като е използвана директна техника или техника чрез натиск. Повечето пластини са фрагментирани. Представени са и няколко предимно двустранни гребеняци и връшници. Няколко пластини (предимно фрагментирани) са със запазена дължина между 11 и 18 см, както и няколко над 21 см. Най-дългата суперпластина в ансамбъла е с дължина

26,4 см (при това не е цяла). Суперпластините са от жилище 9 (с изключение на една от жилище 3). Всички са от кремък от района на Североизточна България. Получаването на такива суперпластини предполага, от една страна, наличието на конкреции с размери 40 – 50 см. От друга страна се изискват специални технически умения. Отделянето на такива пластини е ставало чрез специални „...методи на натиск посредством лостов прибор и с пекторален посредник" (Sirakov 2000, 213). Съвременни експериментални изследвания потвърждават възможността за отделянето на такива суперпластини (Манолакакис 2002, 8). За високото ниво, до което са достигнали праисторическите майстори, говори и фактът, че днес малцина експериментатори могат да отделят такива суперпластини. Характерни технологически белези за суперпластините са: ширина 3 – 3,5 см, дебелина около 0,9 см, успоредни странични ръбове, прав надлъжен профил, леко извит във върховата част, предимно трапецовидно напречно сечение, правилни междунегативни ръбове, малка формирана основа, характерни раменца, якичка при основата, показващи отделяне чрез натиск.

Суперпластини у нас са намирани и в некрополите от Варна и Дуранкулак (Sirakov 2000,), Сава и Смядово (Manolakakis 1994). Има различни мнения за функцията на тези суперпластини – предимно от Варненския некропол (Manolakakis 1994, Цонев 2004). Предполага се, че те имат една по-особена роля. От една страна, да служат като суровина за размяна. От друга – вероятно имат и по-представителна, символична роля, ако съдим по намирането им в гробове.

Сечивата от Хотница показват добро типологическо разнообразие. Най-многобройни са стъргалките, ретушираните пластини и функционалните оръдия. След тях по численост са резците (11,6% от оръдията). Детайлното представяне на резците предполага отделна публикация. Затова тук сме показали резултатите от проучването им по-синтезирано. Ще се спрем накратко и на въпроса за количеството резци. Познати са ни до този момент два ансамбъла с повече резци – от Радинград (непубликуван материал, лични наблюдения, личен разговор с Н. Сираков) и от Смядово (Manolakakis 1994, 150). Това може да има няколко обяснения. От една страна, това би могло да е характерна черта на ансамбъла и да е свързано с наличието на работилница за костни фигурки, за направата на които да са използвани резци. От друга страна, би могло да се дължи на липсата на изследвания и публикации върху енеолитни ансамбли, въпреки че в работата на Л. Манолакакис са разгледани над 30 обекта и само в един от тях (Смядово) резците са по-значително количество. В другите ансамбли техният брой е около десетина. Част от резците (36 бр.) са от жилища, като най-много са от жилище 19 (табл. 4).

Едни от диагностичните форми през праисторията са върховете за стрели. В ансамбъла има една стрела с форма на готическа арка. Подобна има и от с. м. Коджадермен (лични наблюдения). Такива стрели са характерни за Кукутени – Триполие, където има цели серии (Sirakov, Tsonev 1995, 253).

Сравнително голямо е количеството на кремъчните брадви (цели и фрагменти), част от тях оформени върху ядра. Подобна колекция ни е позната и от Невски (Султан), Попово (лични наблюдения).

Късноенеолитният ансамбъл от Хотница се свързва с комплекса Коджадермен – Гумелница – КарановоVI. Характеризира се с качествена и в достатъчно количество суровина (местна и от Североизточна България); малко ядра; стремеж за получаване на пластини; наличие на суперпластини; типологическо разнообразие при оръдията, където традиционно най-многобройни са стъргалките, ретушираните пластини и функционалните оръдия; наличие на доста резци; само една стрела, която показва паралели с комплекса Кукутени – Триполие.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1958: Н. Ангелов. Селищна могила при с. Хотница. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София: БАН, 1958, 389 – 402.

Ангелов 1959: Н. Ангелов. Златното съкровище от Хотница. – Археология, 1959, 1 – 2, 38 – 46.

Ангелов 1961: Н. Ангелов. Работилница за плоски костени идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско. – Археология, 1961, 2, 34 – 38.

Гацов 1999: И. Гацов. Кремъчен ансамбъл от неолита и късния халколит. – В: Селищна могила Капитан

Димитриево. Разкопки 1998 – 1999, София – Пещера, 1999, 115-121.

Златева-Узунова, 2014: Р. Златева-Узунова. Късноенеолитни кремъчни артефакти от обект Мездра – Кало, Западна България. – In: *In memoriam* Lilyana Pernicheva-Perets. Годишник на Националния археологически музей, 12, София, 2014, 299 – 310.

Манолакакис 2002: Л. Манолакакис. Функцията на големите пластини от Варненския некропол. – Археология, 2002, 3, 5 – 17.

Попов 1916/1918: П. Попов. Коджадерменската могила при гр. Шумен. – Известия на Българското археологическо дружество 6, 1916/1918, 71 – 155.

Сираков 1996: Н. Сираков. „Степната инвазия" на Балканите и преходът енеолит – бронзова епоха в светлината на каменни ансамбли от Северна България. – Годишник на департамент Археология – НБУ, 1996, II – III, 145 – 156.

Сираков, Иванова, Сиракова, Гацов 1993: Н. Сираков, С. Иванова, С. Сиракова, И. Гацов. Типология на каменните оръдия от късния палеолит. – Археология, 1993, 3, 1 – 17.

Сираков 1980: Н. Сираков. Теренни проучвания в района на Шумен. Научен архив АИМ, непубликуван материал.

Цонев 1993: Ц. Цонев. Колекция кремъчни артефакти от Тутраканско. – Археология, 1993, 4, 16 – 23.

Цонев 2004: Ц. Цонев. Дългите пластини в контекста на източнобалканските и анатолийските ранни комплексни уседнали общества. В: Николов, Бъчваров, Калчев (ред.) Праисторическа Тракия, 254 – 263.

Brezillon 1968: M. Brezillon. La dénomination des objets de pierre taillée. Matériaux pour un vocabulaire des préhistories de langue française. Paris, CNRS, 1968.

Manolakakis 1994: L. Manolakakis. La production des outils en silex dans les sociétés hiérarchesées de l`énéolithique en Bulgarie: évolution, tradition culthurelles et organization sociale. Thèse de Doctorat, multigraphiée, Université de Paris I, 1994.

Manolakakis 1996: L. Manolakakis.Production lithique et émergence de la hiérarchie sociale: l`industrie lithique de l`énéolithique en Bulgarie (Première moitié du IVe millénaire). Bulletin de la societe Prehistoire francese, t. 93, n. 1, 1996, 119 – 123.

Noone 1934: H. V. V. Noone. Burins, un nouvel essai de leur classification. Congrès préhistoriques de France, 1934, 11e session, Périgueux, (Paris, 1935), 478-488.

Pawlikowski 1992: M. Pawlikowski. The origin of lithic raw materials. – In: J. K. Kozlowski, H. Laville, B. Ginter (eds.). Temnata Cave, part 1, 1992, 241 – 286.

Sirakov 2000: N. Sirakov. Flint artifacts in prehistoric grave-good assemblages from the Durankulak necropolis. – In: H. Todorova (ed.). Durankulak, Band II, Deutsches Arch. Inst. 2000 213 – 246 incl. 16 fig.

Sirakov, Tsonev 1995: N. Sirakov, Ts. Tsonev. Chipped-stone assemblages of Hotnitsa-Vodopada (Eneolithic/Early Bronze age transition in northern Bulgaria) and the problem of the earliest "Steppe invasion" in Balkans. – Préhistoire Européenne 7, 1995, 241 – 264.

Sirakov, Tsonev 2001: N. Sirakov, Ts. Tsonev. The late Eneolithic flint assemblages from the Tell Yunatsite (South Bulgaria). – In: Problems of the stone age in the Old World. Jubilee book dedicated to Professor Janusz K. Kozlowski, 2001, 343 – 367.

Sonneville-Bordes, Perrot 1956: D. Sonneville-Bordes, J. Perrot. Lexique typologique du Paléolithique supérieur. Outillage lithique. IV, Burins. – Bulletin de la Société Préhistorique Française, 53, 9, 1956, 408 – 412.

THE LATE CHALCOLITHIC FLINT ASSEMBLAGE FROM TELL HOTNITSA (NORTHERN BULGARIA)

Stanimira TANEVA

(Summary)

The Late Neolithic assemblage from Hotnitsa is related to Kodzhaderme – Gumelnitsa – Karanovo VI complex. The assemblage comprises mainly raw materials of local origin because the supply came from local deposits (up to 20 km). The few cores are very typical for the period; a tendency to obtain blades using a direct technique or a pressure technique is documented. Presence of blades with preserved length over 21 cm, as the longest superblade is 26.4 cm long. The tools show a good typological diversity, the most numerous being the scrapers, retouched blades and functional tools. It should be noted the presence of many burins as well as the presence of an arrow that have parallels in the Cucuteni – Trypillie complex.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

ПРИЛОЖЕНИЕ НА НАКИТИТЕ ОТ КОМПЛЕКСА КОДЖАДЕРМЕН – ГУМЕЛНИЦА – КАРАНОВО VI. ОПИТ ЗА РЕКОНСТРУКЦИЯ

Татяна КЪНЧЕВА-РУСЕВА[a]

[a]*Археологически музей „Марица-Изток", Раднево; ruseva_t@abv.bg*

Накитите от територията на халколитния комплекс Коджадермен – Гумелница – Караново VI (КГК VI) са съществена част от материалната и духовната култура на къснохалколитната общност на Балканския полуостров и Югоизточна Европа. За изучаването им съществено значение имат наличните извори, които ни дават информация за мястото и начина на употреба, комплектуването на многосъставните накити и т. н.

ИЗВОРИ

Теренни извори

Археологическият контекст в селищата трудно може да се свърже директно с начина на употреба. Определянето на находките в селищата е по подразбиране. С известна условност могат да се интерпретират съкровищата (колективните находки) във връзка с разпространението и комплектуването на накитите. Въз основа на тяхното съдържание се установява, че най-употребявани са накитите за тяло, сред които предпочитани са огърлиците. Колективните находки със златни накити от селищната могила Хотница я очертават като регионален център в северната част на комплекса КГК VI (Ангелов 1959, 38 – 46; Чохаджиев 2010, 87 – 93).

Големите колективни находки от къснохалколитния комплекс Долнослав[1] (със стотици мъниста от разнообразни суровини – мида *Dentalium*, кост, камък, глина, семена и други накити) могат да се интерпретират като депа за съхраняване на накити, суровини и заготовки за цялата общност или за определен кръг от служители на култа или високопоставени членове на обществото.

Първостепенен археологически извор са гробните находки. Разбира се, има вероятност накитите в гробовете да са част от обредно облекло или свързани с погребалните обичаи (Колев 1987, 229), а освен това те невинаги са намерени *in situ*. Друг проблем е, че в южната част на комплекса КГК VI не са установени некрополи и само в част от проучените гробове има накити. Въпреки изброените резерви в някои случаи единствено с информация от некрополите може да се установи начинът на употреба и функциите на някои накити.

От гробове в комплекса произхождат всички основни видове накити.

Накити за тяло, които включват: накити за глава – декоративни игли и обици, намерени *in*

[1] В работата е използвана информация за непубликувани находки от къснохалколитния комплекс Долнослав и некрополите Омуртаг, Радинград и Смядово. Благодаря на Бистра Колева, Илка Ангелова, Светлана Венелинова и Дилен Дилов за предоставената информация.

situ, са известни от гробове в селищна могила Русе (Георгиев, Ангелов, 1957, 95, таблица 5, обр. 56, 1), Помощица (Бъчваров 2010, обр. 3, 1), некрополите Виница (Радунчева 1976, 87, 88), Смядово (Чохаджиев, Венелинова 2008, обр. 1), Омуртаг (Ангелова 1990, 21; Ангелова 1989, 13), Въращи (Comşa 1995, Fig. 3,1).

В гроб в селищна могила Русе (Георгиев, Ангелов 1952, обр. 175) иглата е намерена встрани от главата, което дава основание да се предполага използването ѝ за украса на облеклото. Идентични случаи са известни от некрополи на едновременни култури.

Мъниста, намерени около черепа на погребаното тяло в женски гроб от некропол Търговище (Ангелова 1986, 56, фиг. 10), са интерпретирани като елементи от диадема, но в случая е възможно да се отнася и за апликации към дреха (саван).

Накити за горната част на тялото – мънистени огърлици и колиета са установени *in situ* в некрополите край Виница (Радунчева 1976, обр. 76, 5; обр. 87, 1; обр. 91, 7; обр. 93, 1), Търговище (Ангелова 1986, фиг. 2, фиг. 10), Смядово (Чохаджиев, Венелинова 2008, обр. 1; обр. 5, 2, 3; обр. 3, 1, 2), Омуртаг, Въращи (Lazăr *et al.* 2008; Lazăr *et al.* 2008, 165 – 178). Богата комбинация от два наниза и златна висулка се наблюдава в гроб на възрастен от некропол Смядово (Чохаджиев, Венелинова 2008, 66).

Златната висулка от некропол Въращи (Cioancă 2000, Fig. 2, 7) е намерена в областта на шията на погребания, което илюстрира начина и мястото ѝ на приложение.

Накити за ръце също са известни от гробни находки. Спондилусови, метални и съставни мънистени гривни произхождат от гробове в некрополите: Търговище (Ангелова 1986, фиг. 3, фиг. 10), Смядово (Чохаджиев, Венелинова 2008, обр. 1; 3; 5, 4, 5), Виница, Омуртаг, Радинград, Султана (Lazăr *et al*. 2008, Fig. 5). Пръстени *in situ* са регистрирани в некрополите: Търговище (Ангелова 1986, фиг. 7, 8, 10); Радинград (Todorova, Vajsov 2001, Taf. 30, 390), Поляница (Todorova, Vajsov 2001, Taf. 30, 396).

Накити от гробове, които могат да бъдат интерпретирани като апликации (пекторали), изработени от мида *Spondylus*, злато, кост и глина, произхождат от некрополите: Виница (Радунчева 1976, обр. 72, 2; обр. 71, 2), гроб в селищна могила Русе (Георгиев, Ангелов 1957, обр. 73, 3, 120), Търговище (Ангелова 1986, фиг. 10), Радинград, Омуртаг. Мъниста, интерпретирани от проучвателите като апликирани към дреха, са известни от некрополите: Виница (Радунчева 1976, 87, 88, 90, обр. 85, 1 – 2, обр. 87, обр. 89, 5, обр. 90, 7), Търговище (Ангелова 1986, 64), Султана (Lazăr *et al*. 2009, Fig. 5, a, Fig. 5, c).

ИКОНОГРАФСКИ ИЗВОРИ

Иконографските източници включват две групи паметници: антропоморфни фигурки с накити и антропоморфни фигурки с орнаменти, изобразяващи накити. Информацията от тези източници е относителна. Възможна е и друга интерпретация, свързана с предназначението и символиката, вложена в тези предмети.

Костените антропоморфни фигурки (табло 1) с накити са разпространени в цялата територия на комплекса КГК VI и съседните едновременни култури. Накитите върху фигурките са аналогични на използваните в комплекса КГК VI. Представени са основни видове накити за тяло и принадлежности към облеклото: обици, гривни, огърлици, апликации (Vajsov 2002, Abb. 214,1; 257, 261; Vajsov 1992, Taf. 6, Taf. 8, 1; Hansen 2011, 120). Изработени са предимно от метал. Поставени са върху онези части от фигурките, които съответстват на частите на човешкото тяло.

Орнаментираните фигурки (табло 2) също могат да бъдат източник на информация. Някои от орнаменталните мотиви в по-голяма или по-малка степен могат да се идентифицират с използваните накити. Представени са: накити за тяло, които включват накити за глава и накити за горната част на тялото. Огърлици (обр. 2; таб. 2/8 – 9). Един от популярните видове накити е представен в различни варианти. С врязан и релефен орнамент са изобразени два типа огърлици: единични и многоредови около врата и с по-голяма дължина. Обикновено са представени няколко наниза (от три до десет). В повечето случаи този накит е пресъздаден върху женски фигурки, но и върху пластики на мъже (селищна могила Драма) (Lichardus e*t al*. 2000, Fig. 27), което се потвърждава и от археологическите данни; висулки (таб. 2, 6). Изображения върху антропоморфни глинени фигурки могат да се интерпретират като висулки (колиета) с кръгла и ромбовидна форма; обици (таб. 2, 5 –

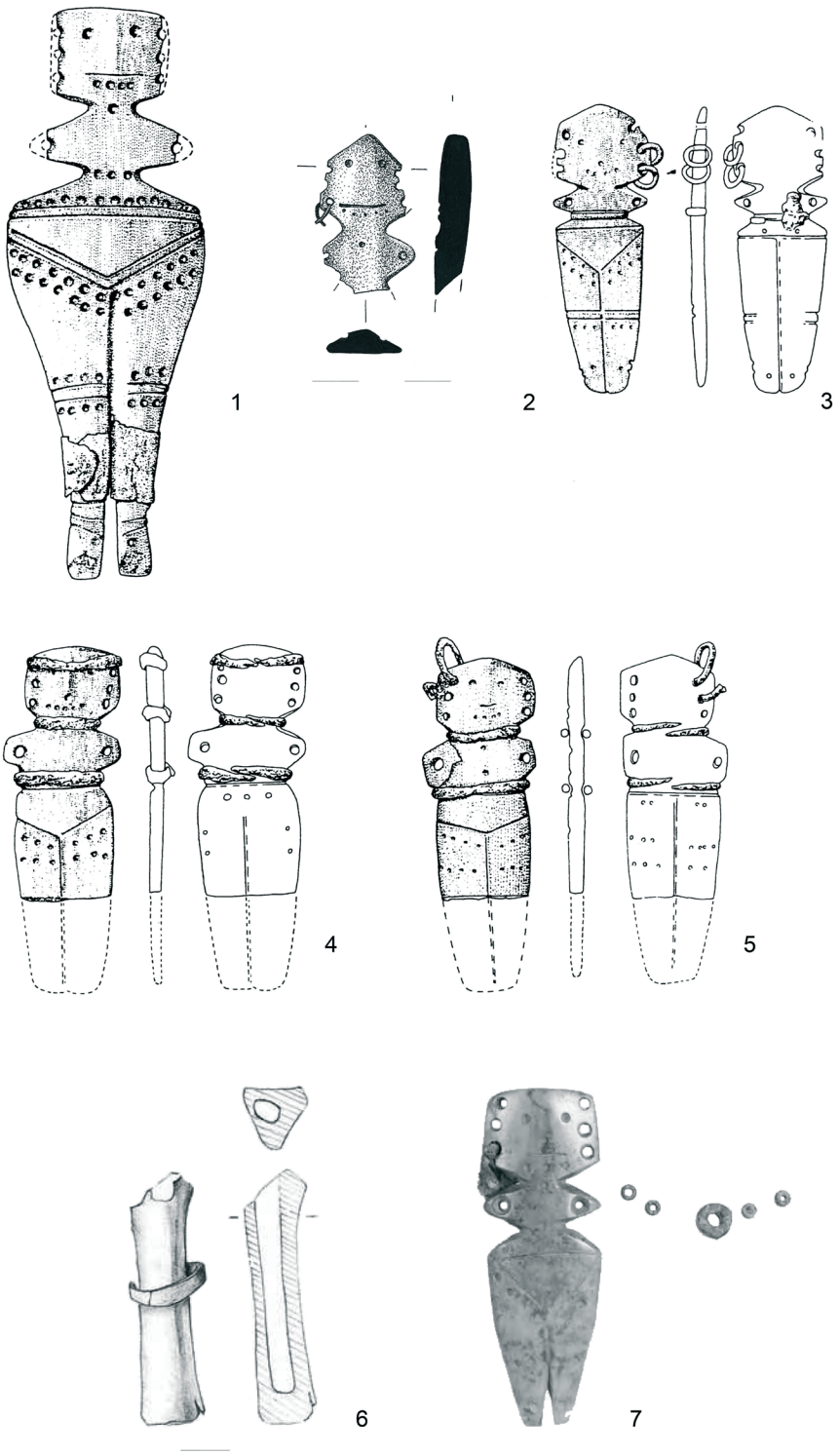

Табло 1. Костени антропоморфни фигурки с накити.
1. Фигурка кост. Селищна могила Ловец (по Todorova, Vajsov 2001, Taf. 44, 532). 2. Фигурка, кост. Селищна могила Разград. 3. Фигурка, кост. Селищна могила Караново (по Todorova, Vajsov 2001, Taf. 45, 535). 4. Фигурка кост. Селищна могила Хотница (по Todorova, Vajsov 2001, Taf. 45, 533). 5. Фигурка кост. Селищна могила Хотница (по Todorova, Vajsov 2001, Taf. 45, 534). 6. Фигурка кост. Селищна могила Пиетреле (по Hansen et al. 2006, Abb. 85). 7. Фигурка кост. Селищна могила Пиетреле (по Hansen et al. 2005, Abb. 38, 10).

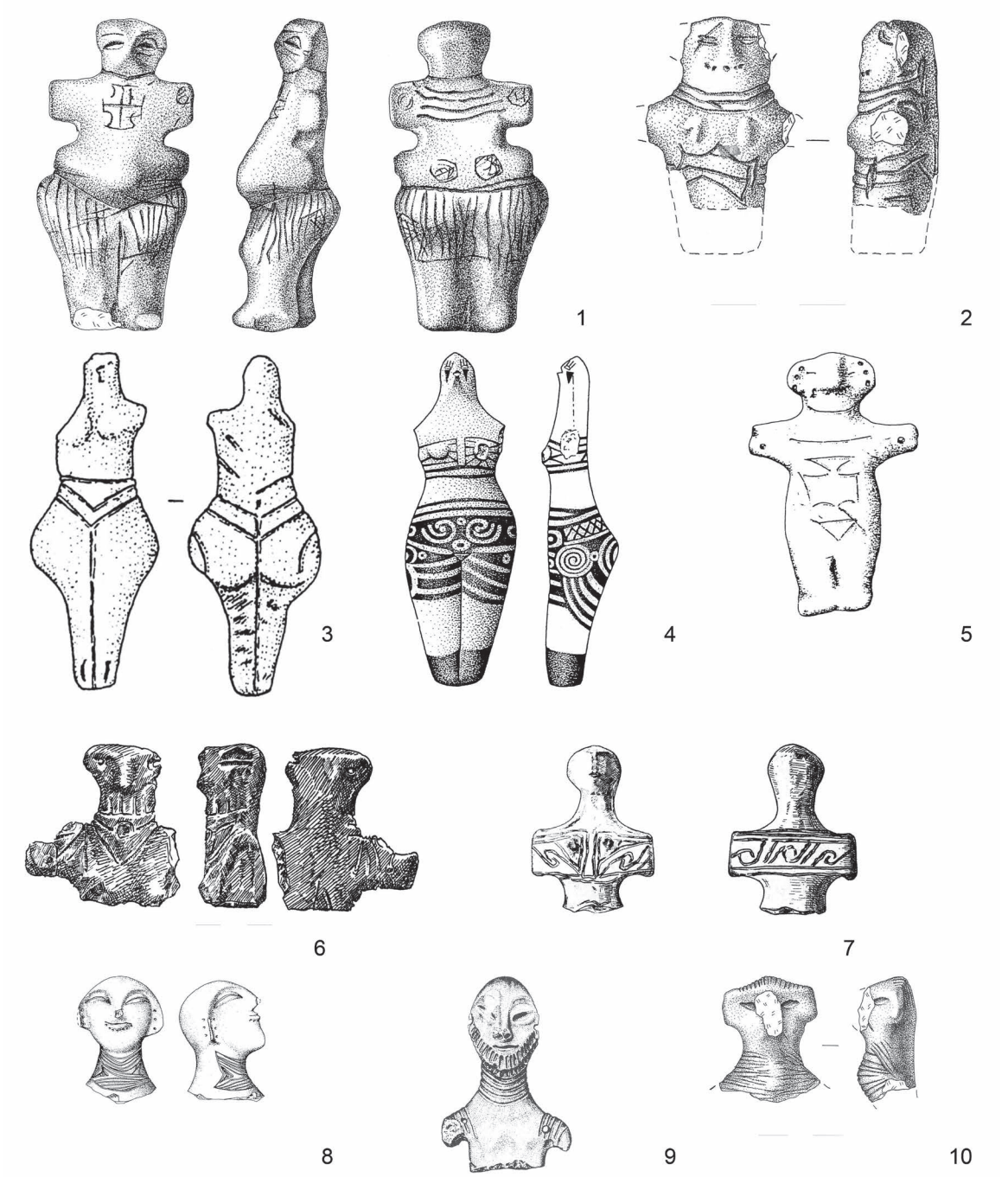

Табло 2. Костени антропоморфни фигурки с изобразени накити.
1. Фигурка, глина. Селищна могила Караново. Инв. № 6568[2]*. 2. Фигурка, глина – фрагмент. Селищна могила Гюндийска. Инв. № 252. 3. Фигурка, глина. Селищна могила Коджадермен (по Попов 1911, обр. 4). 4. Фигурка, глина. Селищна могила Поляница (по Todorova, Vajsov 2001, Taf. 54, 609). 5. Фигурка, глина. Селищна могила Габарево (по Todorova, Vajsov 2001, Taf. 54, 608). 6. Фигурка, глина – фрагмент. Селищна могила Русе (по Георгиев, Ангелов 1957, обр. 64, 5). 7. Фигурка, глина. – фрагмент. Селищна могила Азмашка (по Георгиев 1963, обр. 20, 3). 9. Фигурка, глина. Селищна могила Кубрат (по Todorova, Vajsov 2001, Taf. 54, 607). 9. Фигурка, глина. Селищна могила Драма (по Lichardus et al. 2000, Fig. 27, 2). 10. Фигурка, глина – фрагмент. Селищна могила Съдиево. Инв. № 489.*

[2] Автор на илюстрациите на непубликуваните предмети в табло 1 и табло 2 е Галина Йорданова.

6, 8 – 9). Дупчиците в областта на ушите на някои фигурки предполагат употребата на обици по аналогия с костените фигурки.

Накити и принадлежности към облеклото: апликации(таб. 2, 1, 4 – 5, 7). Някои декоративни мотиви върху антропоморфни фигурки могат да бъдат интерпретирани като апликации (Миткова 2003, табл. V, 4, табл. VIII, 6; Todorova, Vajsov 2002, Taf. 54, 607; Pandrea 2001, fig. 4, 1 – 2; Пассек 1949, рис. 48).

Комплект от основни видове накити (огърлица, колан, апликиран пекторал върху гърдите) могат да се идентифицират върху глинена антропоморфна фигурка от селищна могила Караново (табло 2, 1).

Въпреки съответната условност информацията от различни източници, достигнала до нас, допринася за изясняване на характера и начина на употреба на накитите в комплекса КГК VI, потвърждава и допълва резултатите от археологическите проучвания.

На базата на наличните материали, съхранени във времето, археологическия контекст, изворите и паралелите със синхронни култури, могат да се предложат варианти (опит за реконструкция) на накитни комплекти като обобщен условен набор за социално-възрастови групи от комплекса КГК VI. Всички предложени възстановки са хипотетични и се базират на наличните данни. Информацията не е достатъчна за конкретизиране на варианти, свързани със социалното положение, жизнени ситуации и др., както и за хронологическо разпределение.

Приложение на накитите по социално-възрастови групи[4] (обр. 1, 1, 2; обр. 2).

Комплекти за деца

Комплектът за деца се състои от огърлица, пръстен и гривна.

Детските комплекти не могат да бъдат разграничени по пол поради липса на антропологични изследвания.

Накитите за момчета в юношеска възраст са представени от апликирани мъниста към облеклото. Изключение прави гроб на юноша от некропол Въращи със златна антропоморфна

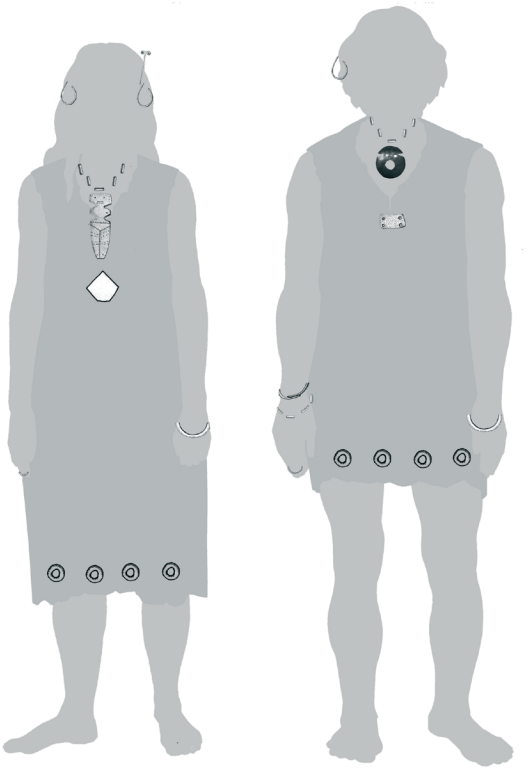

Обр. 1, 1-2[3]. Реконструкция на мъжки и женски комплект накити.

Обр. 2[3]. Реконструкция на детски комплект накити.

[3] Автор на илюстрациите в обр. 1 и 2 е Силвия Борисова.

[4] Използвани са данни от антропологически изследвани погребения.

висулка и златно мъниство, вероятно на представител на семейство с високо обществено положение.

Липсват данни за момичета в юношеска възраст.

Комплекти за младежка възраст

Комплектът за мъже се състои от висулка и апликирани мъниста към облеклото.

Комплектът за жени се състои от огърлица, висулка, пръстен, гривна и апликирани мъниста към облеклото.

Комплекти за зряла възраст

Комплектът за мъже се състои от обица, огърлица, съставна гривна и апликирани мъниста към облеклото.

Комплектът за жени се състои от апликирани мъниста към облеклото.

Комплекти за старческа възраст

Комплектът за мъже се състои от обица, съставна гривна, апликирани мъниста към облеклото.

Липсват данни за жени в старческа възраст.

Ограничената информация не дава възможност за точни констатации, но могат да се направят някои изводи.

Детските накити са представени от различни видове. Юношеските са доста скромни и не могат да бъдат свързани с инициация към следващата възрастова група. Богатият гроб от Въращи е изключение.

Най-представителен от женските комплекти накити е този за млади жени. Той олицетворява мястото, което е заемала жената във фертилна възраст в тогавашното общество. За сравнение, накитите за жени в следващия възрастов период са ограничени само до апликирани мъниста за дрехи.

Същевременно комплектите накити за мъже стават по-богати с увеличаване на възрастта (с различни видове накити, част от които изработени от скъпи суровини). Това обстоятелство очевидно е свързано с новите тенденции в социално-икономическото развитие на халколитното общество.

Както е посочено и по-горе, направените констатации са относителни и предложените модели – хипотетични, възможен вариант на този етап на проучване.

В заключение може да се обобщи, че накити са носени от възрастни представители на двата пола и от деца.

Накитите за тяло присъстват във всички комплекти. Накити за глава са носени само от възрастните. Обици – от двата пола, но златни – само от мъжете. Декоративните игли за коса са женски накит. Накитите за горната част на тялото са включени и в трите комплекта. Мънистените огърлици се срещат при деца и възрастни, но висулките са характерен накит за възрастните, с предпочитание на антропоморфните форми. Преобладават при жените, но само накитите на мъжете са изработени от злато. Информацията от гробни находки и паралелите със синхронни култури дават основание, макар и с известна предпазливост, златните антропоморфни висулки от комплекса КГК VI да се характеризират като накит за мъжете. Накитите за ръце са характерни и за трите комплекта. Различията са в използваните материали – гривните при жените са изработени само от мида *Spondylus*, докато при мъжете и децата – от мида *Spondylus* и мед. От мед са изработени и пръстените в мъжкия комплект, докато при жените и децата е използвана кост. Характерен мъжки накит са съставните гривни. Апликирането на дрехите с мъниста от мида *Spondylus* е характерно за възрастните индивиди. Същото се отнася и за употребата на пекторалите.

Основната част от накитите в трите комплекта са еднотипни, но се наблюдават и известни различия. Скъпите метални накити са предпочитани в мъжкия комплект. Също при мъжете преобладават сложните многосъставни накити (само при тях се срещат мънистени гривни). От друга страна, свързваните с идеята за плодородието костени антропоморфни фигурки са определено женски атрибут. Очевидно е, че макар и не толкова силно изразено като в култура Варна, и тук се наблюдава ясна полова диференциация и доминираща роля на мъжа в обществото. Същевременно метални накити са намерени и в детски гробове, което може да предполага връзка със семейства на производители или такива с високо обществено положение.

Установените различия между двете условни части на комплекса КГК VI – северна и южна, дават основание да се предложат два локални варианта на накитни комплекти. В тях

са включени всички видове накити, но в различно съотношение, с местни форми и предпочитани суровини.

Като основна констатация се налага преобладаващото присъствие на метални накити в северната част на комплекса КГК VI (почти всички метални обици, гривни, антропоморфни висулки и антропоморфни апликации). Тук може да се предполага наличие на производствени и разпространителски центрове като например селищна могила Пиетреле (Hansen *et al*. 2011, 95 – 96), от която произхожда значителна колекция от метални накити и други предмети.

Вносните черупки на мекотели (*Spondylus* и *Dentalium*) имат по-значимо присъствие в южната част на комплекса КГК VI. Едно от възможните обяснения е сравнителната близост на източника на суровина, което предполага създаване на депа за съхраняване на суровини и готова продукция.

Реконструкцията на такава специфична област от живота на халколитния човек е трудна задача. Представените модели отразяват сложната и многостранна картина на накитите от комплекса КГК VI. Анализът на наличните артефакти и източниците на информация не могат да бъдат напълно изчерпателни. Представените комплекти и реконструкции представляват обобщения с условен характер. Нови материали и обстоятелства могат да допълнят или променят предложените варианти, но представените реконструкции имат стойност като етап в изследванията по темата, като възможно представяне на древната реалност.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1959: Н. Ангелов. Златното съкровище от Хотница. – Археология, 1 – 2, 1959, 38 – 46.

Ангелова 1986: И. Ангелова. Праисторически некропол при гр. Търговище. – Интердисциплинарни изследвания, 14А, 1986, 49 – 64.

Ангелова 1988: И. Ангелова. Праисторически некропол край гр. Омуртаг. – Археологически открития и разкопки през 1988. Национална конференция по археология Кърджали, 13.

Ангелова 1990: И. Ангелова. Праисторически некропол „Пчелина" в гр. Омуртаг. – Археологически открития и разкопки през 1990. Кюстендил, 1990, 21.

Бъчваров 2004: К. Бъчваров. Късохалколитен гроб от Помощица, Поповско. – Археология, 2004, 3 – 4, 47 – 50.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948 – 1949 год. – Известия на Археологически институт, 28, 1952, 167 – 174.

Георгиев, Ангелов 1957: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950 – 1953 година. – Известия на Археологически институт, 21, 1957, 41 – 127.

Георгиев 1963: Г. Георгиев. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г. – Известия на Археологически институт, 26, 1963, 157 – 176.

Иванова 1978: Т. Иванова. О некоторых сторонах погребального обряда и представлениях о задгробном мире во время неолита и халколита в Болгарии. – Studia praehistorica, 1 – 2, 1978, 157 – 162.

Колев 1987: Н. Колев. Българска етнография. София: Наука и изкуство, 1987.

Миткова 2003: Р. Миткова. За един знак от късноенеолитната орнаментика. – В: Г. Китов, Д. Димитрова (ред.). Земите на България – люлка на тракийската култура 1, 2003.

Пассек 1949: Т. С. Пассек. Периодизация Трипольских поселений (III – II тысячелетие до н. э.). – Материалы и исследования по археологии СССР, 10, 1949.

Попов 1911: Р. Попов. Идоли и животински фигури от предисторичната могила при Коджадермен. – Известия на Българското археологическо дружество, II, 1911, 71 – 80.

Радунчева 1976: А. Радунчева. Виница. Енеолитно селище и некропол. (Разкопки и проучвания, 6) София, 1976.

Чохаджиев 2010: Ст. Чохаджиев. Златото от Хотница в контекста на халколитното злато от Югоизточна Европа. – В: Б. Борисов (ред.). Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий" и българската археология 1. Велико Търново, 2010, 87 – 93.

Чохаджиев, Венелинова 2008: Ст. Чохаджиев, С. Венелинова. Новооткрит халколитен некропол край Смядово. Предварително съобщение. – В: М. Гюрова (ред.). Праисторически проучвания в България: новите предизвикателства. София, 2008, 211 – 213.

C. Cioancă 2008: C. Cioancă. Reprezentările cultice din metal ale culturii Bodrogkeresztur din România: Idoli de aur. – Buletinul cercurilor ştiinţifice studenţeşti arheologie-istorie-muzeologie, 6, 2000, 55 – 59.

Comşa 1995: E. Comşa. Necropola gumelniţeană de la Vărăşti. La necropole de Vărăşti (Civilisation de Gumelniţa). – Anale Banatului. Seria nouă. Arrheologie-Istorie IV, 1995, 1, 55 – 193.

Hansen et al. 2005: S. Hansen, A. Dragoman, A. Reingruber, I. Gatsov, J. Görsdorf, P. Nedelcheva, S. Oanta-Marghitu, B. Song. Der kupferzeitliche Siedlungshügel Pietrele an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen im Sommer 2004. – Eurasia Antiqua, 2005, 11, 341 – 393.

Hansen et al. 2006: S. Hansen, Al. Dragoman, A. Reingruber, N. Benecke, F. Klimscha. Eine kupferzeitliche Siedlung an der Unteren Donau. Bericht über die Ausgrabung im Sommer 2005. – Eurasia Antiqua, 2006, 12, 1 – 62.

Hansen et al. 2011: S. Hansen, M. Toderas, A. Reingruber, D. Nowacki, H. Nørgaard, D. Spanu, J. Wunderlich. Die kupferzeitliche Siedlung Pietrele an der unteren Donau. Bericht über die Ausgrabungen und geomorphologischen Untersuchungen im Sommer 2010. –Eurasia Antiqua, 2011, 17, 45 – 119.

Lazăr et al. 2008: C. Lazăr, R. Andreescu, Th. Ignat, M. Florea, C. Astalos. The Eneolithic Cemetery from Sultana-Malu Roşu (Călăraşi county, Romania). – Studii de preistorie, 2008, 5, 165 – 178.

Lichardus 2000: L. Lichardus. Forschungen in der Mikroregion von Drama (Südostbulgarien) Zusammenfassung der Hauptergebnisse der bulgarisch-deutschen Grabungen in den Jahren 1983 – 1999. Bonn, 2000.

Pandrea 2001: S. Panderea. Observaţii referitoare la plăcuţele rombice din lut descoperite în aşezări Gumelniţa din nord-estul Munteniei şi sudul Moldovei. – Studii de Preistorie, 1/2001, 105 – 108.

Todorova, Vajsov 2001: H. Todorova, I. Vajsov. Der Kupferzeitliche Schmuck Bulgariens. – Prähistorische Bronzefunde, 20, 6, Stuttgart, 2001.

Vajsov 1992: I. Vajsov. Anthropomorphe Plastik aus dem prähistorischen Gräberfeld bei Durankulak. – Studia praehistorica 11-12, 1992, 95 – 113.

Vajsov 2002: I. Vajsov. Die Idole aus den Gräberfelder von Durankulak. – In: Durankulak, Die prähistorischen Gräberfelder. Band II. Sofia, 2002, 257 – 267.

USES OF JEWELLERY FROM THE KODZADERMEN – GUMELNITSA – KARANOVO VI COMPLEX. AN ATTEMPT FOR RECONSTRUCTION

Tatiana KANCHEVA-RUSEVA

(Summary)

The ornaments from the territory of the Chalcolithic complex Kodzadermen – Gumelnitsa – Karanovo VI (KGK VI) are initial part of the material and spiritual culture of the Late Chalcolithic community on the Balkan Peninsula and Southeast Europe.

Field and iconographic evidence

Field evidence

The treasures (collective finds) found within the settlements can be interpreted with some conditionality. The collective finds such as the Late Chalcolithic complex of Dolnoslav can be interpreted as depot stores for pieces of jewellery or raw materials, while the settlement mound Hotnitsa as a regional center.

Grave goods are used as a primary archeological source of evidence, despite that there are no excavated cemeteries in the south part of the KGK VI complex. Some ornaments found in the burial context were probably part of ritual clothing or associated with funeral customs. All the main types of ornaments and accessories for clothes are known from burials belonging to the KGK VI complex.

Iconographic evidence

The iconographic evidence includes: anthropomorphic figurines represented with jewellery or anthropomorphic figurines with decoration, representing pieces of jewellery.

Anthropomorphic figurines made of bone represented with pieces of jewellery (table 1) are distributed on the whole territory of KGK VI complex and the neighboring contemporary cultures.

Some ornamental motifs on the figurines (table 2) can be a source of information. Presented are: pieces of jewellery and accessories for clothes.

Based on the artefacts, the archaeological context, the iconographic evidence and the parallels with

synchronous cultures, variants (an attempt for reconstruction) of jewellery sets for the various social-age groups can be offered.

Reconstructions based on social-age groups: Fig. 1, 1, 2; Fig. 2

Sets for children

The set consists of a necklace, finger-ring and bracelet.

The jewellery set for boys is represented by appliquéd beads. An exception is the cemetery of Varasti where in a burial of a young boy were found gold pendant and bead (probably belonging to a family of high social status).

Sets for youth

The set for young males consists of a pendant and appliquéd beads. The set for young female consists of a necklace, pendant, finger-ring, bracelet and appliquéd beads.

Sets for adults

The set for male adults consists of earrings, necklace, composite bracelet and appliquéd beads. The set for female adults consists of appliquéd beads.

Sets for elderly people

The set for the elderly men consists of earrings, composite bracelet and appliquéd beads. There is no information about old-age women.

The most representative of the women's sets of jewellery is the one for young women, which demonstrates the place of the woman of childbearing age in the society.

Men's jewellery becomes richer with age, probably associated with new trends in socio-economic development.

We can recognize two local variants of jewellery sets in the northern and southern part of the complex: predominantly presence of metal jewellery in the northern part and imported shells of mollusks in the southern part.

The presented models of jewellery sets have a conditional character. The results from the future archaeological excavations can change the picture and enriched our knowledge about jewellery fashion.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

GELOCHTE SCHÄDEL: INTERPERSONELLE GEWALT IM CHALKOLITHISCHEN TELL JUNAZITE

Steve ZÄUNER[a]

[a]*Archäologische Anthropologie Trumsdorf; info@anthropol.de*

EINFÜHRUNG

Die Beschreibung der geographischen Situation und Forschungsgeschichte erfolgte bereits an anderer Stelle, weswegen hier darauf verzichtet werden soll.[1]

Ab 2002 erfolgten die Ausgrabungen als bulgarisch-griechische Kooperation. Die Leitung oblag von griechischer Seite bei Dr. J. Aslanis (National Hellenic Research Foundation), das bulgarische Team wurde geführt von Dr. Y. Boyažiev (Archäologisches Institut mit Museum der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, Sofia) und S. Tersijska-Ignatova, unter Mitwirkung von V. Mazanova (beide Regionales Historisches Museum Pazardjik).

Der oberste chalkolithische Bauhorizont (BH1), der hier im Fokus steht, zeigt deutliche Spuren eines katastrophalen Brandes. Alle Gebäude dieser Schicht sind einem Feuer zum Opfer gefallen, weshalb sie die Bezeichnung „Katastrophenhorizont" erhielt. Blitzschlag oder ein durch die Bewohner unbeabsichtigt verursachtes Schadensfeuer können aufgrund der Fundsituation als Ursache ausgeschlossen werden. Die archäologischen Ergebnisse lassen eine überfallartige Situation als wahrscheinlichste Ursache für die Zerstörungen erscheinen. Für den BH1 liegen zwei 14C-Datierungen vor, die an zwei menschlichen Skeletten aus dieser Schicht gewonnen wurden. Nr. 66 wurde auf 4.351 v. Chr. (±160 Jahre) und Nr. 72 auf 4.237 v. Chr. (±130 Jahre) datiert (Чичагова и др. 2006).

Menschliche Überreste wurden sowohl im Inneren der niedergebrannten Häuser als auch als intramurale Bestattungen zwischen den Gebäuden freigelegt. Sie wurden, sofern vor Ort zugänglich, im Rahmen meiner Magisterarbeit im Jahre 2006 anthropologisch untersucht (Zäuner 2006). Die genaue Anzahl der freigelegten Individuen lässt sich nicht mehr ermitteln. Es war zum Zeitpunkt der Untersuchung jedoch von wenigstens 59 Personen auszugehen.[2] In den Jahren 2006 – 2011 kamen drei weitere Skelette hinzu. Etliche der Skelette weisen Spuren auf, die auf eine gewalttätige Auseinandersetzung schließen lassen und somit die archäologischen Ergebnisse stützen. Im Folgenden werden zunächst grundsätzliche Informationen zur Entstehung und Erkennung von traumatischen Verletzungen am menschlichen Skelett gegeben und im Anschluss die markantesten Fälle der Serie vorgestellt.

Typen, Entstehung und Ursachen traumatischer Verletzungen

In der klinischen Medizin wird unter Trauma eine Verletzung sowohl von Knochen- als auch

[1] Zur Forschungsgeschichte siehe beispielsweise Миков 1940; Катинчаров и др. 1995 und Телль Юнаците 2007.

[2] Zusammen mit den nicht vor Ort befindlichen Skeletten erhöht sich diese Zahl auf 71 Personen. Da die fehlenden Skelette jedoch nicht für eine Bearbeitung zur Verfügung standen, beziehen sich alle Angaben auf diese 59 Individuen.

von Weichgewebe verstanden, deren Entstehung auf äußere Gewalteinwirkung (*im folgenden* GE) zurückzuführen ist (Pichmann 1969; Berg et al. 1981; Brothwell 1981; Adler 1983, 87ff; Ortner and Putschar 1985; Maples 1986, 119f; Wahl und König 1987; Herrmann et al. 1990). Diese kann, muss aber nicht zu Frakturen führen. Traumata, die das Weichgewebe betreffen, können sich auch auf den darunterliegenden Knochen auswirken. Solche Verletzungen lassen sich selbst dann noch erkennen, wenn keinerlei Weichgewebe mehr erhalten ist. Den häufigsten Fall im archäologischen Kontext stellen jedoch Knochenbrüche dar.

Nach ihrer Ursache unterscheidet man drei Typen von Frakturen (Adler 1983; Roberts and Manchester 1995; Aufderheide and Rodriguez-Martin 1998): infolge

a) einer unmittelbaren Verletzung;

b) einer Krankheit, die die Knochensubstanz geschwächt hat (etwa Osteoporose);

c) übermäßiger Belastung („Ermüdungsbruch").

Frakturtyp a) ist der in Junazite am häufigsten angetroffene. Bei der Untersuchung der Schädel folgt die weitere Analyse weitgehend der Vorgehensweise von J. Wahl und H. G. König im linearbandkeramischen Massengrab von Talheim (Wahl und König 1987, 112ff). Dabei wurden folgende Merkmale angesprochen:

Äußere Form

a) Eindellung: Knochenverformung ohne Frakturcharakter. Die Einwirkung findet lediglich im äußeren Bereich der Tabula externa statt.

b) Fissur: oberflächliche Risse in der Tabula externa, die den Knochen nicht völlig durchdringen.

c) Depression: oberflächliche, durch Fissuren begrenzte Verformung der Tabula externa, bei der die Tabula interna keine Beschädigungen aufweist.

d) Impression: auch die Tabula interna weist Verformung auf, etwa durch Einbiegung nach innen oder teilweise abgesprengte Knochenstücke.

e) Lochfraktur: ein Knochenstück ist komplett aus seiner Umgebung herausgebrochen, der Defekt führt zu einer Perforation des Schädels.

Vollständigkeit des Defektes

a) Vollständiger Defekt: alle Bruchränder der Fraktur sind erhalten.

b) Unvollständiger Defekt: die Bruchränder der Fraktur sind lediglich noch in Teilen vorhanden, die genaue Größe und Form des Defekts sind nicht mehr zu ermitteln.

Formung des Defektes

a) Geformter Defekt: Tritt bei kleinflächiger oder scharfkantiger Einwirkung auf.

Die Fraktur lässt zumindest teilweise die (meist geometrische) Form des Gegenstandes erkennen, der sie herbeigeführt hat. Geformte Frakturen aufgrund stumpfer Einwirkungsfläche sind stets Biegebrüche.

b) Ungeformter Defekt: der verursachende Gegenstand bildet sich nicht ab. Tritt beispielsweise bei großflächiger Einwirkung auf den Schädel auf (ab ca. 15 – 20 cm^2 Flächengröße des einwirkenden Objekts).

Biomechanischer Entstehungsmechanismus (Madea 2007, 95ff)

a) Biegebruch: sind am Schädel in der Regel direkte Frakturen, treten also meist an der Stelle auf, an der die äußere Gewalt auf den Knochen einwirkt. Zeigt ein Knochen unterschiedliche Widerstandsmomente, so können der Ort des Einwirkens und der, an der die Fraktur auftritt, jedoch voneinander abweichen.[3] Biegebrüche des Schädels sind durch einen trichterförmigen Bruchverlauf gekennzeichnet, der sich zum Schädelinneren hin erweitert; bei Langknochen entstehen auf der der Einwirkung gegenüberliegenden Seite keilförmige Aussprengungen.

b) Berstungsbruch: sind in der Regel indirekte Frakturen. Sie treten am Schädel bei

großflächiger, harter, stumpfer GE und bei weicher, stumpfer GE auf. Der Bruchverlauf zum Schädelinneren hin ist geradlinig und von Knochenoberfläche zu Knochenoberfläche nahezu senkrecht.

Sowohl Biege- als auch Berstungsbrüche bilden Bruchlinien aus. Sie dienen der Spannungsentlastung.

Entstehungszeitpunkt

Für die Ansprache eines pathologischen Befundes an Skeletten ist es bei Traumata unumgänglich, den Entstehungszeitpunkt möglichst genau zu bestimmen. Es gilt zu klären, ob eine angesprochene

[3] Dies ist beispielsweise typisch für Verkehrsunfälle, bei denen das Schienbein von einem Auto im oberen Schaftdrittel getroffen wird. Da es hier jedoch den größten Querschnitt besitzt, bricht es im schlankeren unteren Drittel.

Verletzung längere Zeit vor, unmittelbar vor, kurz nach – oder erst längere Zeit nach dem Tod entstanden ist; letzteres beispielsweise durch den Bodendruck während der Liegezeit. Die Bestimmung, ob ein Trauma direkt zum Tod geführt hat oder nicht, ist allein aufgrund der Befunde am Knochen nicht immer gesichert möglich (Wahl und König 1987, 127f; Kiesewetter 2004, 78). Eine Fraktur ist dann unzweifelhaft zu Lebzeiten entstanden (antemortem), wenn sich Anzeichen für einen Heilungs-, Entzündungs- oder Knochenabbauprozess erkennen lassen. Fehlende reaktive Veränderungen am Knochen verweisen folglich auf Verletzungen die kurz vor, oder erst nach dem Tod entstanden sind. Der Zeitraum von knapp zwei Wochen vor bis ungefähr zwei Monate nach dessen Eintritt gilt allgemein als der schwierigste Zeitraum zur Unterscheidung von ante- und postmortalem Entstehen (Wahl und König 1987, 166; Aufderheide and Rodriguez-Martin 1998, 23). Mit dem Tod beginnt die Elastizität des Knochens zunehmend zu schwinden, bleibt allerdings noch eine zeitlang erhalten. So ist in dieser Phase nicht gesichert festzustellen, ob eine Verletzung vor oder dem Eintritt des Todes entstanden ist. Man bezeichnet diesen Zeitraum um den Todeszeitpunkt als perimortem. Im weiteren Verlauf wird der Knochen zunehmend härter und unelastischer. Damit ändert sich auch das Bruchverhalten (Wahl und König 1987, 125; Kiesewetter 2004, 78).

Ursachen und Typen von GE

Neben der Bestimmung des Entstehungszeitpunkts eines Traumas steht die Untersuchung der Ursache im Mittelpunkt des Interesses. Entscheidend ist dabei die Frage, ob es sich um eine Unfall- oder eine Verletzung infolge einer tätlichen Auseinandersetzung (*intentionelle GE*) handelt. Nicht immer ist dabei eine eindeutige Unterscheidung möglich. Besonders Frakturen am Schädel verweisen jedoch oft auf eine aggressive Entstehungssituation. Durch intentionelle GE entstandene Schädelfrakturen stellen in Junazite die weitaus häufigste Form von Traumata dar. Auch charakteristische perimortale Frakturen am postkranialen Skelett belegen GE durch fremde Hand im Skelettmaterial des BH1.

Grundsätzlich werden vier Typen von GE unterschieden (Kreuz und Verhoff 2002, 116):

1) scharfe GE: Stich- und Schnittwunden durch scharfe Gegenstände wie Messerklingen;

2) halbscharfe GE: Hiebverletzungen, bei denen der Schnitt mehr durch die ausgeübte Kraft als durch die Schärfe des verwendeten Gerätes entsteht, beispielsweise bei einem Beil;

3) stumpfe GE: Verletzungen infolge von Schlägen, Stürzen oder Quetschungen;

4) punktuelle GE: Verletzungen hervorgerufen durch Projektile wie Pfeilspitzen, sowie Pfählungsverletzungen.

Im Skelettmaterial von Junazite finden sich ausschließlich Belege für stumpfe und halbscharfe GE.

Perimortale Verletzungsspuren am Schädel infolge von GE im BH1

Am Schädel des maturen Mannes Nr. 24 findet sich auf dem linken Os parietale nahe der Sutura lambdoidea, 48 mm vom Lambdapunkt entfernt eine L-förmige Lochfraktur (*Trauma 1*). Ihre größte Ausdehnung beträgt etwa 32 x 22 mm. Von dem Lochdefekt (Abb. 1) ausgehend sind mehrere radiäre Bruchlinien erkennbar. Die L-Form dürfte auf zwei sich teilweise überlagernde Perforationen zurückzuführen sein. Der unregelmäßige Verlauf der längeren Seite erklärt sich dadurch, dass sie durch die Lambdanaht gebildet wird. Die der Sutura lambdoidea gegenüberliegende Seite und der dazu nahezu senkrecht verlaufende, sich anschließende Bereich zeigen einen zum Schädelinneren trichterförmigen Bruchverlauf, der für eine Fraktur infolge von Biegebelastung spricht. Als ursächlich kann eine Folge stumpfer GE mit relativ kleiner und nicht kantig berandeter Einwirkungsfläche angesehen werden, in deren Folge Knochenmaterial bis zur Lambdanaht herausgesprengt wurde. Am gleichen Schädel findet sich im rechten Bereich des Os occipitale, circa 30 mm unterhalb des Lambdapunkts eine weitere, unvollständige, ungeformte Lochfraktur mit scharfen Bruchrändern und mindestens einer Bruchlinie (*Trauma 2*). Die Länge dieses Defekts (Abb. 2) misst ungefähr 48 mm und die Breite mindestens 3 mm. Teile des Knochens sind bis zur Sutura lambdoidea herausgebrochen. Die längere Bruchkante und ein Teil der ihr gegenüberliegenden Seite zeigen einen zum Schädelinneren hin trichterförmigen Bruchverlauf, was auf eine Biegefraktur schließen lässt. Unterhalb der Perforation wurde der Knochen stellenweise nur oberflächlich abgesprengt (Abb. 2, Pfeil). Als Ursache für das Trauma

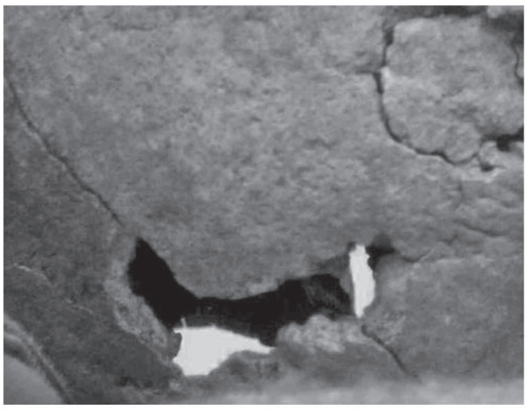

Abb. 1. Trauma 1 bei Nr. 24; Ansicht von außen.

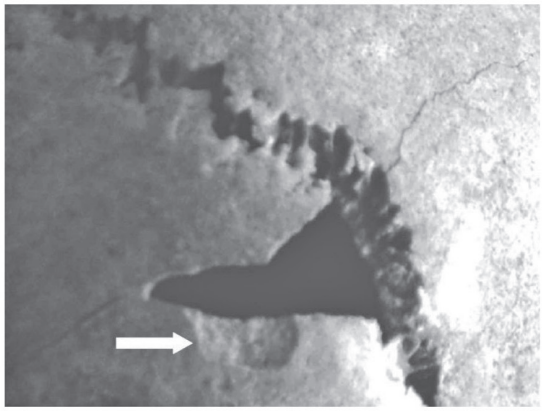

Abb. 2. Trauma 2 bei Nr. 24; Ansicht von außen.

kommt eine einmalige halbscharfe GE durch einen Gegenstand mit schmaler Einwirkungsfläche in Betracht, wobei ein Teil des Knochens bis zur Sutura lambdoidea vollständig herausgesprengt, ein andere Teil unterhalb der Einwirkungsfläche lediglich oberflächlich abgetrennt wurde.

Der Schädel der spätmaturen Frau Nr. 67 weist im occipitalen Bereich des linken Os parietale in der Nähe des Scheitelpunkts eine 40 mm lange und bis 2,4 mm breite, vollständige, geformte Impressionsfraktur auf (*Trauma 1*), die fußwärts in eine Eindellung übergeht (Abb. 3, Pfeil). Die Ursache für den Defekt liegt in einer einmaligen halbscharfen GE durch einen Gegenstand mit schmaler Einwirkungsfläche.

Beim juvenilen weiblichen Individuum Nr. 80 überdecken sich wahrscheinlich (wie bei Nr. 24) zwei Perforationen auf dem linken Os parietale etwa in Höhe der Orbita (Abb. 4). *Trauma 1* liegt etwa 30 – 37 mm hinter der Sutura coronalis. Die in etwa quadratisch geformte Lochfraktur mit einer Größe von bis zu 18 x 11 mm erweitert sich nach innen trichterförmig (Abb. 5), was auf eine Biegefraktur verweist. Gleiches gilt für *Trauma 2*, das sich occipitalwärts anschließt und ein unregelmäßiges Rechteck mit 13 – 20 x 12 mm darstellt. Von beiden Defekten gehen mehrere radiäre Frakturlinien aus und beide weisen scheitelwärts scharfe Bruchkanten auf. *Trauma 2* zeigt dazu auf der der scharfen Bruchkante gegenüberliegenden Seite einen schmalen Streifen nur oberflächlich abgesprengten Knochens (Abb. 4, Pfeil), wie er auch bei dem Mann Nr. 24 festgestellt wurde (Abb. 2, Pfeil). Beide Perforationen bei Nr. 80 dürften auf stumpfe GE durch einen Gegenstand mit relativ kleiner, kantig berandeter Einwirkungsfläche zu-

Abb. 3. Trauma 1 bei Nr. 67; Ansicht von außen.

rückzuführen sein. Nicht auszuschließen ist dabei, dass *Trauma 1* und *Trauma 2* trotz unterschiedlicher Form der Defekte durch den gleichen Gegenstand verursacht wurden.

Beim maturen Mann Nr. 87 wurden gleich an drei Stellen des Schädels Traumata lokalisiert. *Trauma 1* befindet sich auf der rechten Os parietale, etwa 10 – 15 mm von der Sutura sagittalis entfernt (Abb. 6). Es handelt sich um eine vollständige, geformte Impressionsfraktur, die die Schädeldecke nicht durchdrungen, jedoch Knochen ins Schädelinnere gebogen hat. Die Biegefraktur ist bis 14 mm lang, 8 mm breit und 4 mm tief. Als Ursache ist an eine einmalige stumpfe GE durch einen Gegenstand mit kantig berandeter Einwirkungsfläche zu denken. *Trauma 2* (Abb. 7) ist ein vollständiger, geformter Lochdefekt auf dem Os occipitale, ungefähr 25 mm vom Lambdapunkt entfernt. Er ist bis 16 mm lang und 8 mm breit. Auf einer Seite befindet sich eine scharfe Bruch-

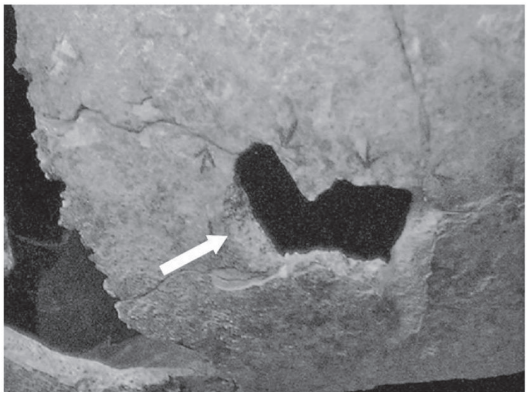

Abb. 4. Lochfrakturen bei Nr. 80; Ansicht von außen.

Abb. 5. Lochfrakturen bei Nr. 80; Ansicht von innen.

kante mit einem zum Schädelinneren hin glatten, senkrechten Bruchverlauf, was eigentlich auf eine Berstungsfraktur verweist. Im anschließenden Bereich und auf der gegenüberliegenden Seite ist das Knochenmaterial jedoch trichterförmig nach außen weggebrochen. Ursächlich für die Biegefraktur dürfte eine einmalige halbscharfe GE durch einen Gegenstand mit schmaler Einwirkungsfläche gewesen sein. Dieser wurde vermutlich nach dem Eindringen in den Knochen gedreht, was durch die entstehende Hebelwirkung zur Aussprengung des fehlenden Knochenstücks geführt hat. *Trauma 3* (Abb. 8) liegt auf dem linken Os parietale, etwa 25 mm von der Sutura lambdoidea entfernt. Die Ausdehnung der vollständigen Perforation in Form eines unregelmäßigen Rechtecks beträgt 10 x 22 mm. Von diesem Lochdefekt gehen ebenfalls Fissuren aus (Abb. 8, Pfeile). Alle Bruchkanten weisen einen zum Schädelinnern hin glatten Verlauf auf, was deutlich für eine Berstungsfraktur spricht. Hervorgerufen wurde der Lochdefekt vermutlich durch eine einmalige stumpfe GE mit einem Gegenstand, der eine relativ kleine, kantig berandete Einwirkungsfläche aufweist.

Auf dem Os occipitale des tendenziell eher männlichen, maturen Individuums Nr. 96 zeigt sich 40 mm unterhalb vom fehlenden Lambdapunkt und circa 10 mm von der rechten Sutura lambdoidea entfernt, ein unvollständiger, geformter Lochdefekt (*Trauma 1*). Die Länge beträgt 22 mm, die Breite (soweit erhalten) noch 9 mm (Abb. 9). Weite Teile des Knochens fehlen. Die erhaltenen Bruchränder zeigen den für einen Berstungsbruch typischen, zum Schädelinnern hin glatten Verlauf. Eine einmalige stumpfe GE durch einen Gegenstand mit einer kantig berandeten Einwirkungsfläche dürfte diesen Defekt hervorgerufen haben.

Nr. 87 und Nr. 96 wurden nur wenige Meter voneinander entfernt aufgefunden. Form und Maße der Perforationen bei Nr. 87 (Abb. 8, *Trauma 3*) und Nr. 96 (Abb. 9, *Trauma 1*) legen die Vermutung nahe, dass sie durch einen zumindest ähnlichen, wenn nicht gar denselben Gegenstand hervorgerufen worden sind![4]

Bei dem sechs bis siebenjährigen Kind Nr. 101 findet sich mitten auf dem Os occipitale eine unvollständige, noch etwa 6 x 7 mm große, geformte Impressionsfraktur (*Trauma 1*). Eine mindestens einmalige, stumpfe GE durch einen Gegenstand mit kantig berandeter Einwirkungsfläche zeichnet für diese Biegefraktur (Abb. 10, Pfeil) verantwortlich. Darüber hinaus dürfte der gesamte ersichtliche Lochdefekt im Hinterhaupt auf eine Reihe sich überlagernder GE zurückzuführen sein.

Interpretation der Traumata am Schädel

Insgesamt standen die Schädel von 13 der 59 Individuen der Serie für eine Untersuchung auf Traumata zur Verfügung. Mindestens sechs von ihnen – also etwa 46% aller erhaltenen Schädel – weisen Hinweise auf perimortale GE auf. Diese verteilen sich auf drei erwachsene Männer, zwei Frauen, eine 15-18 jährige Jugendliche und ein 6-7 Jahre altes Kind. Bei den Männern finden sich gesicherte Hinweise auf insgesamt sieben GE, bei den Frauen auf vier. Antemortem – Verletzungen konnten lediglich bei zwei Frauen nachgewiesen werden. Sie stehen mit dem angenommenen

[4] Zum gleichen Schluss kommt auch A. Bujilowa (Бужилова 2005, 110).

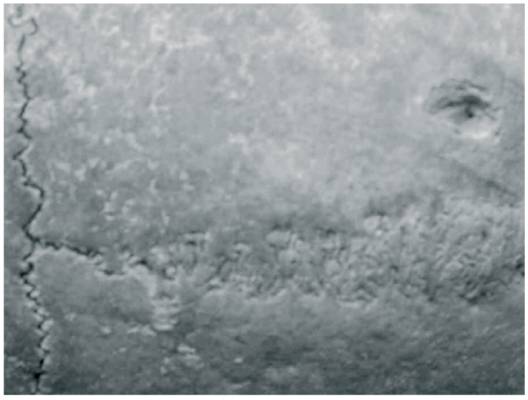

Abb. 6. Trauma 1 bei Nr. 87; Ansicht von außen.

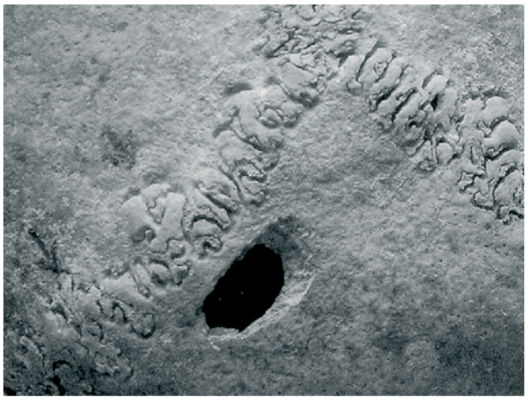

Abb. 7. Trauma 2 bei Nr. 87; Ansicht von außen.

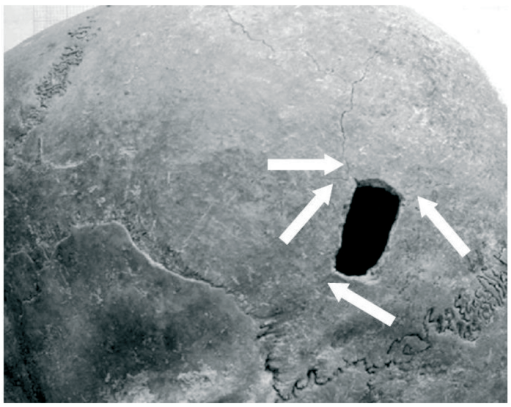

Abb. 8. Trauma 3 bei Nr. 87; Ansicht von außen.

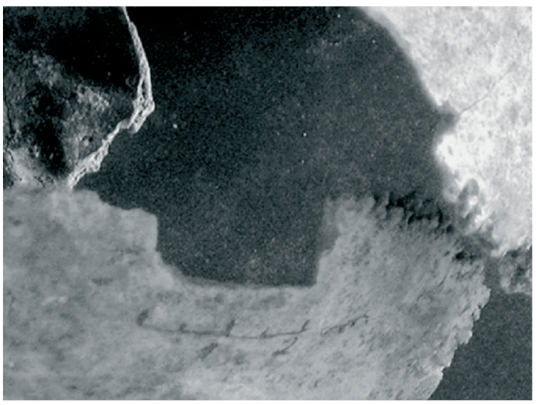

Abb. 9. Trauma 1 bei Nr. 96; Ansicht von außen.

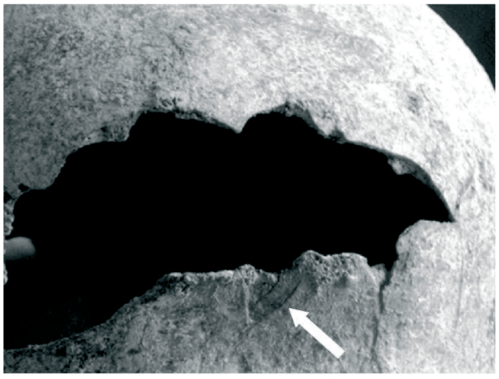

Abb. 10. Trauma 1 bei Nr. 101; Ansicht von außen.

Überfall auf den BH1 nicht unmittelbar in Verbindung. Zur Illustration bevorzugter Orte hinsichtlich intentioneller GE in Junazite sind sie in Abbildung 11 mit aufgeführt. Aus dieser Abbildung wird ersichtlich, dass die Mehrzahl der Angriffe offensichtlich von hinten und von der linken Seite erfolgte. Die perimortalen Traumata stehen dabei augenscheinlich im direkten Zusammenhang mit dem vermuteten kriegerischen Überfall.

Beschädigungen am Schädel entstehen erst ab einer Auftreffgeschwindigkeit von 4,4 m/s oder etwa 16 km/h (Pichmann 1969, 9). Bei Schlägen auf das Hinterhaupt sind höhere Geschwindigkeiten, und damit ein höherer Kraftaufwand notwendig, um Brüche zu erzielen. Selbst offene Schädelverletzungen mit Hirnquetschungen müssen dabei jedoch nicht zwangsläufig zum Bewusstseinsverlust führen. Zumindest hatten die GE auf das Hinterhaupt diese Wirkung (Berg et al. 1981, 46), was mit zur Erklärung beitragen könnte, warum viele der Schädel mehrere GE aufweisen. Dass verschiedene Angreifer hintereinander auf die Opfer eingeschlagen haben, ist zwar nicht auszuschließen, die nahe beieinander liegenden „Doppelperforationen“ bei den Individuen Nr. 24 und Nr. 80 sprechen jedoch dagegen. Eher wahrscheinlich erscheint, dass das Opfer bereits regungslos am Boden lag und man sich versichern wollte, dass der Gegner nicht nur

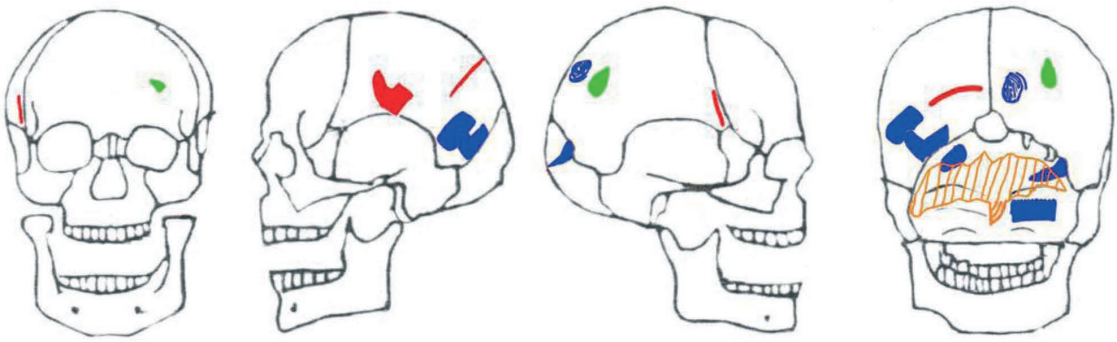

antemortem GE bei Frauen **perimortale GE bei Frauen** **perimortale GE bei Männern** **perimortale GE bei Kindern**

Abb. 11. Verteilung der GE auf einen Schädel projiziert.

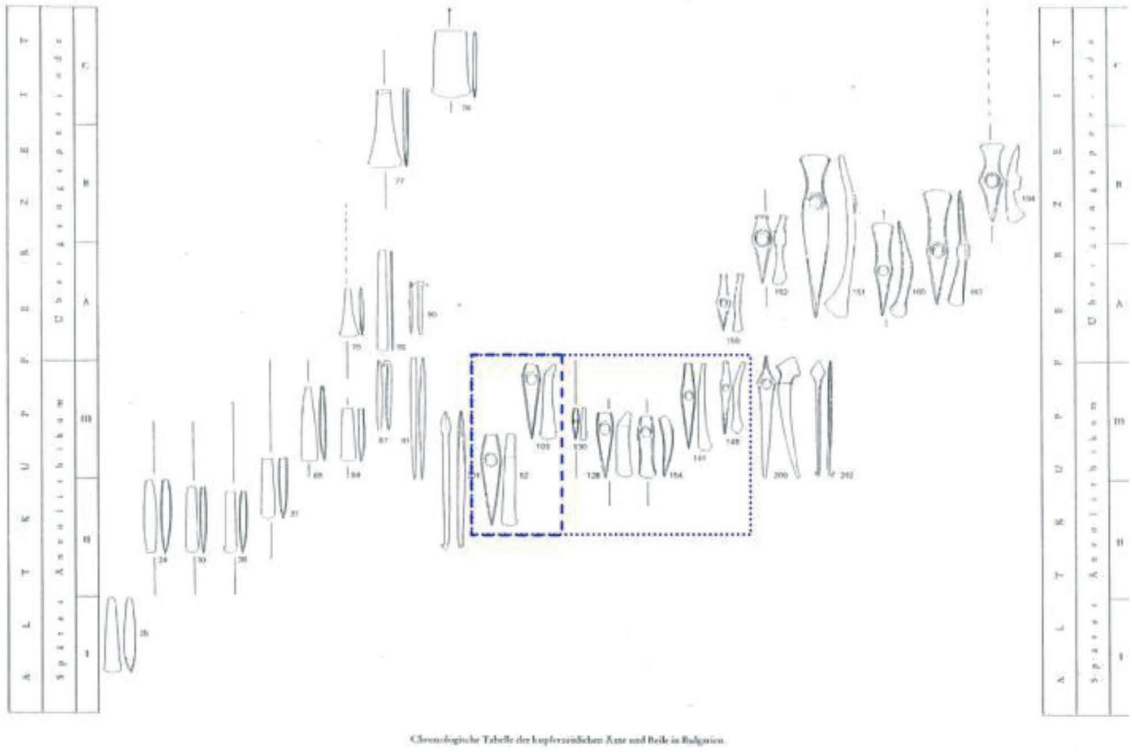

.... Für die Traumata in Junazite als ursächlich infrage kommende Typen
--- davon Hammeräxte vom Typ "Plocnic", wie sie auch in Junazite gefunden wurden

Abb. 12. Kupfergeräte des Chalkolithikums, aus: Todorova 1981, Tafel 37.

kampfunfähig gemacht wurde, sondern tatsächlich baldmöglichst seinen schweren Verletzungen erlag.

Zu den Fällen, bei denen die Todesursache am Schädel offensichtlich ist, kommt eine unbekannte Anzahl Personen, die infolge von nicht erkennbaren Weichteilverletzungen, Lungenembolie oder anderen Ursachen verstorben sein könnten (Madea 2007, 99ff). Auch nur geringfügig erscheinende GE auf einen Schädel, die keine ersichtlichen Brüche hervorrufen, können durch Verletzungen von Blutgefäßen im Parietalbereich dennoch subdurale und epidurale Hämatome erzeugen. Diese führen oft erst nach Stunden oder gar Tagen zum Tod – wie auch eine Wundinfektion (Pichmann 1969,8f; Berg et al. 1981, 44f).

Abb. 13: Intramurale Bestattungen und Individuen mit Hinweisen auf GE im BH1

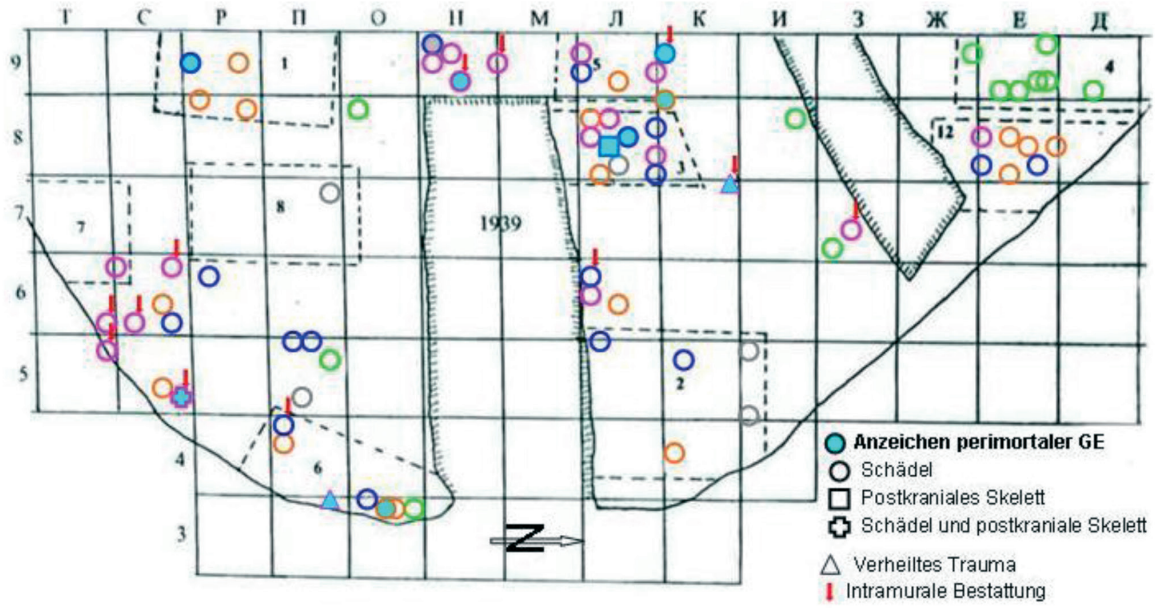

Erwachsenes männliches Individuum
Erwachsenes weibliches Individuum
Kind / jugendliches Individuum
Nicht alters- und geschlechtbestimmt
Informationen aus der Grabungsdokumentation, Skelett derzeit nicht in Junazite

Abb. 13. Intramurale Bestattungen und Individuen mit Hinweisen auf GE im BH1.

Traumata am postkranialen Skelett

Bei der spätmaturen Frau Nr. 67 und dem frühadulten, eher männlichen Individuum Nr. 88A konnten sogenannte Parierfrakturen nachgewiesen werden. Diese Abwehrverletzungen im Bereich des mittleren bis unteren (distalen) Schaftdrittels der Unterarmknochen entstehen, wenn eine Person zum Schutz von Rumpf und Kopf instinktiv die Arme hochreißt. Sie sind ein deutliches Anzeichen dafür, dass der Angegriffene die Gefahr kommen sieht, also von vorne oder von der Seite her attackiert wird. Betroffen ist zumeist die Ulna, da sie in Pronationsstellung zuerst dem Schlag ausgesetzt ist. Vom Individuum Nr. 88A fehlt der Schädel, so dass sich leider keine Informationen über etwaige GE in diesem Bereich gewinnen lassen. Bei Nr. 67 liegt eine bereits angesprochene, gesicherte GE im rückwärtigen Bereich des linken Scheitelbeins vor. (Abb. 3). Die Parierfraktur und die Hiebverletzung am Schädel können der Frau unabhängig voneinander oder sogar durch verschiedene Angreifer beigebracht worden sein. Nicht auszuschließen ist jedoch, dass beide Verletzungen unmittelbar miteinander zusammenhängen. Die Abwehrverletzung an Ulna und Radius könnte dadurch entstanden sein, dass die Frau ihren linken Arm so auf dem Kopf oder über ihn gehalten hat, dass beide Knochen dergleichen halbscharfen GE ausgesetzt waren, die auch die Impressionsfraktur auf dem linken Os parietale im Bereich des Scheitels verursacht hat.

Mögliche Tatwerkzeuge

Die Schneiden von Steinbeilklingen lassen sich aufgrund ihrer Dimensionen nicht mit den Verletzungen an den Schädeln in Übereinstimmung bringen. Dagegen passen sowohl die halbscharfen, wie auch die stumpfen Verletzungsmuster gut zu Geräten aus Kupfer. Der eindeutigste Nachweis für die Einwirkung halbscharfer Gewalt, die auf ein Metallgerät als ursächlich verweist, findet sich wiederum am Schädel der spätmaturen Frau Nr. 67 (Abb. 3). Die Schnittverletzung lässt eine leicht konvex verlaufende Schneide erkennen. Interessanterweise entsprechen die Dimensionen der Perforationen bei den Schädeln am ehesten den Ausmaßen von Kupfergeräten, wie sie in Abb. 12 dargestellt sind. Sie zeigt die häufigsten Werkzeugtypen aus

Kupfer im bulgarischen Chalkolithikum. Einige der abgebildeten Hammeraxttypen verfügen über Querschnitte, die vermuten lassen, dass manche der halbscharfen und stumpfen Gewalteinwirkungen von ein und demselben Gerät stammen könnten. Dies lässt den Schluss zu, dass die multiplen GE an den Schädeln eher nicht von unterschiedlichen Tätern herrühren, sondern lediglich von den verschiedenen Enden des einwirkenden Gerätes.

Der BH1 – ein chalkolithischer Kriegsschauplatz?

Die archäologischen Indizien aus dem BH1 sprachen dafür, dass die Aufgabe der spätchalkolithischen Siedlung unmittelbar mit einem Schadensfeuer in Zusammenhang steht, das sämtliche Gebäude des bisher ergrabenen Areals zerstörte. Es konnte anthropologisch bestätigt werden, dass sich zum Zeitpunkt des Brandes Menschen in diesen Häusern befunden haben, von denen einige deutliche Hinweise auf GE aufweisen (Zäuner 2006, 25ff). Anzeichen intentioneller GE finden sich über das gesamte Areal verteilt und sind nicht auf einzelne Orte beschränkt (Abb. 13).

Ein Problem bei der Rekonstruktion der Geschehnisse im Zusammenhang mit der Zerstörung der Siedlung stellen die für die Zeit und Region ungewöhnlichen intramuralen Bestattungen dar. Trotz der Hast, in der sie durchgeführt wurden, belegen sie eine pietätvolle Behandlung der Verstorbenen, die einzeln begraben wurden. Es stellt sich die Frage, ob die beigesetzten Individuen möglicherweise während einer Belagerung starben und deshalb noch halbwegs „regulär" beerdigt werden konnten. Bisher konnten keinerlei Hinweise für eine längere Belagerungssituation festgestellt werden. Einige Merkmale an den menschlichen Überresten sprechen jedoch deutlich gegen eine Grablegung während einer Belagerung. Die Gruppe der intramural Bestatteten besteht bisher Stand 2008 ausschließlich aus erwachsenen Individuen: 9 Frauen und 4 Männern. 3 von ihnen, die spätmature Frau Nr. 67, die spätmature Frau Nr. 98 und das ebenfalls spätmature, vermutlich männliche Individuum Nr. 96 gehören auch zur Gruppe der Individuen mit Anzeichen auf intentionelle GE. Die Parierfraktur von Nr. 67 ist auf eine unmittelbare Konfrontation mit einem Angreifer zurückzuführen. Am wahrscheinlichsten erscheint daher die Vermutung, dass die Bestattungen, die so eilig zwischen dem Schutt vorgenommenen worden sind, auf überlebende Mitglieder der Gemeinschaft zurückzuführen sind.

Die Lage der Verletzungen an den Schädeln und nachgewiesenen Parierfrakturen lassen zudem vermuten, dass es sich hier nicht um ein typisches Kriegsgeschehen gehandelt hat, bei dem sich zwei bewaffnete Gruppen im Angesicht zu Angesicht in offener Schlacht gegenüberstehen. Das Verletzungsmuster ähnelt auffallend den Beobachtungen, die im linearbandkeramischen Talheim in der Nähe von Heilbronn (Baden-Württemberg) gemacht worden sind. Wie dort, so kann auch für Junazite der Schluss gezogen werden, dass die Opfer offensichtlich nicht in der Lage waren, effektive Gegenwehr zu leisten. Die Ergebnisse der anthropologischen Untersuchungen unterstützen die archäologische Interpretation einer Überfallsituation. Darüber hinaus zeigen die Vielfachperforationen an, dass es nicht nur das Ziel der Angreifer war, den Gegner auszuschalten, sondern gezielt physisch zu vernichten. Die Verletzungen bei der jungen Frau Nr. 80 lassen daneben vermuten, dass sie aktiv Widerstand geleistet hat und deswegen mit mehrfachen Schlägen eliminiert wurde. Die Frage ob, und wenn ja, in welchem Maße, Frauen ein aktive Rolle im Kampf einnahmen, lässt sich anhand des vorliegenden Skelettmaterials indes nicht weiter beantworten. Ebenfalls verschlossen bleibt uns, wie hoch ein mögliches Gewaltpotential *innerhalb* der Bevölkerung gewesen ist.

ZITIERTE LITERATUR:

Бужилова 2005: А. Бужилова. Homo Sapiens – История Болезни. Москва: Языки славянских культур, 2005.

Катинчаров, Мерперт, Тимов, Мацанова, Авилова 1995: Р. Катинчаров, Н. Мерперт, Н. Тимов, В. Мацанова, Л. Авилова. Селищна могила при село Юнаците. Том 1. София: Агато, 1995.

Миков 1940: В. Миков. Селищната могила при с. Юнаците. (Пазарджишко). – Годишник на Пловдивската народна библиотека с музей 1937 – 1939, 1940, 57 – 84.

Чичагова, О., Алеккандовкий, А., Балабина, В., Мишина, Т., Заэовская, Э. 2006: О. Чичагова, А. Алеккандовкий, В. Балабина, Т. Мишина, Э. Заэовская. Радиоуглеодная хронология Телля Плоска Могила. Москва, 2006.

Телль Юнаците. Епоха бронзы. Том 2, часть.первая, Москва: Восточная литература, 2007.

Adler 1983: C-P. Adler. Knochenkrankheiten. Diagnostik makroskopischer, histologischer und radiologischer Strukturveränderungen des Skeletts. Stuttgart: Springer, 1983.

Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998: A. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin. A. The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Berg, Rolle, Seemann 1981: S. Berg, R. Rolle, H. Seemann. Der Archäologe und der Tod. Archäologie und Gerichtsmedizin. München: Bucher C. J. 1981.

Brothwell 1981: D. R. Brothwell. Digging up Bones. The Excavation, Treatment and Study of human Skeletal Remains. London: Cornell University Press, 1981.

Herrmann, Grupe, Hummel, Piepenbrink, Schutkowski 1990: B. Herrmann, G. Grupe, S. Hummel, H. Piepenbrink, H. Schutkowski. Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden. Berlin: Springer Verlag, 1990.

Kiesewetter 2004: H. Kiesewetter. Desert Nomads in Prehistory. Osteological Analyses of the Human Remains from the Neolithic Cemetary at Al – Buhais 18 (United Arab Emirates). Dissertation. Tübingen, 2004.

Kreutz, Verhoff 2002: K. Kreutz, M. A. Verhoff. Forensische Anthropologie. Einführung in die Forensische Anthropologie – unter besonderer Berücksichtigung ausgewählter Fragestellungen der Forensischen Medizin – mit praktischen Übungen. Gießen: Lehmanns Media GmbH, 2002.

Maples 1986: W. R. Maples. Trauma Analysis By The Forensic Anthropologist. – In: Forensic Osteology. Advances in the Identification of Human Remains. Springfield: Charles Thomas, 218-228.

Madea 2007: B. Madea. Praxis Rechtsmedizin. Befunderhebung, Rekonstruktion, Begutachtung. 2., aktualisierte Auflage. Heidelberg: Springer, 2007.

Ortner, Putschar 1985: D. J. Ortner, W. G. J. Putschar. Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. – In: Smithonian Contributions to Anthropology 28. Washington, 1985.

Pichmann 1969: G. Pichmann. Schädelhirntraumen nach Hieb und Sturz. Fälle des Institutes für Gerichtliche Medizin aus den Jahren 1950 – 1968. Dissertation. Düsseldorf, 1969.

Roberts, Manchester 1995: C.A. Roberts, K. M. Manchester. The Archaeology of Disease. 2nd edition. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1995.

Wahl, König 1987: J. Wahl, H.G. König. Anthropologisch – Traumatologische Untersuchung der menschlichen Skelettreste aus dem bandkeramischen Massengrab bei Talheim, Kreis Heilbronn. – In: Fundberichte aus Baden-Württemberg Bd. 12. Stuttgart, 1987.

Zäuner 2006: P. Zäuner. Anthropologische Untersuchung der Skelettreste aus dem Tell Junazite (Bulgarien) – ein chalkolithischer Kriegsschauplatz? Magisterarbeit. Tübingen, 2006.

PERFORATED SKULLS: AN INTERPERSONAL VIOLENCE AT CHALCOLITHIC TELL YUNATSITE

Steve ZÄUNER

(Summary)

The latest (uppermost) Chalcolithic construction level at Tell Yunatsite shows distinct remains of a destructive fire. Human remains were uncovered inside the burnt houses down as well as in the spaces between them. Excavated skeletons found there were studied anthropologically in 2006. Some of the human remains show traces suggesting that violent conflict took place. This article presents basic information on the development and recognition of traumatic injuries on the human skeleton. The article is focused on the most interesting cases. The author made an attempt to relate the results of the study on the injury patterns and the probable reasons to the archaeological information. The results of the anthropological study as well as and the archaeological excavations provide ground for identical interpretation of the archaeological situation.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

АРХЕОЛОГИЯ И ЕНКУЛТУРАЦИЯ (В КОНТЕКСТА НА БАЛКАНСКАТА ПРАИСТОРИЯ)

Лолита НИКОЛОВА[a]

[a]*Академия Карлово; admin@iianthropology.org*

ВЪВЕДЕНИЕ

Румен Катинчаров заема значително място в моето развитие като проучвател на балканската праистория. Той бе моят първи теренен учител по археология по време на студентската археологическа практика на селищната могила при с. Дядово през 1980 г. и научен ръководител на дисертацията ми за д. и. (в миналото к. и. н.). В годините между 1986 и 1989 Р. Катинчаров имаше решаваща роля през този важен за мен период на утвърждаване на качествата, които и днес са определящи за изследователската ми работа – академичност, принципност, самостоятелност и критично мислене.

Р. Катинчаров беше преди всичко непреодолима бариера за неетични и корупционни социални практики в археологията. Неговият авторитет бе толкова силен, че не даваше възможност на никого около него дори и за миг да помисли, че може да използва социалното пространство за дейности, които не биха били в съответствие с обществените и преди всичко с академичните потребности. Спомням си как веднъж пред подписа му един археолог се разтрепери физически, но неговата дума тежеше не със силата на властта, а със силата на социалната отговорност. На Р. Катинчаров беше трудно да се противопоставиш без сериозни аргументи и в същото време – много лесно, тъй като той съзнаваше, че е необходимо непрекъснато да се проблематизира истината в науката.

Благодарение на поканата на Диана Гергова, на която изказвам специална благодарност, с огромно удоволствие в следващите редове ще споделя някои от последните си проучвания върху праисторията на Балканите. В центъра на вниманието е проблематизиране на енкултурацията в балканското праисторическо развитие.

Работата се състои от три части:

Анализ на основните характеристики и специфичните особености на процеса на енкултурация в светлината на съвременната антропологична теория;

Представяне на културен модел на балканската праистория, който помага да се открият някои от аспектите на енкултурацията;

Проблематизиране на археологизирани елементи на енкултурация в балканската праистория.

Към разбиране на енкултурацията като пластичен културен модул

През последните години се наблюдава значителен напредък в културно-антропологичното осмисляне на балканската праистория поради включване на археологическите извори в скелета на многопластова и пълнокръвна културна антропология чрез интеграции с редица

дисциплини – психология, социална антропология, политическа антропология, теоретична антропология, антропология на ежедневието, енкултурация и др. (вж. напр. Bailey 1996a, 1996b, 2000, 2005; Bailey *et al.*, 2008; Bonsall 2008a, 2008b; Nikolova 2004, 2009; Parkinson 2006). Антропологичните проучвания дават възможност за комплексно моделиране на културните процеси, без да се ограничават с фрагментарните археологически извори.

Социалното развитие е необратим процес, но културата е обратима. По тази причина първостепенни са проблемите за енкултурацията на индивида в обществото и при какви условия се произвеждат и възпроизвеждат стереотипи, симплифицирани иновации или по-комплексни културни типове.

Популярното разбиране на енкултурацията като диахронна трансмисия на културата ни връща към идеята на Греъм Кларк за социалните единици, разбирани като основни групи, чрез които културата се предава от едно поколение на друго (1939), (цитат по Hodder 2007, 24). В процеса на енкултурацията обаче особено силен е индивидуалният фактор, който я разграничава от социализацията. Енкултурацията може да стимулира творчеството на индивида като водеща тенденция, докато в процеса на социализация водещи са типизацията на индивида и приобщаването му към общи стандарти. Тези особености на социализацията обясняват факта, че много творчески личности остават настрана от стандартните социални типове.

Най-общо енкултурацията може да се определи като целоживотен процес на актуализиране на индивида в йерархизираната многопластова културна среда на ежедневието му – неговото индивидуално видимо и невидимо културно пространство, семейството, домакинството и различните други микро-, мезо- и макросреди. Благодарение на енкултурацията се развиват личностните характеристики на индивида и неговата персонална идентичност. Това развитие се припокрива частично и се развива паралелно с процеса на социализация. Последната обуславя развитието на социалната идентичност на индивида или на групата (фиг. 1). Персоналната и социалната идентичност се различават по факта, че социализацията води до създаване на стереотипи, които съответстват на социалните норми на обществото или се приемат като девиация. В резултат на енкултурацията се развива персонална идентичност, която невинаги съответства на социалните норми и може да има закодиран модул в съзнанието, който да не може да намери социална проява през целия живот на човека. Персоналната идентичност може да се проявява като част от невидимо или неформално поведение в специфична обща социална среда или индивидуализирано социално-културно пространство. Следователно персоналната и социалната идентичност се припокриват, без обаче да са идентични.

По-голямата част от хората в нашето общество са семейно центрирани. Тази културно-социална центрираност дължим на праисторията, когато социалната репродукция утвърждава семейството и хаусхолда като скелет на човешкото общество. В основата обаче е биологичната предразположеност към групиране. Класически е примерът с мишките единаци, останали неинтегрирани в микрогрупи. Когато пространството е малко, те започват да проявяват агресивно поведение. Вторият пример е от света на приматите – група от шимпанзета нападат не групи, а единични жертви. Групирането балансира взаимоотношенията и представлява защитна стена. Според досегашните културни модели в историята на човешката култура най-устойчиво е семейното групиране.

Днес в нашето съзнание се репродуцират хилядолетни традиции на човешко мислене, идеали и цели, които са възрастово, полово и социално детерминирани. Как обаче тези социално-енергийни заряди ще се обективизират в ежедневието, зависи от енкултурацията и социализацията на индивида. Следователно енкултурацията се проявява в съвкупността от чувства, емоции, мисли, поведение и практики на индивида и социалната група в съответна видима или невидима среда на комуникация. Енкултурацията е най-ярко представена в изкуството. Тя се изразява и продуцира чрез комуникация, а се репродуцира като културна памет, която може да е активна или пасивна. Енкултурацията е целоживотен процес на свързване на индивида с културата, на която е експониран (Scupin 2006, 73), но в същото време индивидът също участва в процеса на актуализиране на културата. За разлика от социализацията, която се формализира чрез закони и норми,

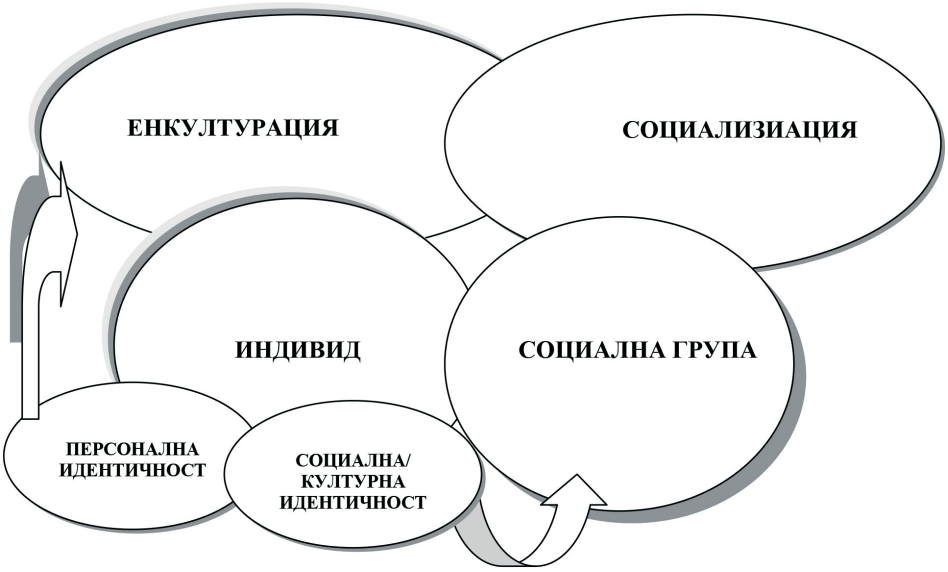

Фиг. 1. Основни взаимносвързани компоненти, които са в скелета на човешкото развитие: енкултурация, социализация, индивид, социална група, персонална идентичност и социална/културна идентичност.

енкултурацията е всъщност фонът, основата и енергийният двигател на социализацията, тъй като тя формира и развива идеалната страна на индивида и обществото. Отсъствието на нейния позитивен заряд води до ерозиране и колапс на социализацията.

Тази многоаспектна, но и изключително крехка същност на енкултурацията определя нейното първостепенно значение в антропологията. Няма да е грешно, ако от гледна точка на метатеорията се твърди, че предмет на антропологията е енкултурацията на човешкото общество, респективно на археологията – археологизираната енкултурация, както и взаимоотношението между енкултурация и социализация. Социализацията ражда институциите, законите и организациите. Те се обективизират в материална култура, която е в обхвата на археологията. Археологията е с ограничени възможности, но проучването на енкултурацията е невъзможно, без теоретически да се обоснове и деструктурира социализацията. Касае се за две теми, които са близки, а в същото време съществено различни. Детайлното разграничаване на тези различия все още е предмет на бъдещи проучвания[1].

Не на последно място, глобалната хуманитарна мисъл изисква подходяща социална среда, а деструктурирането на енкултурацията като комплексен процес предполага освобождаване от бремето на идеологията, в лабораторията на която се кроят социални дрехи с точно определени размери и стилови особености. Енкултурацията е аморфна, експериментална и по определение иноваторска. С други думи, темата за енкултурацията днес е възможна поради развиващата се глобална социална среда на хуманизма. Тя среща бариера там, където идеологизираната социална среда разчита на цензурата да обезпечи успеха на индивида, а не на неговите качества и социални практики, от позицията на хуманистични енкултурационни възгледи. В този смисъл всъщност енкултурацията сама по себе си е прогрес в мисленето, тъй като обръща света към нас, индивидите, като отговорни за съдбата на човечеството. Но правото на избор отвежда някои индивиди не към продуциране и репродуциране на хуманистични ценности, а към ерозиране на обществото и практики на декултурация, което е възможно поради факта, че културата е обратима.

Идеалният модел на човечеството е индивидуалният успех на индивида, но като носител

[1]Томас Р. Уилямс например вижда различие в начина на придобиване на познание и приема, че енкултурационен модел е представен в етнографските данни за Папаго [О'одхам] (индианска общност, която живее в резервати в Аризона, САЩ), който той противопоставя на теоретични модели на придобиване на знание, известни от изследванията върху социализацията (Williams 1972, 42).

на хуманистични идеали. Всичко, което излиза извън рамките на хуманистичните идеали, практически има декултурализираща роля. С други думи, обществото е баланс и лаборатория на социални практики, които чертаят различни социални траектории на обществения нетуърк, в които енкултурацията е невинаги с най-многобройни и интензивно популирани артерии. За теоретика на културата следствието е, че енкултурацията изисква интензивна и задълбочена научна работа на деструктуриране, резултатите от която биха помогнали и на социалното осмисляне на енкултурацията като целоживотен процес на развитие на индивида чрез непрекъснато актуализиране на неговия индивидуален стереотип, както и на йерархизираните социални групи чрез актуализиране на енкултурационния скелет на техните структури.

Към балканската праистория като културен модел

Антропраистория

Праисторическите периоди са своеобразни в различните региони на света. Балканският регион е един от водещите в развитието на ранната цивилизация, без обаче да се достигне през кулминационните праисторически периоди като късното V хил. пр. Хр. (късната медна епоха) или III хил. пр. Хр. (РБЕ) до етап на социално развитие, който води до образуване на държава. Една от причините са добре документираните в материалната култура здрави традиции на хаусхолдната икономика, които са държали населението на Балканите в стабилна микросоциална среда, инкорпорирана в нетуъркна структура. Те не са позволявали в повечето от праисторическите периоди да се достигане до всеобхватни непреодолими социални конфликти и необходимост от централизиране на социално-политически институции, които да регулират социалните взаимоотношения. Факт е, че в два случая, за които имаме безусловни данни за значително акумулиране на богатство – късната медна епоха и РБЕ, археологическите извори насочват към наличието на своеобразен социален катаклизъм и коренна промяна в икономическо-социалната структура, респективно в материалната култура. От друга страна, етнографските примери показват, че дори в нашата съвременност има общества с регулиращи механизми, които не позволяват развитието на държавни институции. Днес, когато все повече хората се разбират като агенти на социално-психологически стереотипи и отклонения от тях, културните процеси добиват по-дълбок смисъл, тъй като не се разглеждат като детерминирани от външни фактори, а като резултат от социално-психологичните дейности на хората като членове на различни и често припокриващи се социални групи. От тази гледна точка дори политическата система се превръща в жив организъм, тъй като решаващи са не структурите, а хората, които превръщат абстрактната теория и схема в социална практика. Например фактът, че ритъмът на културните промени през неолита, медната епоха и бронзовата е сходен на Балканите независимо от въвеждането в ежедневието на хората на едно от най-прогресивните човешки открития – метала, показва ясно, че динамиката на културните промени зависи преди всичко от културния стереотип и иновациите в културния стереотип, а не от социално-технологичната обкръжаваща среда. С други думи, както в нашето ежедневие, така и в миналото водещи са хората и техните социални практики, а не технологията и институциите. Косвени аргументи са микросистемите, които са съпоставими със социалните практики дори в XIX в., както и примерите от праисторията, когато в две съседни и напълно отворени комуникационни системи се развиват материални култури със значителни специфични различия.

Промяна в материалната култура

В миналото към Балканите често се прилагаха главно миграционни модели за обяснение на промяната в материалната култура. В центъра на вниманието и днес са неолитизацията на Балканите, преходът към късните неолитни култури, краят на медната епоха, началото на бронзовата епоха и краят на РБЕ. Анализът на актуализираните археологически извори в дълбочина (Bailey 2000, 2005; Bailey *et. al.*, 2008; Bonsall 2008a, 2008b; Borić 2008; Николова 1999, 2000, 2003, 2004, 2008; Nikolova 1999a, 2000a, 2000b, 2003, 2006, 2008a) обаче показва, че промените в балканската праистория никога не са резки и регионът създава предпоставки както за вътрешни промени в субстанционалната икономика, така и за интегриране на раз-

лични по мащаб и характер културни групи. С други думи, промяната в материалната култура е резултат от комплексни културни процеси, чийто анализ изисква не повърхностно опростяване на археологическите данни, а задълбочен структурен анализ за разработването на адекватни интерпретационни модели. Това наше разбиране се опитахме да материализираме в монографията ни върху Балканите през късната праистория (Nikolova 1999a).

Два периода – началото на неолита и краят на медната епоха, са сходни поради обстоятелството, че обяснение трябва да се търси не в налични обилни данни (както например късния неолит), а в отсъствието на данни. Освен това по традиция археологическите данни са фрагментарно публикувани и дават възможност дори за противоположни интерпретации.

По отношение началото на неолита очевиден факт е наличието на демографски бум в началото на VI хил. пр. Хр., който може да се приеме, че представлява кулминация на дълго развитие и преход към дълготрайно усядане, материализирано в първите селищни могили на Балканите. Докато в миналото вниманието беше насочено главно към въпроса *кой* е този, който усяда, днес научният проблем е в същността на процеса на усядането и заселването на нови територии, взаимодействието с околната среда и същността на социалните практики – от характера на субстанционалната икономика до артистичното и развлекателното ежедневие на населението.

Раннонеолитното балканско население представя модел на взаимодействащи малки общности, които живеят в продължение на десетилетия на едно място и разработват система от социални норми, които очевидно обезпечават успешна биологична и социална репродукция. Както обаче показва монографията Living well together? („Живеещи добре заедно?“) (Bailey, Whittle, Hofmann 2008), археологията може да отговори на подобни въпроси само чрез тясно интегриране с културната антропология. Материалната култура сама по себе си е лишена от социалния език на деструктуриране на културните и социалните процеси.

Според наличните данни от материалната култура раннонеолитното население на Балканите представя една изключително стабилна материална култура, която е функционална и в същото време силно естетизирана. В контекста на Балканите се наблюдават две противоположни тенденции – стремеж към репродуциране на общ регионален керамичен стил и общи интеррегионални елементи върху обширни територии, които може би са стабилен индикатор за динамични културни взаимодействия. Тези тенденции се запазват до края на бронзовата епоха.

За изследване на енкултурацията в балканската праистория от съществено значение е и регионалният континуитет в хомогенната промяна на материалната култура чрез обособяване на няколко културни частично припокриващи се макрорайона – Източните, Централните и Северозападните Балкани, както и Долнодунавския басейн. Материалната култура на тези макрорайони се припокрива в определени периоди или те представляват взаимносвързана система от различни култури, или в тях се настаняват културни групи, които заемат определени територии (напр. Ямната култура). Но някои тенденции – например развитието на култура Винча върху територията на култура Старчево, показват, че материалната култура рефлектира социална идентичност, която е в състояние да се възпроизведе и като нова материална форма. Съществен проблем в случая е отсъствието на данни за езика на това ранно палеобалканско население, тъй като езикът е етнодефиниращ фактор. По тази причина е възможно да се формулират модели за културна и социална идентичност, докато използването на термин като етническа идентичност винаги насочва към дискусионни и в редица случаи неразрешими проблеми.

В балканската праистория има култури, които се развиват въз основа на изключително силно чувство за социална идентичност и опит за разграничаване от съседните култури. Вероятно добър пример е култура Хаманджия в Североизточните Балкани, чийто керамичен стил контрастира на Боян, Вадастра, Градешница, Марица и Винча. В същото време в тази култура се концентрира изключително количество богатство, израз на което са погребенията с метални предмети от Дуранкулак (виж публикувани предмети в Todorova 2002a, 2000b). С други думи, може да се открие вътрешна взаимовръзка между акумулирането на богатство и засилване на материализирането на социалната

идентичност чрез материална култура, която се разграничава от съседните.

Друг културен модел за подобно разграничаване ни представят културите Юнаците и Езеро, когато в ареала на култура Езеро не се разпространяват остродънните чаши. Чашите са емблематични за третия етап на РБЕ (Миков 1995, обр. 24-25). Отнася се за културен елемент, който вероятно е свързан със специфични ритуали. По данни от Дъбене – Саровка още от втория етап на култура Юнаците популярни стават облодънните чаши (Nikolova 2000a, fig. 15.25:6), които свързват тази култура с Коцофен, развиваща се от другата страна на Стара планина. Възможно е да се допусне северно влияние, но в случая са налице два контрастиращи модела. В първия случай две култури без наличие на значителни природни прегради, с речни комуникационни артерии като Марица и Тунджа и със значително сходство в материалната култура се различават в съществен детайл, свързан вероятно със специфичен ритуал (а възможно е дори със специфична напитка).

Във втория случай две култури, които се разделят от значителна природна бариера и имат различни керамични стилове, се свързват със специфичен общ компонент на материалната култура. Контрастът е още по-изразителен, когато се допълни фактът, че остродънните чаши стават характерни в Северозападна България през РБЕ III, вероятно в резултат на южно влияние – директно през Стара планина от Горнострямската долина. И двата модела според нас отразяват проява на социална идентичност, но с различни характеристики. В първия случай в процеса на енкултурацията социалната идентичност се утвърждава чрез предаване на концепция за ние и те и се материализира в различието на ритуали при наличието на отворено пространство на взаимодействие. Във втория случай в две различни културни среди се утвърждава общ елемент, който обаче е съпътстван от значителна географска бариера. Иновацията е възможно да се е разпространила върху територията на Северозападна България не като резултат от активни презбалкански контакти, а като еднократен стимул. Наличието обаче на култов център като Багачина (Бонев, Александров 1996) допуска да се предположи и модел на междукултурни ритуални контакти, с който бе направен опит да се обясни сходството в идолната практика през ранния неолит (Nikolova 2000b).

Горните примери дават основание изследването да се насочи към един от популярните примери от късната балканска история – края на медната епоха и началото на бронзовата епоха. Проучванията през последните години показват, че промяната в материалната култура не е рязка, а постепенна, като все повече се увеличават данните за степенното преминаване към подвижен живот на балканското население в началото на IV хил. пр. Хр., следвано от степенно усядане през втората половина на IV хил. пр. Хр. Този преход намира обяснение като социална стратегия за решаване на комплексни социално-икономически проблеми (Николова 1999a, 2003; Николова 2003), което може да е свързано с изтощаване на ресурсите за водещата земеделска икономика и със социални причини, обусловени от развитие на социални конфликти. Възможен е широк диапазон от обяснителни модели – от отклонение от стандартните начини на акумулиране на богатство до нарушаване на ритъма и системата на традиционното експлоатиране на ресурсите и преструктурирането на Балканите в по-обширна система, в която е включен този регион – циркумпонтийски (или централноевразийски).

В серия от наши публикации бе аргументирана тезата, че финалът на медната епоха не е нито първият, нито последният период на социално-икономически промени на Балканите, включващи преминаване към водеща подвижна скотовъдна икономика. Промяна в селищната структура се наблюдава например в Тракия в периода на Караново IV, а след края на РБЕ (през ранното II хил. пр. Хр.) селищните археологически данни също стават проблемни. Независимо че отсъствието на археологически извори може да се дължи на разрушени тънкослойни селища, те не противоречат на модела на цикличното засилване на подвижността на населението на Балканите в праисторията (Николова 2003). Тази цикличност намира известно потвърждение в данните за климатичните колебания през IV хил. пр. Хр. (Александровский, Балабина, Мишина 2004; Авилова 2004; Порожанов 2004).

От около втората четвърт на IV хил. пр. Хр. започва да се наблюдава противоположен процес, който кулминира в степенното форми-

ране на културите Езеро, Юнаците, Перник I, Ситагри IV – Дикили Таш IIIA, Чернавода II, Костолац и Коцофени (Nikolova 1999a). Този процес обаче е паралелен с проникването на носителите на Ямната култура на Балканите, което още веднъж потвърждава, че на Балканите водещи са социалните, а не климатичните или ресурсните проблеми. Обяснението може да се търси в изключително силна социална памет на балканското праисторическо население и устойчив хаусхолд с динамични стратегии за успешно репродуциране.

Археологическите проучвания на Дъбене – Саровка в басейна на р. Стряма и Драма в Маришко-Тунджанското междуречие позволиха да се конструират нови научни модели на генезис на РБЕ в Тракия, като се актуализират данните от Езеро и Юнаците (Николова 1999; Nikolova 1998, 1999a, 1999b, 2000a). В същото време по-цялостното публикуване на резултатите от разкопките на раннобронзовите селища от Юнаците потвърди нашите изводи за абсолютната хронология на най-ранните бронзови хоризонти на този обект (Чичагова и др., 2007; срв. Бояджиев 2007; Ковачева, Бояджиев 2007), чието начало според сегашните данни е ок. 3300/3200 г. пр. Хр. Възможно е обаче Дъбене – Саровка да представя и по-ранно начало.

Според предварителна информация в Драма е открит материал, сходен на Хотница – Водопада. Подобни данни не са изненада, тъй като балкано-анатолийски сравнителни проучвания водят до заключението, че в генезиса на РБЕ на Балканите от значение са били и анатолийските контакти, като се касае за приблизително синхронни процеси. От особено значение са данните от Куручай и Илъпънар (Nikolova 2008).

За съжаление засега отсъстват данни от останалите части на Тракия, които могат със сигурност да се синхронизират с Хотница – Водопада, с изключение може би на някои единични метални находки, които обаче са с поширокообхватна хронология.

В светлината на съвременните данни първият предполагаем етап от РБЕ, Драма – Мерджумекя (от хоризонта с Хотница – Водопада) (ок. 3600 – 3400 пр. Хр.), засега не може да се изследва, тъй като отсъстват публикувани данни от Драма.

Вторият етап и хоризонт (Драма – Мерджумекя – Караново VIIA – Дъбене IIA) (ок. 3400 – 3300/3200 г. пр. Хр.) включва керамика с общи елементи, но в различен контекст (Nikolova 2008).

Третият хоризонт (Дядово/Езеро 13-11 – Ямна култура – Юнаците 17/16-15 – Дъбене – Саровка IIA) (ок. 3300/3200 – 3000 г. пр. Хр.) представлява финален етап на очевидно дълъг процес на генезис на РБЕ в Тракия, през който се наблюдава и начален разцвет на раннобронзовите култури в Тракия, продължаващ през РБЕ II (Nikolova 1999a). В ареала на култура Езеро започва да доминира шнуровата инкрустирана керамика заедно с други техники на инкрустация и врязване, докато в ареала на Юнаците заедно с канелираната керамика се срещат разнообразни инкрустационни и врязани техники, включително фалшив шнур. Според наличните данни през РБЕ II керамиката с инкрустирана украса окончателно измества канелираната. По време на третия хронологически балкански хоризонт в Юнаците е документирана кръгова селищна планировка (Мерперт Мацанова 2007, илл. 4-6) и се появяват първи елементи на акумулиране на богатство във форма на накити (сребърни обици от Юнаците) (Мишина, Балабина 2007, рис. 128в) като допълнение към имуществената хаусхолдна собственост (къщи и евентуално земя и добитък).

В съвременната историография съществуват различни предложения за генезиса на РБЕ в Тракия. Една от тях е, че появата на РБЕ в Тракия е резултат от проникване на население – носител на култура Чернавода III. Тя е популярна от хабилитационната работа на Херман Парцингер (Parzinger 1993), публикувана преди разкопките при Драма и Дъбене. В известен смисъл Драма подкрепя тази теза, тъй като в нашите работи Хотница – Водопада е ранна Чернавода III, което се потвърждава от сравнителните радиовъглеродни дати на Хотница – Водопада и Баденския културен комплекс (Nikolova 2001). Археологическата култура обаче е регионално понятие и анатолийските аналогии показват, че сходството между Драма и Хотница – Водопада е възможно да се дължи на многопосочни взаимодействия, включително от юг. С други думи, сегашното състояние на изворите не позволява да се изясни еднозначно проблемът за генезиса на РБЕ в Тракия. Най-важното в случая е, че в Тракия отсъства типичната еловидна врязана орнаментация, която е

диагностична за хоризонт Чернавода III – Болераз и който хоризонт Парцингер приемаше като изходен за експанзията на Чернавода III на юг. Следователно всяка едностранна миграционна теория – независимо дали се отнася за експанзия на Чернавода III, или Баден – Болераз, е безпочвена според наличните извори. Още по-безпочвено е да се правят опити за налагане на мнения за начало на бронзова епоха, което е дори по-късно от началото на Езеро и Юнаците. Двете селищни могили показват еволюционно континуитивно развитие на селищата от началото на бронзовата епоха. В някои случаи опитите за отклонение от академичното обосноваване на културните процеси са свързани с хронически археологически грешки.

Керамичният материал от Юнаците 17-16 и Дъбене – Саровка IIA има общи елементи с Баден, но също идентични елементи със Ситагри IV, Караново VIIA, Драма – Мерджумекя и на югоизток в Анатолия. Особено показателно е, че Юнаците 17 (или 16 според някои публикации), с други думи първото селище от РБЕ, е с кръгова планировка (Мерперт, Мацанова 2007, илл. 4), чиито аналогии са в Анатолия (Демирджихоуюк) и евентуално Северното Черноморие. Особено характерни за ранните селища от Юнаците са погребенията в урни (Мишина, Балабина 2007), които не са познати не само в Централна Европа, но според досегашните данни и от най-ранните бронзови селища на селищната могила Езеро. С други думи, още от Юнаците 17-16 – Дъбене – Саровка IIA в Горномаришкия басейн и в басейна на основния му приток р. Стряма е налице своеобразна култура, която бе разграничена като първи етап на култура Юнаците (Nikolova 1999a). Тя показва хетерогенна основа или може би културен синтез на многопосочно взаимодействащо подвижно население, което под влияние на комплекс от фактори започва интензивно да усяда в Тракия в късното IV хил. пр. Хр.

Поради повтаряща се хронологическа грешка на Х. Тодорова (Todorova 2002, Abb. 33) се налага да се обърне специално внимание на синхронизацията на Ситагри IV с култура Юнаците и Езеро. Интересно е, че авторката не се съобразява със серия нови публикации и академичната литература се използва за обнародване на мнения, които дори не се аргументират – изискване за всяко научно изследване. Проблемът за Ситагри IV бе обстойно разгледан както в нашата кандидатска дисертация (защитена през 1991), така и в монографията ни върху Балканите през късната праистория (Nikolova 1999a).

Следователно археологическите извори водят до извода, че най-перспективна за генезиса на РБЕ в Тракия е теорията за многопосочно взаимодействие, интегриране и постепенно усядане на скотовъдно подвижно и полуподвижно население през втората половина на IV хил. пр. Хр. в резултат на подобрените географско-климатични условия за земеделие и появил се стремеж и стратегия за акумулиране на богатство, което е изисквало по-стабилна социална система в контекста на развитие на цялостен просперитет на балкано-анатолийското население. Конструирането на пълнокръвен интерпретационен модел засега е невъзможно поради наличието на повече неизвестни, отколкото добре изявени в изворите компоненти.

Засега не е ясно каква е била съдбата на Тракия през първата половина на IV хил. пр. Хр. Отделни метални находки може би указват, че на тази територия е имало население, но вероятно с полуподвижен начин на живот и следователно с трудни за документиране следи от селищен живот. Ситуацията е аналогична на късното VII и началото на VI хил. пр. Хр. – отсъствие на археологически данни от късното VII хил. пр. Хр. и изключително богатство от началото на VI хил. пр. Хр. Това сходство показва, че в Тракия е възможна бърза демографска експанзия в момент, в който се създават благоприятни условия за уседнал живот, което вероятно води и до значително увеличаване на раждаемостта, респективно на земеделското население.

За разлика обаче от ранния неолит, през IV хил. пр. Хр. носителите на РБЕ в Тракия могат да се свържат според археологическите данни с население, живеещо в Родопите. Напълно е възможно дори генеалогично родство на населението от двете страни на Родопите, което може би обяснява факта, че сходството между Ситагри и Дъбене – Саровка продължава и през РБЕ II. В североизточните части на Тракия мигрират сезонно или усядат представители на Ямната култура. Познанията за селищно строителство, демонстрирано в най-ранните селища от Юнаците и Езеро, е може би резултат от взаимодействие с население и

дори присъствие на население от Северозападна Анатолия и Северна Гърция. Фактът, че в Дъбене – Саровка се откри фрагмент от чаша, която е типична за Ситагри IV, но с щампован тракийски орнамент, потвърждава обаче, че сходството в керамиката е резултат от културни контакти и заимстване на отделни елементи от различни керамични стилове, а не на пренасяне на определени стилове чрез масивна миграция. Канелираната керамика от своя страна е с аналогии в Централните Балкани и се свързва с далечен Баден по-скоро като верижно влияние и взаимодействие. Дъбене – Ситагри преки паралели са съществени в този случай, тъй като без тях би могло да се заключи, че сходството е индиректно поради двустранни контакти на култура Перник I със Ситагри IV и на Перник I с Дъбене – Саровка IIA. Средна гора е била културно-географска бариера, която може и да се е осмисляла като преминаване в различни културни пространства, но и като свързваща различни културни пространства.

В праисторията обаче движението на индивиди, хаусхолди и малки групи не е било свързано с преодоляване на политически граници, което дава основание да се предполага, че е имало свободно движение на хора. Това предположение обаче също включва и социален фактор – културното и политическото структуриране на пространството, формирането на концепцията за социална идентичност, собственост върху ресурсите и дори върху земята. Следователно свободата е имала ограничени параметри и е била регулирана от многоаспектни и многостепенни социални фактори. От тази перспектива е необходимо да се припомни тезата на Р. Бенедикт за пластичността на културата. Тя илюстрира с пример от Британска Колумбия, където различни културни компоненти са заимствани от различни региони (Benedict 2005, 224). Културата винаги е в състояние да инкорпорира в себе си нови елементи, но тяхната устойчивост зависи от това как се възприемат.

Проблематизиране

Археологическа култура

В контекста на енкултурационните проблеми актуален е проблемът за отношението на понятието археологическа култура към културни общности, тъй като културната среда е определяща за енкултурацията.

Археологическата култура обединява археологическите обекти и единичните находки регионално. Отнася се за обединяване на материал, който се характеризира със система от сходство и е в едни и същи археологически рамки. Ако даден материал се появи в „чужда" културна среда, той или показва експанзия на дадена археологическа култура, или се касае за импорт (или имитация). Ямната култура например е типична мигрираща археологическа култура, която запазва основните си особености от Северното Черноморие до Горнотракийската низина и Източна Унгария (Nikolova 1999a). Тя е проблем за изследователите, тъй като теоретически погребалните обичаи могат да се възприемат от население дори с различни религиозни вярвания и особено в Североизточна Тракия типични ямни погребения се появяват в типична среда на култура Езеро.

В случая теоретичното осмисляне на археологическия материал изисква следване на последователна методика. Теоретически различни археологически култури не означават население с различно социално съзнание, както и една и съща археологическа култура не означава население с едно и също социално съзнание. Материалната култура е в различни взаимоотношения с материализираната социална система и социалните практики на нейните носители. Следователно археологическата култура предполага етап на антропологично интерпретиране на материалните данни и разработването на културни модели, в които да е отразен контекст на археологическата култура.

Втори теоретичен проблем е как да се следва една и съща методология при обособяване на археологически култури. Проблемът възниква поради факта, че археологическите култури се обособяват от различни изследователи с различни методологии. В много случаи решението да се следва или да не се следва даден изследовател, е компромис, ако евентуално преструктуриране на археологическия материал не води до някакво съществено ново познание. Възможно е в дадени случаи да има връщане към по-старо, но актуализирано познание, ако се окаже, че даден изследовател е използвал възможността за теоретическо дефиниране на нова култура, без да има реални основания.

Основната предпоставка за популярността на методологията на археологическа култура в

праисторията е отсъствието на писмени извори. Археологическата култура дава възможност за лесно хронологизиране на материалните извори, за пространствени и диахронни културни модели и за изследване на културни промени. Но тъй като различието в материалната култура не означава автоматически различно население, то промяната на археологическата култура не означава автоматически промяна на населението (виж по-горе примера за Старчево и Винча). С други думи, концепцията за археологическа култура не може да помогне нито на миграционистите, нито на автохтонистите, а изисква допълнителни изследвания в дълбочина.

Нашето теоретично разбиране ще се опитаме да илюстрираме с пример от археологическата карта на РБЕ на Тракия през РБЕ I, която, както бе показано по-горе, дава основание за различни интерпретационни модели.

Обособяване на погребенията от Ямната култура в Горнотракийската низина е въз основа на аналогии с погребалния ритуал в Долнодунавския басейн (Nikolova 1999a) и Северното Черноморие (южноруските степи) (Parzinger 2006, 240-243 и цит. лит.). При това обособяване е възможно някои от погребенията да принадлежат на население от култура Езеро. Но археологическата култура не отразява етническите взаимодействия по начина, по който културната антропология анализира културните процеси. Затова дали надгробните могили от Малка Детелина или Голяма Детелина принадлежат на Ямната култура, е в известен смисъл културно-антропологичен, а не археологически въпрос. Архетип на некропол от култура Езеро е Берекетският некропол, а могилите имат за архетип могилните некрополи на Ямната култура. Логично е да се допусне, че ритуалът мигрира в култура Езеро дори заедно с усядане на номадско население от север, но според досегашните данни едва погребение в свито положение настрани и съд тип Езеро под могилен насип би атрибутирало дадена могила към култура Езеро, и то извън контекст от погребения в свито положение по гръб. Някои могилни некрополи като Долно Сахране и досега са без ясна културна принадлежност (Nikolova 1999a).

Друг проблем са погребенията в селища. Според наличните данни в най-ранните селищни погребения в култура Езеро отсъстват погребения на бебета, докато те са типични в Юнаците (Nikolova 1999a; Мишина, Балабина 2007). Две инхумационни погребения на възрастни индивиди от най-ранните хоризонти на Юнаците свързват Юнаците с Езеро, но в различен културен контекст. В едно от тях са открити най-ранните засега сребърни обици в Тракия. Според наличните данни тези различия представят различни археологически култури.

Данните за многокомпонентна културна основа на РБЕ в Тракия от РБЕ I се допълват от тези за керамиката и други аспекти на материалната култура. Те ни дават основание да заключим, че съществен компонент в енкултурацията на праисторическото население са били многоаспектните културни взаимодействия, които обаче не са водели до напълно унифициране на културата.

Етническа и социална идентичност

Настоящото изследване актуализира проблема за взаимовръзката между социална и етническа идентичност. За съжаление, макар и първостепенен, той дори не е разграничен в докторската разработка на М. Стефанович, която се задоволява с компилационно определяне на етническо чрез съотнасяне към още по-спорни проблеми като миграциите в праисторията (Стефанович 2003, 95). Стефанович се опитва да субективизира науката вероятно въз основа на личен опит и експеримент, като твърди, че „истината се отнася и до преценките на учения кои данни са приемливи и кои не“ (Стефанович 2003, 96).

Научният метод се развива въз основа на обективни принципи. Т. нар. субективно е инкорпорирано в анализа, който, ако е научен, би трябвало да десубективизира анализирания предмет. Друг е въпросът, че науката се използва от автори преднамерено и тенденциозно и се субективизира, прагматизира и отклонява от научния метод дори до ниво фалшификации като теория и социална практика.

В центъра на етноса е етническото самосъзнание. Но научният антропологичен анализ има две страни – емична и етична (от *etic*). По отношение на праисторията, отношението на изследователя е на външен наблюдател (емично). Наблюдаваният предмет е материалната култура, чиито етнически характеристики са вътрешно кодирани, без възможност да се докажат нито чрез индуктивния, нито чрез дедук-

тивния или абдуктивния метод. Материалната култура може да разкрива етнически сходства или различия, но и да ги маскира. Освен това праисторическата култура е визуално-вербална и по тази причина е лишена от възможностите за репродуциране на писмената култура. Праисторическата култура се основава на културната визуално-вербална памет, която е пластична, непрекъснато изменяща се и склонна към различни по характер взаимодействия. Както обаче показват например приказките, налице са определени възпроизвеждащи се структурни модули (Propp 2000). Това структуриране, което може да се предположи за праисторията, особено ярко е документирано в праисторическото орнаментално изкуство. То има характерни стилови особености, но не се характеризира поне с външни етнически прояви.

По горните причини етническото се припокрива с културното и представлява проява на социалното в праисторията. Цялата праисторическа култура показва, че не етническото, а социалното доминира като стереотип. Типичен е примерът с Ямната култура. Етническите признаци са всъщност културни (стереотип в погребалния обред), които се загубват с промяната на социалната идентичност през късното III хил. пр. Хр. и не са доловими в началото на II хил. пр. Хр. С други думи, от еволюционна гледна точка етническото като проблем на актуалната общност е с много по-късна дата и започва да добива значение едва с откриването на писмеността и появата на държавата, в която етническото се превръща в идеологическо средство и възможност на властта да манипулира масовото съзнание. В съвременното глобално общество етническото възражда културно-социалната си насоченост и отново започва да доминира социалното, докато етноцентрираните тези имат обикновено националистична окраска.

Културни взаимодействия

Всеки опит да се деструктурира механизмът на културните взаимодействия в праисторията, е ценен. Съществена парадигма е предположението, че решаващо за формирането на големи области на културно сходство е отсъствието на силна политическа организация. Това предположение за Балканите се основава на ретроспективно-проспективен анализ – разликата между ареалите на културите от неолита и медната епоха, от една страна, и от РБЕ – от друга. В първия случай материалното сходство е върху по-значителни територии, докато през втория се наблюдава силен регионализъм независимо от наличието на общи тенденции върху обширни територии.

Развитието на идеята за материалното богатство, която води и до засилване на различията между хаусхолди, социални групи и общности, има като резултат например предполагаемата поява на чийфдъми през втория етап на РБЕ (Nikolova 1999; виж Service 1964 за първоначалното осмисляне на понятието и Barker 2008 с цит. лит. за развитието и съвременното концептуализиране на чийфдъм; срв. с теорията на М. Фрид (Fried 1967: 185 и сл. за стратифицираното общество). Тракия е пример за механизма на появата на чийфдъми през РБЕ II – Езеро и Юнаците, в чието ядро на политическо оформяне са различните насоки на културни взаимодействия – Езеро се свързва с Троя и Западнопонтийския регион, а Юнаците – със Северноегейския регион, евентуално директно с Троя, както и с поречието на р. Струма и Долнодунавския басейн през Стара планина.

Своеобразията в развитието на културите Езеро и Юнаците е трудно да се обяснят без предполагане на силна политическа организация през РБЕ II – III. Може да се допусне, че през РБЕ I социалната организация е била със сравнително по-крехки политически параметри.

Фигура 2 представя опростен модел на взаимодействащите културни общности около третата четвърт на IV хил. пр. Хр. Тя също поставя и проблема за съдържанието на културните контакти, което води до сходството в керамиката и в други компоненти на материалната култура.

От гледна точка на проблема на енкултурацията от особено значение са моделите, които се отнасят до развитието на концепцията за родството и свързването на общностите чрез системи на кръвно родство и как тези модели се отнасят към моделите за развитие на концепциите за богатството, властта и политическата организация. За съжаление данните от праисторическите погребални ритуали на Балканите не дават възможност за специфични културни модели и поради поливариантните интерпретации те ще бъдат евентуално предмет на бъдещ самостоятелен анализ.

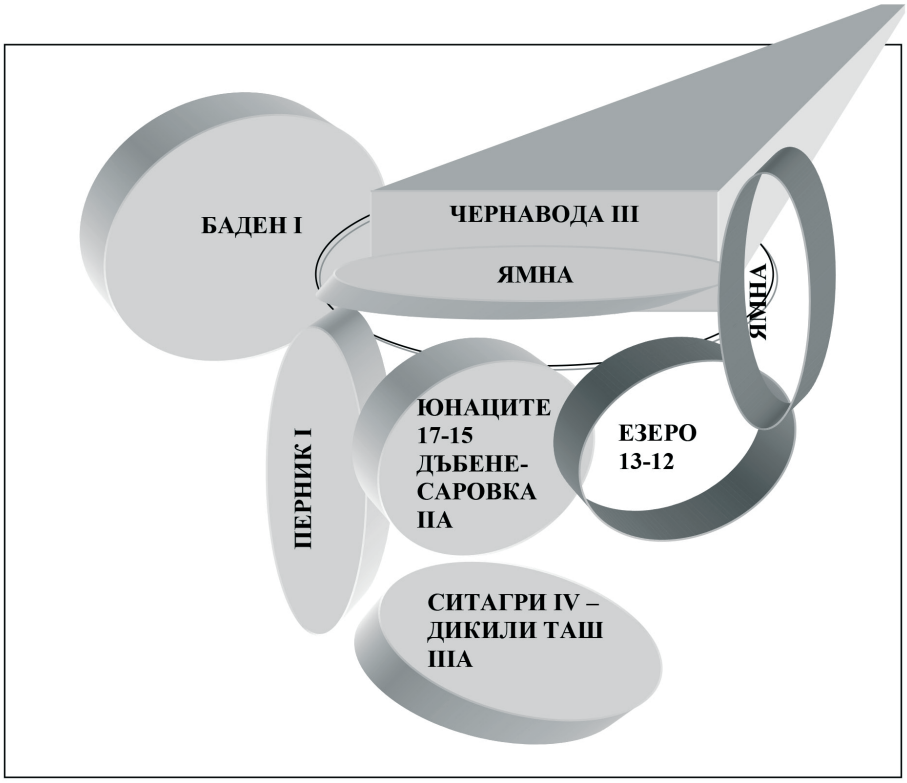

Фиг. 2. Схематично представяне на взаимодействащите културни общности през развития етап на РБЕ I на Балканите (ок. 3300 – 3200/3100 г. пр. Хр.).

По-определени хипотези могат да се предложат по отношение на репродуцирането на социалната идентичност. Фигура 3 включва аспекти на енкултурацията в контекста на РБЕ в Южните Балкани. Културната общност, която живее в едно и също селище, представя модел на репродуциране на обща социална идентичност на ежедневна основа (Модел 1). Резидентни групи с обща социална идентичност и редовни периодични контакти представят Модел 2, пример за който е Дъбене – Саровка и Пловдив – Небет тепе. В случая е необходимо да се отбележи, че сходството в керамиката между Дъбене – Саровка и Пловдив – Небет тепе е значително по-голямо, отколкото със селищната могила Юнаците. Може да се предположи, че керамичното производство е било главно хаусхолдна дейност, свързана със сезонно производство на необходимите керамични съдове. Възможно е обаче част от канелираната или инкрустирана керамика да е била предмет на обмен при общи междурегионални ритуали, празници и панаири. В случай че това предположение е вярно, р. Стряма е представлявала комуникационна артерия, свързваща Карловската котловина и Пловдивския регион, докато Юнаците са били включени в един общ микрорегион с Огняново. Този модел не противоречи на предположението, че Пловдив – Небет тепе е бил политически център и място на резиденция на значим местен владетел през РБЕ II – III, докато Дъбене – Саровка се очертава в светлината на археологическите данни като подбалкански център благодарение на производство на оловен бронз и съответен обмен, в резултат на който са и златните накити, които вероятно са от Дъбене – Балинов горун (Nikolova 2005 – 2006; срв. Hristov 2007). Стратегическото положение на селището в гранична зона, където местното население е трябвало да опазва старопланинските и средногорските проходи от евентуално нападение, са вторият решаващ фактор за очертаване на селището като един от най-просперiращите центрове на Балканите през РБЕ.

Съвременност и праистория

Д. У. Бейли е един от съвременните автори, който иновационно и плодотворно свързва съвременността с праисторията (Bailey 2005). От особено значение е анализът на праистори-

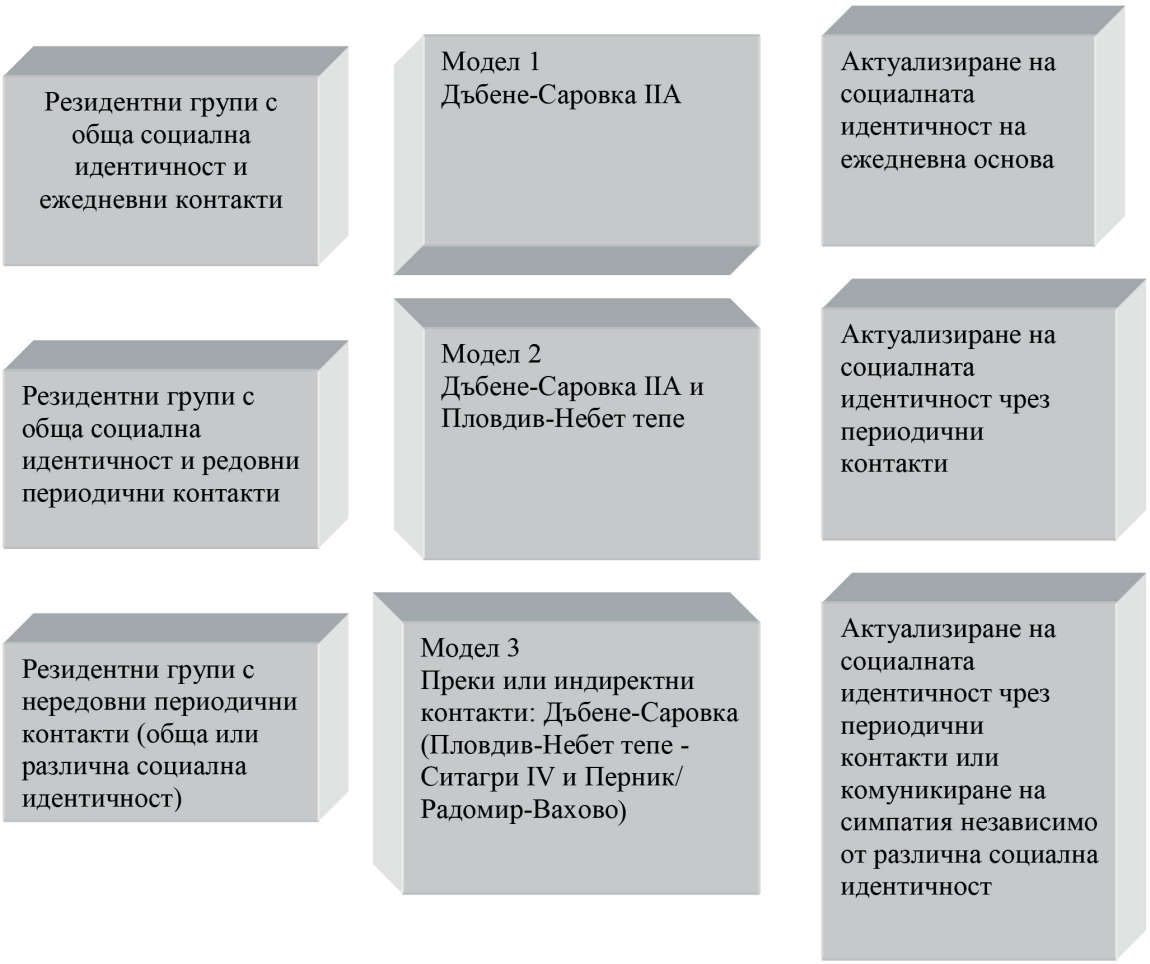

Фиг. 3. Аспекти на енкултурацията в контекста на социалната идентичност на примера на РБЕ в Южните Балкани (виж фиг. 2, РБЕ I).

ческото изкуство, който е реализиран от гледна точка на теоретичните принципи на творческото изобразяване. Бейли предлага подходи към най-ранното изкуство, без които днес то не може да бъде разбрано в актуалните му семиотични параметри. Типичен пример е разграничаването на модел от миниатюрно представяне на изобразявания предмет (Bailey 2005, 29 sq.).

Подобно на М. Стефанович обаче известният американски антрополог използва термини, които са ретроними, т. е. възникнали след разпластяването на определени архетипи – например порнография (Bailey 2005, 181). Отнася се за съвременна медийна индустрия и субкултура, която според мен няма корени в праисторията.

Порнографията, по-специално детската порнография, е един от най-негативните аспекти на съвременната култура. Порнографията е девиация в съвременната енкултурация и социализация – продукт на деформирана визуална култура, която води дори до увреждане на човешкия мозък. Примерът, на който се позовава Бейли, е на фигурка в поза на раждане (Bailey 2005, fig. 8:1). Тя може дори да е модел на раждане и средство за психологическо балансиране. В праисторията са раждали в сравнително ранна възраст и понасянето на родилните болки е предполагало предварително психологическо енкултуриране. Този пример показва, че свързването на праисторията и съвременността е актуална, но изключително трудна задача.

Една от опасностите е модернизиране на праисторията и инкорпорирането в нея на понятия, които не са съществували. Тази тенденция се превръща в трап още от детството на съвременната антропология. Типичен пример

е твърдението на Л. Морган, че наказанието за убийство в човешкото общество чрез отмъщение на кръвните родственици е старо, колкото престъплението и човешкото общество (Morgan 1963, 77). Налице е предположение без конкретни данни. Цялата теория на Морган е ретроспективно оценъчна, включвайки понятия като дивачество и варварство, а не от гледна точка на еволюцията на човешкия прогрес. Отнася се за методолого-теоретичен трап, който е в състояние да подмени изцяло историческата истина. Очевидни теоретични грешки се възприемат като историография и в същото време чрез възпроизвеждане се приемат като теория, която подменя концепцията за различно (виж Johnson 2000, 132) с оценъчни термини. Нито терминът дивачество, нито варварство съответстват на познанията на XIX в. и най-странното е, че се използват от учен, който е живял в етнографска среда. Вероятно една от задачите на съвременната историография е не само критично осмисляне на опита, но и погребване на термини и концепции, които не съответстват на нивото на познание на съответния етап. Не по-маловажно е прогнозирането – например Олдовайската технология е толкова развита (Leakey 1994, 39), че естествено е да се предположи много по-дълъг етап на еволюция на хоминидите.

Праистория и съвременност

Праисторията би ни помогнала да осмислим по-задълбочено съвременната визуална култура, тъй като праисторическата култура е предимно визуална. И още една характеристика, която е за първи път посочена от Д. Бейли – корпореализирането на индивида, който е бил поставен пред риск от общността (Bailey 2005, 99 сл.). Това твърдение може да изглежда спорно, тъй като именно през неолита започва да се развива степенно респектът към мъртвите, но всъщност предпоставя наличие на дихотомия между материалната култура, представена от фигурките и профанизираната хуманност (Bailey 2005, 200). Идеята обаче за сакралност винаги се свързва с неежедневието, докато фигурките са били част от ежедневието на хората. Те са представени често пъти голи, което води до свързване на природата, културата и човека и следователно излиза извън модела на дихотомията. Изглежда, че Бейли е близко до тази идея, тъй като представя тезата за псевдореализъм – фигурките представят човек, но без неговото реално значение. С други думи, те са форма на метафора. Тази артистична експресивна форма е много близка до съвременния сюрреализъм или това, което Бейли нарича хиперреалност (Bailey 2005, 201). От съвременността могат също да се дадат примери, когато отделни артисти посвещават целия си живот предимно на рисуването на женски фигури (Hitkov 1999). С други думи, праисторическите фигурки са преди всичко артистична експресия и като произведения на изкуството са съпоставими директно със съвременността. Тяхната артистична (естетическа) функция е ежедневна, докато праисторическите фигурки са имали и други семантични пластове. И тук е съществената разлика между праисторическото и съвременното изкуство – праисторическото изкуство е семантично многопластово, докато съвременното е с водеща естетическа функция и многопластовостта е в процеса на общуването и възприемането му. С други думи, декодирането зависи не от кодираната в изкуството информация, а от този, който декодира и интерпретира. Това се потвърждава с факта, че някои от формите на съвременното изкуство като абстрактното например не се възприемат от всички зрители, тъй като за декодирането е необходимо специално образование. В праисторията енкултурацията е по отношение на кодираната информация.

Елит и праистория

Традиционно елитът се свързва със социалната стратификация и обикновено се приема като горен пласт на обществото. Това схващане за елит не отговаря нито на историческата, нито на съвременната реалност (т. нар. дефектна история от М. Мос, който също е привърженик на сегментната теория за ранното общество, Mauss 1990, 81). Елитът по определение не е пласт на обществото, а е категория, която може да се интерполира във всеки сегмент на обществото или във всеки стратифициран пласт. От гледна точка на успешната социална репродукция елитът би трябвало да се свърже с най-здравите човешки добродетели и тяхното успешно възпроизвеждане. Елитът е индиферентен към материалното богатство, тъй като е морална категория. Много от авторите, изследващи човешкото общество,

пишат за елита не като за историческа и динамична категория, а като за категория, която те самите се опитват да си приписват въз основа на заеманите от тях позиции.

Горното разбиране за елита показва, че той невинаги може да се разграничи по археологически признаци. То е в същото време в разрез с традиционното археологическо разбиране за елита като група с определени признаци (Kowalewski, Feiman, Finsten 1992), които най-често са признаци на богатство, но не и на елит.

Енкултурацията е изключително съществена за елита и това се разбира от богатите групи, които отделят значителни средства за образование и развиват елитни стилове на поведение. Но се отнася за социализирани (материални) елити, които с външна елитна форма могат да прикриват негативна структура от гледна точка на успешна социална репродукция. Такива социализирани елити са и най-честа причина за социални и политически кризи, тъй като те не практикуват и не репродуцират здрави морални принципи и се позовават на и стремят към власт, като фактически не работят за обществото, а главно използват обществото за тяхна полза.

Културните елити не са зависими от материално богатство, но могат частично да се припокриват със социалните (материалните) елити. Те са резултат от ценностна енкултурация и могат да нямат власт, но да функционират с изключителен авторитет в обществото. Въз основа на праисторическата материална култура може да се твърди със значителна увереност, че независимо от степенното развитие на социалната стратиграфия на Балканите, културните елити са били водещи в успешното социално възпроизвеждане, а техният основен модул е бил хаусхолдът. Важен аргумент за устойчивостта и значението на домакинството е фактът, че на Балканите не се стига до възникването на държава поне до КБЕ или дори до РЖЕ. Социалните елити се нуждаят от силна власт, тъй като част от тяхната идеология е превъзходство и господство над мнозинството. За културния елит основни са хуманистичните морални принципи, за които не е необходима власт. Те могат дори да бъдат само невидим пример. Възможно е представители на социалния елит дълго време да маскират свои видими или невидими действия, които след разкриването им ги изключват от тази категория независимо от заеманите длъжности. За съжаление тази характеристика има и негативен аспект, тъй като често в арсенала на социалните практики са компроматите и дори фалшификациите, с цел да се прикрие истина или да се очерни индивид или група. Като цяло подобни социални практики са синдром на криза в обществото (виж напр. Fuller 2008, 174 за социалната схизма във Франция през 1968 г., разглеждана от Пиер Бордю).

Евентуален извор за функционирането на елита в балканската праистория е трезирането на ценни предмети. Обяснението на това явление има различни измерения, между които е и опит за балансиране на социални тежнения и проблеми чрез освобождаване от натрупаното богатство. Класически пример е Варненският некропол. В същото време е необходимо да се посочи, че не всяко богато погребение трябва да се свързва с елит. Социалният елит предполага силна икономическа и политическа власт (за акумулиране на богатството в праисторията виж Nikolova 2010; вж. също Graeber 2001, 91 sq.). Културният елит, от своя страна, предполага наличието на богат символичен културен капитал.

Енкултурация, праистория и популярна култура

Независимо от дедуктивния подход на настоящата работа тя е предшествана от многобройни специфични емпирични изследвания и значителен теренен археологически опит. Балканският културен праисторически модел е многопластов и дава възможност за антропоцентрично проучване поради видимите сходства и различия в материалната култура на различни регионални нива. Тези сходства и различния са резултат от съзнателно или дори в някои случаи несъзнателно свързване на мултисоциалните групи, което вероятно се е ритуализирало, както показа примерът с остродънните чаши.

Праисторическата енкултурация е пластична и показва цикличност в промените. Причините за промените в материалната култура не могат да се обяснят със съзнателни промени в енкултурацията, но следствието е запазване на центростремителните сили на взаимодействия дори и след най-значителното разпространение на иновации. Енкултурацията предполага

осъществяване на успешна социална репродукция и промените са вероятно именно един от механизмите за постигане на успешна социална репродукция. Като цяло балканският праисторически модел е пример за серия от периоди на успешна социална репродукция и успешно преодоляване на кризисни етапи чрез гъвкава и пластична стратегия. Обяснението може да се търси в домакинството като елементарна културна и социална клетка, която е имала устойчив характер и не е била ерозирана от политическата или икономическата власт. Балканският праисторически модел показва доминиране на популярната култура, докато проявите на демонстриране на богатство са единични и краткотрайни. Балканската праисторическа култура по най-същностните си характеристики е популярна, т. е. тя е култура на мнозинството. Тази култура е в същото време традиционна, т. е. насочена е към възпроизвеждане на стандарти, които са обезпечавали устойчивостта на социума. Тя е и пластична, тъй като иновациите се разпространяват бързо върху значителни територии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ – ТЕОРЕТИЧНО ОБОБЩЕНИЕ

Настоящата работа представлява опит за интеграционен подход към балканската история, при който интерпретацията на археологическите извори се свързва с теорията на енкултурацията. Предимството на подхода е, че позволява антропологизиране на праисторията и представянето ѝ не като последователност на определени стилове материална култура, а като последователност на реален живот на наши далечни предци. Теорията на енкултурацията е определяща за конструирането на праисторически модели, тъй като културните процеси се разглеждат не като статични, а като пластични модули. Тя има също и предимството да анализира културните процеси непреднамерено и без използване на балканската праистория за изкуствено апликиране на теории, за които или няма емпирични доказателства, или се основават на грешни археологически данни, или те са по същност елементарни произволни твърдения, без да имат реални параметри в праисторическия материал. В световен мащаб теоретичните аспекти на праисторията са често предмет на публикации от автори или без археологически познания и опит, или на археолози без систематично теоретично познание, което я превръща в един от най-големите митове в съвременната теория.

Теорията на енкултурацията е антропоцентрична и чрез редица примери в настоящото изследване бе показано, че балканските културно-социални общности не са нито жертва на природни фактори, нито на нападения на мними агресори, унищожаващи всичко културно след себе си. Промените в балканската праистория са органически, аспект на съзнателна енкултурация, която е насочена към успешна социална репродукция. От съществено значение е фактът, че археологическите извори не показват етнически, а културни характеристики и са свидетелство на активна енкултурация, а не на различна по характер и степен акултурация или доминиране на една култура над друга. Специфичният енкултурационен механизъм на репродукция води до развитието на популярна традиционна, но в същото време изключително пластична култура.

Важен компонент на предлагания теоретичен модел е разграничаването на енкултурацията от социализацията, както и разглеждането на енкултурацията като пластичен културен модул. Бъдещите проучвания в тази насока вероятно ще доведат до обогатяването му и до развитието му като методология за анализ на праисторическите културни процеси поради неговата всеобхватност и антропоцентрична насоченост.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Авилова 2004: Л. Авилова. Радиоуглеродные датировки и хронология перехода от енеолита к раннему бронзовому веку. Добруджа 21, 2003, 239 – 247.

Александровский, Балабина, Мишина 2004: А. Александровский, В. Балабина, Т. Мишина. Материалы к истории палеоландшафта верхнего течения реки Марицы в среднем голоцене. Добруджа 21, 2003, 292 – 308.

Бонев, Александров 1996: А. Бонев, Г. Александров. Багачина. Селище от късната медна епоха и тракийски култов център (III – I хил. пр. Хр.). Монтана, 1996.

Бояджиев 2007: Я. Бояджиев. Телль Юнаците – абсолютная хронология горизонтов эпохы ранней бронзы. – В: О. Д. Деопик (ред.). Телль Юнаците. Эпохы бронзы. Том 2, часть 1. Москва: Восточная литература, 2007.

Деопик 2007: О. Д. Деопик. Телль Юнаците. Эпохы бронзы. Том 2, часть 1. Москва: Восточная литература, 2007.

Ковачева, Бояджиев 2007: М. Ковачева, Я. Бояджиев. Археомагнитное исследование горизонтов эпохи бронзы на телле Юнаците. – В: О. Д. Деопик (ред.). Телль Юнаците. Эпохы бронзы. Том 2, часть 1. Москва: Восточная литература, 2007.

Мерперт, Мацанова 2007: Н. Я. Мерперт, В. Мацанова. Горизонты эпохи ранней бронзы. Стратиграфия горизонтов раннего бронзового века. – В: О. Д. Деопик (ред.). Телль Юнаците. Эпохы бронзы. Том 2, часть 1. Москва: Восточная литература, 2007.

Мишина, Балабина 2007: Т. Н. Мишина, Е. Балабина. Погребения: описание и анализ. – В: О. Д. Деопик (ред.). Телль Юнаците. Эпохы бронзы. Том 2, часть. Москва: Восточная литература, 2007.

Николова 1999: Л. Николова. Раннобронзовата култура Юнаците. Археология, 41, 1999, 3 – 4, 9 – 20.

Николова 2000: Л. Николова. Ямная культура на Балканах (Динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы. Стратум 2, 2000, 423 – 458.

Николова 2003: Л. Николова. К археологии социальных изменений (по материалам позднего доисторического периода Балкан). – В: И. Манзура (ред.). Земля Триполиада. К столетия со дня рождения М. С. Пассек. Stratum plus. Санкт-Петербург, Кишинёв, Одесса и Бухарест: Высшая Антропологична Школа, 2003.

Николова 2004: Л. Николова. Към проблема за ролята на културните взаимодействия за социалното възпроизвеждане в праисторията (по данни от Карловската котловина). – В: И. Джамбов (ред.). Юбилейна конференция с международно участие. Сборник доклади. Карлово, 6 – 7 юни 2003. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 2004, 166 – 175.

Николова 2008: Л. Николова. Към развитието на балканската културно-хронологическа схема на неолита и медната епоха. – В: Д. Гергова (ред). Phosphorion, Studia in honorem Mariae Čičikova. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2008, 48 – 65.

Порожанов 2004: К. Порожанов. Потъналото селище от ранната бронзова епоха при Урдовиза (разкопки 1986 – 1988). Добруджа, 21, 2003, 309 – 322.

Стефанович 2003: М. Стефанович. Палеобалканските етноси и предизвикателствата на съвременността. София: Вулкан, 2003.

Чичагова, Александровский, Балабина, Мишина, Зазовская 2007: О. А. Чичагова, А. Л. Александровский, В. Балабина, Т. Мишина, Э. Зазовская. Новая серия ^{14}C дат для телля Юнаците. – В: О. Д. Деопик (ред). Телль Юнаците. Эпохы бронзы. Том 2, часть 1, с. 232 – 238. Москва: Восточная литература, 2007.

Bailey 1996a: D.W. Bailey. The interpretation of settlement: an exercise from Bronze Age Thrace. – In: L. Nikolova (ed). Early Bronze Age settlement patterns in the Balkans (ca. 3500 – 2000 BC). Part 2. Sofia: Agato, 1996, 201 – 213.

Bailey 1996b: D. W. Bailey. The analysis of tells in northeastern Bulgaria: settlement behaviour in the context of time, space and place. – In: L. Nikolova (ed.). Early Bronze Age Settlement Patterns in the Balkans (ca. 3500 – 2000 BC). Part 2. Sofia: Agato, 1996, 289 – 308.

Bailey 2000: D. W. Bailey. Balkan Prehistory. Exclusion, incorporation and identity. London and New York: Routledge, 2000.

Bailey 2005: D. W. Bailey. Prehistoric figurines: Representation and corporeality in the Neolithic. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2005.

Bailey, Whittle, Hofmann 2008: D. Bailey, A. Whittle, D. Hofmann. Living well together? Settlement and materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe. Oxford: Oxbow Books, 2008.

Barker 2008: A. W. Barber. Chiefdoms. – In: A. R. Bentley, H. D. G. Maschner, Ch. Chippindale (eds). Handbook of archaeological theories. Lanham etc. AltaMira Press, 2008, 515 – 532.

Benedict 2005: R. Benedict. Pattern of culture. With a new forward by Louise Lamphere. Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 2005.

Bonsall 2008a: C. Bonsall. The Mesolithic of the Iron Gates. – In: G. Bailey, P. Spikins (eds). The European Mesolithic. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 238 – 279.

Bonsall 2008b: C. Bonsall. When was the Neolithic transition in the Iron Gates? – In: Spataro, M., P. Biagi, P. (eds). A Short walk through the Balkans: The first farmers of the Carpathian basin and adjacent regions. Quaderni della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, Quaderno 11. Trieste, 2008, 53 – 63.

Borić 2008: D. Borić. First households and 'house societies' in European Prehistory. – In: A. Jones (ed.). Prehistoric Europe. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2008, 109 – 142.

Buchli 2007: V. Buchli. Material culture: Current problems. – In: L. Meskell, R. W. Preucel (eds). A Companion to Social Archaeology. 2nd ed. Malden, MA: Blackwell Publishing, 179 – 194.

Chapman 2008: J. Chapman. Approaches to trade and exchange in earlier Prehistory (Late Mesolithic – Early Bronze Age). – In: A. Jones (ed). Prehistoric Europe. Theory and practice. Chichester: Wiley-Blackwell, 2008, 333 – 355.

Deal 2008: M. Deal. Abandonment patterning at archaeological settlements. – In: A. P. Sullivan III (ed). Archaeological concepts for the study of the cultural past. Salt Lake City: The University of Utah Press, 141 – 157.

Filipova-Marinova, Bozilova 2004: M. Filipova-Marinova, E. Bozilova. Paleoecological evidence of the vegetation history and human occupation in the coastal area of Sozopol (Southeastern Bulgaria). – Добруджа, 21, 2003, 279 – 291.

Fuller 2008: S. Fuller. Conatus. – In: M. Grenfell (ed.). Pierre Bourdieu. Key concepts. Stocksfield: Acumen, 2008, 171 – 181.

Graeber 2001: D. Graeber. Toward anthropological theory of value. The false coin of our own dreams. New York: Palgrave, 2001.

Hitkov 1999: D. Hitkov. Perception. Karlovo: Prehistory Foundation, 1999.

Hodder 2007: I. Hodder. The "Social" in archaeological theory: An historical and contemporary perspectives. – In: L. Meskell, R. W. Preucel (eds). A companion to social archaeology 2nd ed. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2007, 23 – 42.

Hristov 2007: M. Hristov. Necropolis and Ritual Structures from the Early Bronze Age near the Village of Dubene, Karlovo Region. Aegeao-Balkan Prehistory online. Retrieved on November 14, 2009 at http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=3.

Johnson 2000: M. Johnson. Archaeological theory. Malden: Blackwell, 2000.

Jones 2008: A. Jones. Interaction, trade and exchange. – In: A. Jones (ed). Prehistoric Europe. Theory and practice. Chichester: Wiley-Blackwell, 2008, 330 – 331.

Kowalewski, Feinman, Finsten 1992: S. A. Kowalewski, G. M. Feinman, L. Finsten. "The elite" and assessment of social stratification in Mesoamerican archaeology. – In: D. Z. Chase, A. F. Chase (eds). Mesoamerican elites. An archaeological assessment. Norman and London: University of Oklahoma Press, 259 – 277.

Leakey 1994: R. Leakey. The origin of humankind. New York: BasicBooks, 1994.

Mauss 1990: M. Mauss. The gift. The form and reason for exchange in archaic societies. London: Routledge, 1990.

Morgan 1967: L.H. Morgan. Ancient society, or researches in the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization. Cleveland and New York: Meridian books, 1967.

Němejcová-Pavúková 1999: V. Němejcová-Pavúková. Bemerkungen zur Frühbronzezeit in Westbulgarien und Nordostgriechenland (im Lichte der "Importe" aus dem Karpatenbecken). Slovenská archeológia, 47, 1, 1999, 41 – 65.

Nikolova 1998: L. Nikolova. The Yunatsite culture I: Manifestation and chronology during Early Bronze I (In the light of stratigraphic, ceramic, radiocarbon and archaeomagnetic data). – In: P. Roman (ed). The Thracian world at the crossroads of civilizations. Part 2. Bucharest: Institutul Roman de Tracologie, 1998, 431 – 462.

Nikolova 1999: L. Nikolova. The Balkans in later prehistory. Oxford: BAR, 1999.

Nikolova 1999b: L. Nikolova. The Yunatsite Culture: Periodization, chronology and synchronizations. Reports of Prehistoric Research Projects, 2-3, 1999, 33 – 97.

Nikolova 2000a: L. Nikolova. Dubene-Sarovka, Yunatsite culture and the integration in the Early Bronze Balkans. – In: L. Nikolova (ed). Technology, style and society. Contributions to the innovations between the Alps and the Black Sea in prehistory. Oxford: BAR, 2000, 201 – 239.

Nikolova 2000b: L. Nikolova. Towards the Neolithic and Copper Age development in the Balkans (Data from the Stryama valley). – In: L. Nikolova (ed.). Technology, style and society. Contributions to the innovations between the Alps and the Black Sea in prehistory. Oxford: BAR, 2000, 65 – 92.

Nikolova 2001: L. Nikolova. Approach to the genesis and initial development of the Early Bronze Cultures in the lower Danube basin and in the southern Balkans. – In: P. Roman (ed.). Cernavoda III – Boleraz Symposium. Bucarest: Institute of Thracology, 2001, 236 – 260.

Nikolova 2003: L. Nikolova. Archaeology of social change: A case study from the Balkans. – In: L. Nikolova (ed.). Early symbolic systems for communication in southeast Europe., Vol. 1. Oxford: BAR, 2003, 9 – 20.

Nikolova 2005-2006: L. Nikolova. Early Bronze gold objects from Bulgaria. Retrieved on November 14, 2009 from http://www.iianthropology.org/goldebabulgaria.html

Nikolova 2006: L. Nikolova. Village-interments and social reproduction during the Neolithic. – In: I. Gatsov, H. Schwarzberg (eds.). Aegean – Marmara – Black Sea: The present state of research of the Early Neolithic. Proceedings of the session held at the EAA 8th Annual Meeting at Thessaloniki, 28th September 2002. Beier & Beran. Lamgenweißbach. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes. Bd. 5, 95 – 114.

Nikolova 2008a: L. Nokolova. Balkan-Anatolian cultural horizons from the fourth millennium BC and their relations to the Baden cultural complex. – In: M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny (eds). The Baden complex and the outside world. Bonn: Dr. Rudolph Habelt GmbH, 2008, 157 – 166.

Nikolova 2008b: L. Nikolova. Toward evolutionary model of gradual development of social complexity among the Neolithic pottery communities in the Balkans (Cultural-chronological and cultural-anthropological problems). – In: M. Spataro, P. Biagi (eds). „A Short walk through the Balkans". Società per la preistoria e protostoria della regione Fruili-Venezia Guilia. Quaderno, 12, 2008, 89 – 102.

Nikolova 2009: L. Nikolova. Archaeology and anthropology of enculturation. Balkan prehistory in Eurasian context. Bibliography. Last visited on June 21st, 2009. http://www.iianthropology.org/biblrefAC.html.

Nikolova 2010: L. Nikolova. Towards accumulation and treasuring of wealth in prehistory (With reference to the Balkans). – In: L. Nikolova, M. Merlini, A. Comşa (eds). Circumpontica in prehistory: Western Eurasian studies. Oxford: BAR, 2010, 211 – 220.

Parkinson 2006: W. Parkinson. The social organization of Early Copper Age tribes on the Great Hungarian plain. Oxford: Archaeopress, 2006.

Parzinger 1993: H. Parzinger. Studien zur Chronologie und Kulturgeschichte der Jungstein-, Kupfer- und Frühbronzezeit zwischen Karpaten und Mittleren Taurus. Phillip von Zabern. Mainz am Rhein, 1993.

Parzinger 2006: H. Parzinger. Die frühen Völker Eurasiens: Vom Neolithikum bis zum Mittelalter. München: Beck, 2006.

Roman 1998: P. Roman (ed.). The Thracian world at the crossroads of civilizations. Part 2. Bucharest: Institutul Roman de Tracologie, 1998.

Service 1964: E.R. Service. Primitive social organization. An evolutionary perspective. New York: Random House, 1964.

Skupin 2006: R. Skupin. Cultural anthropology. A global perspectives. 6th edition. Upper Saddle River: Pearson Education, 2006.

Sullivan III 2008: A. P. Sullivan (ed.). Archaeological concepts for the study of the cultural past. Salt Lake City: The University of Utah Press. 2008.

Todorova 2002a: H. Todorova (Hrg.). Durankulak II. Die prähistorische Gräberfelder. 1. Sofia: Anubis Ltd, 2002.

Todorova 2002b: H. Todorova. (Hrg.). Durankulak II. Die prähistorische Gräberfelder. 2. Sofia: Anubis Ltd, 2002.

Wells 2008: P. Wells. Trade and exchange in later Prehistory. – In: A. Jones (ed.). Prehistoric Europe. Theory and practice. Chichester. Wiley-Blackwell, 356 – 370.

Williams 1972: T. R. Williams. Introduction to socialization. Human culture transmitted. With a forward by Margaret Mead. Saint Louis: The C.V. Mosby Company. 1972.

ARCHAEOLOGY AND ENCULTURATION (IN THE CONTEXT OF THE BALKAN PREHISTORY)

Lolita NIKOLOVA

(Summary)

The paper consists of three parts:

1. Analysis of the main characteristics and specific features of the enculturation process in the light of modern anthropological theory.

2. Presentation of the cultural model of the Balkan prehistory, which helps to highlight some aspects of enculturation.

3. Problematization of archaeological elements of enculturation in the Balkan prehistory.

The advantage of the anthropological theoretical approach to Balkan prehistory is that it allows to present prehistory not as a sequence of certain styles of material culture, but as a consistent real life of our distant ancestors. Changes in Balkan prehistory were an aspect of conscious enculturation that aimed at a successful social reproduction. Enculturation theory is crucial for building prehistoric models, since cultural processes are considered not as static, but as pliable modules. It also has the advantage of analysing cultural processes unintentionally and without using Balkan prehistory to artificially apply a theory for which either there is no empirical evidence, or it is based on even incorrect archaeological data. Recently, many theoretical works on prehistory have been authored worldwide by unknowledgeable in prehistoric archaeology authors or archaeologists without systematic knowledge in theory that makes prehistory one of the biggest contemporary myths in theory.

An important component of the proposed theoretical model is the differentiation of enculturation from socialization, as well as the consideration of enculturation as pliable cultural modules. Future research in this area is likely to lead to its enrichment and development as a methodology for analysing prehistoric cultural processes – in particular, changes and transformations – due to its comprehensive and anthropocentric focus.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

EZERO AND DYADOVO: A COMPARATIVE STUDY ON THE SETTLEMENT STRUCTURE OF THE EARLY BRONZE AGE SITES IN THRACE

Hitoshi KAMURO

INTRODUCTION

The Tokai University Thracian Expedition have been carrying out excavations at tell Dyadovo, located in the Upper Thracian Plain in Bulgaria, continuously for 18 seasons (1984 – 2006). The processes and results of these excavations have been documented in annual reports. However, these reports do not convey the total image of the Early Bronze Age (EBA), as they do not fully address all information attained. The Dyadovo excavation is currently in progress, and it will be continued for several more seasons. As a result, final data about the settlement structure of Dyadovo can not be given. Nonetheless, it will be significant to give a more complete image about Dyadovo EBA settlement within this paper, by comparing it with the Ezero settlement located along the same river, the Blatnitsa, 4 km northeast of Dyadovo (fig. 1).

The Early Bronze Age Settlements in Ezero

The outline of the site of Ezero and the research

Ezero is a tell settlement site located in the southeastern part of the Thracian Plain in Bulgaria, measuring approximately 170 m in diameter and 9 m in height (fig. 2). Ezero had previously been excavated by V. Mikov and N. Koichev in the 1950s, and later a large scale by the Bulgarian-Russian joint expedition under the directions of G. Georgiev, R. Katincharov, and N. Merpert from 1961 to 1971. According to the final report published in 1979, research showed that there were 13 construction levels belonging to the Early Bronze Age (EBA) within the central research area (fig. 2). These construction levels were named as an Ezero Culture which represented a local EBA culture in the Eastern Thrace. Ezero culture is usually subdivided into 3 phases, Ezero 1 to 3. Recently, L. Nikolova presented a chronological chart of Ezero settlements by analyzing the decoration of potteries and their changes, as well as parallels to other sites (Nikolova 1999). The chronological chart of Ezero settlements with ^{14}C dates are as follows:

Ezero 13-12	EBA I B1	3200 BC
Ezero 11	EBA B2	3100 BC
Ezero 10	EBA A1	3000 BC
Ezero 9	EBA A2	2900 BC
Ezero 8	EBA B1	2800 BC
Ezero 7-6	EBA B1	2700 BC
Ezero 5-4	EBA B2	2600 BC
Ezero 4-3	EBA A1	2500 BC
Ezero 2	EBA A2	2400 BC
Ezero 1	EBA A2	2300 BC

Fig. 1. The location of the sites cited in this paper.

A copper age settlement was also discovered under construction level 13 belonging to the EBA 1 in the central research area, however it was not researched. The Neolithic cultures containing Karanovo III and Kaloyanovets culture, and the copper age cultures containing Maritsa culture were also found in a deep sounding trench. With this information, the Ezero is thought to be a settlement site occupied continuously from the Neolithic to the Early Bronze age, without long hiatus.

A Transition of Ezero EBA Settlements (fig. 3 – 13).

First, the settlement structures of Ezero, individually and by construction levels will be stated. This will be done by summarizing the final report published in 1979 (Georgiev et al. 1979).

Construction level 13 (fig. 3).

The 13th horizon is the earliest one of the Ezero EBA settlements. A line of stone heap, being thought to be the foundation of an encircling stone wall, was found in the western part of the settlement. It is supposed that the encircling stone wall had already surrounded the Ezero EBA settlement at the beginning of residence (fig. 2). According to the report, the encircling stone wall is said to have been functioned as a defensive wall (or ramparts) to the end of the Ezero EBA settlements. The stone wall was constructed by placing large flat stones measuring 60 to 80 cm in size at each side of the wall and stuffing up the gap between both sides of the wall with boulders, cobblestones, and clay.

At the site, there was a place which no stones were set in the wall. This was at β/5.6 grids. This place is supposed to have been a west gate set in the stone wall. It is also supposed that a settlement street started from the west gate to the center place of the settlement. In addition, dwelling houses were constructed along the street in a group. The dwelling houses are usually recognized only as lines of pit-holes and traces of ovens, which have also been found in what is referred to as a "hypothetical street". Therefore, the settlement street is thought to have not been laid out straightly from the west gate to the center place in this construction level. It is rather more certain that a street has been laid just inside of the encircling stone wall in the line of α. According to the final report, all houses and the foundation of a stone wall were constructed directly above the uppermost layer of the copper age.

The dwelling houses were all built in similar forms, sizes, and structures. These houses are supposed to have been in mass, along the settlement streets and alleys. There were also, several few house groups which were composed of several houses each in a settlement. This type of house-layout is described as a "sparse-layout pattern of house groups". One of the house groups is shown in fig. 3 as house 1 to house 5. They are all rectangular houses directing from northeast to southwest in their main axis and thought to be composed of two rooms. The houses were constructed regularly, with almost the same distances (between 1 and 2 m) between each house. So, this house-group is thought to have been arranged deliberately at the beginning of the settlement with a supposition of sharing the same place with the inhabitants. It is recognized as a residence-unit which was separated from other house groups.

Several traces of pit-holes and ovens to the north and the south of the house-group (house 1 to 5) can also be seen, but they are not identified as houses in the final report. It is supposed that they also show similar parts of houses as fig. 3 display. With this information, it can be indicated at least 3 house-groups composed of a total of 12 houses is in the excavated area of construction level 13. These are referred to as house 6 to 12 with parenthesis in fig. 3. Besides these findings, there are more ovens and *pithos* (built-in storage vessel) found independently or without any pit-holes. More houses would therefore have originally existed around the ovens and *pithos*. All these

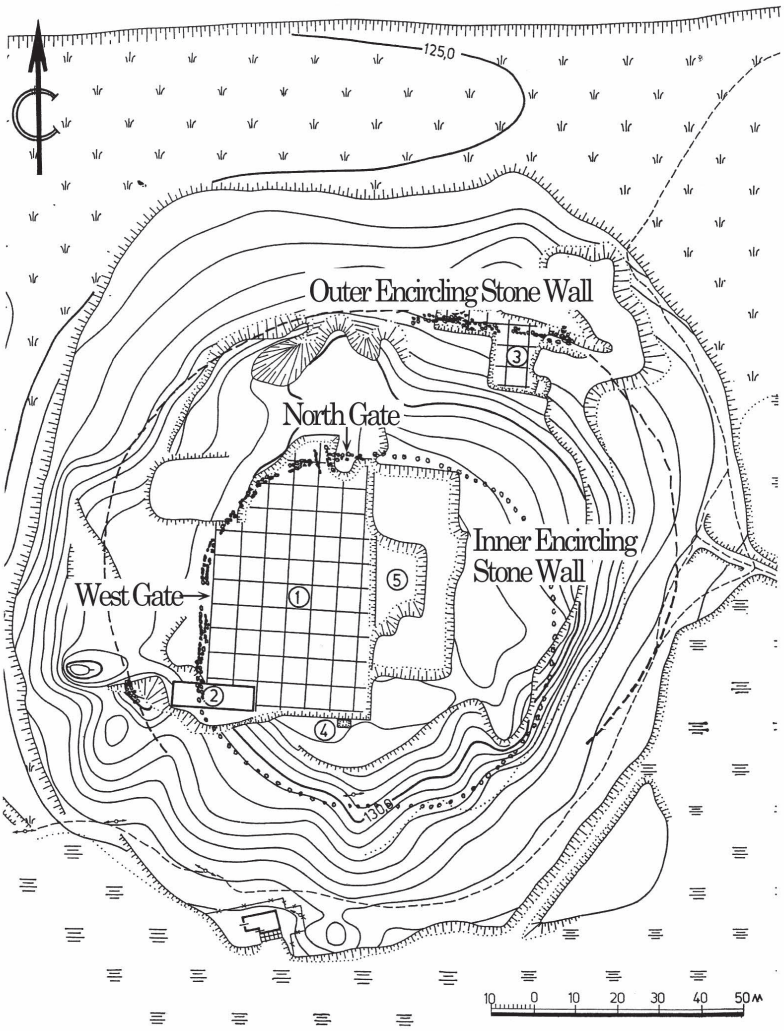

Fig. 2. Ezero: the main excavated areas and the enclosure stone walls (after Георгиев и др. 1979).

constructions discussed above were covered by the layer belonging to the 12th construction level.

Construction level 12 (fig. 4).

There is a house-group composed of six houses (house 1 – house (6)) found in a northern area in the lines of grids 6 to 10. House (6) was not recognized as a house in the final report, so it is displayed with parenthesis in fig. 4 in the same manner as fig. 3 (note 1).

The six houses in construction level 12 are divided into 2 sub-groups based on their orientation. They are houses 1 to 4 which has a main axis in the north-west to south-east group, and houses 5 and (6) directing north-east to south-west group. Houses 3 and 4 were constructed parallel while sharing the same long wall.

There were few structures and features found in the southern area of the "hypothetical street" starting from the west gate to the center of the settlement. It is likely that houses were non-existent. Houses were also not found in the central area in the F-line, thus constituting an open central place in this area as in the previous construction level. When looking at the relationship between construction level 13 and the construction level 12 by checking the house location, certain successive situations between these construction levels for the land-use appear (fig. 13). This would prove important data when considering about the continuity of settlements in Ezero. On the contrary, there is no successive situation between construction levels 12 and 11 in the respect of the house location.

Construction level 11 (fig. 5).

Construction level construction level 11 proves the best example when discussing the EBA settlement in the East Thrace. There were no

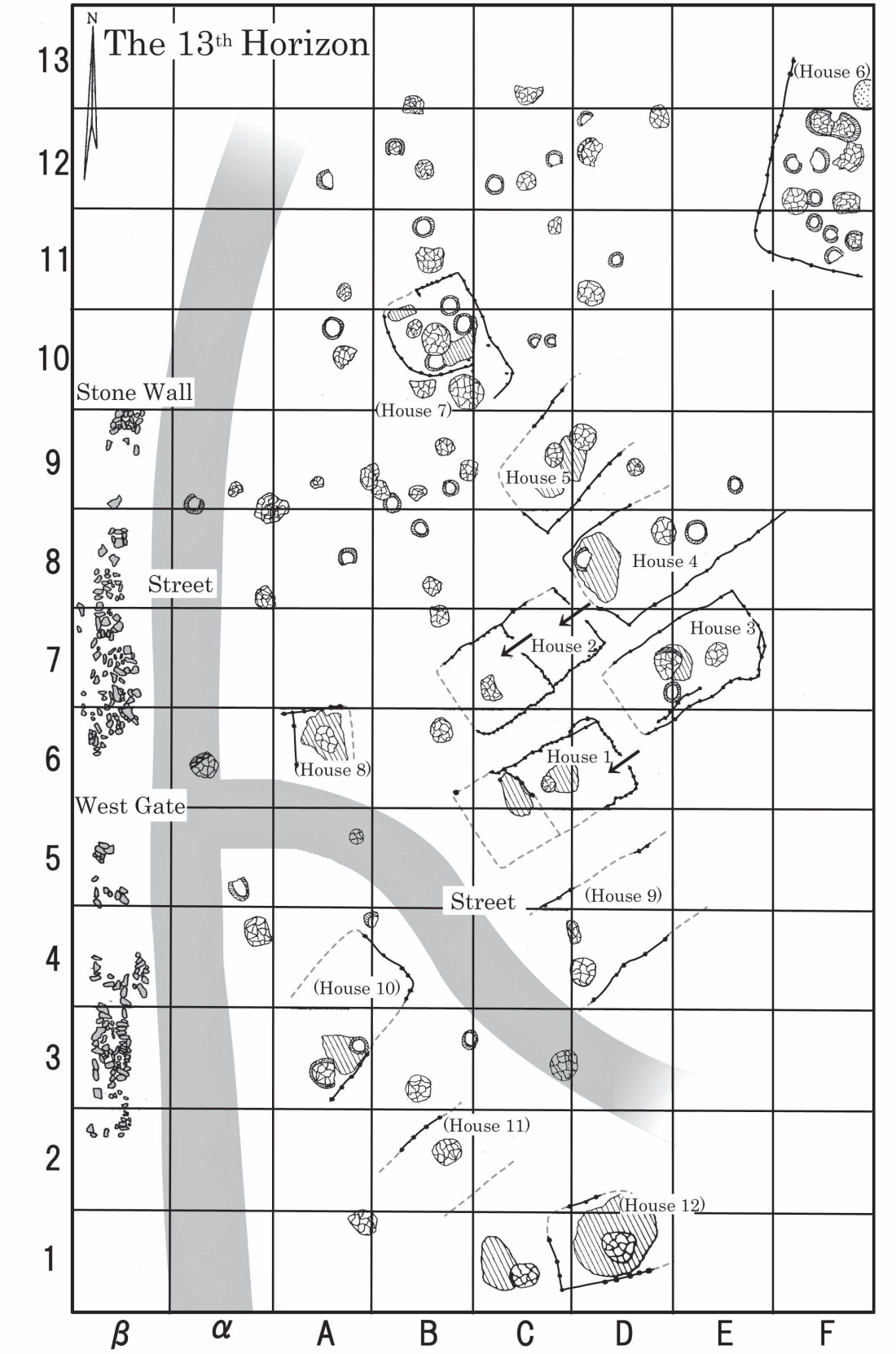

Fig. 3. Tell Ezero: construction level 13 (after Георгиев и др. 1979).

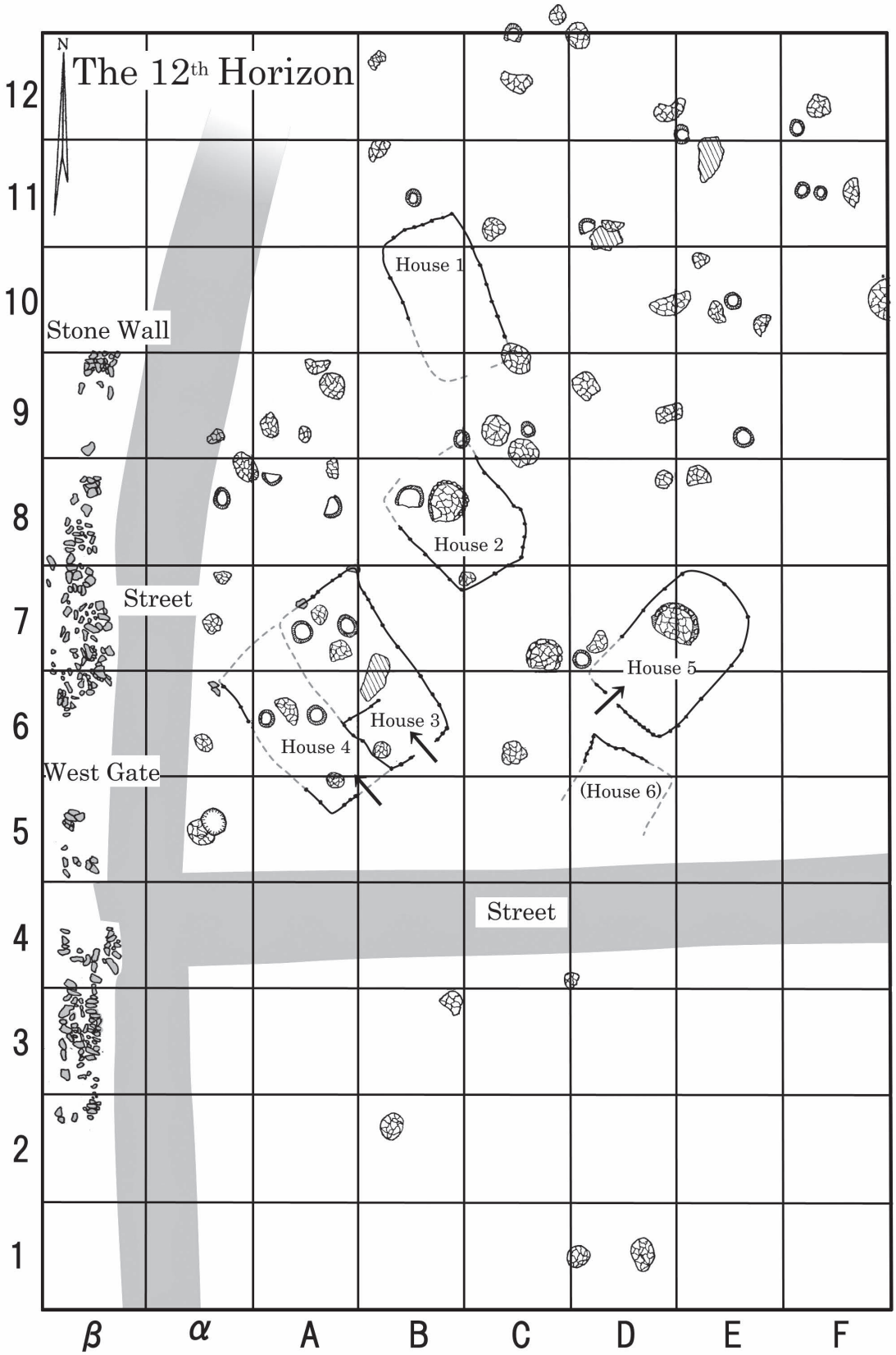

Fig. 4. Tell Ezero: construction level 12 (after Георгиев и др. 1979).

houses in the 6-line grids, so a street, measuring around 4m in width, would have spread out eastward through this area from the west gate to the center place. Several house-groups were scattered both to the north and the south area of the street. The three houses (houses 4, 5, and 6), found in A-B/3-5 grids in the south area, were constructed in the same plan, and located in a line with the same distances each other. These houses had their entrances in the west walls while the apse rooms showed slightly curved east walls. This house-group is thought to be a typical residence-unit of this period. Supposing from the location of their entrances, there would be a circular street which connected each house and stretched along the inside of a stone wall. In this area, i.e. α-A/3-5, the circular street did stretch in the north-south direction. There was also another house-group consisting of three houses (houses 7, 8 and 9) and a joint open-air oven found in the south area. These houses and an open-air oven would also represent a residence-unit.

The north area totals three houses, (houses 1, 2, and 3) which were constructed as a residence-unit. Houses 1 and 2 were placed with the same direction and house 3 was placed at a right angle opposing them. But these three houses are thought to have been connected to each other by a joint open-air oven and a joint *pithos* (stationary facility for storing grains) located near their entrances. The open-air oven and *pithos* are thought to have been protected by a roofed fence, because of the circular lines of post-holes surrounding them. They are thought to have been shared and managed by the inhabitants of the house-group. There is still another house-group found in the north area. This house-group is composed of house 10 and several features around it.

As stated above, at least 10 houses were identified as dwelling houses in this construction level. It is also possible this construction level represents a typical settlement structure of the Thracian EBA 3 or 4 houses clustered in a group on both sides of the central street. In addition, each group had a joint open-air oven (and a *pithos*) between houses. Also stated before, such a layout of the houses clearly appeared first in this construction level without the direct continuation from construction level 12. Although the accumulation layer was rather thin between construction levels 12 and 11, it may be presumed that there was a short gap in occupation between these two construction levels (fig. 13).

Construction level 10 (fig. 6).

A total of seven houses were recognized in this construction level, though some of them were obscure. All of them showed the same direction (east-west in the main axis), and had their entrances in the short walls, and the apsidal rooms were located at the other side. Houses 2, 3, and 4 were constructed in the same size and form and located in a line with the same distances. They are composed of a house-group. House 5 is also included in the house-group by its location, but the detailed structure can not be understood because of its complicated situation of the post-holes.

It is certain that many houses belonging to this construction level had been repaired and reconstructed several times by observing their several lines of post-holes at their short walls. Therefore, it seems the occupation in this construction level lasted for a relatively long period. According to the final report, the stone wall encircling the settlement was also repaired and reconstructed several times in this construction level. It also shows the long residence in this construction level. There were no clear houses in the north area by the final report, but there were several ovens, pithoi, and a line of stone foundation of a rectangular structure found. The last one might be a kind of houses. There are several examples like this in Ezero and Dyadovo. These are referred to as a "stone founded, clay walled house" in this paper. As to the general house occupation, there is continuity from construction level 11, but no direct continuity from the previous construction level in the case of the house group composed of houses 2 to 5 (fig. 13).

Construction level 9 (fig. 7).

Eight houses were found in this construction level. Houses 4, 5, and 6 were located side by side as well as houses 7 and 8, so they represent each of the house-groups. On the contrary, houses 1, 2, and 3 represent another house-group being arranged radially, with their entrances faced to the center point of them. The situation shows that these three houses might have had a strong relationship in daily life. Each opposite wall of their entrances was slightly curved. House 1, however, was not the normal house in the building method, but it was a "stone founded, clay walled house". These houses, besides houses 1, 2, and 3, were constructed almost at the same place above

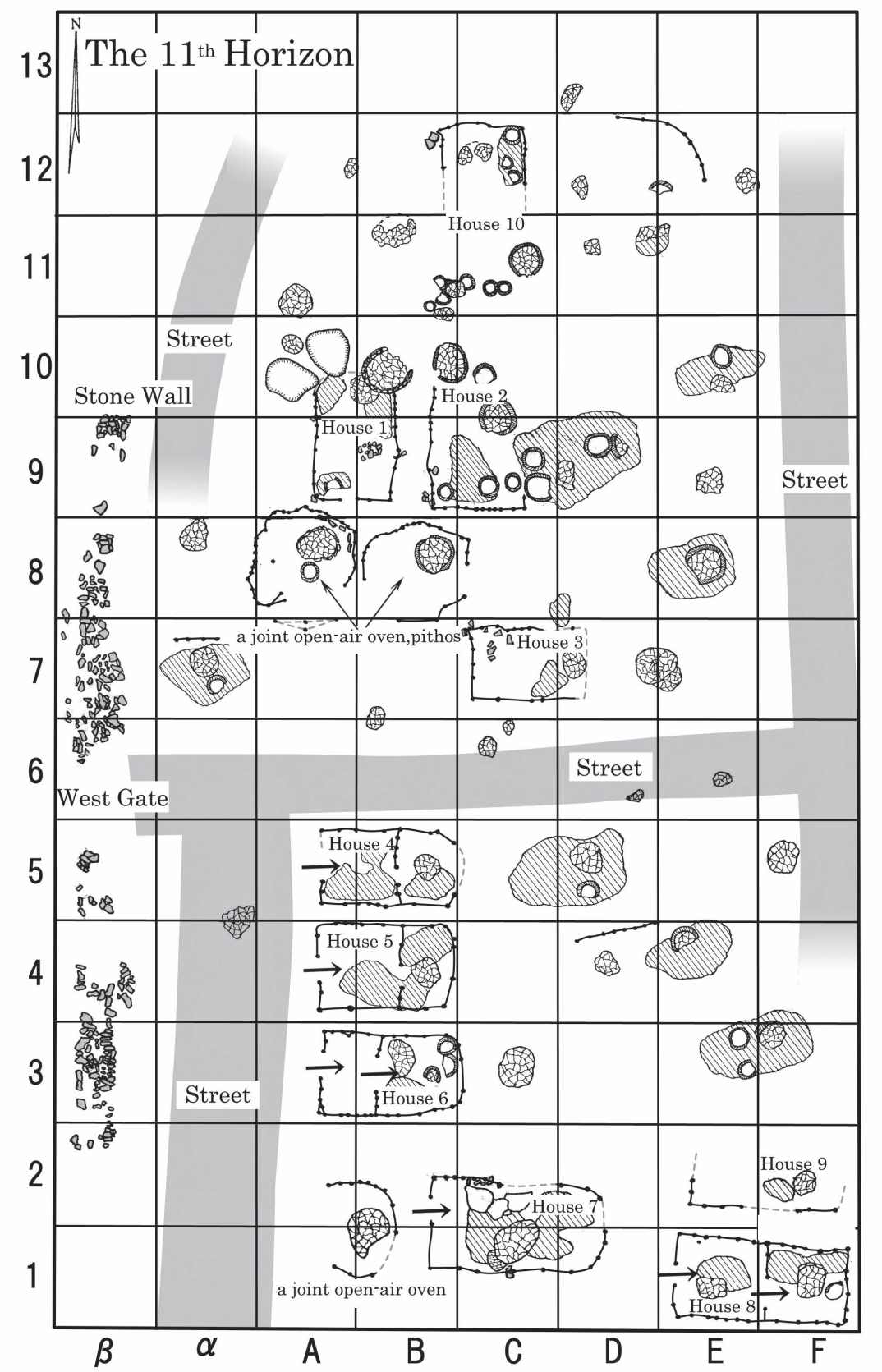

Fig. 5. Tell Ezero: construction level 11 (after Георгиев и др. 1979).

the previous houses (fig. 13). There were at least two joint open-air ovens found in the north area, surrounded by the roofed fences.

Construction level 8 (fig. 8).

No houses were reported in this construction level, but there were several fragmented structures and features reported both in the north and the south of the central street. In the south area, it could be pointed out, the existence of three rectangular houses (houses (1), (2), and (3)). These are directed from northwest to southeast, by tracing the scanty lines of post-holes and wall foundation stones.

Construction level 7 (fig. 9).

The west gate was reconstructed at approximately 1m south of the previous one. Also, a rectangular stone wall was newly constructed at the north place in the encircling stone wall where it is thought to have been just corresponded to the north gate of the settlement. A line of post-holes was found there. This means that there was a wooden fence that once existed, and it was constructed in relation to the north gate. Judging from the distribution of the features, there would be two streets stretching from the north gate and the west gate that would have crossed at the center part of the settlement. At least four houses were found in the southern part of the street stretching from the west gate. These houses (houses 1 to 4) were in the same area with the same shape and the same direction. They would constitute the same house-group. In the north area, a rectangular stone-line was found. It was not recognized as a house in the final report, but is thought to be a "stone founded, clay walled house". Thus, this house was named house (5) in this paper.

Construction level 6 (fig. 10).

Only one house (house 1) was found. It was constructed in the north-south direction, and it faced the street stretching from the west gate at right angles. There were several obscure lines of post-holes found in places, but the density of the features was rather low. The west gate and the north gate were set in the encircling stone wall like the previous construction level.

Construction level 5 (fig. 11).

The west gate and the north gate were set at the same place as the previous construction level, but the stone foundation of the west gate was preserved more clearly toward the center place. The two streets which stretched from the west gate and the north gate are thought to have been crossed at the center place. However, a circular street stretching along the inside of the stone wall was obstructed by a house (house 3) as stated below.

Three houses, which were located side by side as a house-group, were found near the western part of the stone wall in the north area. These houses (house 1 to 3) show the same direction and structure, having curved walls on their north walls and entrances in their south walls, while facing the street. Houses 1 and 3 have shared a long wall as their partition. House 2 in this horizon was reconstructed just above house 1 in the previous construction level. However, house 1 and 3 in this construction level were newly constructed near to the stone wall. Especially, house 3 advanced westward to the circular street which had not been occupied by any features in the previous construction level. It might be related or connected to the important event that the second encircling stone wall, measuring around 160 m in diameter, was newly constructed 20 to 30 m outside of the first one at this time (fig. 2). It is supposed that some new situations have been occurring to them which were forcing the change of residence system inside the old stone wall. It is the same as the previous construction level that some traces of a wooden fence and an oven (roofed and joint oven?) were found near the north gate. But there was generally poor distribution of features near the north area in each construction level.

Construction level 4 (fig. 12).

Only four houses (house 1 to 4) were found in the north area. They were constructed side by side with northwest-southeast directions in their main axis, with the long walls shared by these houses. Their north short walls showed slight outer curves while their short south walls, equipped with entrances, showed uneven lines like those of steps. This type of house layout is like house 1 and 3 in construction level 5. It can be recognized that this type of house layout is characteristic of the later period of the Ezero EBA settlement. It is supposed that these houses were bounded to the encircling stone wall in their northern parts, but no information about the stone wall was reported, besides some disturbances happening in the periphery of the settlement.

House 1 proves especially remarkable in the building technique. It is a two-roomed rectangular house constructed by so called "wattle-and-daub"

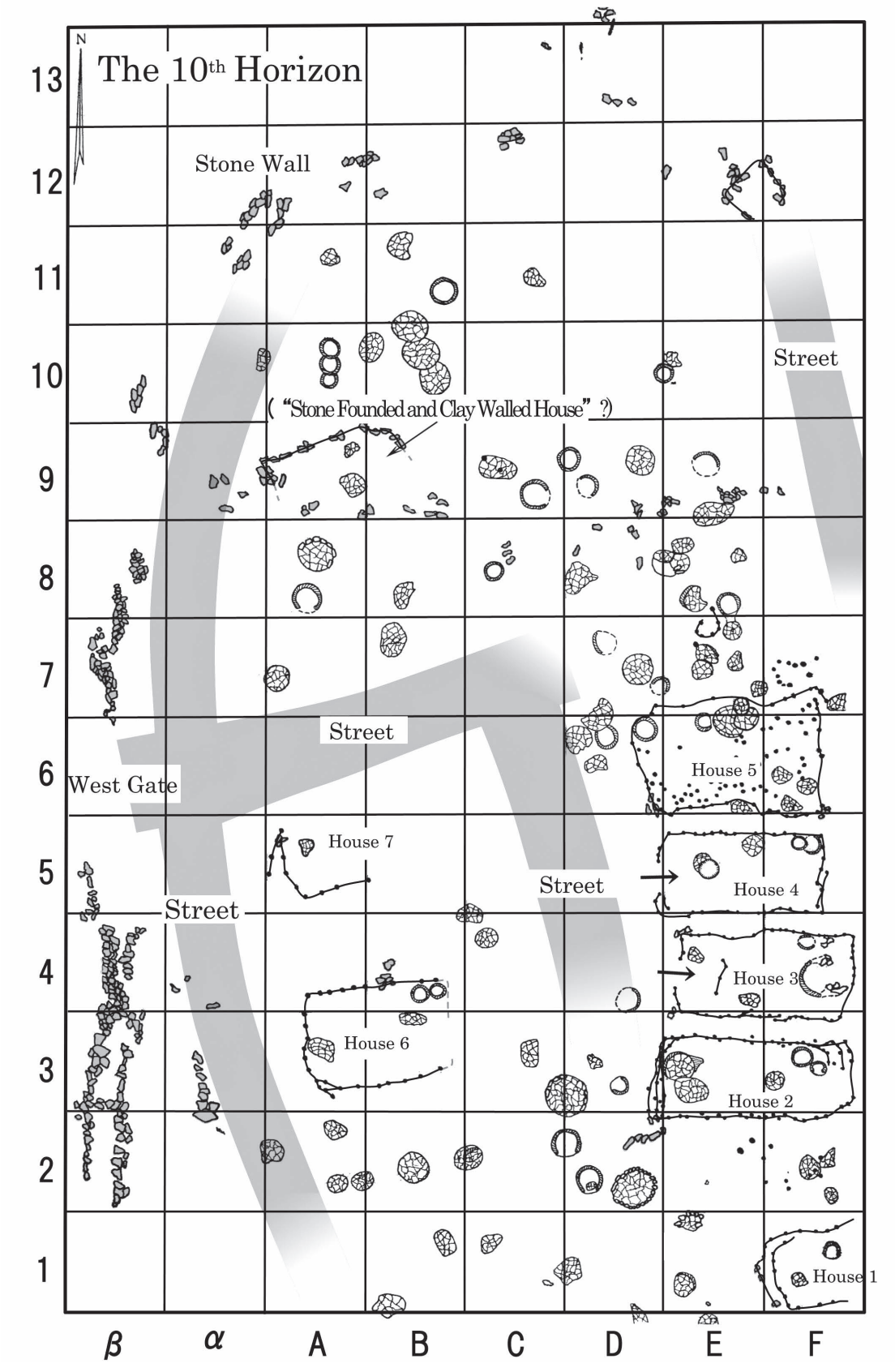

Fig. 6. Tell Ezero: construction level 10 (after Георгиев и др. 1979).

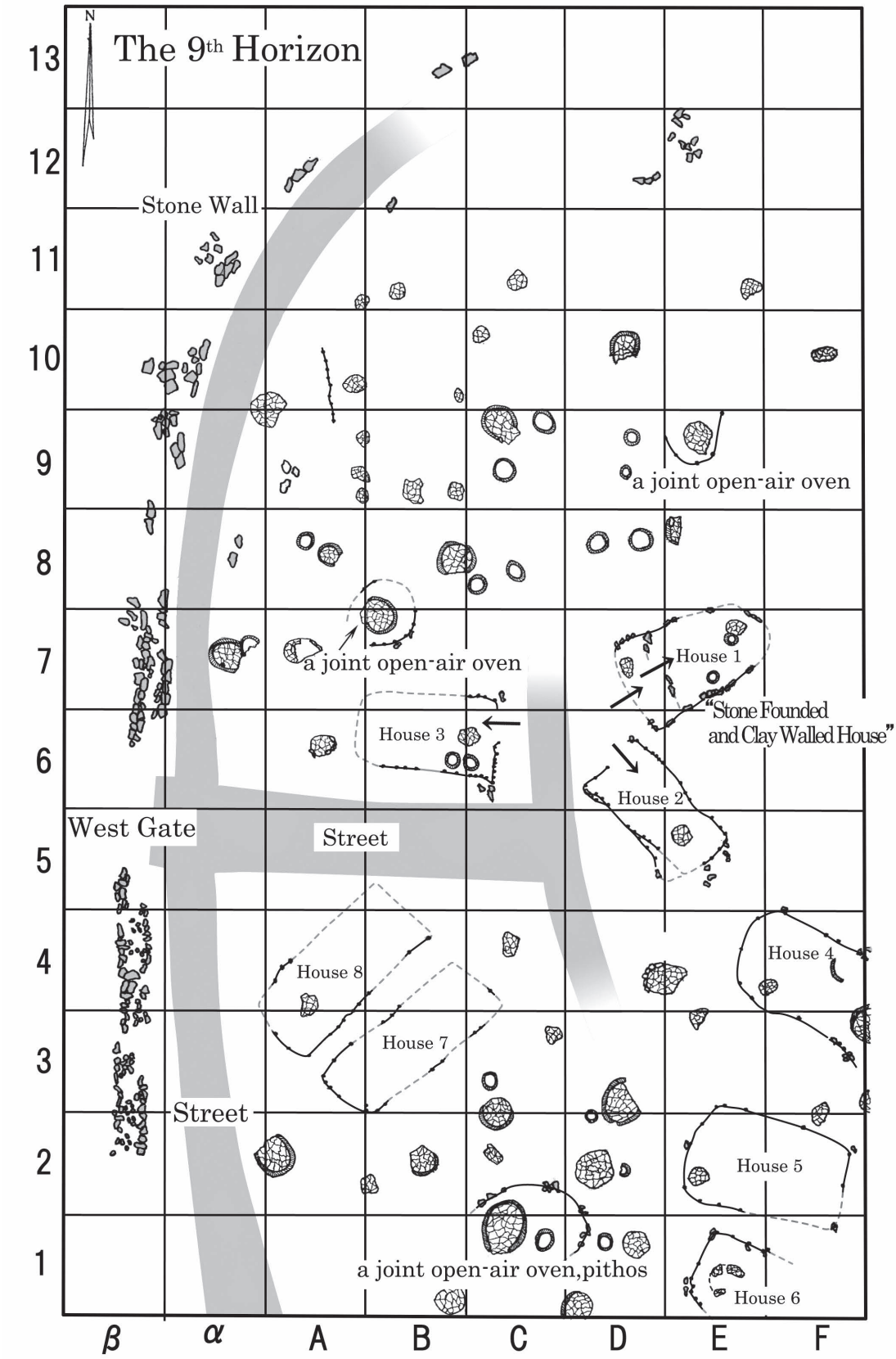

Fig. 7. Tell Ezero: construction level 9 (after Георгиев и др. 1979).

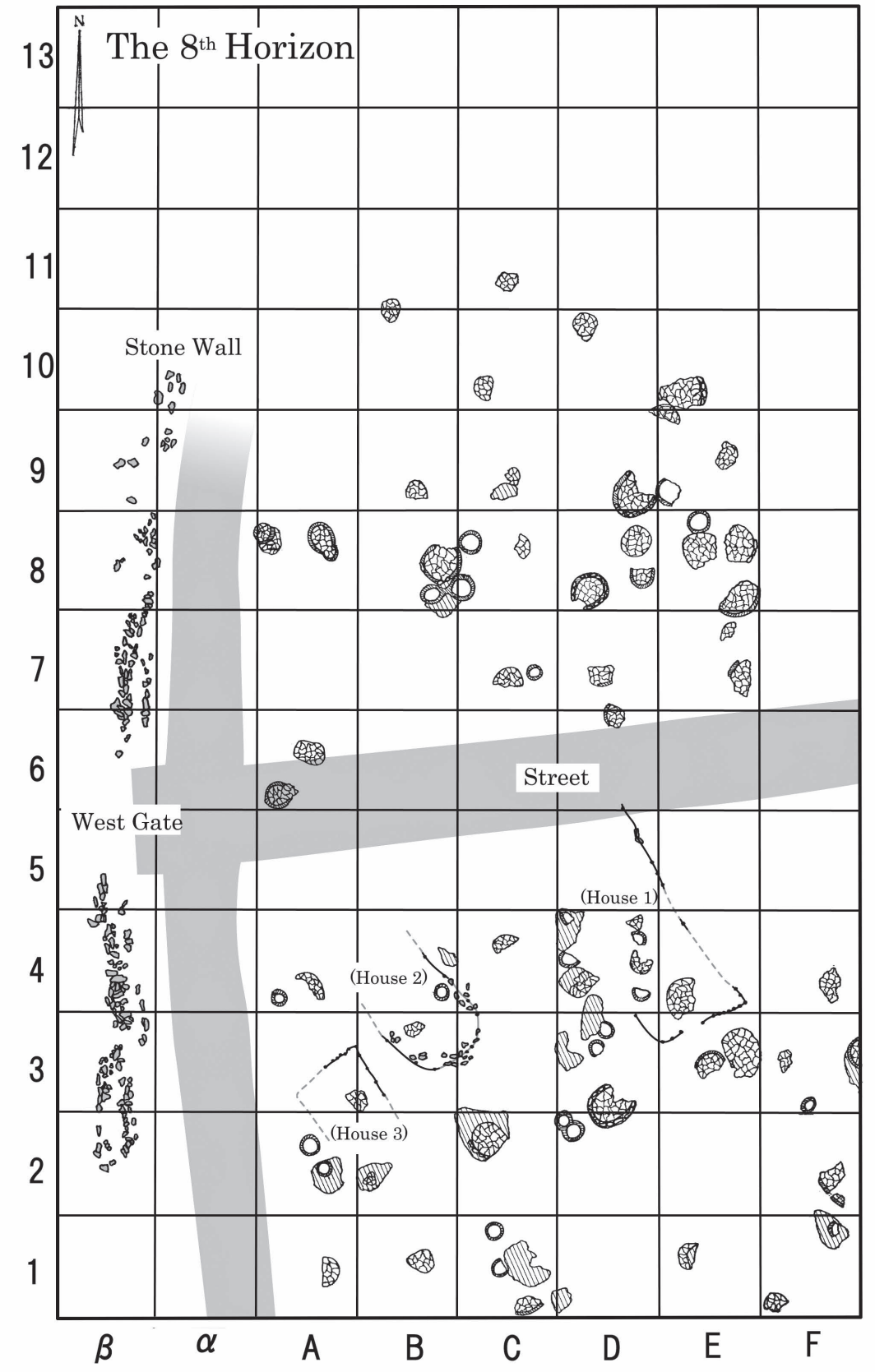

Fig. 8. Tell Ezero: construction level 8 (after Георгиев и др. 1979).

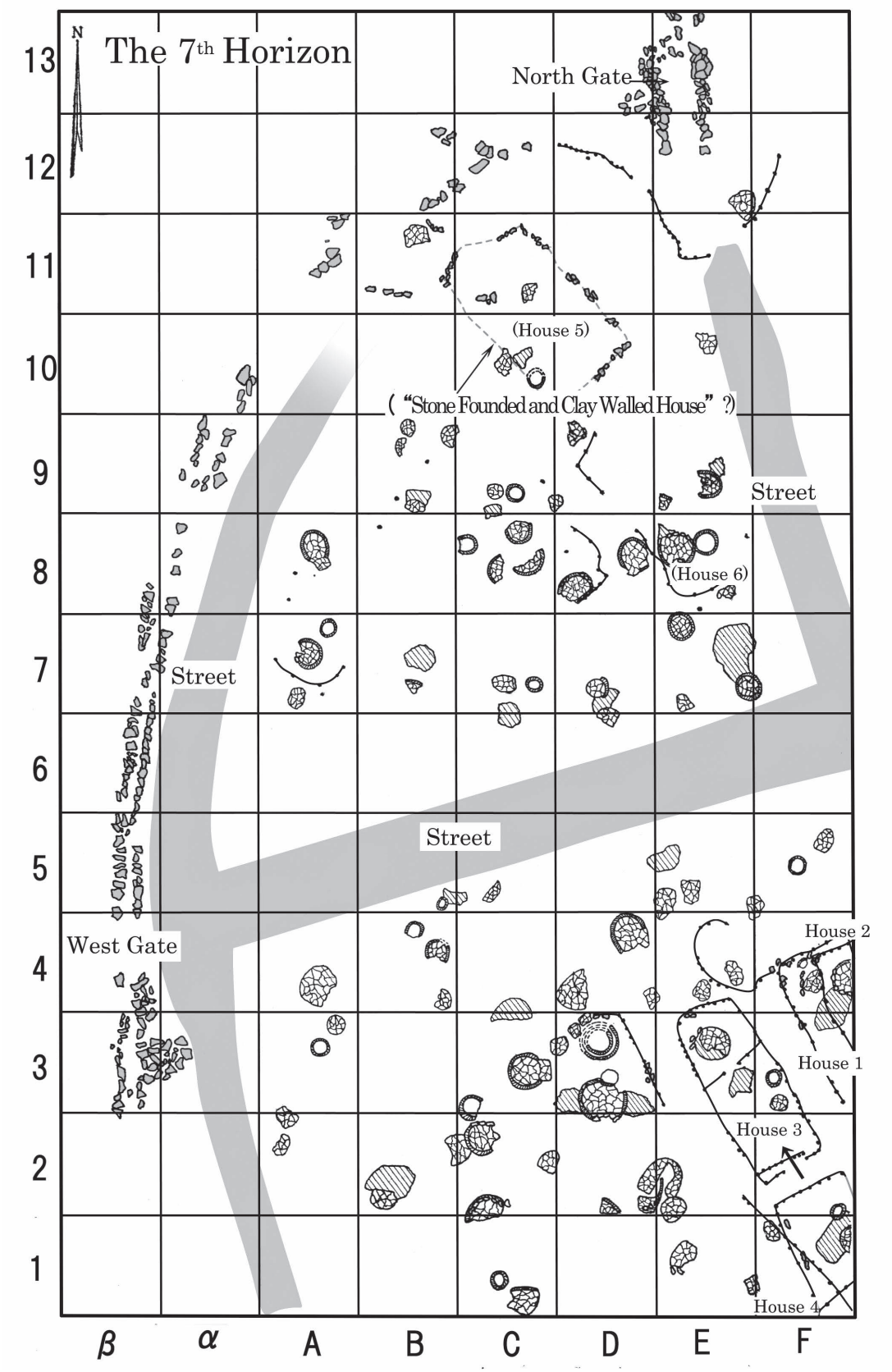

Fig. 9. Tell Ezero: construction level 7 (after Георгиев и др. 1979).

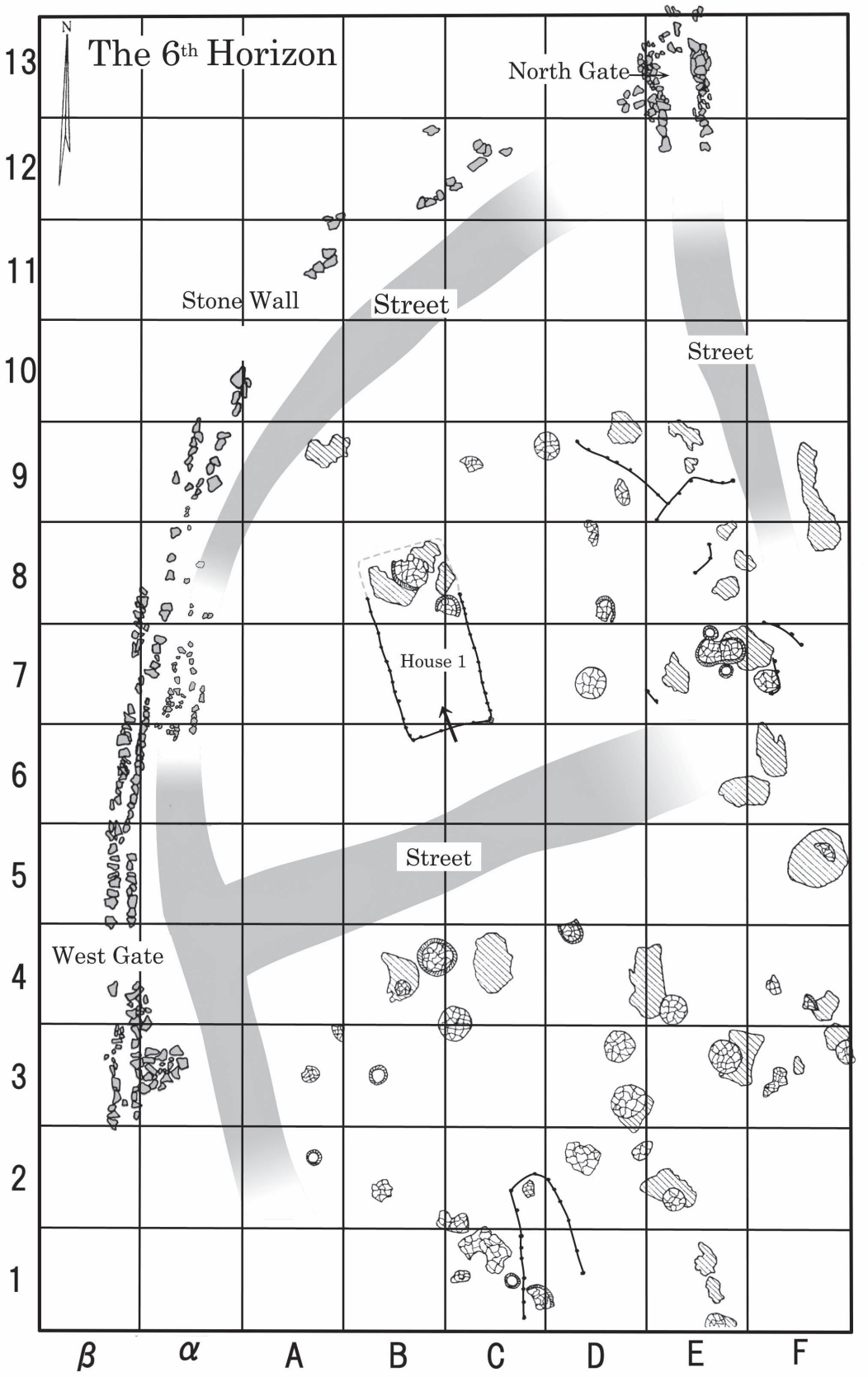

Fig. 10. Tell Ezero: construction level 6 (after Георгиев и др. 1979).

wall techniques. This is the same as other houses, but the west wall shared with house 2, had not only post-holes, but also a narrow ditch as a wall-foundation. Such kinds of wall techniques are unique, and only showed in this house in Ezero and one example in Dyadovo (fig. 14: house 2). Both two houses belonged to the later part of the EBA. There were neither structures nor features in the central section in A～D/5～6 grids. This shows the central street has been used in the same area for generations in Ezero.

Construction levels 3, 2 and 1.

No detailed information was obtained from these construction levels because several disturbances had occurred.

As stated before in this paper, the transition of the Ezero EBA settlements from the beginning (construction level 13) to the end (construction level 1) (strictly speaking, to construction level 4) in the view of the structure and organization were summarized. The main structural elements of the Ezero EBA settlements were as follows: the encircling stone wall and gates, the central streets crossing at the center place of the settlement, a circular street locating along the stone wall, house-groups composed of several houses and locating along the settlement street in a group, some joint open-air ovens and pithoi which were shared by the inhabitants of each house group. These elements were arranged in a certain mode within each settlement and were surrounded by a stone wall. It could be made clear that the fundamental grand-design for the residence plan, like a stone wall, entrance gates, settlement streets, etc., were not so changeable through the time, but the location place for each house-group housing frequently varied (fig. 13). It might represent that reorganization of the residence groups, which in turn reorganization of the member of the settlement, have occurred at each stage. According to the chronology given by L. Nikolova as cited at the beginning of this paper, each construction level had lasted for ca. 100 years (three or four generations). At each period, they repeated small reorganization of their residence units, but continued to live in a group along the central streets inside an encircling stone wall overall. That is thought to be a fundamental character for the Thracian EBA settlement. That character is also pointed out in the case of Dyadovo, which will be the next focal point.

The Early Bronze Age Settlements in Dyadovo (fig. 14, 15).

The Dyadovo EBA settlement data has already been stated, using the data obtained for 13 seasons by the 1999 season (Kamuro 2002). In this paper, there will be slight reorganizing of some elements which constitute the Dyadovo EBA settlement, especially comparing with the Ezero EBA settlement. It is obvious; however, that there must be a waiting period for several more seasons to finish the excavation at Dyadovo and to advance the analysis of the settlement structure in full-dress, as the excavation at Dyadovo is now in progress.

Fig. 14 shows the main structures and features investigated by Tokai University in one figure but have neglected their levels. It is quite natural that each structure and feature was not researched in the same year, and that they did not belong to the same construction level. But we can recognize several tendencies and characters of the Dyadovo EBA settlement as follows, by observing this figure.

Dwelling Houses.

Dwelling houses found in Dyadovo were rectangular in shape and located in a group with south-north direction. Dwelling houses 4, 5, and 6 are the best example for that (fig. 14). They were investigated in different seasons but are thought to be belonged to the same construction level by their levels. Detailed information about shapes, structures, and sizes, were not obtained, because only small parts of their floors and post-hole lines were confirmed. Nevertheless, these three houses were constructed in a group deliberately with a narrow passage between them, measuring around 50cm in width. Several parts of their floors remained in rather good condition, and several lines of yellow clay also remained on the post-hole lines. They are thought to have been the remains of the "wattle-and-daub" walls. The south wall of each house was in a line, and their entrances were thought to be set there. There were no structures found in the southern part of this house-group besides a street as stated below.

A Street and Passages.

In 1997 and 1999, a street-like feature paved with small stones was investigated. It was in the southern part of the house-group which was stated above, and it stretched eastward more to the Roman wall (fig. 14, 15). It is supposed that it was a kind of main street set within the settlement. The street was measured around 320cm in width,

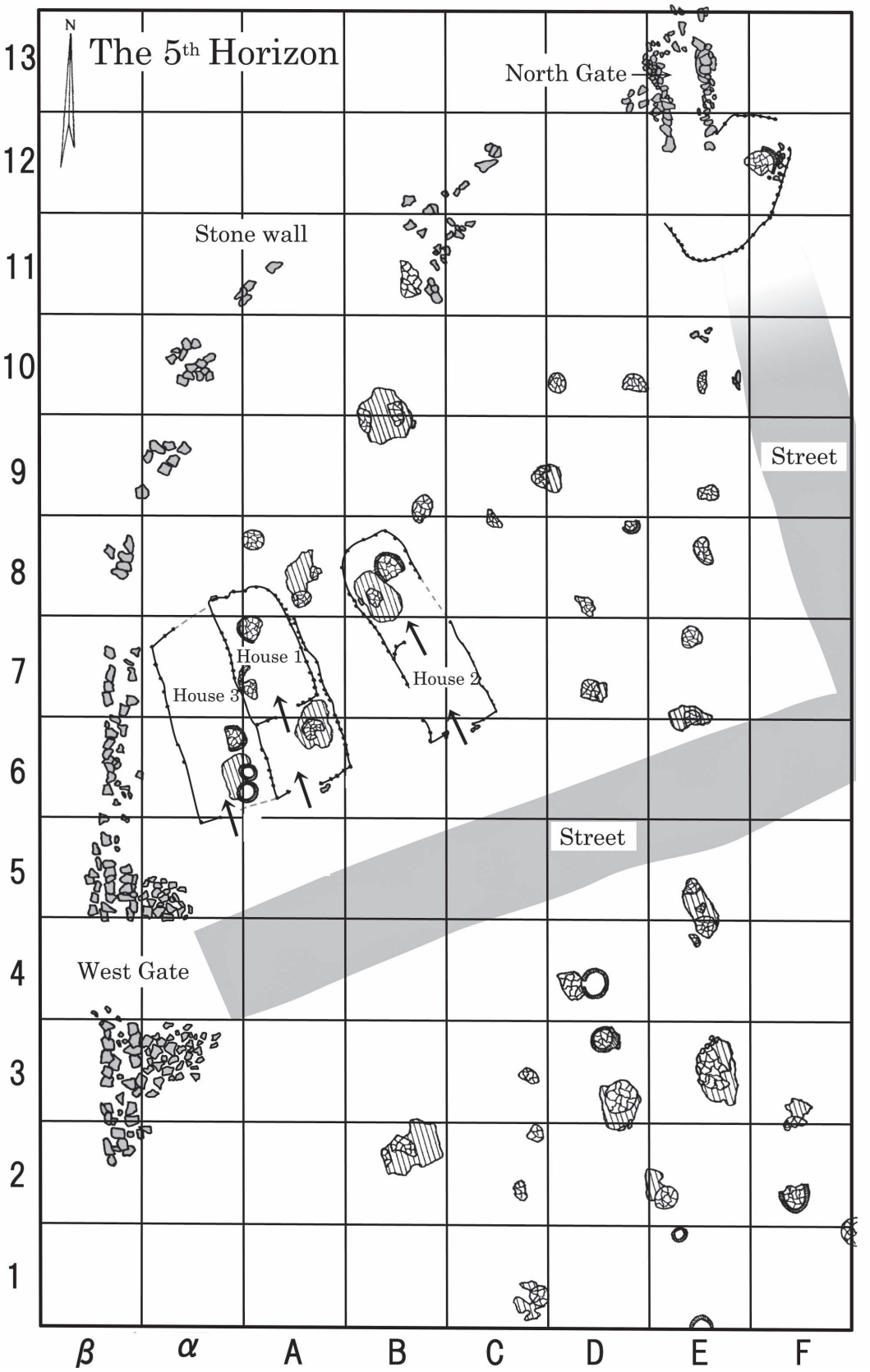

Fig. 11. Tell Ezero: construction level 5 (after Георгиев и др. 1979).

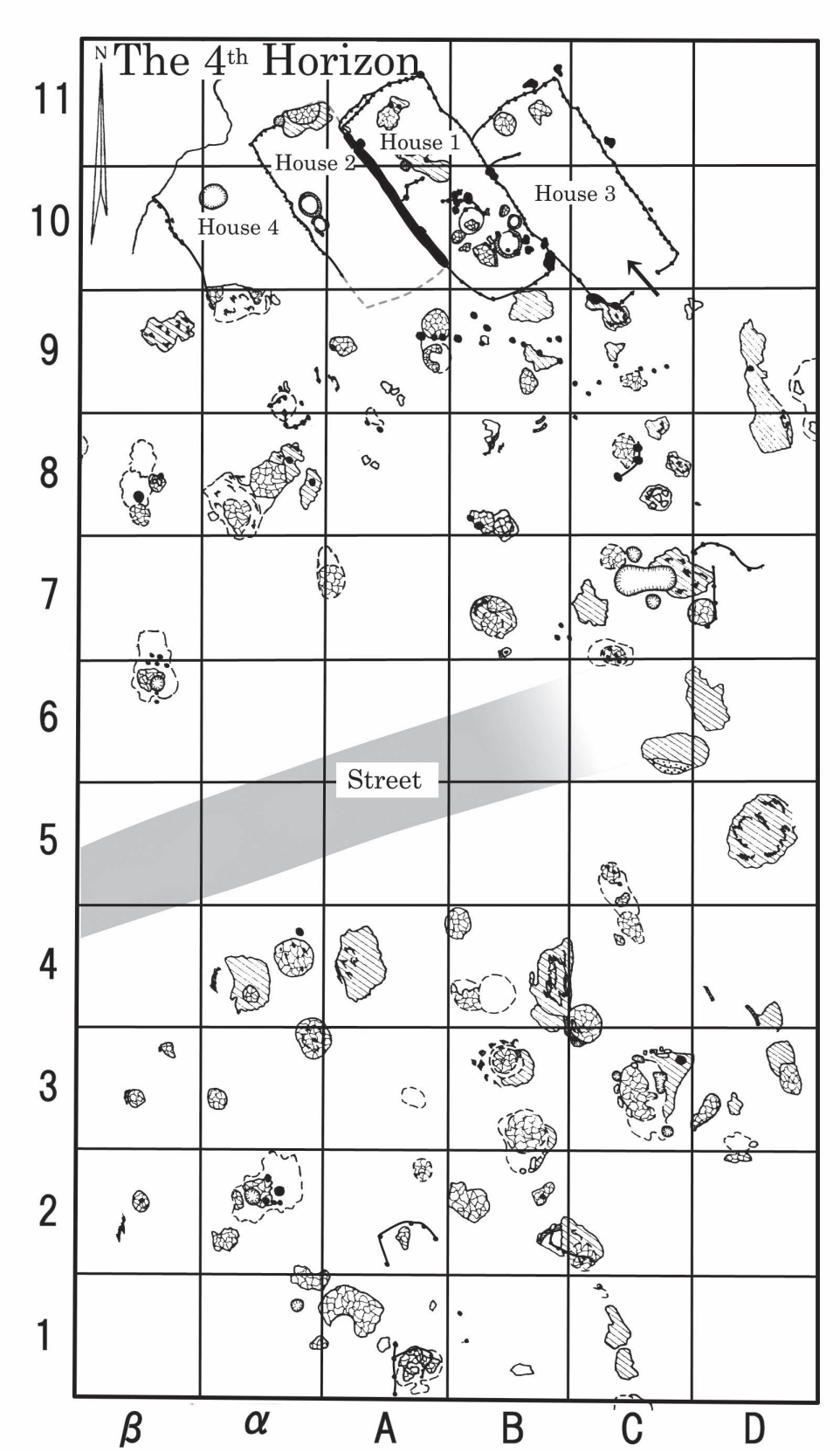

Fig. 12. Tell Ezero: construction level 4 (after Георгиев и др. 1979).

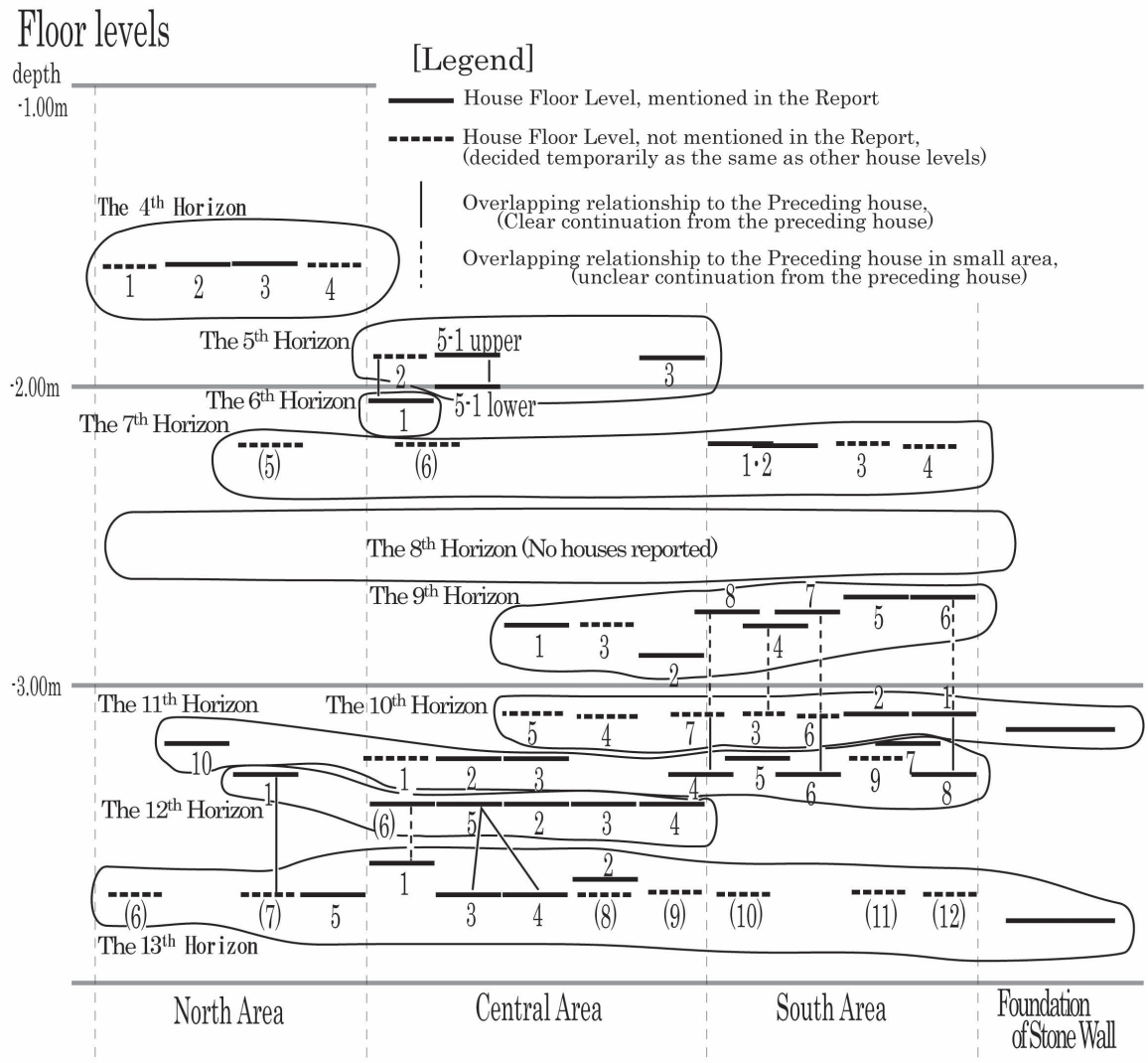

Fig. 13. Tell Ezero: the levels of the house floors and their overlapping situation.

and few amounts of animal bones were scattered between these stones. Besides the main street, several narrow passages between houses were found. Fragments of animal bones were also scattered on these passages.

Open-Air Ovens and a *Pithos*.

There was a special area for constructing a series of open-air large ovens in the northward of Dwelling house 5 (i.e., Oven 88 in fig. 14). It is theorized that these large ovens were constructed continuously in a common area between several houses as the joint open-air ovens shared by inhabitants in the same house-group. We have also found an open-air *pithos* beside the large oven in the special area in 1999 season (fig. 14) (Sekine, Kamuro 2000). The same situation was also investigated in Ezero, where an open-air oven and a *pithos* were possessed and used by each house-group. Such a situation is supposed to be a common feature in EBA settlement in the Thracian Plain. In 1999, it was confirmed that a narrow passage stretched from north to south in the open-air oven and *pithos* area, and it connected this area with a main street at right angles. The situation was also the same as in Ezero. Several house-groups were located sparse within a settlement, and each house-group had divided each other by a street and passages. Such residence form will be referred to as a "house-groups sparse-layout pattern".

Two houses (house 2, and a trace of a rectangular post-hole line in fig. 14), which were investigated in 1985 and 1986, belonged to the final stage of Dyadovo EBA settlement. Therefore, the "house-group sparse-layout pattern" lasted to the final stage of Dyadovo. That is to say, the residence

form was not changed so much in Dyadovo from the beginning to the end of the settlement.

It is interesting to note that house 2 in fig. 14 showed a special method of construction. The wall was constructed on a narrow side-gutter set in the perimeter of the floor. As already stated, the same construction method was also seen in house 1 of construction level 4 at Ezero. Such a construction method is thought to be characteristic for the later or the latest part of the EBA in the Thracian Plain.

Ditches.

Encircling ditches are another character for the Dyadovo settlement (fig. 14, 15). Three ditches have been confirmed in the settlement. They were in concentric circles and were constructed successively one after the other from the most inner ditch (referred to as Ditch No.1) to the outer ones. The middle ditch (Ditch No.2) was found in M/24/25 grids, but it was only known as an obscure trace of the ditch-base, so it can not be further analyzed. A part of the most outer ditch (Ditch No.3) was investigated in the team's section in L/23-25 grids (fig. 14, 15). This is thought to be the newest one of all, by observing the stratification in the central section wall. When it was buried completely at the latest part of the settlement, it was reused as a street. It was the time that the house 2 was dwelled.

The Ditch No.3 was measured 155-185 cm in width, and 100-130 cm in depth from the confirmation level. The cross-section of the ditch showed a reverse-trapezoid form or partly funnel shaped. The wall-angles varied from 45° to 65°, and there were no significant differences in the character between the inner (southern) and the outer (northern) wall. There were no traces of any accompanying facilities or structures, such as a fence or a rampart, in and along the ditch. A few large stones were dropped into the upper part of the ditch-fill, but there was no evidence that these large stones were used as a stone wall for the ditch. The situation stated above gives understanding that the Ditch No.3 was not functioned as a large-scaled "defensive" ditch (Kamuro 1988).

The most inner ditch (Ditch No.1) was investigated by the Bulgarian colleagues, so currently there is no detailed data about this subject. It encircled only a small area, around 640 m^2, in the south-eastern part of the settlement (fig. 15). The ditch had a lot of large stones in the fill and on the wall, so it is supposed that Ditch No.1 was equipped with large stones attaching roughly to the wall. By observation of the central section wall, the constructing period of Ditch No.1 supposed a dating back to the beginning of the Dyadovo EBA settlement. If the remark will be accepted, the Dyadovo EBA settlement started the occupation with a small encircling ditch inside the settlement from the beginning. These ditches and street stated before, remained in concentric circles with the center point in the south-eastern part of the settlement, surrounded by the most inner ditch (Ditch No.1) (fig. 15). This is the most characteristic feature of the Dyadovo settlement.

The encircling ditch was reported from few EBA sites in the Thracian Plain (i.e. Yunatsite, Drama and Mihalich), but it has not been reported from Ezero. Some settlements had been equipped with ditches, and some settlements were not equipped with ditches. It is an inconceivable notion that the main purpose for constructing encircling ditches was for a defensive purpose. Therefore, now, thought must concentrate on the specific character of the settlement providing with an encircling ditch (Leshtakov 2002). In fact, Ditch No.1 in Dyadovo did not encircle the whole settlement in a large scale but encircled only a small area measuring 640 m^2 (the south-eastern part of the settlement at the first stage of the occupation). Thus, the key-point is to know why this small area had to be divided from other parts, to understand the real meaning of how and for what purpose the Dyadovo settlement functioned in the local community.

The Reconstruction of the Settlement Structure: "House-Groups Sparse-Layout Pattern" and "House-Groups Dense-Layout Pattern".

The settlement structure of the EBA has been sketched, by analyzing the Ezero and Dyadovo settlements as a typical case in the Thracian Plain of Bulgaria. Although there are several differences between these two sites, with respects to facilities like a stone wall and an encircling ditch, there were many strong similarities in their residential aspects between them (note 2). The strong similarities were as follows: 1) the rectangular multi-roomed houses were allocated in a group, 2) such house-groups were arranged sparsely along a street stretching from several wall-gates to the center of the settlement, 3) each house-group was inhabited rather independently, and it shared with an open-air large oven and a *pithos*.

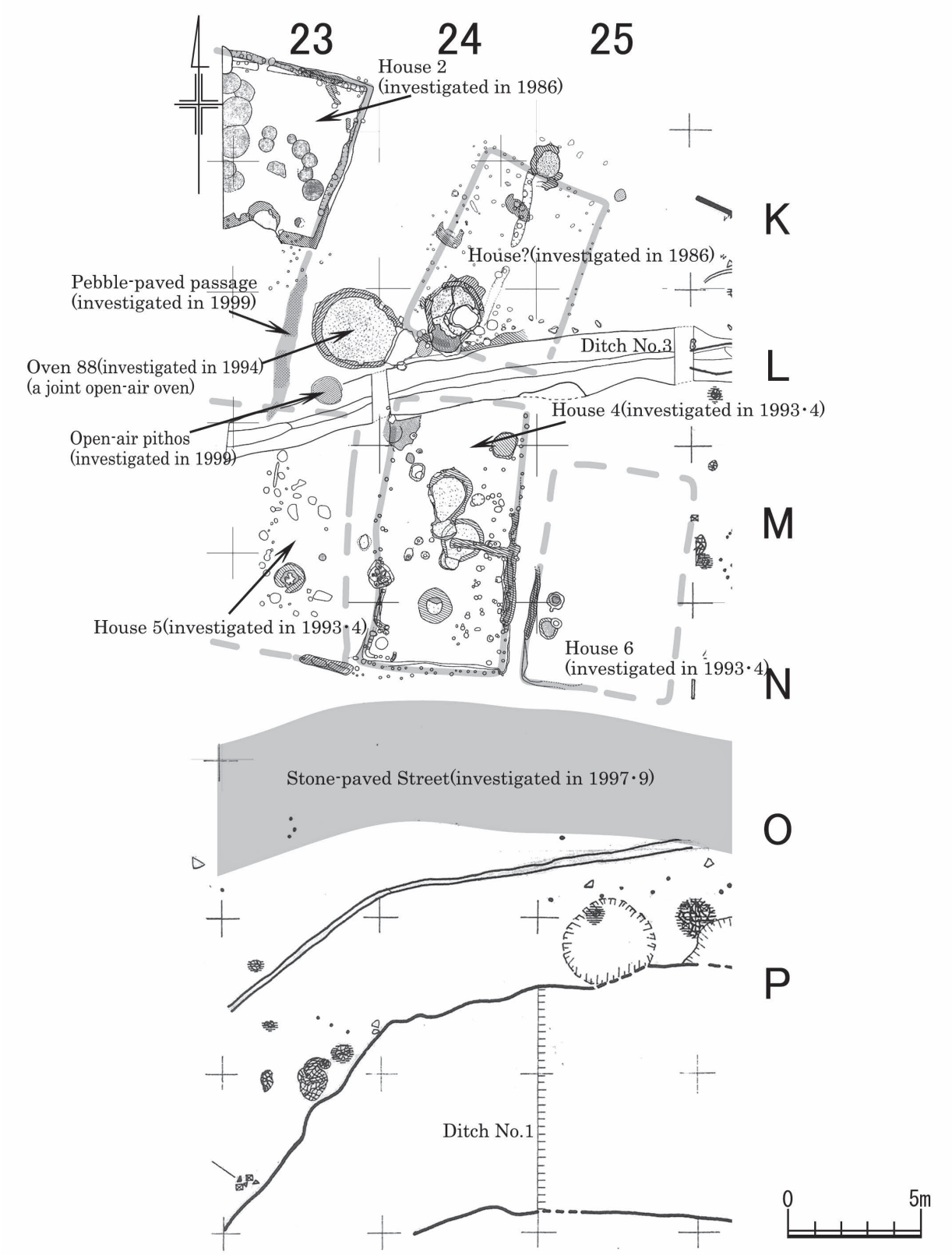

Fig. 14. Settlements of Dyadovo (1) (after Tokai University Thracian Expedition 1987, 89, 94, 95, 98 and 2000).

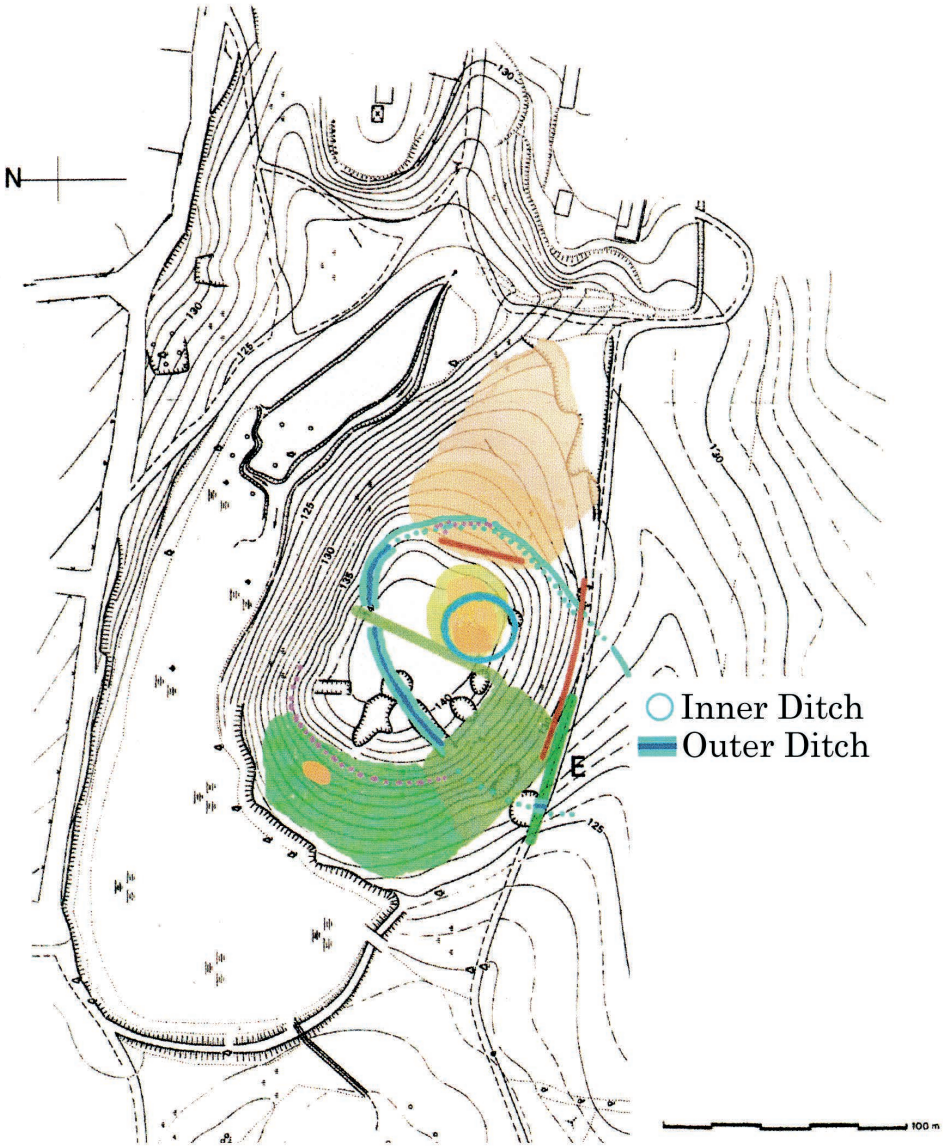

Fig. 15. Tell Dyadovo (2) (after Tokai University Thracian Expedition 2005, 2006).

This type of settlement structure is referred to as a "house-group sparse-layout pattern" in this paper, along with an attempt to understand the basic character of the EBA settlement in the eastern Thrace.

As to the Copper Age settlements, there are many good examples reported from the north-eastern part of Bulgaria (fig. 16). They are the rectangular settlements in shape which were surrounded by some defensive facilities like ditches, earthen ramparts, and fences. Inside the settlement, there were four house-groups arranged evenly, divided by two streets crossings at the center. Dwelling houses were constructed densely in these four areas, with few open spaces. This type of residence pattern is referred to as a "house-group dense-layout pattern" in this paper. The settlement structure and the residence pattern are the best reflections of how the community was organized, so the analysis to the settlement structure will have to be advanced more, in addition to the study on the artefacts.

Postscript:

I would like to dedicate this essay to the spirits of the late Prof. Rumen Katincharov and Prof. Alexander Fol. Both of them, at first, gave us the opportunity to excavate a settlement site near Dyadovo in 1984, and afterward they continued

Fig. 16. Tell Polyanitsa (after Todorova 1978).

Fig. 17. Prof. Dr. R. Katincharov and Prof. Dr. A. Fol in Japan in 1987.

to be very supportive and understanding. I can and will never forget their warm and friendly smiles which they gave us during their visit to Japan in 1987 (fig. 17).

Notes:

1. The way of the representation for the houses is the same in other construction levels and house-number with or without parenthesis has the same meaning in this paper.

2. The future investigation will be continued more for confirming the stone wall in Dyadovo.

REFERENCES:

Георгиев и др. 1979: Г. Георгиев, Н. Мерперт, Р. Катинчаров. Езеро. Раннобронзовото селище. София: Издателство на Българската академия на науките, 1979.

Kamuro 1988: H. Kamuro. Stratigraphy of the Central Profile Wall – especially in the connection with the construction period of a "settlement ditch". A Preliminary Report on the 6th Excavation at Djadovo, Bulgaria, 1989, Balkan and Asia Minor Studies 17, Hiratsuka.

Kamuro 2003: H. Kamuro. Towards the Early Bronze Settlement Structure in Northeast Thrace – The Japanese Excavations at Dyadovo Tell, Nova Zagora District, Southeast Bulgaria. – In: L. Nikolova (ed). Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe, BAR International Series 1139. 2003.

Kamuro 2005: H. Kamuro. Dyadovo Excavation 2004 – A Preliminary Report on the 16th Excavation at Dyadovo, Bulgaria, Dyadovo Studies 4, Hiratsuka, 2005.

Kamuro 2006: H. Kamuro. Dyadovo Excavation 2005 – A Preliminary Report on the 17th Excavation at Dyadovo, Bulgaria, Dyadovo Studies 5, Hiratsuka, 2006.

Katincharov, Matsanova 1995: R. Katicharov, V. Masanova. The Tell near the Village of Yunatsite, Pazardjik District. – In: L. Nikolova (ed). Early Bronze Age Settlement Patterns, Sofia, 1995.

Leshtakov 2002: K. Leshtakov. Some Suggestions Regarding the Formation of the "Thracian Religion" – in the Light of New Archaeological Data from South Bulgaria. – In: L. Nikolova (ed). Material Evidence and Cultural Pattern in Prehistory, Reports of Prehistoric Research Project, vol. 5, Salt Lake City, Sofia, Karlovo, 2002, 19 – 51.

Nikolova 1999: L. Nikolova. The Balkans in Later Prehistory. BAR International Series 791, 1999.

Nikolova 2002: L. Nikolova. Material Evidence and Cultural Pattern in Prehistory, Reports of Prehistoric Research Projects, vol. 5, Salt Lake City, Sofia, Karlovo, 2002.

Nikolova 2003: L. Nikolova. Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe. BAR International Series 1139, 2003.

Sekine, Kamuro 1998: T. Sekine, H. Kamuro (eds). Djadovo Excavation 1997 – A Preliminary Report on the 11th Excavation at Djadovo, Bulgaria. *Djadovo Studies* 1, Hiratsuka, 1998.

Sekine, Kamuro 1999: T. Sekine, H. Kamuro (eds). Djadovo Excavation 1998 – A Preliminary Report on the 12th Excavation at Djadovo, Bulgaria. Djadovo Studies 2, Hiratsuka, 1999.

Sekine, Kamuro 2000: T. Sekine, H. Kamuro (eds). Djadovo Excavation 1999 – A Preliminary Report on the 13th Excavation at Djadovo, Bulgaria. Djadovo Studies 3, Hiratsuka, 2000.

Stefanova 2000: M. Stefanova. Control Excavations at Mihalich in 1998-1999. – In: L. Nikolova (ed). Analyzing the Bronze Age, Sofia: Prehistory Fondation, 2000. 21 – 31.

Todorova 1978: H. Todorova. The Eneolithic in Bulgaria. BAR International Series 48, 1978.

ЕЗЕРО И ДЯДОВО: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА СЕЛИЩНАТА СТРУКТУРА ПРЕЗ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В ТРАКИЯ

Хитоши КАМУРО

(Резюме)

Тракийската експедиция на Токайския университет провежда археологически проучвания на селищна могила Дядово, разположена в Горнотракийската низина в България, в продължение на повече от 18 сезона (1984 – 2006 г.). Настоящата статия проследява развитието на селищата от ранната бронзова епоха в Дядово и прави сравнение със селищна могила Езеро, разположена на 4 км в североизточна посока. Между двата обекта е налице сходство в групирането на жилищата, разположението им по протежение на водещи от портите към центъра улици, както и в общото използване на изградени на открито голяма пещ и зърнохранилище.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

EARLY BRONZE AGE ORNAMENT FROM TELL DYADOVO

Zheni VASILEVA[a]

[a] *National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences; vassileva.jeni@gmail.com*

This paper presents unique piece of jewellery – a gold drop-shaped ring found at the settlement mound Dyadovo, one of the eponymous Early Bronze Age sites in Upper Thrace. The drop-shaped form of the ornament from Dyadovo shares some important similarities with other Early Bronze Age adornments. For this reason, in the present paper will be briefly discussed the drop-shaped form of rings of Manika and Leukas type.

The distribution of various pieces of jewellery during 3rd millennium BC is one of the most intriguing aspects of the jewellery production. Jewellery cannot appear without conveying something about its wearer, without hinting at its designer and the person for whom it was crafted. During the Early Bronze Age (EBA) various types of metal ornaments appeared in wide geographical and cultural regions. The development of common codes in the jewellery manifests once again the intensive contacts and negotiations developed during 3rd millennium BC. Recent studies on the EBA jewellery production in Thrace have demonstrated the existence of local jewellery school, which was producing both local types of ornaments and jewellery types with suberregional distribution (Василева 2016).

Within the broad range of jewellery items from the EBA Upper Thrace the gold ornament from Dyadovo is in many ways a truly outstanding piece of jewellery. The ornament was found at layer D in the Western sector of the settlement mound in a pit, dated in the EBA. Since then it has been on display at the archaeological exhibition at Dyadovo (inventory № 640). The ornament has drop-shaped form made of 0.3 cm thick gold sheet, which was bent in order to form the shape. The ends of the ornament are narrower and overlapped. It measures 2.5 cm in height and 2.3 cm in width. The thin gold sheet is slightly torn at the reverse side and at the terminals of the ornament (figs. 1, 2).

The gold ornament from Dyadovo has represented so far unique piece of jewellery among the repertoire of EBA Upper Thrace. To my knowledge, there is no close parallel in Thrace. Similar drop-shaped jewels made from metal wires or sheets appeared in funeral context in Early Helladic (henceforth EH) Greece known as rings type Manika. The earliest examples are found at the cemetery Manika in the region of Euboea, dated in the second phase of the EH period. One gold ornament was found at the *dromos* of tomb 7 (fig. 3.1), belonging to a female. The other ornament was found at grave 34 (fig. 3.2). The two ornaments have drop-shaped form, lower at the bottom, the two stems were welded and slightly elongated in drop form, the ends are overlapping (Σαπουνά-Σακελλαράκη 2000, 177δ; 2001, 295 – 296, 300, Πιν. 81 γ). At burial context jewel of type Manika is also known from grave 1, tomb VII at Zigouries, Argolis region. The ornament was found attached to silver loop, around the skull. It was made of gold sheet cut into drop-shaped form,

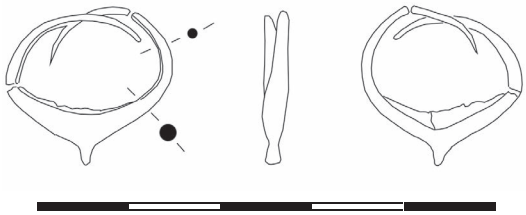

Fig. 1. Drawing of the gold ornament from Dyadovo.

Fig. 2. Photo of the gold ornament from Dyadovo.

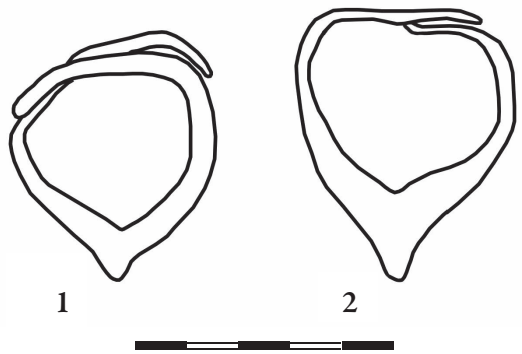

Fig. 3.1 – 2. Gold earrings from the cemetery Manika (after Σαπουνά-Σακελλαράκη 1995, 177).

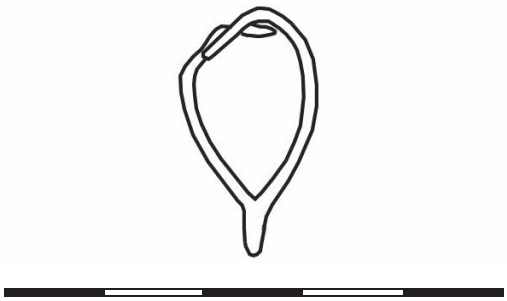

Fig. 4. The gold ornament from the Poliochni treasure (after Branigan 1974, pl. 23/2887).

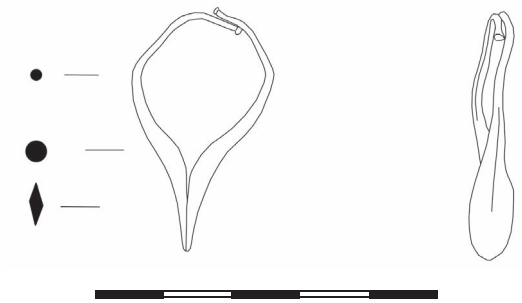

Fig. 5. The gold ornament from Benaki Musem (after Παπαγεωργιου 2003, 220-221, Εικ. 1).

the ends are extended in tapering wires terminating into a sharp point. The whole then folded along its transverse axis and hammered flat at the fold, while the wires where bent until they overlap slightly, forming a loop. It was attached to loop of gold wire by a second loop made of silver wire, which passed through the first. The silver wire was twisted twice around the gold loop. The ornaments were found closely to the skull. C. Blegen has noted that probably the ornament was worn as earring but described as strange the fact that in the grave was found only one piece. The author also suggested that these objects were merely pendant ornaments worn on a string about the neck or otherwise. The tomb is dated at EH II period (Blegen 1928, 180, pl. XX, 7).

Ornament type Manika is also found during the archaeological excavations of Poliochni at the island of Lemnos (fig. 4). The gold object belongs to the famous Treasure of Poliochni. It has drop-shaped form, made by two cylindrical rods, joined to V-form in the lower part and somewhat enlarged toward the point where they were welded (Bernabó-Brea 1976, tav. CCXLVI, 23). One stray find from Greece also belongs to this type. Each section of the ornament was made of wire of a circular section, which at its lower end was forged to acquire the form of the drop, the ends are narrower (fig. 5). The gold jewel is displayed at the Museum Benaki in Athens. E. Papageorgio compared the ornament from Benaki to the ornaments from Manika, Zigouries and Poliochni. The author suggests that the adornment was found in burial belonging to EH cemetery, located in the northeast part of Manika (Παπαγεωργιου 2003, 220-221, Εικ. 1).

The distribution of ornaments type Manika expanded to the region of West Macedonia in Greece. burial 156 in the EH Kseropidago Kilidas cemetery yielded similar gold ornament, which belonged to a young girl. It was made from two wires with circular cross-section, at the bottom the wires were forged, so to obtain drop form,

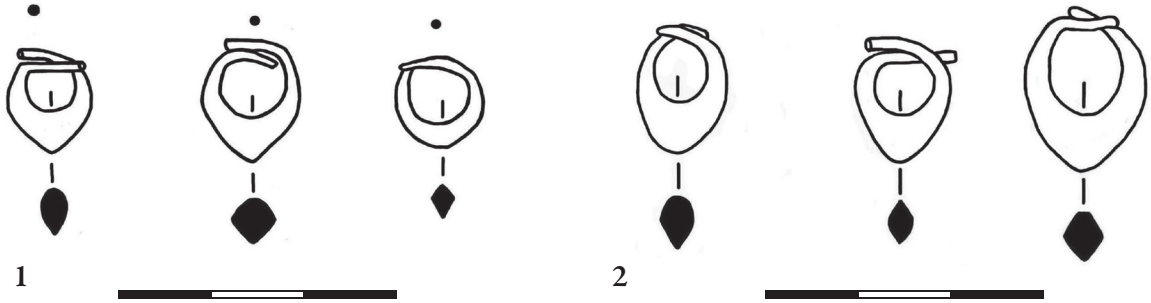

Fig. 6. The gold ornaments from Leukas (after Kilian-Dirlmeier 2005, Taf.19/4, 14/8).

Fig. 7. Distribution of Leukas and Manika type of rings.

the ends are narrower. The cemetery is dated in EH III or 2200 – 2030 BC (Ζιωτα 2007, 258, ΚΛ887, Σχ. 9:1; Maniatis, Ziota 2011, 476).

In terms of function ornaments of type Manika would most probably used as earrings but also could functioned as hair rings or could be attached to neck strings or sewed on headscarf or clothes. The way that jewellery has been worn could be different from one community to another. However, the specific drop-shaped design and distribution in the Aegean world illustrates that the ornaments were popular among the local societies.

Going back to the drop-shaped design of

Manika type of rings it highly resembles another intriguing ornament from the 3rd millennium BC – Leukas type of rings (fig. 6). Leukas type of rings were mostly spread in the Balkans and the Carpathian Basin but are also known from the Ionian islands (fig. 7). They were made of gold or silver wire with rhomboid section. The first pieces of Leukas were found at the beginning of 20th century during archaeological excavations conducted by W. Dörpfeld at the EBA cemetery Leukas (or R-necropolis at Steno) on the island of Lefkada. In the recent decades the number of the Leukas type of rings coming from EBA context at the Balkans and the Carpathian Basin increased significantly, which followed many authors to the idea that rings of Leukas type was a Balkan type that infiltrated in the Aegean jewellery fashion (Vasileva 2017 with reference). J. Maran discusses the ornaments of type Manika suggesting that it "*may represent an Aegean emulation of special ornaments in the Balkan derivation*", having in mind the origin and distribution of rings of type Leukas (Maran 2007, 8 – 9). E. Papageorgiou discussed in detail the distribution and development of rings of type Manika. The author has noted that the intensive contacts and exchange of ideas during the EBA justifies well with the appearance of drop-shaped ornaments on Lemnos and Euboea. According to I. Papageorgiou, the appearance of this type at western Macedonia, in an interface site between the Balkans and the Aegean was probably related to the morphological origin of the Aegean type. The author related type Manika to type Leukas (Παπαγεωργιου 2003, 216-218).

The presence of the drop-shaped ornament at Dyadovo should not come as surprise. The intensive contacts, exchange of ideas and technological know-how of Upper Thrace with the Aegean-Anatolian world resulted in the appearance of various objects – direct imports or imitations. The ornament was probably crafted locally inspired by Aegean fashion. Based on its Aegean parallels the piece from Dyadovo could be dated in the second half of 3rd millennium BC.

Although we do not know is there direct connection between the drop-shaped ornament from Dyadovo and the rings of type Manika it is tempting to associate them and once again to highlight the common features in the jewellery fashion in Thrace and the Aegean world. In the light of all this, the appearance of various precious metal pieces of jewellery in Upper Thrace has focuses on important questions such as the position and the place of Thrace among the 3rd millennium BC jewellery centres, the contacts, negotiations of Upper Thrace and the development of the local jewellery production.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude and appreciation to Prof. Diana Gergova for the opportunity to publish the gold ornament from Dyadovo.

REFERENCES:

Василева 2016: Ж. Василева. Ювелирни центрове от ранната бронзова епоха в Егея и Тракия. – Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis 5/2015, 2016, 219 – 238.

Bernabò-Brea, L. 1976: L. Bernabò-Brea. Poliochni citta prehistorica nell' isola di Lemnos, 2, 1 – 2, Roma: Erma di Bretschneider, 1976.

Blegen 1928: C. Blegen. Zygouries: a prehistoric settlement in the valley of Cleonae. Cambridge, Massachusetts: Published for the American School of Classical Studies at Athens Harvard University Press, 1928.

Branigan 1974: K. Branigan. Aegean metalwork of the Early and Middle Bronze Age. Oxford: Clarendon Press, 1974.

Kilian–Dirlmeier 2005: I. Kilian–Dirlmeier. Die bronzezeitlichen Gräber bei Nidri auf Leukas: Ausgrabungen von W. Dörpfeld 1903 – 1913. Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum, 2005.

Maniatis, Ziota 2011: Y. Maniatis, Ch. Ziota. Systematic ^{14}C dating of a unique Early and Middle Bronze Age cemetery at Xeropidago Koiladas, West Macedonia, Greece. – Radiocarbon, vol. 53, Nr 3, 2011, 461 – 478.

Maran 2007: J. Maran. Seaborne Contacts between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Mil. BC – The Unfolding of the Mediterranean World. – In: Between the Aegean and the Baltic seas. Prehistory across the borders. Aegaeum 27. Proceedings of the International Conference, Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern European University of Zagreb, 11-14 April 2005, 2007, 3 – 24.

Vasileva 2017: Zh. Vasileva. The Early Bronze Age rings of type Leukas – new considerations regarding their origin, distribution and function. – Archaeologia Bulgarica, XXI. 1, 2017, 1 – 13.

Σαπουνά – Σακελλαράκη 1995: Ε. Σαπουνά – Σακελλαράκη. Χαλκίς. Ιστορία, Τοπογραφία και Μουσείο, ΥΠΠΟ-ΤΑΠ, Αθήνα 1995.

Σαπουνά – Σακελλαράκη 2000: Ε. Σαπουνά – Σακελλαράκη. Α Εφορεια Προιστορικων και Κλασικοων Αρχαιοτητων. – Αρχαιολογικον *Δελτιον* 50 (1995), Χρονικα Β 1, 311 – 320.

Σαπουνά – Σακελλαράκη 2001: Ε. Σαπουνά – Σακελλαράκη. Α Εφορεια Προιστορικων και Κλασικοων Αρχαιοτητων. – Αρχαιολογικον *Δελτιον* 51 (1996), Χρονικα Β 1, 287 – 309.

Παπαγεωργιου 2003: Ε. Παπαγεωργιου. *Χρυσό ενώτιο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού. στις συλλογές του Μουσείου Μπενάκη*. Αργοναύτης: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστ, Αθήνα: Η Καθημερινή, 2003, 211 – 224.

Ζιωτα 2007: Χ. Ζιωτα. Ταφικές πρακτικές και κοινωνίες της Εποχής του Χαλκού στη Δυτική Μακεδονία. Τα νεκροταφεία στην Κοιλάδα και στις Γούλες Κοζάνης, Διδ. Διατριβή, που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 2007.

РАННОБРОНЗОВО УКРАШЕНИЕ ОТ СЕЛИЩНА МОГИЛА ДЯДОВО

Жени ВАСИЛЕВА

(Резюме)

Настоящата статия е посветена на златно украшение от ранната бронзова епоха, открито по време на археологически проучвания в селищна могила Дядово, Горнотракийската низина. Украшението е открито във вкопана структура в т. нар. Западен сектор на могилата. То е с капковидна форма и е изработено от изрязан и огънат златен лист.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

РЕЗУЛЬТАТЫ КОМПЛЕКСНОГО ИЗУЧЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ИНВЕНТАРЯ ИЗ ПОЗДНЕЭНЕОЛИТИЧЕСКИХ ГОРИЗОНТОВ ТЕЛЛЯ ДЯДОВО

Наталия СКАКУН[a], Вера ТЕРЕХИНА[a]

[a]*Институт истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург, Русия; skakunnatalia@yandex.ru; terehinavera@mail.ru*

Исследованная коллекция кремневых изделий из позднеэнеолитических горизонтов телля Дядово составляет 120 экз. (табл. 1). Основное число артефактов изготовлено из добруджского кремня, единичные предметы — из кремня серого, белесого, красного, черного цветов. Характеристика добруджского кремня, доминирующего в производственном инвентаре большинства энеолитических памятников Болгарии, описана во многих специальных и обобщающих работах, одним из первых инициаторов которых был К. Кынчев (Kunchev 1978; Кънчев 1985, 1988; Кънчев, Начев, Ковнурко 1981; Nachev, Kunchev 1984; Comşa 1976; Скакун 1981, 1981a, 1982, 1984, 1985, 1987, 2006; Gurova, Nachev 2008; Gurova *et al*. 2016; Матева 2009; Mateva 2008, 2011, 2012, 2014; Nachev 2009; Bonsall *et al*. 2010; Manolakakis 2011; Яворов и др. 2020). Месторождения этого сорта кремня нижнемелового возраста (аптский горизонт) распространены в Северо-Восточных районах Болгарии (Начев 2009). Его крупные конкреции в виде единичных желваков или прослоек в известняке встречаются *in situ* по берегам речных долин (в настоящее время некоторые из них сухие), а также находятся в переотложенном состоянии на плоскогорьях Разградского плато и Самуиловских высотах. Высокое качество этого кремня, цвет которого варьирует от медово-жёлтого до серого, установленное древними мастерами эпохи энеолита, положило начало его длительной эксплуатации, продолжавшейся вплоть до середины XX века, когда данное сырье использовалось болгарскими мастерами для изготовления вкладышей молотильных досок (Шкорпил, Шкорпил 1892; Skakun 1992; Скакун 2006; Gurova 2013). В энеолите обработка добруджского кремня, залегавшего неглубоко под лессом, происходила на сравнительно небольшой территории северо-востока страны — Лудогории, в мастерских на самих месторождениях (Крива река, Садовец), а также в мастерских на поселениях, расположенных вблизи этих источников сырья (Равно, Каменево, Чуката). Применение специальных способов расщепления его крупных конкреций позволяли получать суперправильные пластины, имевшие оптимальные технические характеристики для заготовок различных орудий труда (Скакун 1993, 1996, 1999, 2001, 2004, 2006; Skakun 1992, 1993, 2008; Гюрова 2001; Gurova 2010, 2011, 2011a, Gurova *et al.* 2016a; Pelegrin

2006). В исследованном материале обнаружено две целых пластины этого типа (обр. 2: 10, 11). Они представляют собой крупные предметы шириной 2,8 см; 2,2 см, длиной 18,5 см; 12,5 см соответственно с небольшой ударной площадкой, низким ударным бугорком, прямым профилем, прямыми острыми боковыми сторонами. Остальные артефакты коллекции — это фрагменты (нижние, верхние и средние части) подобных пластин, которые по ширине можно разделить на три группы: очень крупные (шириной свыше 2,5 см), крупные (шириной 2,5 – 1,5 см) и средние (шириной 1,5 – 1 см) (115 экз.). Среди фрагментов пластин основную массу составляют средние части, большинство из них благодаря остроте кромок могли использоваться в работе без дополнительной подправки лезвий, но при необходимости употреблялись: резцовый скол, затупливающая ретушь, нанесенная с дорсальной или вентральной поверхности, в двух случаях отмечена зубчатая ретушь, причем этим способом обработаны фрагменты пластин не из привозного добруджского кремня (обр. 1: 3). Число отщепов незначительно (5 экз.), все они мелких размеров без вторичной обработки и насчитывают только 4,2% от общего числа изделий.

Типологическая классификация содержит следующие типы орудий: концевые скребки с хорошо оформленной ретушью выпуклой рабочей частью, имеются изделия укороченных пропорций и на длинных нижних фрагментах крупных пластин (обр. 1: 6 – 11, 13 – 15); резцы на углу сломанных пластин (обр. 2: 1, 2); сверла с острием, обработанным противолежащей ретушью (обр. 2: 3, 5); фрагменты пластины разных размеров с ретушью по боковым сторонам (обр. 2: 7, 10), среди изделий без дополнительной обработки: целая пластина (обр. 2: 11) и фрагменты пластин (обр. 1: 1, 2, 4, 5; обр. 2: 4, 6, 9), в их число включены экземпляры с нерегулярной ретушью утилизации (обр. 1: 12; обр. 2: 8), дополняют перечень незначительное число мелких отщепов (табл. 1).

Перечисленные предметы были подвергнуты трасологическому анализу с помощью бинокуляра МБС-2 и металлографического микроскопа „Olympus“. Исследования показали, что все орудия изготовлены из пластин, в том числе без вторичной обработки. Большинство из них несет хорошо различимые следы использования, позволившие установить их функции. Некоторые изделия не употреблялись в работе, в их числе имеются и типологически выраженные. Функции нескольких орудий со слабовыраженными следами использования установить не удалось, отщепы, имевшие тонкие ломкие края, в работе не применялись.

К земледельческим инструментам относятся вкладыши серпов карановского типа в разной степени использования — с незначительными следами утилизации и с полностью затупленными лезвиями, нередко переоформленными в орудия другой функции. Основными заготовками для вкладышей служили средние части пластин без обработки ретушью (обр. 1: 2; обр. 3: 1), но несколько инструментов этой функции были изготовлены на типологически выраженных концевых скребках как утилизированных, так и без следов сработанности (обр. 1: 8, 10). Одно из орудий использовалось вторично, при этом рабочая часть серпа с помощью ретуши была превращена в обушок орудия другой функции. Среди вкладышей серпов выделяются два, изготовленные на средних частях пластин из кремня черного и белесого цветов, с регулярной зубчатой ретушью вдоль боковой рабочей стороны. Причем характер заполировки и расположение линейных следов свидетельствуют об их использовании не в наборном зубчатом лезвии серпа карановского типа, а в орудии с изогнутой рукоятью, но с прямой постановкой вкладышей друг за другом (обр. 1: 3).

К кожеобрабатывающим орудиям относятся концевые скребки, скребки–струги, проколки. Рабочие лезвия большинства скребков несут следы интенсивной сработанности (обр. 1: 11; обр. 3: 2). Заготовками нескольких концевых скребков послужили длинные отрезки нижних частей пластин, при этом некоторые из них не имеют следов утилизации, а другие использовались в работе незначительное время (обр. 1: 14, 15). Эти факты позволяют считать данную длину орудий первоначальной, которая в процессе использования уменьшалась, за счет подновления ретушью затупленной рабочей части. Укороченные скребки, как показывает анализ их обушковых частей, использовались в рукоятях (обр. 1: 6, 9). Для

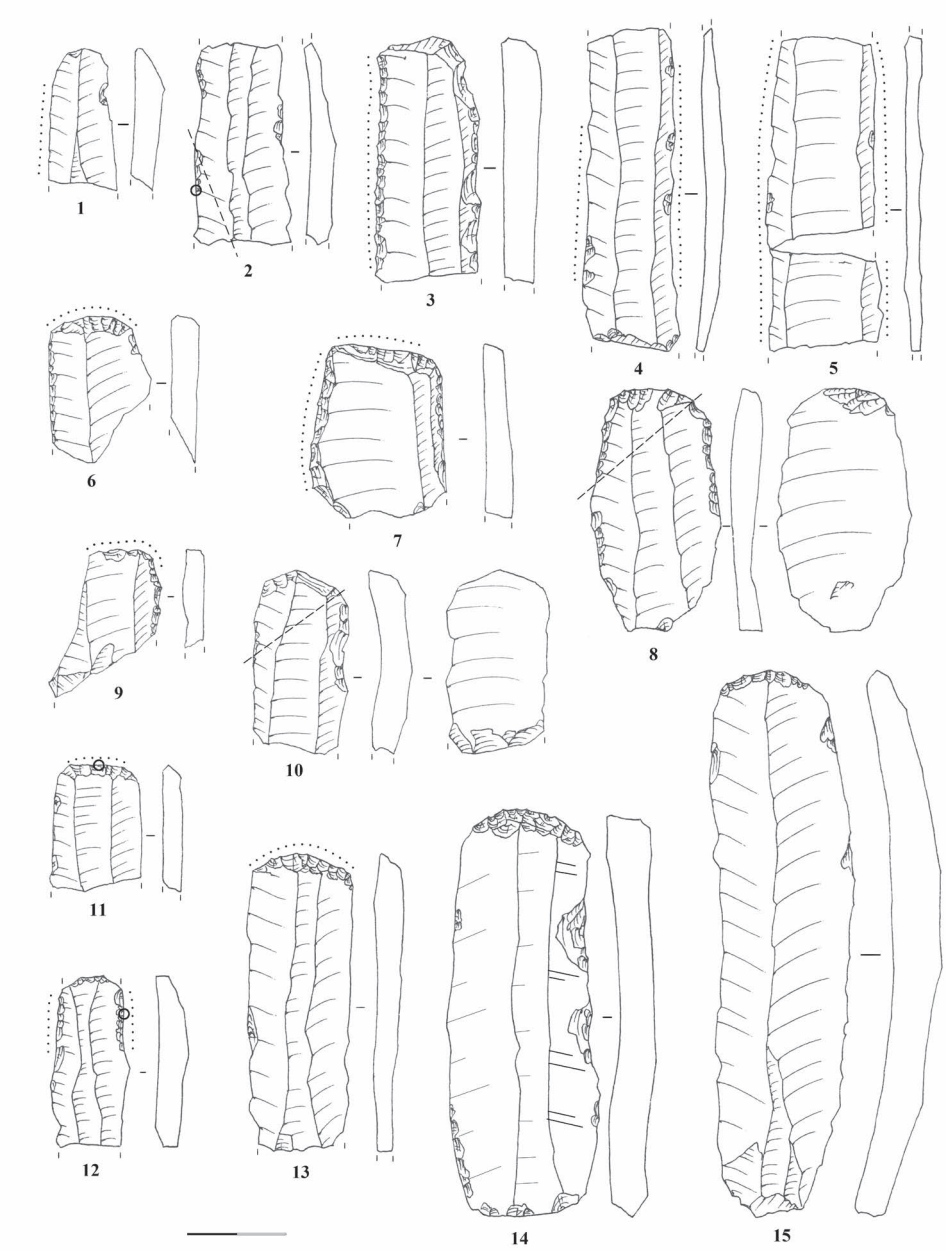

Обр. 1 Кремневые орудия труда телля Дядово: 1, 5. Ножи для мяса; 2, 3. Вкладыши серпов; 4. Пилка для дерева; 6, 9. Скребки для шкур; 7, 13. Скобели по дереву; 8, 10. Вкладыши серпов на концевых скребках без следов утилизации; 11. Скребок для шкур; 12. Строгальный нож по дереву; 14, 15. Концевые скребки без следов утилизации.

обработки шкур и кож применялись также скребки–струги (обр. 2: 9; обр. 4: 1; обр. 3: 5), кремневые вкладыши которых выделены из типологической группы средних частей пластин без вторичной обработки. Эти вкладыши, отличаются значительной степенью равномерной изношенности рабочей части, расположенной по одной или двум боковым сторонам пластины. Характер линейных признаков, их топография позволили реконструировать орудие, которое представляло собой изогнутую деревянную рукоять, в центр которой был вставлен фрагмент кремневой пластины. Обработка шкур производилась на деревянной основе. В ходе экспериментальных работ скребок–струг продемонстрировал высокую производительность и качественность обработки (обр. 4: 1).

Двумя проколками для шкур послужили верхние части пластин, имеющие естественно

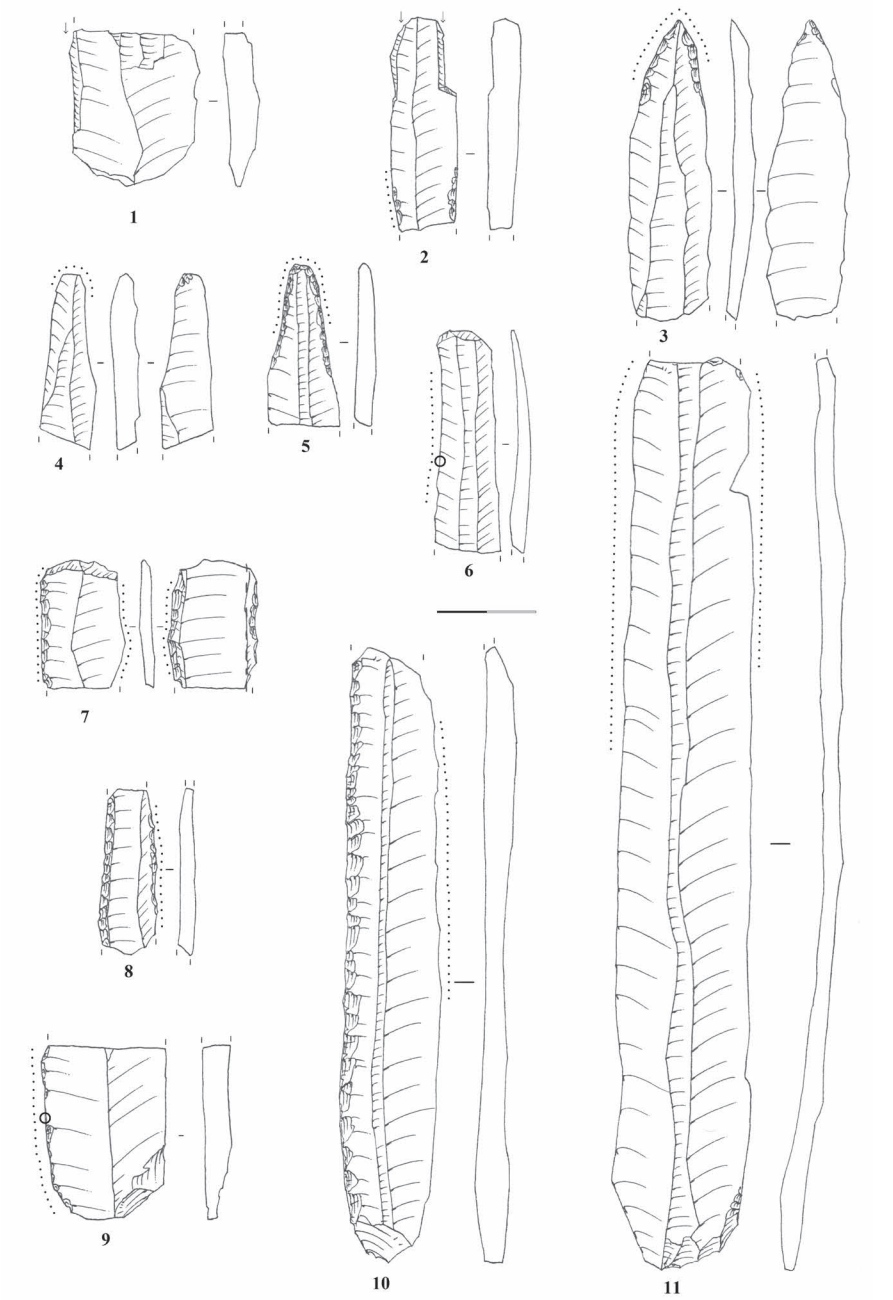

Обр. 2. Кремневые орудия труда телля Дядово: 1, 2. Резцы для рога и кости; 3. Сверло для дерева; 4. Проколка для шкуры; 5. Сверло для камня; 6. Нож для мяса; 7. Строгальный нож на вкладыше серпа для кости и рога; 8. Пилка для дерева на ноже по мясу; 9. Скребок-струг для шкур; 10. Орудие с неопределимой функцией; 11. Нож по мясу.

заостренный конец. В ходе использования на их остриях, кроме слабо очерченных линейных признаков, следов залощенности, образовалась мелкая ретушь утилизации (обр. 2: 4).

Несколько отрезков пластин без вторичной обработки боковых сторон применялись как ножи для резания мяса (обр. 1: 1, 5; обр. 2: 6; обр. 3: 4). Обращает на себя внимание использование в этой функции крупной правильной пластины с незначительно усеченным верхним концом. Отсутствие следов утилизации в нижней части пластины позволяет считать, что орудие имело рукоять или обмотку (обр. 2: 11).

В группу инструментов работы по дереву входят пилки, скобели и строгальные ножи, сверло. Пилки, изготовленные из отрезков средних частей пластин, имеют на боковых рабочих лезвиях характерные для этой функции

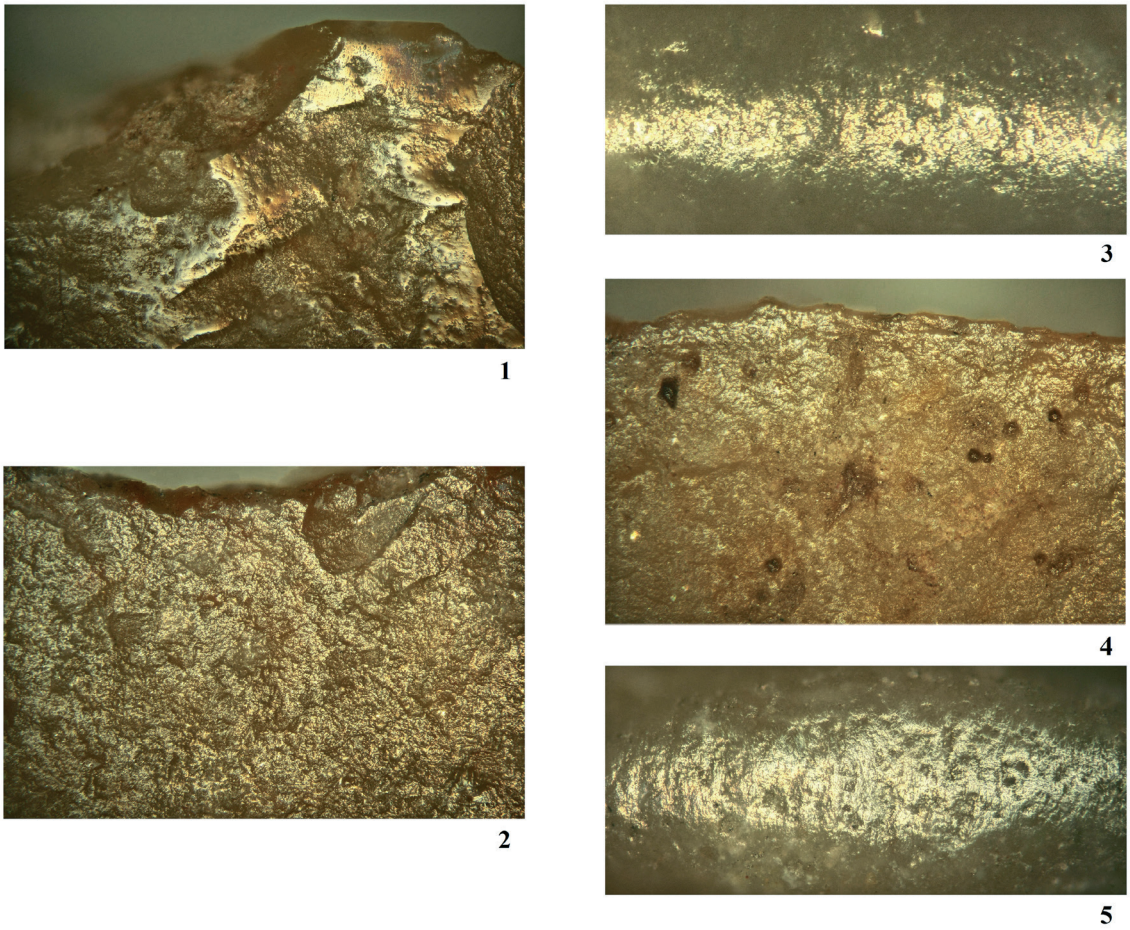

Обр. 3. Микрофото (х 200) следов утилизации: 1. Вкладыш серпа; 2. Скребок для шкур; 3. Строгальный нож для дерева; 4. Нож для мяса; 5. Скребок-струг для шкур.

мелкозубчатую макродеформацию, приобретенную в ходе использования, линейные признаки, направленные вдоль или под небольшим углом к кромке, где фиксируется узкая прерывистая полоса заполированности (обр. 1: 4). Большинство скобелей, отличаются интенсивной сработанностью рабочих лезвий, причем макродеформация образует выемчатость рабочих частей. Необходимо отметить использование в этой функции не только средних частей пластин, но и двух типологически выраженных скребков (обр. 1: 7, 13). Число строгальных ножей на фрагментах пластин незначительно, отдельные экземпляры с ретушью утилизации имеют хорошо выраженный износ (обр. 1: 12; обр. 3: 3). Рабочее острие сверла несет слабые следы использования (обр. 2: 3).

В костеобработке применялись пилки, резцы, строгальные ножи. Рабочие части пилок, служивших для обработки этого сырья, отличаются характерной крупнозубчатой не регулярной выкрошенностью, с линейными признаками и пятнистой заполированностью на сохранившихся только участках рабочей кромки; два резца на углу сломанных пластин, имеют хорошо выраженный износ (обр. 2: 1, 2). Строгальные ножи немногочисленны, заготовкой для одного из них послужил фрагмент пластины, использовавшийся ранее в качестве вкладыша серпа (обр. 2: 7). Следы обработки этими инструментами (длинные плоские фасетки срезов) хорошо видны на поверхности многих костяных и роговых предметах, обнаруженных в позднеэнеолитических слоях тельля Дядово.

Из камнеобрабатывающих орудий в коллекции обнаружено только сверло (обр. 2: 5). Границы фасеток ретуши, образующих его острие, конец которого обломан, интенсивно снивелированы, кромки боковых сторон

острия округлы, на них хорошо различимы дугообразные параллельные друг другу линейные следы, идущие поперек длинной оси сверла. Характер и топография следов указывает на вращательное движение, а симметричность расположения по обеим боковым сторонам острия позволяет предполагать, что это орудие использовалось в лучковом или станковом приспособлении.

Кроме инструментов с одним рабочим лезвием в коллекции есть орудия однофункциональные, но с несколькими рабочими лезвиями по обеим боковым сторонам фрагмента пластины и многофункциональные, которые принято называть комбинированными. Среди первых представлены вкладыши серпов карановского типа с несколькими лезвиями, ножи для мяса с двумя лезвиями (обр. 1: 5; обр. 3: 1), среди вторых — вкладыш серпа/строгальный нож для кости и рога (обр. 2: 7); вкладыш серпа/скребок–струг для шкур; нож для мяса/пилка для дерева (обр. 2: 8); нож для мяса/скобель для дерева. Функции нескольких орудий с незначительным износом рабочих частей не удалось идентифицировать, в их числе крупная пластина с ретушью по одной боковой стороне (обр. 2: 10), ряд изделий не имели следов утилизации. Производственный инвентарь Дядово имеет прямые аналогии по сорту кремневого

1

2

3

Обр. 4. Экспериментальные работы: 1. Работа скребком–стругом для шкур (экспериментатор Н. Н. Скакун); 2, 3. Эксперимент по расщеплению нуклеуса для получения суперпластины (экспериментатор J. Heredia).

Табл. 1. Типологическая классификация производственного инвентаря из позднеэнеолитических слоев телля Дядово.

класс	тип	подтип	названия классов, групп, типов	количество	% от общего кол-ва	% от класса
А			орудия	35	29.2	
	I		концевые скребки на пластинах	15	12.5	42.9
	II		сверла на пластинах	5	4.2	14.3
	III		резцы на пластинах	4	3.3	11.4
	IV		пластины с ретушью	11	9.2	31.4
Б			изделия без ретуши	85	70.8	
		а	пластины	80	66.7	94.1
		б	отщепы	5	4.2	5.9
		итого		120	100	

Табл. 2. Функциональная классификация орудий труда из позднеэнеолитических слоев телля Дядово (при подсчете учитывалось количество рабочих лезвий).

класс	тип	названия групп и типов	количество	% от общего кол-ва	% от класса
I		земледельческие	25	17.7	
	1	вкладыши серпов	25	17.7	100
II		орудия для разделки мяса	17	12.1	
	1	ножи	17	12.1	100
III		кожеобрабатывающие	25	17.7	
	1	скребки	12	8.5	48
	2	скребки-струги	11	7.8	44
	3	проколки	2	1.4	8
IV		деревообрабатывающие	35	24.8	
	1	пилки	10	7.1	28.6
	2	скобели	12	8.5	34.3
	3	строгальные ножи	10	7.1	28.6
	4	сверла	3	2.1	8.6
V		костеобрабатывающие	27	19.1	
	1	пилки	9	6.4	33.3
	2	скобели	6	4.3	22.2
	3	строгальные ножи	8	5.7	29.6
	4	резцы	4	2.8	14.8
VI		камнеобрабатывающие	1	0.7	
	1	сверла	1	0.7	100
VII		изделия с неопределимой функцией	3	2.1	100
VIII		изделия без следов использования	8	5.7	100
		итого	141	100	

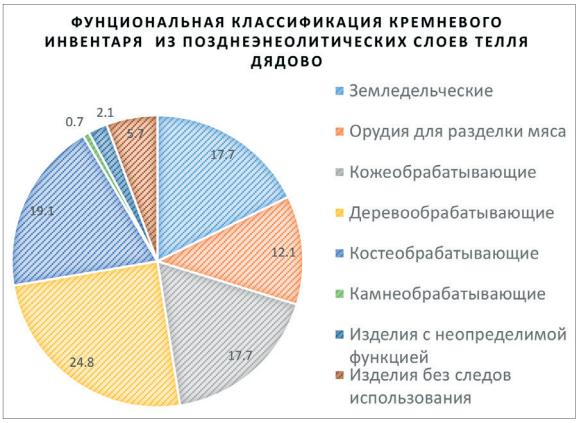

Диаграмма 1. Функциональная классификация орудий труда из позднеэнеолитических слоев телля Дядово.

сырья и технико-морфологическим характеристикам с материалами соответствующих горизонтов других поселений Болгарии: Долнослав, Винница, Руссе, Голямо Делчиво, Дуранкулак, энеолитических горизонтов Юнаците (Скакун 2006). Общими являются основной тип заготовок — фрагменты правильных пластин, большинство типологически выраженных орудий, таких как концевые скребки, причем отмечено полное тождество между малоиспользованными, не деформированными скребками как по типу заготовки (нижняя часть пластин), так и по её размерам, аналогичны резцы на углу сломанных пластин, сверла с треугольным острием. Отметим, что в инвентаре Дядово не обнаружены проколки на коротких сечениях пластин, стержневидные станковые сверла, известные в памятниках Причерноморской зоны, а пластины с зубчатой ретушью, найденные в Дядово более характерны для памятников эпохи ранней бронзы (Скакун 2006, Gurova 2020). В энеолитических материалах Дуранкулака найдено только одно изделие с ретушью этого типа (Скакун 2006). Единообразие заготовок и основных типов орудий, а также полное отсутствие добруджских нуклеусов и отходов кремнеобрабатывающего производства указывают на привозной характер кремневого инвентаря Дядова, который, как и инвентарь перечисленных выше памятников представлял собой импорт кремнеобрабатывающего производства из мастерских Лудогории. Эти наблюдения свидетельствуют о том, что на поселениях, отдаленные от месторождений добруджского кремня, поступало не сырье, а готовые изделия в виде пластин и их фрагментов (Скакун 2006). Их стандартность обусловила ярко выраженную серийность орудий, среди которых процент случайных или переходных форм незначителен. Неоспоримым доказательством поставок добруджских заготовок и самих орудий труда, этих важнейших составляющих энеолитического хозяйства, из единых производственных центров северо-восточной части Болгарии являются следующие факты: единство сорта кремневого сырья, единство технологии расщепления кремня и как следствие этого единообразие типов заготовок и большинства типов основных орудий труда. Основными приемами расщепления являлась отжимная техника, причем наиболее правильные крупные длинные пластины могли быть получены с помощью рычагового приспособления (Pelegrin 2002) (обр. 4: 2, 3). Широкое распространение продукции из мастерских Лудогории говорит о высоком уровне организации кремнеобрабатывающего производства, а её высокое качество свидетельствуют о профессионализме мастеров–изготовителей.

Результаты трасологических исследований кремневого инвентаря из телля Дядово, несмотря на его относительно небольшое количество, демонстрируют разнообразный набор высокопроизводительных инструментов, занятых в различных отраслях хозяйства: земледелии, обработке мяса, шкур, кож, дерева, кости, рога, камня (табл. 2; диаграмма 1), причем значительно число этих разнофункциональных орудий было определено среди пластин без вторичной обработки.

Таким образом, всесторонние исследования производственного инвентаря поселения Дядово демонстрируют его типологическое тождество с комплексами многих одновременных объектов Болгарии, а перечень функциональных типов орудий свидетельствует о функционировании в его хозяйстве полного набора производств, необходимых для жизнеобеспечения населения посёлка[1].

[1] Скакун Н. Н., Терехина В. В.: Исследование выполнено в рамках госзадания ИИМК РАН, № 0184-2019-0008 „Производство и использование орудий труда в палеолите, неолите и эпохе бронзы (технологическое, трасологическое и экспериментальное изучение археологических материалов)“.

ЛИТЕРАТУРА:

Бояджиев, Скакун, Чернаков, Терехина, Гацов, Недельчева 2020: Я. Бояджиев, Н. Скакун, Я. Чернаков, В. Терехина, И. Гацов, П. Недельчева. Нови данни относно праисторическата кремъчна работилница при с. Каменово, СИ България. – Известия на националния исторически музей, XXXII, 2020, 46 – 57.

Гюрова 2001: М. Гюрова. Функционален анализ на кремъчен ансамбъл от селищна могила Капитан Димитриево. – Археология, 3 – 4, 2001, 38 – 47.

Кънчев 1978: К. Кънчев. Проучването на флинтовия материал от археологически разкопки, проблеми и задачи. – В: Интердисциплинарни изследвания, II, 1978, 81 – 89.

Кънчев 1985: К. Кънчев. Кремъчните скали в България и употребата им. Архив АИМ БАН. София, 1985.

Кънчев 1988: К. Кънчев. Кремъчни скали в Североизточна България и тяхната експлоатация през неолита и енеолита. – В: Юбилейна научна сесия по случай 25 г. ВТУ „Кирил и Методий" – III. В. Търново, 1988.

Кънчев, Начев, Ковнурко 1981: К. С. Кънчев, Ив. Начев, Г. М. Ковнурко. Кремъчните скали в България и тяхната експлоатация. – Интердисциплинарни изследвания, VII – VIII, 1981, 41 – 59.

Матева 2009: Б. Матева. К вопросу об организации первичной обработки кремня в эпоху энеолита (геологические данные и этнографические параллели). – В: С. А. Васильев, Л. В. Кулаковская (ред.). С. Н. Бибиков и первобытная археология. СПб., 2009, 350 – 355.

Начев 2009: Ч. Начев. Основните типове флинт в България като суровини за направа на артефакти. – Интердисциплинарни изследвания, XX – XXI, 2009, 7 – 21.

Скакун 1981: Н. Н. Скакун. Эксперименты в экспедиции „Добруджа-79". Интердисциплинарни изследвания, VII – VIII, 1981, 5 – 64.

Скакун 1981а: Н. Н. Скакун. Что такое трасология в археологии. – Интердисциплинарни изследвания, VII – VIII, 1981, 33 – 40.

Скакун 1982: Н. Н. Скакун. Прогрессивные явления в экономике раннеземледельческих культур Болгарии. – В: Б. Н. Аракелян, В. М. Массон, Э. В. Ханзадян (ред.). Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1982, 94 – 96.

Скакун 1984: Н. Н. Скакун. Кремнеобрабатывающее производство в эпоху палеометалла в Болгарии. – In: K. S. Kunchev, I. K. Nachev, N. T. Tcholakov (eds.). IIIrd Seminar on petroarchaeology. Plovdiv, 1984, 83 – 93.

Скакун 1985: Н. М. Скакун. Нові дані про розвиток в епоху енеоліту на території Болгарії. – Археологія, 52, 1985, 33 – 41.

Скакун 1987: Н. Н. Скакун. Опыт реконструкции хозяйства древнеземледельческих обществ эпохи энеолита причерноморского района северо-восточной Болгарии: В свете экспериментально-трасологических данных: диссертация ... кандидата исторических наук. Ленинград, 1987.

Скакун 1993: Н. Н. Скакун. Развитие производства в эпоху палеометалла в Болгарии. – In: Pulpudeva, 6, 1993, 152 – 164.

Скакун 1996: Н. Н. Скакун. К вопросу о кремнеобрабатывающем производстве эпохи энеолита в Юго-Восточной Европе (по материалам Болгарии). – Археологія, 3, 1996, 124 – 128.

Скакун 1999: Н. Н. Скакун. Прогресс техники в эпоху энеолита на юго-востоке Европы: (По материалам земледельческих культур Болгарии). – Археологические вести, 6, 1999, 287 – 307.

Скакун 2001: Н. Н. Скакун. Археологические вкладыши молотильной доски, эксперименты и этнографические параллели. – Археологические вести, 8, 2001, 106 – 119.

Скакун 2004: Н. Н. Скакун. Предварительные результаты изучения материалов трипольского поселения Бодаки (кремнеобрабатывающие комплексы). – В: Коробкова, Г. Ф. (ред.). Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии. СПб., 2004, 57 – 79.

Скакун 2006: Н. Н. Скакун. Орудия труда и хозяйство древнеземледельческих племен Юго-восточной Европы в эпоху энеолита (по материалам культуры Варна*).* Труды ИИМК РАН, XXI. СПб., 2006.

Шкорпил К., Шкорпил 1892: К. Шкорпил, Шкорпил В. Х. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – Сборник народни умотворения, наука и книжнина. София, 1892, 1 – 46.

Bonsall, Gurova, Hayward, Nachev, Pearce 2010: C. Bonsall, M. Gurova, C. Hayward, Ch. Nachev, N. J. G. Pearce. Characterization of "Balkan flint" artefacts from Bulgaria and the Iron Gates using LA-ICP-MS and EPMA. – Интердисциплинарни изследвания, XXII – XXIII, 2010, 9 – 18.

Comşa 1976: E. Comşa. Les Matierres premieres en usage chez les hommes Neolithiques de l'actual territoire Roumain. – Acta Archaelogica Carpathica, XVI, 1976, 239 – 249.

Gurova, Nachev 2008: M. Gurova, Ch. Nachev. Formal Early Neolithic Flint Toolkits: Archaeological and Sedimentological Aspects. – In: R. I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova (eds.). Geoarchaeology and Archaeomineralogy. Proceedings of the International Conference. Sofia, 2008, 29 – 35.

Gurova 2010: M. Gurova. Connotations fonctionnelles des grandes lames chalcolithiques: Exemple de la Bulgarie. – Archaeologia Bulgarica, XIV, 2, 2010, 1 – 10.

Gurova 2011: M. Gurova. A Late Chalcolithic flint assemblage from the site of Kosharna, Russe district. – In: S. Mills, P. Mirea (eds.). The Lower Danube in Prehistory: Landscape Changes and Human-Environment Interactions. Proceedings of the International Conference Alexandria. Bucureşti, 2011, 179 – 197.

Gurova 2011a: M. Gurova. Chalcolithic Flint Assemblages: Trajectory to Regional Diversity/Similarity. – В: Я. Бояджиев, С. Терзийска-Игнатова (ред.). Златно пето хилядолетие. Тракия и съседните райони през каменно-медната епоха. Доклади от международния симпозиум в Пазарджик, Юндола, 2011, 275 – 284.

Gurova 2013: M. Gurova. Tribulum inserts in ethnographic and archaeological perspective: case studies from Bulgaria and Israel. – Lithic Technology, 38.3, 2013, 179 – 201.

Gurova 2020: M. Gurova Bronze Age flint denticulates: A

Bulgarian case study in transregional perspective. – In: F. Manclossi, L. Marchand, S. Boutoille. Cousseran-Néré Session (eds.). Stone in Metal Ages, XXXIV-6 UISPP proceedings series, 6, 2020, 17 – 41.

Gurova, Andreeva, Stefanova, Stefanov, Kočić, Borić 2016: M. Gurova, P. Andreeva, E. Stefanova, Y. Stefanov, M. Kočić, D. Borić. Flint raw material transfers in the prehistoric Lower Danube Basin: An integrated analytical approach. – Journal of Archaeological Science: Reports, 5, 2016, 422 – 441.

Gurova, Chabot, Chohadzhiev 2016a: M. Gurova, J. Chabot, J. Chohadzhiev. Chalcolithic superblades from Bulgaria: a case study of a recently found hoard from Sushina. – Bulgarian e-journal of Archaeology, 6.2, 2016, 165 – 190, https://be-ja.org

Kunchev 1978: K. Kunchev. Microwear studies of weapons and tools from the Chalcolithic necropolis at the city of Varna. – Studia Praeahistorica, I-II, 1978, 46 – 50.

Manolakakis 2011: L. Manolakakis. A flint deposit, a tell and a shaft: a lithic production complex at Ravno 3-Kamenovo? (Early Chalcolithic, North-East Bulgaria). – Studia Praeahistorica, 14, 2011, 225 – 244.

Mateva 2008: B. Mateva. Eneolithic flint workshop-settlements in Northeastern Bulgaria. – In: L. Longo, N. Skakun (eds.). "Prehistoric Technology" 40 years later: Functional Studies and the Russian Legacy. BAR International Series 1783. Oxford, 2008, 451 – 452.

Mateva 2011: B. Mateva. Exploiting of flint deposits in Northeastern Bulgaria in the Chalcolithic. – In: S. Mills, P. Mirea (eds.). The Lower Danube in Prehistory: Landscape Changes and Human-Environment Interactions. Proceedings of the International Conference Alexandria. Bucureşti, 2011, 173 – 179.

Mateva 2012: B. Mateva. L'extraction de silex dans La Bulgarie De nord-est a l'epoque Chalcolithique. – In: Actes de la table ronde "Des grandes lames en silex dans toute l'Europe", Tours (Indre et-Loire, France) su la dir. J.-C. Marquet et Christian Verjux, ARCHEA/FERACF, 2012, 85 – 90.

Mateva 2014: B. Mateva. Flint tools processing and use in north-eastern Bulgaria at the end of Late Neolithic. – In: Abstracts of XVII world UISPP Congress. Burgos, 2014, 426.

Nachev, Kunchev 1984: I. Nachev, K. Kunchev. Aptian and Cvaternery flint in East Bulgaria. – In: K. Kunchev, I. Nachev, N. Tcholakov (eds.). IIIrd Seminar on petroarchaeology. Plovdiv, 1984, 62 – 65.

Nachev 2009: Ch. Nachev. Flint raw materials in Bulgaria. – In: I. Gatsov, Ya. Boyadzhiev (eds.). Early Neolithic Sites on the Territory of Bulgaria. BAR International Series, 2048. (The First Neolithic Sites in Central/South-East European Transect 1). Oxford, 2009, 58 – 59.

Pelegrin 2006: J. Pelegrin. Long blade technology in the Old World: an experimental approach and some archaeological results. – In: J. Appel and K. Knutsson (eds.). Skilled production and Social reproduction. Aspects of Traditional Stone-Tool Technology. SAU-Uppsala University. Uppsala, 2006, 37 – 68.

Skakun 1992: N. Skakun. Evolution des techniques agricoles en Bulgarie chalcolithique (d'apres les analyses traceologiques). – In: Prehistoire de l'agriculture: Nouvelles approches experimentales et ethnographiques. Monogr. du CRA 6. Paris, 1992, 289 – 303.

Skakun 1993: N. Skakun. Agricultural implements in the Neolithic and Eneolithic cultures of Bulgaria. – In: ERAUL, 50, 1993, 361 – 368.

Skakun 2004: N. Skakun. New data concerning the production development during the Eneolithic period (Analysis of the artefacts from Bulgaria). – Internationale Archälogie. Studia honoraria, 21, 2004, 67 – 83.

Skakun 2008: N. Skakun. Comprehensive analysis of prehistoric tools and its relevance for paleo-economic reconstructions. – In: L. Longo, N. Skakun (eds.). "Prehistoric Technology" 40 years later: Functional Studies and the Russian Legacy. BAR International Series, 1783. Oxford, 2008, 9 – 21.

RESULTS OF A COMPREHENSIVE STUDY OF PRODUCTION EQUIPMENT FROM THE LATE CHALCOLITHIC CONSTRUCTION LEVELS OF TELL DYADOVO

Natalia SKAKUN, Vera TEREHINA

(Summary)

The article is aimed at presenting the technical, morphological, experimental and traceological studies on the flint implements yielded by the Late Chalcolithic layers of Tell Dyadovo. The results show that the main part of the tool assemblage was made from Dobrogean flint, and typologically and functionally the set of tools is similar to artefacts found at other contemporary sites in Bulgaria. The absence of cores, flint processing waste, and the same type of many tools indicate that the most of tools were produced in workshops on the present-day Ludogorie territory, where the Dobrogean flint was mined and processed. This information confirms once again the conclusions made earlier about the high technical and organizational level of the flint-processing industry, the existence of specialized settlements such as workshops, centrally supplying the necessary production equipment to numerous sites of this period.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

ИНОВАЦИИТЕ И ПРОГРЕСЪТ В СТОПАНСКИЯ ЖИВОТ НА СЕЛИЩАТА ОТ РАННОМЕТАЛНИТЕ ЕПОХИ В ДЯДОВО, ОБЩИНА НОВА ЗАГОРА

Кънчо КЪНЧЕВ

Комплексните проучвания на оръдийния комплекс от средната бронзова епоха (СБЕ), ранната бронзова епоха (РБЕ) и от халколитните наслоявания в стратиграфския изкоп на селищна могила Дядово, община Нова Загора, предоставиха обилна информация, конкретни данни и точни и различни измерения за иновациите, технологическия и социалния прогрес, както и за динамиката на общественото развитие в Тракия и Югоизточна Европа. Въпросната колекция има и други достойнства и предлага редица индикативни феномени от историческия процес през фиксираната хронологическа продължителност. Тя е придобита от многослойни наслоявания (по пет строителни хоризонта от СБЕ и РБЕ), проучени от българо-холандската и българо-японската експедиции в периода 1978 – 2005 г. на максимално широка площ на една от най-големите селищни могили. Актуалността от настоящата разработка произтича от липсата на конкретика по темата, където досега се оперираше само с догадки. С тези няколко мисли считаме, че сме изяснили алгоритъма на занятието. А сега да се обърнем към структурата и съдържанието на извадката, върху която е изградено изследването. То се състои от 2971 артефакти, представени от 47 вида оръдия, произведени от пет субстанции през споменатите три епохи. Конкретната информация е представена в таблица 1.

Новото при тези данни е използването на глината като субстанция за изработването на оръдия на труда. Доскоро керамичните артефакти не се считаха за оръдия на труда, тъй като не беше известен нито един от тях, който да е участвал пряко в трудовата дейност. Те

Таблица 1

Субстанции	**СБЕ**		**РБЕ**		**Изкопи**		**Халколит**		**Общо**	**%**
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%		
1. Камък	71	10,46	66	6,77	97	9,53	32	10,67	266	8,95
2. Кремък	277	40,79	605	62,11	364	35,75	190	63,33	1436	48,33
3. Кост/рог			7	0,72	2	0,23	2	0,67	11	00,37
4. Глина	324	47,71	286	29,36	551	54,19	76	25,33	1237	41,63
5. Метал	7	1,03	10	1,26	4	0,39			21	0,71
Общо	679	100,00	974	100,00	1018	100,00	300	100,00	2971	100,00

се възприемаха само като добавъчна инертна маса (прешлени за вретено и пресук), при бързооборотните съоръжения и като тежести за стан и рибарска мрежа. По-рядко се срещат модели (имитации) на каменни брадви и дървени колелета на различни транспортни средства. Последните са теглени предимно от конски впряг. Колелетата като части на различни по вид транспортни средства са много значима иновация. Те предизвикаха сериозен научен интерес от учени като Г. Чайлд и И. Бона, а у нас от П. Детев и В. Миков в средата на миналия век (Childe 1951, 177 – 194; Bona 1960, 83 – 111; Детев 1954, 151, фиг. 74; Миков 1939, 224, фиг. 268). Всъщност въпросните колела са 10 на брой, не са украсени, имат различни профили и сечения и произхождат от изкопите.

Експериментално-трасологическите проучвания от края на миналия век доказаха, че дебелите фрагменти от стени на керамични съдове са ефикасни стъргалки при обработката на кожи (Семенов и др. 1983, 183, 187). Оказа се, че сред керамичните фрагменти от разглежданите епохи в Дядово произхождат в обилно количество едри фрагменти с изтрити и заоблени странични ръбове. Тази износеност според трасологическите изследвания е придобита в процеса на продължителна употреба за обработка на кожи. След тези открития глинените артефакти в проучваната колекция са обособени в самостоятелна група. По количество те се оказаха на втора позиция с 41,63% след кремъчния инвентар. Фрагментите от съдове с изтрити и заоблени странични ръбове са 77% от керамичните артефакти. Тези неподозирани досега данни представят керамичното производство и кожообработването като основни и стратегически отрасли в стопанския живот на населението в разглеждания регион в посочения хронологически отрязък. А сега да проследим развитието на този бранш през фиксирания период. Глинените оръдия през халколита са 25,33% от целия работен инвентар. След това е постигнато постоянно и постепенно разширение на тези изделия, за да се стигне до 47,71% през СБЕ. Налице е увеличение на керамичното производство с 22,38% през това време. Този икономически растеж е впечатляващ. Към тази тема ще се върнем по-късно. Както вече отбелязахме, друга важна техническа придобивка са транспортните средства на различни по вид колела, които отдавна занимават учените. За последните съдим по глинените им модели. От наслояванията на бронзовата епоха в Дядово произхождат 10 броя такива миниатюрни модели. Те имат различни форми и конструкции, на тях тук не се спираме.

От таблица 1 се вижда, че флинтовият инвентар е доминиращият. Макар и да е в затихваща позиция, той е все още водещ в стопанския живот. Кулминацията в развитието му е през халколита, когато кремъчният инвентар достига до 63,33% от целия оръдиен комплекс. След този производствен оптимум, белязан с широки над 2 см, дълги до и над 20 см и прави кремъчни пластини със специално предназначение, следва бавен и постепенен спад в отрасъла, за да се стигне до 40,79% през СБЕ (Манолакакис 2002, 5 и сл.). Очевидно е, че флинтовият инструментариум е редуциран с 22,54%. Тези диагностични данни разкриват конкурентна среда и по-точно темповете/динамиката на технологическото развитие, с които металните сечива навлизат в материалното производство и изместват кремъчните през ранометалните епохи. С тези констатации далеч не се изчерпват промените в изработката на кремъчния инвентар. Трансформацията тук е драстична и многостранна. Кремъчният инструментариум продължава да има пластинчат характер, но големите прави пластини (с ширина над 2 см и дължина над 20 см) изчезват. Размерите на въпросните полуфабрикати са рязко редуцирани. Цели екземпляри почти не се срещат и не се употребяват при направата на оръдия на труда. Процентните съотношения между правите (**П**) и извитите (**И**) образци е, както следва: **П : И = 58,25 : 42,32%.** Тези данни и по-точно отцепването на прави и дълги пластини означава: обработка на място, до кариерния източник (до шахтата), на влажна висококачествена (диагенетна) суровина; високо майсторство; широко занаятчийско производство в добре оборудвани работилници; използване на механизми и широк набор от подходящи чукалки в йерархически порядък по отношение на масата (теглото) им; отцепване на изделия по поръчка (Манолакакис 2002, 5 и сл.). Процентът на правите пластини през халколита е най-висок – 66,66%, когато кремъчната индустрия по нашите земи бележи своя апогей. През следващите епохи тази тенденция е низходяща. Предлага-

нето на прави и дълги пластини спада двойно, за да достигне до 28,57%. Засега, в отсъствие на седиментоложка характеристика, промяна в източника на флинтовата суровина не се забелязва през разглежданите раннометални епохи. Основание за това твърдение ни дават общата текстурна и морфоложка характеристика, както и обагреността на вносната суровина, която е идентична с аптския вариант на долнокредните силификации в Североизточна България с най-вероятна локализация Крива река, Шуменска област. Доминират (92,67%) пречупените екземпляри, като процентните съотношения между основните (**О**), средните (**С**) и върховите (**В**) фрагменти от пластини са, както следва: **О : С : В = 29,28 : 56,96 : 10,74%.** Очевидно е, че целите образци след отцепването им са натрошени на много фрагменти/сегменти, от които след старателна вторична обработка се създават сложносъставни оръдия със значими габарити и производствен потенциал. Тази технологична и високоефективна тенденция най-добре е изявена при сърповете, които са „карановски тип" (Коробкова 1987, 35, рис. 8; Korobkova, Filipov 1987). Те са направени от 4 – 6 броя добре назъбени пластини/сегменти с нащърбени тилни краища и според експериментално-трасологическите данни имат значителна производителност. Сложносъставни са били много оръдия като ножове, стъргалки, триони и други сечива. В подкрепа на това твърдение са данните от морфометриката. За тази цел проследяваме вариабилността на основните параметри на редица кремъчни оръдия, представени в таблица 2. Започваме с промените в усреднените стойности за теглото и дължините на сегментите/зъбците за сърпове. Вариабилността на въпросните усреднени стойности на тези параметри за теглото е, както следва: от 4,58 г през халколита спадат до 2,95 г през РБЕ и достигат до 2,32 г през СБЕ. Тук спадът на теглото е от 1,63 до 2,26 г. Дължините се скъсяват с 0,28 см – от 0,89 до 0,61 см. Тези разлики при страничните стъргалки са още по-значими в сравнение с общонеолитните им усреднени стойности. Така например през РБЕ при теглото те са 3,35 г, а при дължините – 1,35 см. Най-много, над 62% са пластините с дължина от 2,8 до 5 см. Накратко казано, морфометриката на разглеждания кремъчен комплекс ни разкри:

- стабилни параметри на кремъчния инвентар;
- показа пластинчато-сегментния му характер – пластините са над 92%.

Появата на разнообразен миниатюрен инструментариум, нужен при оборудването на занаятчийските работилници за производството на фини изделия с накитно и култово предназначение.

Тези поредни иновации, както вече отбелязахме, имат много положителни последствия, поради което кремъчните сечива продължават да се задържат в материалното производство. Трасологическите проучвания разкриха продължителна първична и вторична употреба на голяма част от оръдията, при която всеки остър и режещ ръб е използван най-рационално.

Таблица 2

Епохи	**Тегло (г)**	**Дължина (см)**	**Широчина (см)**	**Дебелина (см)**	**Профили**		**Фрагменти**	
					прави	**извити**	**средни**	**върхови**
СБЕ	12	6,1	2,4	0,8	1		1	
СБЕ	4	4,7	1,3	0,6	1			1
РБЕ	10	6,5	2,3	0,8	1		1	
Изкопи	3	6,6	2,5	0,9	1		1	
Изкопи	4	4,4	1,8	0,9		1	1	
Изкопи	3	4,4	1,8	0,9	1		1	
Изкопи	15	5,1	2,9	0,8	1		1	
Изкопи	15	5,1	2,9	0,8		1		1
Усреднени стойности	8,25	5,73	2,3	0,72	6	2	6	2

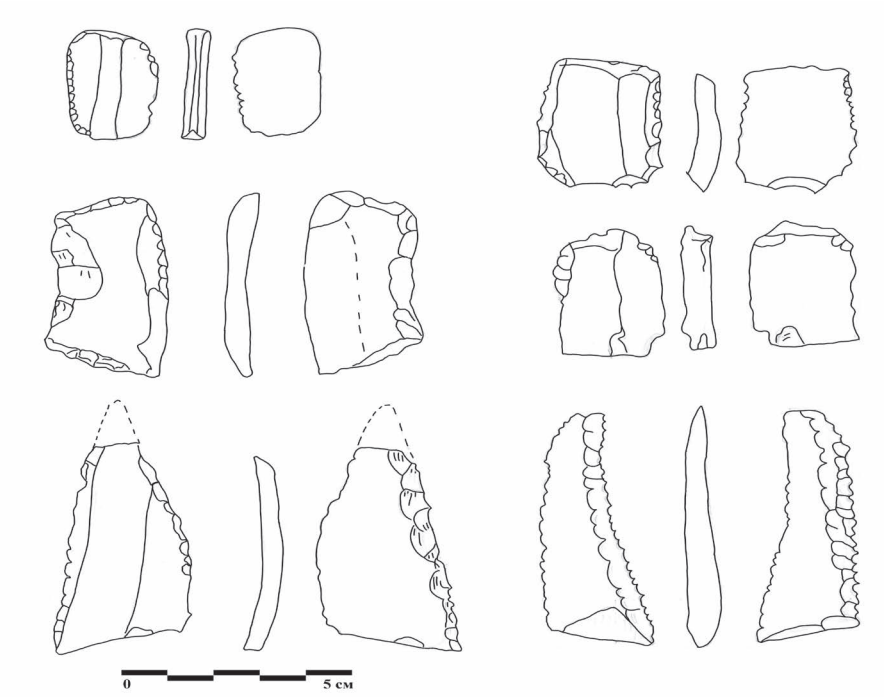

Обр. 1. 1-4. Сегменти за дикани.

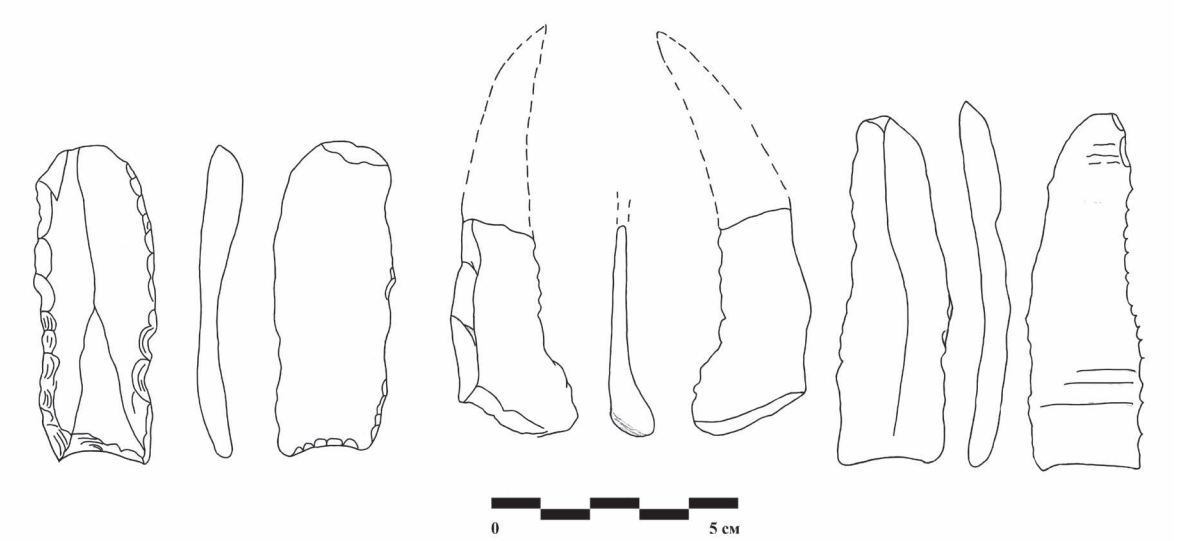

Обр. 2. 1-3. Коси за сено.

Вторичната обработка на кремъчните изделия е била редовна и задължителна практика. При нея ретуширането и пречупването са водещите вторични обработки, като зъбчатият ретуш е най-често прилаган. Той впечатлява и със своята висока техника на изпълнение. Назъбени са били най-често ножовете, сърповете, трионите/пилите и други оръдия със завишена производителност при употреба (обр. 1. 6).

Една от най-значимите иновации на кремъчното производство през разглеждания период е появата на косите (обр. 1. 5-6; обр. 2. 1-3). В процеса на трасологическите и морфометрическите проучвания бяха разкрити осем броя сегменти за коси, които са 0,56% от цялата кремъчна колекция от 1436 артефакта. По епохи се разпределят, както следва: СБЕ – 2, РБЕ – 1 изкопи – 5 броя. Косите представляват по-особен вид големи, широки и дебели пластини със заоблени и заострени върхове. Надлъжният им профил е сегмент (арковидно извит) – отрязък от кръг, заграден от дъга и хорда. Формите и на-

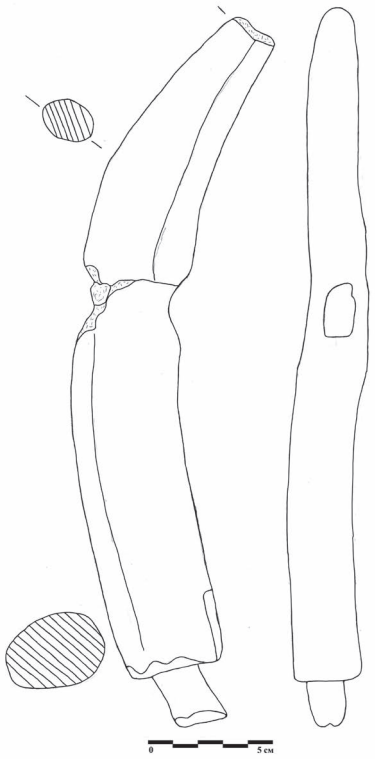

Обр. 3. Рало от рог с втулка.

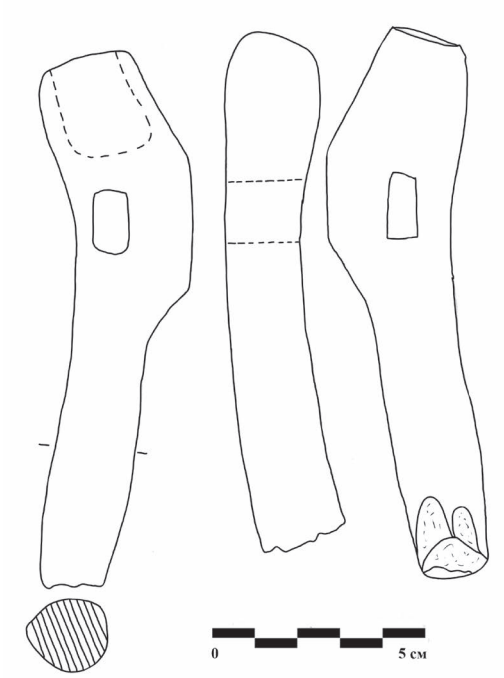

Обр. 4. Рало от еленов рог с хоризонтална и вертикална дупка (втулка).

дължните им профили са аналогични с тези при съвременните метални образци. Основите им са широки, а при някои екземпляри са конкавни. Предполага се, че в тези вдлъбнатини се е намирала дръжката (косилото). Срещат се назъбени екземпляри (обр. 2. 1-3). Разполагаме със следните метрични данни за отделните екземпляри:

Тези метрични данни на косите в сравнение със сърповите усреднени стойности са значително завишени. Морфологията им е в пълен унисон с функционалното предназначение. Косите показват значителна прилика с жътвения нож (оръдие от права дръжка с една голяма пластина), откъдето водят началото си (Семенов 1957, 1142, рис. 53).

Друга поредна иновация е откриването на сегменти за дикани. Досега такива сме разкрили в русенската селищна могила (халколит) и в наслояванията от бронзовата епоха на Небет тепе в Пловдив. Споменаваме за тези находки, тъй като ги считаме за едно от откритията ни през последните 20 години на миналия век. От Дядово произхождат общо четири **сегмента за дикани,** изработени от прави или леко извити средни фрагменти от широки и дебели пластини (обр. 1. 1-4). При някои от тях се забелязва странна техника на изработка, близка до тази, прилагана през Средновековието. За сегментите за диканя от Дядово предлагаме данни, представени в таблица 3.

Таблица 3

№	Епохи	Инв. №	Тегло (г)	Дължина (см)	Ширина (см)	Дебелина (см)
1.	СБЕ	35532	10	3,4	2,6	0,6
2.	РБЕ	5167	4	2,9	2,2	0,6
3.	Изкопи	2727	6	38	2,5	0,5
4.	Изкопи		13	4,9	2,6	0,7
Усреднени стойности			8,2	3,75	2,47	0,6

Почти всички сегменти за дикани имат излъсканост, лека извитост, нащърбени тилни ръбове, а понякога и следи от смола. Това са качества, които позволяват по-доброто закрепване в съответните жлебове на диканята. Блясъкът по излъсканите участъци на сегментите напомня този при зъбците за сърп, но няма тази сила.

Двете орни оръдия (ровещите части на дървени рала) от извити еленови рога са поредната иновация и ново попълнение на колекцията, с част от която се занимава Н. Скакун (Skakun 1992а, 289-303; 1992в, 200-202, fig. 21.1-21.3; 1993, 365, fig. 4A), (обр. 3). Те са пречупени на различни места в процеса на употреба. По-късият екземпляр се разкри в последните дни на теренната работа през 2006 г. при почистване профилите на стратиграфския изкоп. На тези рядко срещани емблематични оръдия се спираме поотделно. По-дългият образец е открит в предишните сезони в изкоп от РБЕ и е прекършен в областта на дупката. Той има следните метрични данни: тегло 188 г, дължина 29 см, ширина 4,4 см, дебелина 3 см, размери на правоъгълната дупка (направена под наклон от 7^0) – 1,2 х 2,2 см. Горният край, по-дебелият, завършва с втулка, която показва, че въпросното рало е имало сложна и интересна конструкция, осъществена чрез няколко сглобки. Долният, заостреният край на рога е със сиво-черен цвят, получен след термично третиране. Той е преломен чрез удар върху предварително изработено околоврътстно врязване (обр. 3). Трасологическите проучвания показаха, че въпросното оръдие е прониквало в почвата на дълбочина 15 – 16 см. Второто, по-късо и по-късно откритото рало, също така се отнася към РБЕ. Изработено е от извит еленов рог, удебелен при правоъгълното отвърстие. В горния, по-дебел край, в сърцевината на рога е издълбана вертикална кухина с трапецовидна форма (обр. 4). Размери: тегло – 152 г, дълж. 17,6 см, шир. 4,1, деб. 2,9 см, вертикалната (горната) дупка: 2,2 х 1,9 см; долната – 2,6 х 1,4 см. Наклон на дупката не е забелязан. Трасологически проучвания не бяха възможни по понятни причини. И двете оръдия са добър случай за векторни изчисления. Въпросните съоръжения ни подсказват, че са съществували различни по вид и конструкция дървени рала, чиито лемежи вероятно са били метални, а орното земеделие с животински впряг е било доминиращо. Впрегатни животни са били говедата, но не бива да изключваме участието и на коне в тази тъй важна земеделска и транспортна дейност. Очевидно е, че стигаме до разширените енергийни източници, които са важен показател и предпоставка на всяко развиващо се общество. По експериментално-трасологически данни се знае, че орното земеделие е 50 пъти по-производително от мотичната/ръчната обработка на почвата. Тази революционно висока производителност на труда е предизвикала съответните реакции (резонанс) в общественото съзнание. Обикновено това води към фетишизиране на процеса, възникване на съответните традиции, култови и обредни церемонии, каквито са достигналите до нас кукерски игри. Те представят по улиците в сатиричен план забавни сцени от миналото, свързани със земеделието – с ранната пролетна оран. За тази хилядолетна традиция вече стана дума другаде (Кънчев 2004, 42).

Най-малко иновации идват от затихващото производство на каменен инструментариум, което показва понижаване с 3,72% по времето от халколита до РБЕ. През СБЕ литоложката продукция постига почти двойно развитие, което се свързва с навлизането на камъка от производството на работен инвентар в строителството и архитектурата. През това време впечатлява отсъствието на плоски каменни брадви. Очевидно те са заместени с метални образци, за което говори намереният метален екземпляр. До нас са достигнали отделни части от провъртените каменни брадви-чукове, т. нар. „бойни брадви", както и глинените им модели (имитации). Безспорно е, че добре изработени и понякога украсени, бойните брадви, копия на металните образци, са били предимно оръжие и по изключение оръдия на труда. Очевидно е, че фетишизмът и символиката на тези сечива са претърпели развитие. При „бойните брадви" бие на очи друг факт. Става дума за стопроцентовата им натрошеност. Иначе казано, намерени са само фрагменти от различни по форма и големина провъртени брадви, които имитират металните образци. Цял екземпляр не е открит. Тези данни показват, че бойните брадви са били важно и често използвано оръжие, а междуплеменните конфликти са били чести явления в обществения живот, за което говорят и каменните фортификационни съоръжения.

Ниското, символично присъствие на остеологически инструментариум в проучваната оръдейна колекция е впечатляващо. То не показва забележим подем в посочения хронологически отрязък. Разгледаните рогови изделия са единствената иновация от това производство на оръдия.

Бие на очи слабото присъствие на метални артефакти, макар че общото им количество от 0,23% през РБЕ скача до 1,04% през СБЕ. По този повод уместно е да напомним за нестихващата и до днес ревнивост към металните изделия.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От изложеното по-горе могат да се направят редица изводи. Ние се спираме само на поважните от тях.

Почти всички кремъчни оръдия са сложносъставни, т.е. съставени от редица добре подготвени (ретуширани) и здраво закрепени сегменти в съответните дървени дръжки. Те са с широки производствени възможности. Всъщност това са механични конфигурации като перфорационния стан, т. нар. „стругове", механизми за отцепване на пластини чрез натиск, дикани, коси и рала. Това са нови технически съоръжения с висок производствен капацитет, който многократно повишава по количество брутния производствен продукт и най-вече продоволствения ресурс. Впечатлява присъствието на микрооръдия, използвани при занаятчийското производство на дребни изящни изделия с накитно и битово-култово предназначение. Металният инструментариум все по-широко навлиза в материалното производство, като измества каменните и костно-роговите сечива. Такава широка производствена база е присъща на големите селища, възникнали в зората на урбанистиката и цивилизацията.

Символичното присъствие на каменния и костно-роговия инвентар бележи край на каменната индустрия и епоха.

Изненадваща е високата наситеност с керамични артефакти, които са най-ранните оръдия от първата неорганична изкуствена материя – керамиката. Този факт бележи ново разширение на суровинната база през бронзовата епоха.

Разглежданият работен инвентар е със стабилизирани параметри и със значим, постоянно разширяващ се производствен потенциал. С него са оборудвани различни занаятчийски работилници за масово стандартизирано производство.

Металургията, металообработването и производството на метален инструментариум са бързо просперииращи отрасли и оказват всестранно влияние върху целия стопански и духовен живот. Те са водещите браншове в стопанския живот през разглежданите епохи.

Всички режещи ръбове (микро- и макрорезци) на литоложкия инвентар са използвани максимално и най-рационално. Този факт разкрива целесъобразното използване на вносната кремъчна суровина, доставена от далечни находища по пътя на многоеквивалентната натурална размяна от една страна, а от друга – загатва за съществуването в известна степен на така наречения „кремъчен глад" и неговото превъзмогване.

Впечатлява неравноускорителната динамика на историческия процес през ранометалните епохи.

Откроява се взаимното влияние между отделните индустрии. То започва с доминиране на каменната, но много скоро – в началото на бронзовата епоха, се обръща в полза на металургията и металообработването.

Йерархическият порядък на разгледаните инструменти сочи и техните места в стопанския живот от една страна, а от друга – представят Дядово като занаятчийски център от градски тип.

Ниската плътност на кремъчните ядра и високата наситеност с отпадъчен материал разкриват спорадичността на първичната и перманентността на вторичната обработка на кремъчната индустрия през ранометалните епохи в Дядово. Голяма част от кремъчните артефакти са доставяни по пътя на натуралната многоеквивалентна размяна.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Детев 1954: П. Детев. Селищната могила от бронзовата епоха до с. Биково. – Годишник на музеите в Пловдивска област I, 1954, 151 – 194.

Миков 1939: В. Миков. Селищната могила от бронзовата епоха до с. Веселиново. – Известия на Българския археологически институт XIII, 1939, 195 – 227.

Коробкова 1987: Г. Ф. Коробкова. Древнейшие жатвенные орудия и их производительностъ. Советская археология 4, 1987, 36 – 52.

Кънчев 2004: К. Кънчев. Древни занаятчийски про-

изводства. София, 2004.

Семенов 1957: С. А. Семенов. Первобтная техника. Материалы и исследования по археологии 54, 142 – 146.

Семенов, Коробкова 1983: С. А. Семенов, Г. Ф. Коробкова. Технология древнейших производств. Ленинград: Наука, 1983.

Bona 1960: I. Bona. Clay models of bronze age wagons and wheels in the Middle Danube basin. – Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae 12, 1960, 83 – 111.

Childe 1951: G. Childe. The First Waggons and Carts – from the Tigris to the Severn. – Proceedings of the Prehistoric Society for 1951, New Series, vol. XVII, Part I, 177 – 194.

Korobkova, Filipov 1987: G. F. Korobkova, A. K. Filipov. Experimental- Use-Wear Investigations in the USSR. Institute of Archaeology. Leningrad: Nauka, 1987.

Skakun 1992a: N. Skakun. Evoloution des techniques agricoles en Bulgarie chalcolitique (d'apres les analyses traceologiques). Prehistoire de L'agriculture: Nouvelles approches experimentales et ethnographiques. Monographi e du CRA 6, 289-368.

Skakun 1992b: N. Skakun. Evolution of Agricultural Techniques in Eneolithic (Chalcolithic) Bulgaria. Data from use-wear analysis. Monographie du CRA Chapter 21, 199 – 210.

Skakun 1993: N. Skakun. Agricultural implements in the Neolithic and Eneolithic of Bulgaria. – In: Traces et function: Les gestes retrouves. – Actes du Colloque international de Liege 8-9-10 Decembre 1990, vol. 2, 50, 361 – 368.

INNOVATIONS AND PROGRESS IN THE ECONOMY OF THE SETTLEMENTS DURING THE EARLY METAL PERIODS IN DYADOVO, NOVA ZAGORA MUNICIPALITY

Kancho KANCHEV

(Summary)

The complex researches of the lithological-osteological materials from the Chalcolithic, the Early and Middle Bronze Age, acquired from the field researches (1978 – 2007) of tell Dyadovo revealed a number of innovations in the economic life. We are going to discuss some of them later. More precisely, 2971 (= 100%) artefacts represented by 47 types of tools from five subunits during the mentioned periods were studied. What is new in these studies is the second position of the clay tools. This newly formed artillery group makes up 42% of the working tools and ranks after the still dominant flint equipment. Their presence increased by 22.38% during the time from the Chalcolithic to the Middle Bronze Age. Among them, ceramic scrapers for leather processing predominate. These are fragments of walls of clay vessels with worn-out working sides. Ceramic scrapers are 77% of the clay stock. Other products in this group include weights for the loom and fishing nets, spindle whorls and models (imitations) of stone axes and wooden wheels of various vehicles. The last are 10 undecorated specimens. They have different profiles and sections and originate from the pits. Flint inventory is predominant, although it was reduced by 23% during the period under review. It was changed during the Early and Middle Bronze Ages. It has stable parameters and lamellar-segmental character. Morphometric and micro- and macrotrasological studies of flint artefacts have revealed a number of complex (multi-segment) more efficient cutting tools, such as knives, scrapers, saws, sickles and etc. as well as the emergence of miniature tools needed to equip craft workshops. The most significant innovations in flint production are the eight segments for hair and four for thrashing sledges (Figs. 1, 2). The average parameters for the hair segments have the following values: 5.73 x 2.3 x 0.72 cm and weight – 8.25 g, and for thrashing sledges – 3.75 x 2.47 x 0.6 cm and weight 8, 2 g. The low density of the flint cores and the high saturation with waste material reveal the sporadic nature of the primary and the permanence of the secondary processing of the flint industry during the early fruiting epochs in Dyadovo.

The two arable tools from the Early Bronze Age (the digging parts of wooden ploughs are made of curved antlers) are another innovation among the reduced osteological inventory (Figs. 3, 4). The longer specimen with a sleeve at the upper end has dimensions: 29 x 4.4 x 3 cm and weight 188 g; the hole – 1.2 x 2.2 with a slope of 7^0, and the shorter – 17.6 x 4.1 x 2.9 cm and weighing 152 g. hole – 2.6 x 1.4 cm. These facilities suggest the presence of different types and constructions of wooden ploughs, widely developed arable farming with animal teams.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

УКРЕПЛЕНИЕ ОТ ВТОРИЯ ЕТАП НА РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В СЕЛИЩНА МОГИЛА ЮНАЦИТЕ

Явор БОЯДЖИЕВ[а], Йоанис АСЛАНИС[б]

[а]*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките; yavordb@abv.bg*

[б]*Institute of Historical Research/National Hellenic Research Foundation – Greece; iaslanis@eie.gr*

Румен Катинчаров ръководи археологическите разкопки на редица праисторически обекти, но най-значимото му наследство е проучването на пласта от ранната бронзова епоха (РБЕ) в селищна могила Юнаците. От 1976 до 1993 г. под негово ръководство са проучени 17 жилищни хоризонта от РБЕ на площ от близо 1300 кв. м в източната част на могилата[1]. Обектът стана един от реперите за развитието на РБЕ на Балканския полуостров и е предмет на редица публикации, както и на две обобщаващи монографии – „Селищна могила при село Юнаците. Т. 1"(Катинчаров и др. 1995) и „Телль Юнаците. Эпоха бронзы. Т. 2, Ч. 1"(Телль Юнаците 2007).

От 2002 г. проучването на могилата бе продължено от българо-гръцки екип с ръководители Я. Бояджиев (НАИМ – БАН) и Й. Асланис (NHRF – Greece). Освен основната цел – проучване на халколитния пласт под нивото, достигнато от българо-руския екип, експедицията си постави за задача да установи и границата на халколитното селище в западната ѝ част. За тази цел в западната периферия на могилата бе заложен сондаж, широк 10 м. При работата в него се разкриха хоризонти от РБЕ, като някои от получените резултати допълват тези от проучванията под ръководството на Р. Катинчаров. Именно на тях е посветено настоящото съобщение.

Сондажът обхваща три квадрата 5 х 5 м – М20, М21 и Н20. Тъй като се намира на стръмния склон на могилата, той постепенно се удължава в западна посока – кв. М21. В тази част личат наслоявания от различни епохи – римска, ранно- и късножелязна, бронзова. Те са със силен наклон на запад, явно свлекли се по склона на могилата, и представляват външната част от културния пласт. Стабилни, хоризонтални жилищни нива бяха установени само в източния край на сондажа – кв. М20 и Н20, като в дълбочина тяхната площ се увеличава в западна посока. На дълбочина 5,80 м от централния репер[2] останки от архитектурни структури са установени на около 2 м от източния профил.

На дълбочина 4,75 – 4,80 м се разкри горният край на негативна структура, широка 0,40 м. Тя се проследява в целия сондаж – на дължина 10 м, като е леко дъговидно извита и съответства точно на линията на периферията на могилата, в непосредствена близост до нея (обр. 1). Дълбока е 0,90 – 1 м. Пръстта в нея е много плътна, явно силно трамбована. В нея се нами-

[1] От 1982 г. в разкопките участва и екип от РАН под ръководството на проф. Н. Я. Мерперт

[2] Всички дълбочини са дадени спрямо централния репер.

рат дупки от колове. Те имат диаметър около 0,20 м и са разположени на разстояние 0,30 – 0,35 м една от друга. В някои от тях се срещат многобройни въглени, а в други има останки от изтляло дърво. От външната страна на тази траншея се проследи ивица от обгорели мазилки. Наред с дупките от колове във вкопаването личат дребни частици от изгнило дърво, които се откриват в струпванията от глина.

Културният пласт, с който е свързана траншеята, е ясно очертан. Тя пресича добре оформен обгорял под на сграда и следователно е по-късна от него. Подът е покрит със слой от сиво-зелена глина, образуващ плътно, но неравно ниво с дебелина 0,08 – 0,10 м. Това ниво представлява древната повърхност, с която трябва да се свърже траншеята. Над него лежат деструкции с дебелина около 0,10 м. В този слой почти не се откриват керамични фрагменти. Той е покрит с 0,03 – 0,06 м дебел слой сива пепел с многобройни въгленчета в нея. Над него следва слой светла глина, примесена с обгорели деструкции (обр. 2). На 1,30 – 1,40 м източно от траншеята, в самия източен профил, се проследява редица от дупки от колове, намиращи се на около 0,50 м един от друг. Диаметърът им е около 0,20 м, а дълбочината, на която са забити, е 0,30 – 0,40 м. В целия проучен пласт се срещат разхвърляни средно големи камъни, попадащи в различни слоеве. В северния профил на кв. М20 ясно личи, че този пласт, включително и горният край на останките от стената, продължаваща над траншеята, са покрити от под на сграда от по-горен хоризонт (обр. 3).

Цялата налична информация ни позволява да предложим следната интерпретация на ситуацията. Успоредно на склона на могилата е изкопана около 0,40 м широка траншея, в която са поставени дървени колове. Дълбочината, на която те са забити – до 1,10 м, както и много здравата трамбовка дават основание да се предполага, че са били дълги 4 – 5 м, като височината им над повърхността е достигала 3 – 4 м. Изтлелите парчета дърво, откривани в горната част на запълнителя на траншеята, вероятно принадлежат на малки дървени части, свързващи отделните колове в обща конструкция, която е била запълнена с глина. Възможно е вътре в пълнежа на стената да са използвани и неголеми речни камъни, каквито се откриваха разпръснати в целия проучван пласт. Горелите мазилки, установени основно от външната страна на коловете, както и направеният напречен разрез на траншеята показват, че обмазването е било особено грижливо от външната страна, където дебелината му е около 0,20 м. Общо се получава 0,40 м дебела палисада, която върви непосредствено по периферията на селището.

Обр. 1. Траншея в западния сондаж на могилата.

На около 1,30 м от вътрешната страна на палисадата следва още една редица от колове, които са по-плитко забити и съответно височината им е по-малка от тази на палисадата. Тези колове са единични и няма данни да са били свързани помежду си (тук липсват парчетата изгнило дърво, установени в траншеята, няма и струпване на глинена обмазка). Плътният слой бяла пепел с въгленчета в нея, установен по цялото пространство между стената и вътрешната редица колове, показва наличието на дебела дървена платформа, широка поне 1,50 м, която ги е свързвала. Източната ѝ част е лежала върху коловете от вътрешната редица,

Обр. 2. Кв. М 20, източен профил.

а западният ѝ край е опирал и е бил закрепен към външната стена, която обаче се е издигала над платформата (обр. 4). Върху нея е можело спокойно да се разположат и да се движат бойци, които са били защитени от външната стена, така че да могат по максимално безопасен начин да отбиват вражеските нападения. По този начин е било създадено едно приблизително 4 м високо укрепление със сравнително проста и лесна за изпълнение конструкция, но достатъчно ефективно.

Дълбочината, на която се намира хоризонтът, към който се отнася палисадата, съответства на XII – X хоризонт в източната част на могилата (Телль Юнаците 2007, 140 – 142). Отдалечеността на кв. М20 и Н20 от централния профил не позволява по-точна корелация поради денивелацията на терена както в посока север – юг, така и изток – запад. Керамичният материал от хоризонта се отнася към втората половина на РБЕ II и съответства най-точно с този от XII – X хоризонт. Анализът на C^{14} датите от селищна могила Юнаците показват, че датировката на тези хоризонти трябва да се постави в интервала между 2750 и 2600 BC (Boyadžiev 1995, 155 – 157; Телль Юнаците 2007, 219 – 220).

При разкопките на източната част от българо-руския екип подобно съоръжение не е установено. Възможно е и там да е имало такова, но то да е унищожено поради силната ерозия на източната периферия на могилата, най-вероятно под въздействието на река Тополница, протичаща в древността непосредствено до нея. В североизточната част на проучваната площ са констатирани ров и палисада към него, които обаче не ограждат периферията на селището, а отделят северната му част от останалата територия (Mazanova 1996; Телль Юнаците 2007, 17 – 18). Изградени са още с построяването на първото селище – XVII/XVI хоризонт. Съоръжението съществува до XIII хоризонт. По време на съществуването на XII хоризонт ровът е окончателно засипан и покрит от сграда 17 (Телль Юнаците 2007, 140). Укреплението в западната периферия на могилата със сигурност е издигнато, след като ровът и палисадата в северната част са престанали да съществуват. Изглежда, промяната в отбранителните съоръжения е свързана с цялостното развитие на селището/селищата от РБЕ.

На по-малко от 100 м от западната страна на могилата се намира и открито селище от

Обр. 3. Кв. М 20, северен профил.

РБЕ. Аерофотоснимките показват, че то заема значителна площ, но точните му граници не са ясни (Телль Юнаците 2007, 12, рис. 3). Стратиграфията на селището е установена само чрез малък сондаж. Керамиката, открита в него, се отнася към РБЕ II и III (Телль Юнаците 2007, 11 – 14). Въпреки че малката площ на сондажа не позволява категорични заключения относно хронологичния обхват на селището, все пак наличните данни отговарят на едно логично селищно развитие[3]. Първото селище от бронзовата епоха е било разположено върху могилата, образувана от деструкциите на селищата от халколитната епоха. В него е обособена чрез ограждане с ров и палисада „резиденция (или религиозен център)" (Mazanova 2004, 142). С течение на времето населението на селището непрекъснато се е увеличавало и поради невъзможност да се побере на ограничената площ на могилата, част от него се е преместила в района непосредствено от западната ѝ страна (от източната е протичала р. Тополница). Това открито селище непрекъснато се е разраствало, като площта му е надхвърлила тази на първоначалното (върху селищната могила). Изглежда, че именно това е наложило и промяна в цялата селищна организация. През втората половина на РБЕ II като цитадела е била обособена цялата селищна могила, която се е издигала над околния терен, а извън нея е останало откритото селище. Подобно преместване на крепостната стена и разширяване на обхванатата от нея площ е регистрирано и в селищната могила Езеро по време на V хоризонт (Георгиев и др. 1979, 129 – 130).

От РБЕ са установени различни видове отбранителни съоръжения: каменна стена – Езеро (Георгиев и др. 1979, 121 – 129), Михалич (Stefanova 2005, 179 – 180); ров – Дядово (Гергова 2008, 105 – 108); каменна стена и ров – Овчарица II (Kancev, Kanceva-Ruseva 1996, 227 – 230); вал – Карасура (Wendel 2001, 5 – 7, 15, Abb. 9); палисада и ров – Юнаците (Mazanova 1996, 191 – 192; Телль Юнаците 2007, 17 – 18). Досега обаче на територията на България не е известно укрепление от установения от нас вид. Най-близките паралели са от Троя, и то от малко по-късен етап (Korfmann 2001, Abb. 372).

Данни за укрепителна система в западната страна на могилата има и в горните хоризонти от РБЕ. В предпоследния (втори от горе надолу) хоризонт от РБЕ в кв. М20 е налице струпване от големи камъни (Бояджиев и др. 2005, 171, 174, фиг. 6). Няколко от тях са подредени един до друг, другите не са свързани помежду си, но всичките лежат приблизително в една линия с посока север – юг, която следва периферията на могилата. Редицата от камъни обаче не продължава в кв. Н20, поради което интерпретацията на ситуацията не може да бъде категорична[4].

Проучванията на българо-гръцката експедиция през 2002 – 2007 г. показват, че тради-

[3] Статията е писана преди повече от десет години, когато започна подготовката на сборника в памет на доц. Румен Катинчаров. През 2019 г. бяха направени два сондажа южно от селищната могила. В северния от тях бяха регистрирани хоризонти от ранната бронзова епоха, които показаха, че селище от този период се е простирало и от южната страна на могилата.

[4] Трябва да се има предвид, че е възможно както големите камъни да са били преизползвани през по-късните епохи – напр. при строежа на укреплението от римската епоха (Катинчаров и др. 1995, 34 – 35), така и да са се свлекли по склона на могилата, тъй като са се намирали в самата периферия на селището.

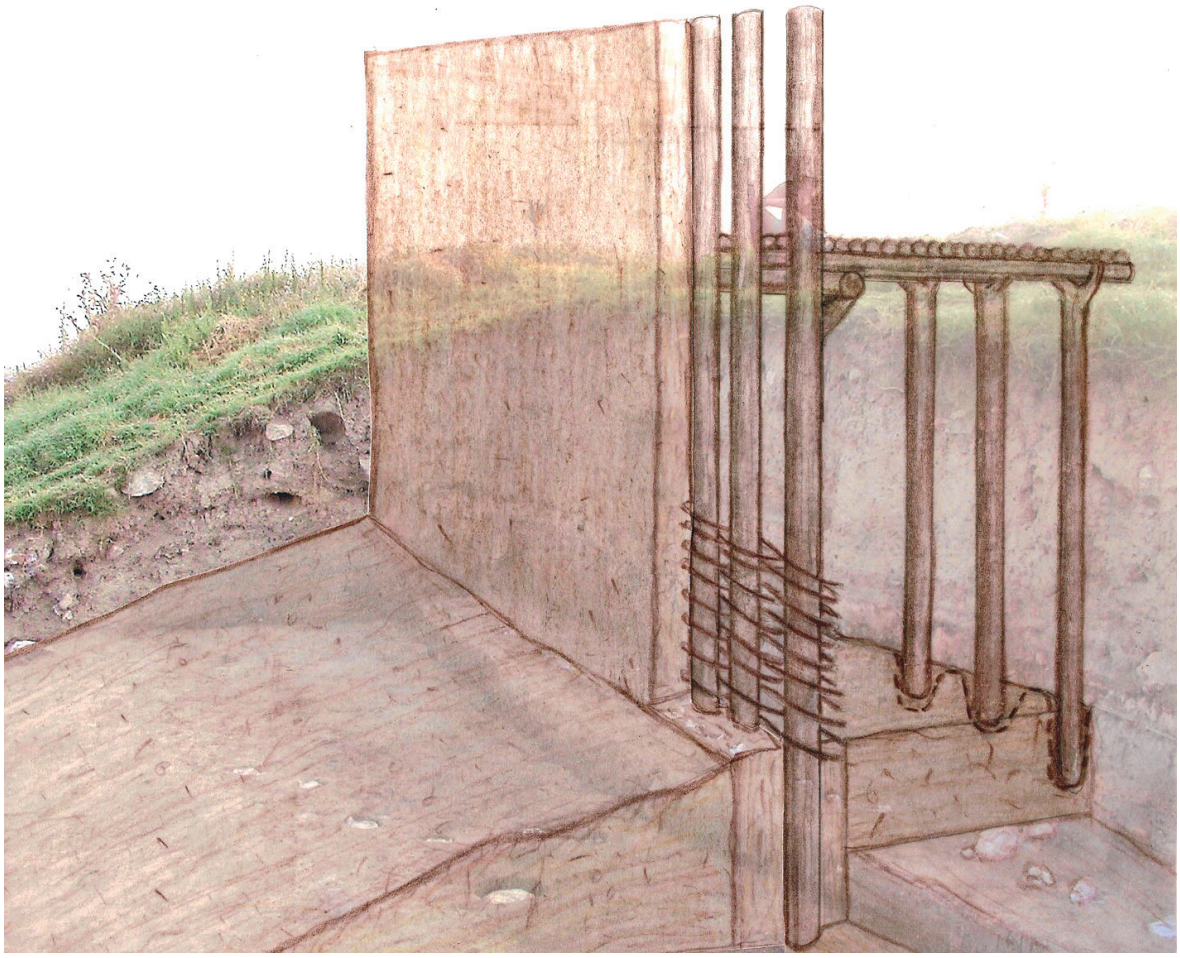

Обр. 4. Реконструкция на палисадата в западната част на могилата.

цията за обособяване на част от пространството на селището не престава през XIII хоризонт, а продължава най-вероятно до края на РБЕ, като укрепителната система непрекъснато се усъвършенства.

Въпреки малката площ на сондажа в западната част на селищната могила Юнаците получените данни дават възможност да се обогатят познанията ни за развитието на отбранителните системи през РБЕ. От една страна, те показват един нов вид укрепление, а от друга потвърждават традицията за преместване и разширяване на обхвата на крепостните стени с разширяването на селището.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бояджиев и др. 2005: Я. Бояджиев, Й. Асланис, С. Терзийска-Игнатова, В. Мацанова. Селищна могила Юнаците – проучвания през 2002 г. – НБУ, Департамент Археология 6, 2004 (Археологията – интердисциплинарни изследвания), София, 169 – 174.

Георгиев и др. 1979: Г. Георгиев, Н. Мерперт, Р. Катинчаров, Д. Димитров. Езеро. Раннобронзовото селище. София: Издателство на Българската академия на науките, 1979.

Гергова 2008: Д. Гергова. Селищната могила при с. Дядово, Новозагорско. Системата от ровове в устройството и функциите на селището от бронзовата епоха. – Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, том 2, 2008, София: Агато, 14 – 20.

Катинчаров и др. 1995: Р. Катинчаров, Н. Мерперт, В. Титов, В. Мацанова, Л. Авилова. Селищна могила при село Юнаците. Т. I, 1995, София: Агато.

Телль Юнаците 2007: Телль Юнаците. Эпоха бронзы. Том 2, часть. первая, Москва: Восточная литература, 2007

Boyadžiev 1995: Y. Boyadžiev. Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria. – In: D. Beiley, I. Panayotov (eds.) Prehistoric Bulgaria, Monographs in World Archaeology 22, Madison, Wisconsin, 1995, 149 – 192.

Kancev, Kanceva-Ruseva 1996. M. Kanchev. T. Kancheva-Ruseva. Arhitectur der prähistorischen Siedlung Ovčariža II. – Reports of Prehistoric Research Projects I.2, 1996, 227 – 238.

Kormann 2001: M. Korfmann. Der prähistorischen Siedlungshügel von Hisarlik. – In: Troia Traum und Wirklichkeit, Ausstellungskatalog. Stuttgart: K. Theiss, 2001, 347 – 354.

Mazanova 1996: V. Mazanova. Die Struktur der Siedlungen im Siedlungshügel Junazite wärend der Frühbronzezeit. – Reports of Prehistoric Research Projects 1. Nos. 2-4. Part 2, Sofia, 1996, 187 – 200.

Mazanova 2004: V. Mazanova. Die architektur der frühbronzezeitlichen Siedlungen in Tel Junacite. – In: V. Nikolov, K. Bacvarov (Hrsg.). Von Domica bis Drama. Gedenkschrift für Jan Lichardus. Sofia: Arhäologisches Institut mit Museum der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften, 2004, 139 – 148.

Stefanova 2005: M. Stefanova. Fortified settlement Mihalich monumental construction and natural landscape (archaeological investigations in 2002). НБУ Департамент Археология 6, 2004 (Археологията – интердисциплинарни изследвания), София, 2005, 175 – 180.

Wendel 2001: M. Wendel. Der Fundplatz Karasura. – In: F. Bertemes, A. Furtwängler (eds). Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 1. Karasura, I. Weissbach: Beier & Beran, 2001, 5 – 32.

FORTIFICATION FROM THE SECOND PHASE OF THE EARLY BRONZE AGE AT TELL YUNATSITE

Yavor BOYADZHIEV, Ioanis ASLANIS

(Summary)

In the western periphery of Tell Yunatsite was identified 0.40 m wide trench with deep post-holes inside it. There is a strip of burnt plaster on the external side. At about 1.30 m on the internal side of the trench follows another row of post-holes, which are more shallowly driven. Between the two sides there is a layer of white ash with coals in it. The available information suggests that there is a palisade about 4 m high with a width of about 0.40 m, coated with clay. On the inside there were a number of lower stakes, on which a wooden platform rested, resting on the palisade. Fighters who were protected by the outer wall could be stationed and moved on it. In this way, an approximately 4 m high fortification was created, with a relatively simple and easy to implement construction, but efficient enough. It is dated back to the second half of Early Bronze Age II.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

КРЕМЪЧЕН АНСАМБЪЛ ОТ РАННОБРОНЗОВАТА ЕПОХА ОТ СЕЛИЩНА МОГИЛА ЮНАЦИТЕ: ФУНКЦИОНАЛЕН АНАЛИЗ

Мария ГЮРОВА[a]

[a]*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките; maria.gurova@naim.bg*

ВЪВЕДЕНИЕ

Селищната могила Юнаците е ключов обект за проучването на прехода халколит/бронз, както и на периодизацията и хронологията на бронзовата епоха в западните части на Горнотракийската низина (Катинчаров и др. 1995).

Кремъчният материал от обекта е въведен в обръщение от Ц. Цонев и Н. Сираков, обработили ансамбъла от къснохалколитните хоризонти на селището (Sirakov, Tsonev 2001). Разработката им върху ансамбъла от РБЕ се явява продължение на проучването и презумптивно предполага добри възможности за корелации и диахронни наблюдения относно облика на кремъчната индустрия. Това, за съжаление, не може да се очаква от резултатите от функционалния анализ на кремъчните артефакти, защото резултатите от трасологическия анализ, проведен преди години от Н. Скакун, остават непубликувани.

Настоящата статия представя данните от проучването на раннобронзовата колекция без възможности за по-широк контекстуален коментар. Приведени са частични сравнения и наблюдения на базата на проучванията ми върху кремъчни ансамбли от бронзовата епоха, които, за съжаление, не са достатъчно мащабни и се отнасят до отделни малочислени колекции – Михалич, Черна гора и Златна ливада, Каменска чука (Гюрова 2001)[1].

Трасологическият анализ е осъществен с помощта на микроскопи МБС 10 (х 100) и МЕТАМ Р 1 (х 400). Микрофотографиите са направени на WILD MPS 51 с увеличение х 100.

Резултатите от проучването са представени дескриптивно и таблично по периоди (хоризонти) и са придружени от коментар и изводи в случаите, когато те са възможни и уместни. Данните от табл. 1 показват неравностойното количествено представяне на отделните хоризонти – наблюдения и констатации, дори теоретично, са възможни само за хоризонти XVII, XVI, XIV и XIII. Необходими са и следните уточнения:

- обозначаването на хоризонти XVIII, XVII и XVI (в релацията XVI/XVII – 1-3) е съобразено с последващите синхронизации и корекции, направени от екипа проучватели на могилата;

[1] Тази статия беше подготвена и предадена за печат през 2007 г. Години по-късно авторът беше поканен да участва със статия в сборник, посветен на 90-ата годишнина на Н. Я. Мерперт – дългогодишен изследовател на с. мог. Юнаците. За тази цел статията беше частично осъвременена, преведена на руски език и публикувана през 2014 г. {М. Гюрова 2014. Кремневый ансамбль эпохи ранней бронзы телля Юнаците: функциональный анализ. В: Мунчаев, Р. (ред.) Древние культуры Юго-восточной Европы и Западной Азии. Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта. Москва: ИА РАН, 212 – 226}. Тук, със закъснение, е публикуван оригиналният вариант на статията, който не е загубил информативната си стойност за масовата българска аудитория.

Таблица 1. Количествени данни за проучвания кремъчен ансамбъл.

Хоризонт	Анализирани	Използвани
II	1	1
III	1	1
V	5	3
VIII	2	-
X	2	1
XI	1	1
XIII	29	14
XIV	20	6
XV	4	4
XVI (XVI/XVII-3)	25	19
XVII (XVI/XVII-2)	83	39
XVIII (XVI/XVII-1)	6	6
Ров	26	8
Без контекст	9	9
Общо	214	112

- графата „артефакти без контекст" съдържа 9 изделия с несигурна стратиграфия, от които 7 са с оскъдни данни, без пространствена локализация и хронологически контекст, а 2 артефакта са от пл. В;

- в статистиката на Цонев и Сираков върху материала е въведена категорията „пластини с утилизационни следи". Критерият за отделянето на тази категория са макродеформации и излъсквания върху ръбовете на кремъчните артефакти. В определени случаи тези визуални наблюдения се потвърждават от трасологическия анализ, но част от тях се дължат на постдепозиционни въздействия и нямат утилизационен характер. В този смисъл презумптивното обособяване на горепосочената категория е чисто формално и би могло да бъде частично информативно само в случаите на отсъствие на специализиран трасологически анализ.

Обобщените данни за структурата на изследвания материал са представени в табл. 1.

Като цяло може да се отбележи, че сред използваните изделия фрапиращо доминират пластините (60 бр.) и типологическите оръдия (50 бр.). От продуктите на дебитажа са представени само един отломък и един фрагмент. Пластините със следи от употреба са предимно под формата на фрагменти: 25 основни, 25 средни, 7 върхови и само 3 цели пластини. Категориите типологически оръдия са представени, както следва:

- пластини с ретуш – 17 използвани изделия (6 от тях са пластини с назъбващ ретуш);
- стъргалки – 16 бр.;
- пластини с напречно затъпяване – 11 бр.;
- пробои и свредели – 4 бр.;
- връх за стрела – 1 бр.;
- комбинирано оръдие – 1 бр.

Тези данни ще бъдат коментирани по-задълбочено в заключителната част на статията.

Хоризонт XVIII (XVI/XVII-1)

Изделията с утилизационни следи са 6 – 2 типологически оръдия и 4 пластини без ретуш:

Типологически оръдия – 2 бр.

- стъргалка върху пластина – рязане и остъргване на кожа с двата странични ръба и челото;
- пластина с еднолатерален вентрален ретуш – елемент от сърп х 1[2].

Пластини – 4 бр.

- 3 пластини са били използвани като елементи от сърп х 1;
- 1 пластина е служила за рязане и остъргване на кожа с левия си ръб.

Обобщените данни за употребата на изделията от хоризонт XVIII са представени в табл. 2.

Таблица 2. Съотношение между обработваните материали и използваните категории артефакти.

Обработван материал	**Оръдия**	**Пластини**	**Общо**
Зърнени култури	1	3	**4**
Кожа	1	1	**2**
Общо	1	3	**6**

Хоризонт XVII (XVI/XVII-2)

Изделията с утилизационни следи са 39 – 15 типологически оръдия, 23 пластини и 1 фрагмент.

Типологически оръдия – 15 бр.

- стъргалки върху пластини – 4 бр.: с хомогенна употреба за остъргване на кожа, като 2 от оръдията са използвани билатерално, 1 – с челото, а последното е с билатерална употреба и закрепване в дръжка тип „рукан", или според терминологията на Н. Скакун – „скребок-струг" (Скакун 1987, 9);

[2] По този начин се обозначава броят на работните ръбове.

Таблица 3. Съотношение между обработваните материали и използваните категории артефакти.

Обработван материал	**Оръдия**	**Пластини**	**Фрагмент**	**Общо**
Зърнени култури	5	15	-	**20**
Растения, дърво	3	3	1	**7**
Кожа	6	3	-	**9**
Месо/свежа кожа	-	1	-	**1**
Кост	-	1	-	**1**
Комбинирано оръдие	1	-	-	**1**
Общо	15	23	1	**39**

- 1 пробой върху пластина носи реликтови следи от растително излъскване без възможност за идентифициране на функцията;

- пластини с напречно затъпяване – 4 бр. със следната употреба: елементи от сърп с 1 работен ръб – 2 бр.; билатерално рязане и стъргане на кожа – 1 бр. и 1 комбинирано оръдие – елемент от сърп х 1, реутилизиран в билатерално стъргало за суха кожа;

- 1 пластина с напречно и надлъжно затъпяване е използвана като пластина-сърп с помощта на левия си ръб, имащ спорадичен утилизационен назъбващ ретуш;

- пластини с ретуш – 5 бр. със следните функции: елементи от сърп х 1– 2 бр.; еднолатерално стъргало за кожа – 1 бр.; прорязване на жлеб в дърво – 1 бр.; билатерално стъргало за дърво – 1 бр.;

Пластини – 23 бр.

- 5 пластини са били използвани като елементи от сърп с 1 работен ръб (фиг. 2. 1);

- 2 пластини имат следи от еднолатерално рязане на растения;

- билатерално рязане на свежа кожа е осъществявано от 2 пластини;

- еднолатерално прорязване на свежа кост е зарегистрирано върху 1 пластина;

- остъргващи функции са идентифицирани върху 3 пластини, от които едната е стъргало за дърво, другата – за кожа (фиг. 1. 1), третата е от типа „скребок-струг" *(vide supra)*.

Фрагмент – 1 бр.

- използван е за рязане на растения, като излъскването е успоредно на работния ръб.

Обобщените данни за употребата на изделията от хоризонт XVII са представени в табл. 3

Хоризонт XVI (XVI/XVII-3)

Изделията с утилизационни следи са 19 – 9 типологически оръдия, 9 пластини и 1 отломък.

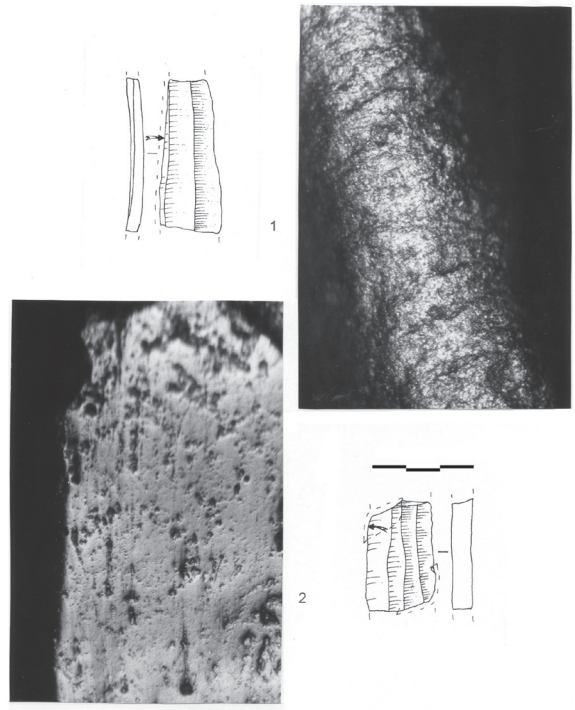

Фиг. 1. Пластини без ретуш със следи от употреба и микрофотографии на износените участъци (х 100): 1. № 1814, пл. Б, хор. XVII (XVI/XVII-2) – остъргване на кожа; 2. № 1647, пл. Б, хор. XVI (XVI/XVII-3) – елемент от сърп.

Типологически оръдия – 9 бр.

- стъргалки – 3 бр., използвани за остъргване на кожа, като 2 от оръдията са употребявани с по 1 от страничните си ръбове, а третото – с челото плюс страничен ръб;

- пластини с напречно затъпяване – 2 бр., използвани съответно като елементи от сърп х 1 и нож за растения с успоредно на работния ръб излъскване;

- пластини с ретуш – 3 бр. със следните функции: елемент от сърп х 1 – 1 бр. и 2 комбинирани оръдия, първоначално употребявани

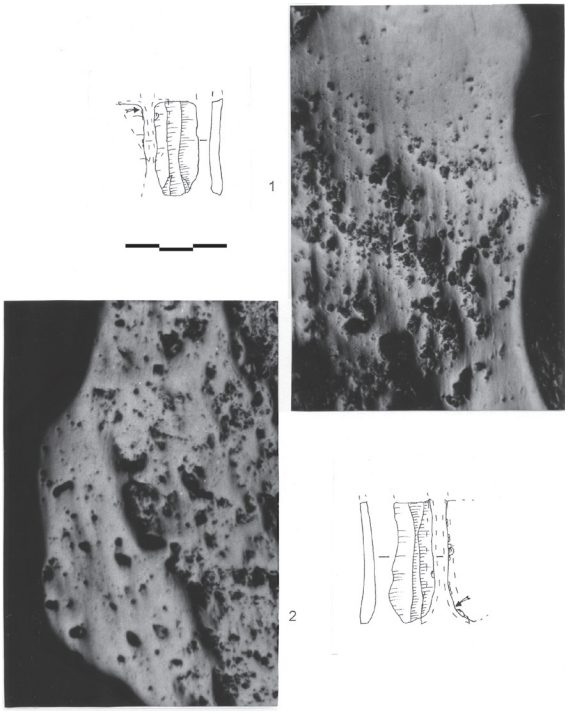

Фиг. 2. Пластини без ретуш със следи от употреба и микрофотографии на износените участъци (x 100): 1. № 1776, пл. Б, хор. XVII (XVI/XVII-2) – елемент от сърп; 2. № 979, пл. Б, хор. XIII – рязане на растения (зърнени култури).

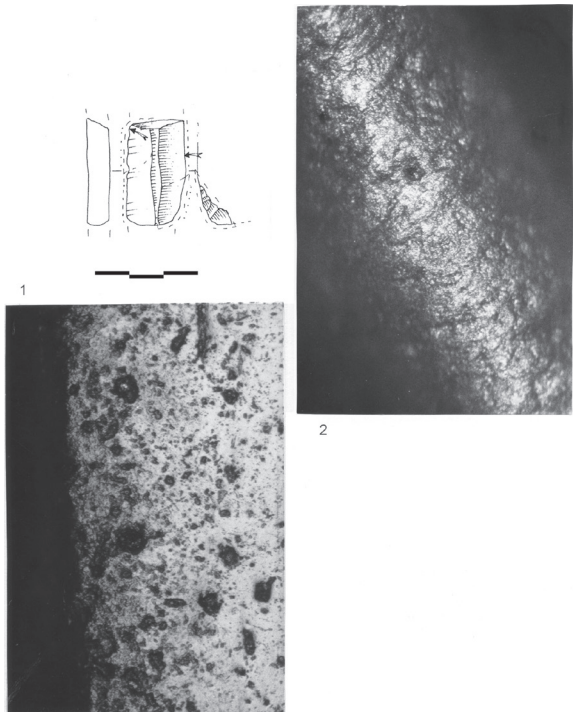

Фиг. 3. Пластина с ретуш (№ 1722, пл. Б, хор. XVI (XVI/XVII-3) с комбинирани функции: 1. елемент от сърп, реутилизиран в стъргало за кожа, излъскване от сърп, деформирано от последвалото третиране на кожа (x 100); 2. следи от остъргване на свежа кожа (x 100).

Таблица 4. Съотношение между обработваните материали и използваните категории артефакти.

Обработван материал	**Оръдия**	**Пластини**	**Отломък**	**Общо**
Зърнени култури	2	5	-	7
Растения, дърво	2	1	1	**4**
Кожа	3	1	-	**4**
Месо/свежа кожа	-	1	-	**1**
Комбинирани оръдия	2	-	-	**2**
Неопределяем материал	-	1	-	**1**
Общо	9	9	1	**19**

за рязане на растения и впоследствие реутилизирани за билатерално остъргване на кожа. Първичната функция на 1 от пластините е елемент от сърп x 2 (фиг. 3);

- 1 комбинирано оръдие – стъргалка/пластина с напречно затъпяване е използвано за остъргване на дърво с десния си ръб.

Пластини – 9 бр.

- като елементи от сърп са идентифицирани 5 пластини, от които 3 са с един работен ръб, а 2 – с два (фиг. 1. 2);

- режещи функции са регистрирани върху 3 пластини, употребявани съответно върху растения, месо/свежа кожа и неидентифициран материал;

- 1 пластина е служила за билатерално остъргване на свежа кожа.

Отломък – 1 бр.

- използван и за рязане на растения с успоредно на работния ръб излъскване.

Обобщените данни за употребата на изделията от хоризонт XVI са представени в табл. 4.

Хоризонт XV

Изделията с утилизационни следи са 4 бр. – 2 типологически оръдия и 2 пластини без ретуш.

Типологически оръдия – 2 бр.

- пробой върху пластина, използван като свредел за камък (мека порода);

- типологически свредел върху пластина, използван като свредел за кост.

Пластини – 2 бр.

- елемент от сърп с 2 работни ръба е едната от идентифицираните функции;

- трионче за свежо дърво х 1 е функцията на втората пластина.

Обобщените данни за употребата на изделията от хоризонт XV са представени в табл. 5.

Таблица 5. Съотношение между обработваните материали и използваните категории артефакти

Обработван материал	**Оръдия**	**Пластини**	**Общо**
Зърнени култури	-	1	1
Растения (свежо дърво)	-	1	1
Кост	1	-	1
Камък	1	-	1
Общо	**2**	**2**	**4**

Хоризонт XIV

Изделията с утилизационни следи са 6 бр. – 3 типологически оръдия и 3 пластини без ретуш.

Типологически оръдия – 3 бр.

- пробой върху пластина – употребяван като свредел за дърво;

- пластина с право напречно затъпяване – рязане на зърнени култури с 2 работни ръба (фиг. 6. 2);

- връх за стрела – функцията връх за стрела се възприема по-скоро по презумпция, отколкото на базата на налични диагностични следи от метателна функция, които, както се знае, невинаги са евидентни и задължителни при идентифициране на тази функция.

Пластини – 3 бр.

- 2 пластини са употребявани съответно за рязане и стъргане на кожа;

- 1 пластина е използвана за рязане на неидентифицирана материя.

Обобщените данни за употребата на изделията от хоризонт XIV са представени в табл. 6.

Таблица 6. Съотношение между обработваните материали и използваните категории артефакти

Обработван материал	**Оръдия**	**Пластини**	**Общо**
Зърнени култури	1	-	**1**
Растения (свежо дърво)	1	-	**1**
Кожа	-	2	**2**
Връх за стрела	1	-	**1**
Неопределяеми	-	1	**1**
Общо	**3**	**3**	**6**

Хоризонт XIII

Изделията с утилизационни следи са 14 – 4 типологически оръдия и 10 пластини без ретуш.

Типологически оръдия – 4 бр.

- типологическият репертоар се свежда до 1 категория – пластини с ретуш, от които едната е със спорадичен назъбващ ретуш, не е изключено да е утилизационен. Функцията на тази пластина е рязане на зърнени култури (пластина – сърп) сърп с 1 работен ръб (фиг. 6. 1). Останалите функции са, както следва: елемент от сърп х 1; рязане на растения х 2 и остъргване на кожа х 1 – с дисталната част на неретушираниятя ръб.

Пластини – 10 бр.

- елементите от сърп са 4 – 3 с 1 работен ръб и 1 – с 2 работни ръба;

- за еднолатерално рязане на зърнени култури е използвана 1 пластина (фиг. 2. 2);

- третиране на кожа е зарегистрирано върху 4 пластини, от които 3 са служели за остъргване и 1 – за рязане на кожа;

- остъргване на кост с 1 работен ръб е регистрирано върху 1 пластина.

Обобщените данни за употребата на изделията от хоризонт XIII са представени в табл. 7.

Таблица 7. Съотношение между обработваните материали и използваните категории артефакти.

Обработван материал	**Оръдия**	**Пластини**	**Общо**
Зърнени култури	2	4	**6**
Растения, дърво	1	1	**2**
Кожа	1	4	**5**
Кост	-	1	**1**
Общо	4	10	**14**

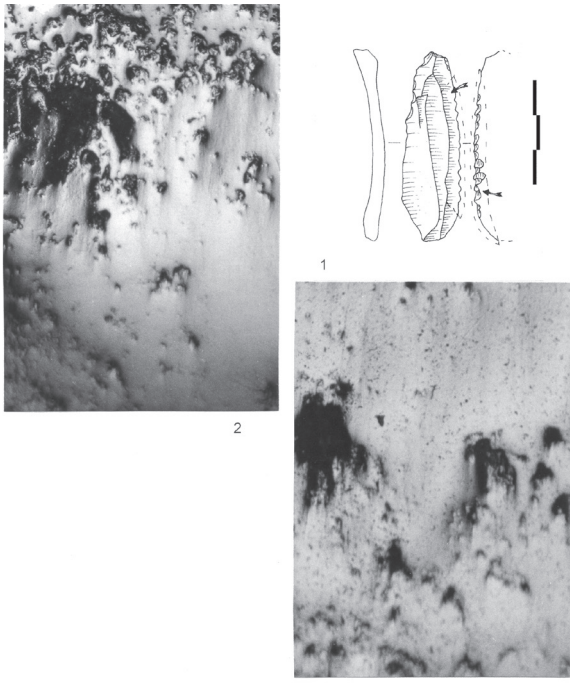

Фиг. 4. Пластина с назъбващ ретуш (№ 3524, пл. Б, хор. XI) със следи от рязане на зърнени култури:
1 и 2 – микрофотографии на излъсканията в посочените пунктове (х 100).

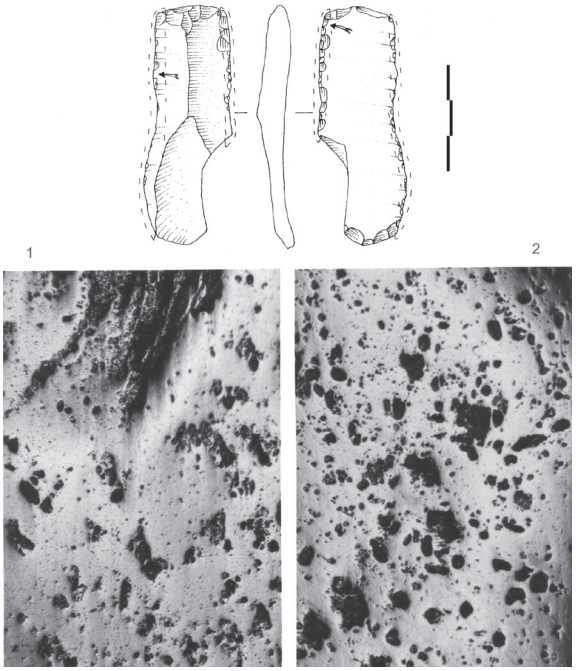

Фиг. 5. Пластина с билатерален ретуш и фино битрансверсално изтъняване (№ 242, пл. Б, хор. II) със следи от рязане на зърнени култури:
1 и 2 – микрофотографии на излъсканията в посочените пунктове (х 100).

Хоризонт XI

Единственият наличен артефакт с утилизационни следи е пластина с назъбващ ретуш, използвана за рязане на зърнени култури с помощта на назъбения ръб, върху който е отложено интензивно успоредно на лезвието излъскване (фиг. 4).

Хоризонт X

И в този случай се отнася до 1 типологическо оръдие с утилизационни следи – стъргалка върху пластина, използвана за остъргване на кожа с челото.

Хоризонт V

Сред малочислените материали от този хоризонт (5 изделия) има 3 фрагментирани пластини без ретуш със следи от употреба. Функциите им са, както следва:

- рязане на месо/свежа кожа – 2 артефакта;
- остъргване на свежо дърво х 1 – 1 пластина.

Хоризонт III

Единственият артефакт, отнасящ се към този хоризонт, е неретуширана пластина, употребявана като трионче за свежо дърво х 1.

Хоризонт II

Към този хоризонт се отнася много характерна пластина с нерегулярен билатерален ретуш и фино битрансверсално изтъняване. Оръдието е използвано с двата си ръба за рязане на зърнени култури, т. е. като пластина-сърп (фиг. 5).

Ровът е функционирал в рамките на хоризонти XVI (XVI/XVII-3) – XIV (Мацанова и др., 2007, 148 – 152).

Изделията с утилизационни следи са 8 – 4 типологически оръдия и 4 пластини без ретуш.

Типологически оръдия – 4 бр.

- стъргалки – 3 бр., съответно: обикновена върху пластина – стъргане на кожа с челото; полукръгла – със същата функция и работен ръб; двойна стъргалка върху пластина – еднолатерално рязане на кожа;
- пластина с право напречно затъпяване – комбинирано оръдие с първично използване като елемент от сърп х 2, реутилизиран в билатерално стъргало за кожа.

Пластини – 4 бр.

- като елементи от сърп х1 са били употребявани 2 пластини;

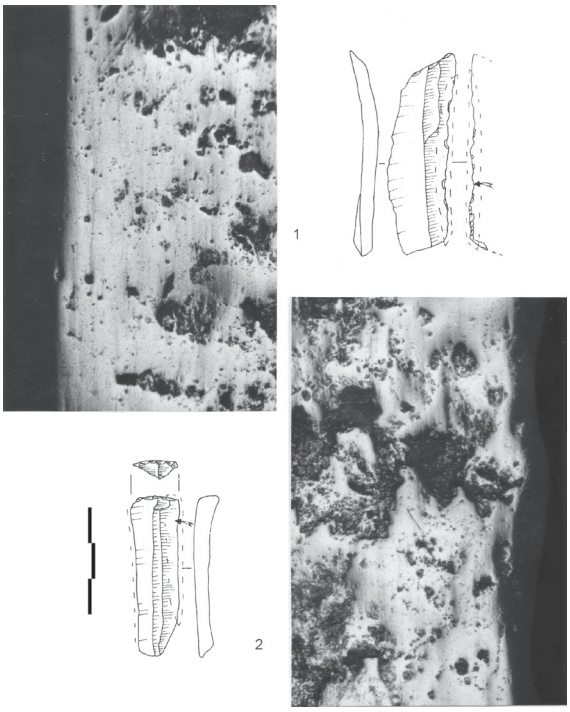

Фиг. 6. Пластини: с нерегулярен ретуш (1) и с право напречно затъпяване (2) – със следи от употреба и микрофотографии на износените участъци (x 100):
№ 1197, жил. 21, хор. XIII – рязане на зърнени култури.
№ 1138, пл. Б, хор. XIV – рязане на зърнени култури.

- 1 пластина е използвана за билатерално остъргване на свежа кожа;

- 1 пластина е употребявана за рязане на неидентифицирана материя с помощта на 1 работен ръб.

Обобщените данни за употребата на изделията от рова са представени в табл. 8.

Таблица 8. Съотношение между обработваните материали и използваните категории артефакти.

Обработван материал	Оръдия	Пластини	**Общо**
Зърнени култури	-	2	**2**
Кожа	4	1	**5**
Неопределяеми	-	1	**1**
Общо	4	4	**8**

Артефакти без сигурен контекст

Използваните артефакти са 9 – 8 типологически оръдия и 1 пластина.

Типологически оръдия – 8 бр.

- стъргалки – 4 бр., видът на обработвания материал и начинът на употреба е хомогенен – използвани са за остъргване на кожа с челните си части;

- пластина с косо напречно затъпяване – 1 бр., използвана като елемент от сърп x 1;

- пластини с ретуш – 3 бр., с назъбващ ретуш и еднородна функция: рязане на житни култури с помощта на ретуширания ръб.

Пластина – 1 бр.

- единствената фрагментирана пластина е употребявана като елемент от сърп x 1.

Обобщените данни за употребата на изделията без контекст са представени в табл. 9.

Таблица 9. Съотношение между обработваните материали и използваните категории артефакти.

Обработван материал	**Оръдия**	**Пластини**	**Общо**
Зърнени култури	4	1	**5**
Кожа	4	-	**4**
Общо	8	1	**9**

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

1. Кремъчните ансамбли от късно- и постхалколитните периоди в България са недостатъчно проучени и публикувани. Освен ансамблите от селищна могила Юнаците, чиято секвенция покрива много интересния преход халколит/бронз (Sirakov, Tsonev 2001, Sirakov, Tsonev – *this volume*), са публикувани колекциите от селището Хотница – Водопада от преходния период (Sirakov, Tsonev 1995), раннобронзовите материали от Тутракан (Alexandrov *et al*., 1998) и Михалич (Гюрова 2001), както и от селищните могили Мъдрец, Гълъбово и Езеро (Златева-Узунова 2002; Sirakova, Zlateva-Uzunova 2009). Сравнението между ансамблите на ниво типологически репертоар налага най-малкото две констатации: неизменното и доминиращо присъствие на 3 типологически категории: стъргалки, пластини с напречно затъпяване, ретуширани пластини, както и наличието на характерни и показателни типове като пластини с назъбващ ретуш и върхове за стрели. Ансамбълът от Юнаците, разгледан в диахронен аспект, показва, че в рамките на халколитната колекция стъргалките са на трета позиция след пластините с ретуш и тези с напречно затъпяване (Sirakov, Tsonev 2001, 359), докато сред по-

Таблица 10. Съотношение между обработваните материали и използваните категории артефакти.

Обработван материал	**Оръдия**	**Пластини**	**Отломъци**	**Фрагменти**	**Общо**
Зърнени култури	18	30	-	-	**48**
Растения (дърво)	6	9	1	1	**17**
Кожа	19	12	-	-	**31**
Месо/свежа кожа	-	5	-	-	**5**
Кост	1	1	-	-	**2**
Комбинирано оръдие	4	-	-	-	**4**
Метателно оръжие	1	-	-	-	**1**
Каменна порода	1	-	-	-	**1**
Неопределяем материал	-	3	-	-	**3**
Общо	**50**	**60**	**1**	**1**	**112**

малочислената колекция от бронзовата епоха стъргалките са количествено доминиращата категория (24 бр., следвани от ретушираните пластини – 17 бр. и пластините с напречно затъпяване – 12 бр.).

Обобщените данни за употребата на изделията от цялата секвенция са представени в табл. 10.

2. Данните от табл. 10 са показателни в две отношения: честотата на употреба на отделните категории изделия и зависимостта между обработваните материали и използваните артефакти. Могат да се формулират следните наблюдения:

- в количествено отношение употребяваните пластини преобладават над използваните типологически оръдия, присъствието на отломъци и фрагменти със следи от работа е минимално;

- сред типологическите групи оръдия с най-висока честота на употреба са ретушираните пластини – 17 от 17, или 100%. Следват пластините с напречно затъпяване – 11 от 12 бр. и стъргалките – 16 от 24 бр.;

- сред обработваните материали най-добре са представени зърнените култури. Археоботаническите изследвания разкриват широк таксономичен спектър на вида *Cerealia,* а именно: *Triticum monococcum* L (еднозърнест лимец), *Triticum dicoccum* Schrank (двузърнест лимец), *Triticum spelta* L (пшеница спелта) *Hordeum vulgare* L (плевест ечемик), *Hordeum vulgare Var. Nudum* L (гол ечемик) (Popova 1995). Рубриката растения (дърво) включва артефакти, чиито излъсквания са недвусмислено растителни и могат да се свържат с рязането на тръстикови (*Phragmites*), бобови (*Leguminosae*) и други видове, както и с обработката на свежа дървесина;

- логично е сред кремъчния инструментариум да преобладават земеделските оръдия, състоящи се от ретардиращи елементи от класическия и традиционно познат сърп „тип Караново", които в повечето случаи са неретушираните пластини с ъглово излъскване;

- по отношение на пластините с назъбващ ретуш е валидна констатацията, вече направена за колекцията от Михалич, а именно: спорадично през късния халколит и системно през раннобронзовата епоха традиционните елементи от сърп (*vide supra*) постепенно се изместват от новия алтернативен „тип" жътварско оръдие – пластините с назъбващ режещ ръб и успоредно на него излъскване, употребявани самостоятелно или чрез паралелно закрепване в прави дръжки. Тяхното навлизане в земеделските практики може би е свързано с факта, че през бронзовата епоха доминира еднозърнестият лимец, който е с по-твърди стебла (Гюрова 2001, 195). Авторът е с дългогодишен опит в проучването на кремъчни колекции от бронзовата епоха от България, Анатолия и Леванта. Това е в основата на обособяването на нов и диагностичен за епохата (при това в трансрегионален контекст) тип сърп – от пластини (и значително по-рядко издължени отломъци) с назъбващи ретуши (*denticulates*). Повече данни и детайли по този проблем се съдържат в някои по-нови публикации (Gurova 2018; 2020);

- в рамките на традиционните битово-стопански дейности се вписват и останалите изде-

лия, свързани с обработката на кожи, разфасоване на месо, както и спорадичните примери на работа по кост, камък и материал, чиято идентификация се оказа невъзможна. Заслужава внимание фактът, че наред с обикновените стъргалки и стъргала (оръдия с латерален работен ръб) за кожи са представени и няколко пластини, чиито надлъжни ръбове са силно огладени по цялата си дължина, включително и ъглите към трансверсалните части. Морфологията на изделията и типът характерно излъскване, придружено с подчертана напречна линейност, позволяват окачествяването им като „скребки-струги" – изделия, отдавна въведени в обръщение от Н. Скакун на базата на проучванията ѝ върху халколитни ансамбли от България (Скакун 1987; Skakun 1993).

3. Относно пространственото разположение на артефактите със следи от употреба не се установяват никакви закономерности. Изделията от затворени комплекси (къщи) са единични и не индикират обособени производствени места или зони. В планиграфски аспект с най-голяма честота на използвани артефакти са квадратите К, Л, П, О, донякъде Ж и З. Данните обаче не са достатъчно репрезентативни за извеждане на зависимости и закономерности. Допустимо и приемливо е жилищата и извънжилищните пространства да са функционирали като елементи на добре балансирана социално-икономически система, чиито отделни механизми изискват допълнително проучване и осмисляне. В този контекст данните от трасологическия анализ на кремъчните артефакти са с голяма познавателна стойност и значение.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Гюрова 2001: М. Гюрова. Кремъчна колекция от праисторическото селище Михалич (разкопки 1998 – 1999). – Годишник на Археологическия институт с музей, I, 2001, 192 – 203.

Златева-Узунова 2002: Р. Златева-Узунова. Кремъчни ансамбли от ранната бронзова епоха в района на „Марица-Изток", с. м. Мъдрец и с. м. Гълъбово. – Годишник на Археологическия институт с музей, II, 2002, 120 – 128.

Катинчаров, Мерперт, Мацанова, Титов, Авилова 1995: Р. Катинчаров, Н. Мерперт, В. Мацанова, В. Титов, Л. Авилова. Селищна могила при с. Юнаците (Пазарджишко), том 1. София: Агато, 1995.

Мацанова, Балабина, Мишина 2007: В. Мацанова, В. Балабина, Т. Н. Мишина. Планиграфия, особенности домостроительства и архитектуры, хозяйственные сооружения. – В: Телль Юнаците. Эпоха бронзы. Т. II. Ч. 1. Москва, 2007.

Скакун 1987: Н. Скакун. Опыт реконструкции хозяйства древнеземлезельческих обществ епохи Энеолита причерноморского района северо-восточной Болгарии в свете експериментально-трасологических данных. Автореферат дисс., Ленинград, 1987.

Alexandrov, Sirakov, Petkov, Gajdarska 1998: S. Alexandrov, N. Sirakov, E. Petkov, B. Gajdarska. Trial Excavations of a Bronze Age Site near Tutrakan, North-East Bulgaria. Archaeologia Bulgarica, 1998, II. 3, 7 – 30.

Gurova 2018: M. Gurova. Prehistoric agricultural toolkits in diachronic perspective: A case study from Bulgaria. In Ivanova, M., Atanassov, B., Petrova V., Takorova, D., Stockhammer, Ph. (eds.). Social Dimensions of Food in Prehistoric Balkans. Oxford & Philadelphia: Oxbow books, 2018, 190 – 214.

Gurova 2020: M. Gurova**.** Bronze Age flint denticulates: A Bulgarian case study in transregional perspective. In Manclossi, F., Marchand, F., Boutoille, L., Cousseran-Nere, S. (eds.). Stone in Metal Ages. Oxford: Archaeopress publishing LTD, 2020, 27 – 41.

Popova 1995: T. Popova. Plant Remains from Bulgarian Prehistory (7000-2000 BC). – In: D. Bailey, I. I. Panayotov (eds.). Prehistoric Bulgaria, Monographs in World Archaeology N 22**.** Madison: Wiskonsin, 193 – 205.

Sirakov, Tsonev 1995: N. Sirakov, T. Tsonev. Chippedstone Assemblage of Hotnitsa – Vodopada (Eneolithic/Early Bronze Age Transition in Northestern Bulgaria) and the Problem of the Earliest "Steppe Invasion" in Balkans. – Préhistoire Européenne, 7, 1995, 241 – 264.

Sirakov, Tsonev 2001: N. Sirakov, T. Tsonev. The Late Eneolithic flint assemblage from the Tell Yunatsite (South Bulgaria). In Ginter, B (ed.). Problems of the Stone Age in the Old World, Jubilee Book Dedicated to Professor Janusz K. Kozlowski. Krakow, 2001, 343 – 368.

Sirakova, Zlateva-Uzunova 2009: S. Sirakova, R. Zlateva-Uzunova**.** Eneolithic and Eraly Bronze Age flint assemblages from Tell Ezero, Southern Bulgaria. – In: I. Gatsov, J.-L. Guadelli (eds.). Saxa Loquuntur. Sofia: Avalon, 2009, 273 – 292.

Skakun, 1993: Н. Скакун. Agricultural implements in the Neolithic and Eneolithic cultures of Bulgaria. – In: P. Anderson, S. Beyries, M. Otte, H. Plisson (eds). Traces et fonction: les gestes retrouves, ERAUL 50. Liege, 1993, 361 – 368.

EARLY BRONZE AGE FLINT ASSEMBLAGES FROM TELL YUNATSITE: FUNCTIONAL ANALYSIS

Maria GUROVA

(Summary)

Tell Yunatsite is a key site in the context of the prehistoric Balkans because it demonstrates the transition from the Late Chalcolithic to the Early Bronze Age. The flint assemblages from the Chalcolithic and the EBA strata were studied by Nikolai Sirakov and Tsoni Tsonev and are partially published (Chalcolithic assemblage). The techno-typological parameters of the artefacts allow reliable observations for comparative and statistical analysis, but the assemblages remain devoid of their functional and *ergo* – complete interpretation.

The present paper provides the missing information of the functional context of the artefacts, based on use-wear analysis of the flint assemblage from Early Bronze Age strata. The results suggest highly developed agriculture and treatment of secondary animal products as subsistence and household activities. A diagnostic flint toolkit is recognized, consisting of denticulate with varying morpho-metrical parameters, used for cereal harvesting and becoming the hallmark of the harvesting toolkit (sickles) in later prehistory.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

EARLY BRONZE AGE CHIPPED-STONE ASSEMBLAGES FROM TELL YUNATSITE (SOUTHERN BULGARIA)

Nikolai SIRAKOV[a], *Tsoni TSONEV*[b]

[a]*nikolaysirakov@gmail.com*
[b]*National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences; tsts1113@yahoo.com*

INTRODUCTION

Tell Yunatsite has one of the longest Early Bronze Age (EBA) sequences in the Balkans and Europe. It is situated halfway between Troy (Turkey) and Tell Bubani Hum in Serbia; the two other long sequences that possess an exemplary archeological record extensively used for illustration of the appearance and evolution of EBA communities in southeastern Europe. These circumstances make the study on the flint assemblages from the Tell Yunatsite an important basis for better understanding of the technological changes in flint-knapping techniques that are further related to the social changes in the EBA communities. For example, the occurrence and the development of the model of tell-settlements is an important issue in the late Balkan prehistory. This is since tell settlements frequently occur in conjunction with other kinds of socio-political and economic changes. There is a shift from egalitarian to non-egalitarian socio-political organization that may include hierarchical social organization, ascribed leadership, and differential access to wealth, and craft specialization. It should be stressed that the analysis of stone artefacts may be one of the ways that contribute largely to the ways of appearance of social and gender inequalities.

Methodological constraints

There is a great deal of ambiguity between morphological uniformity and expected functionality of typologically defined tools. Semenov's book Prehistoric Technology (1964) suggested that stone tool morphology do not coincide with stone tool function. Formal morphological similarities cannot give enough evidence for the differences in time, subsistence strategies, social complexity, archaeological contexts, etc. If we define the Upper Palaeolithic tools, for example, end-scrapers as multifunctional than the same morphological forms can be multifunctional in late prehistory.

Apart from functional criteria gender differences become also visible in the use of blades and end-scrapers and show some division of labor in domestic contexts during the Neolithic, Eneolithic and EBA. This contributes to the understanding of the increased social role of flint tools that is detectable in archaeological record through recoverable gestures of their deliberate and chance deposition and patterns of spatial distribution of flint artefacts within the sites and between them. Similar morphology and differential use appear through the choices of raw materials: high-quality imported flint varieties, obsidian, jasper vs. local materials such as quartzite, silicized sandstones, etc. The ratio established at a given site between

the extra-local and local imports of raw materials and tools also contributes to this enormous variability of lithic artefacts.

This diversity of flint artefacts needs adequate research tools for its analysis that make the results comparable at a regional scale. Thus, for the simplicity and compatibility of the present analysis we use the traditional typological classification of lithic artefacts derived from the work of de Sonneville-Bordes and J. Perrot (1954). However, there is one particularity in the application of this typological list. Some typologically defined artefacts such as end-scrapers, truncations, etc. bear visible macroscopic traces of utilization: smoothed lateral edges, gloss, small marginal retouch. We classify them according to traditional typological groups but always mark the presence of macroscopic traces of utilization. In separate groups blades with macroscopic traces of utilization are classified. It should be stressed the fact that an end-scraper with a smoothed lateral edge may be a completely different tool but remains classified in the group of end-scrapers. Raw material choices, technological decisions and morphology of artefacts are being constantly modified by factors, such as functional goals, intensification and division of labor, mobility vs. sedentism, craft, gender and social divisions.

Another point that needs clarification in the present analysis is the question how long the long blades are. "Long blades" as an instrumental category for analysis bears different meanings about the length of blanks that are typical for assemblages from different periods: Upper Palaeolithic, Mesolithic, Neolithic, Eneolithic, Early Bronze Age (EBA). Formal characteristics would not be enough to have a clear-cut differentiation in the size classes that appear in various contexts: domestic, public, workshops, etc. For instance, if only maximum length is used to divide a blade population into size classes, potentially there would be a great amount of variability in the shape and ultimately the size of specimens found in the same size class. Specimens that were 10 cm long and 0.5 cm thick would be in the same class as specimens 10 cm long and 4 cm thick. A value derived by dividing length by width is a way to obtain size classes in the population that depict shape more accurately. Further, it may be considered the problem of blade size differentiation in terms of the technological features relative to contexts and the period in which they were found. Thus, domestic contexts in the Neolithic, Eneolithic and EBA have different blade sizes and exhibit different patterns of technical features. For example, the term 'long blade' in Early Neolithic domestic contexts is different from that in Late Neolithic, Eneolithic and EBA. Some technical features like striking platform, dorsal pattern, and profile curvature have different frequencies in the assemblages that show different production sequences.

All these considerations make a rule for definition of the category of "long blade" in the present study. According to it all the blades that fall into the longest size class and have technical features that show a production chain of a series of morphologically consistent blades will be involved in it. Specimens that are by products or detached accidentally are not considered, though they are long and thin enough to be included into the "long blade" category (fig. 1: 1,2).

General structure of the assemblages of Tell Yunatsite Bronze Age sequence

Construction level XVII – 85 artefacts
Construction level XVI – 25
Construction level XV – 3
Construction level XIV – 20
Construction level XIII – 29
Construction level XIII ditch – 26
Construction level XII – not accessible
Construction level XI – 1
Construction level X – 2
Construction level IX – not accessible
Construction level VIII – 2
Construction level V – 2
Construction level IV, III – not accessible
Construction level II – 1

Although the considerable absence of the assemblages from the upper part of the sequence, the remaining collections are coherent in their presentation of the Early Bronze Age lithic techniques in Bulgaria.

Construction level XVII

The Flint Assemblage

The assemblage consists of 85 artefacts. They were collected from a construction level with mean thickness of about 60 cm and from an excavated area of 2000 sq. m. As a quantity, about the volume of the explored sediments, the assemblage is several times smaller than that of the last Eneolithic construction level. The latter has similar excavated area and the flint artefacts found in it total 635 (Sirakov, Tsonev 2001, 344).

Table 1. General structure of the assemblage.

Techno-typological groups	Number	%
Cores	1	1%
Flakes	8	9%
Blades	22	26%
Retouched tools	33	39%
Blades with traces of utilization	21	25%
Total:	85	100%

Raw Materials

Flint artefacts from the XVII EBA construction level from Tell Yunatsite show narrower spectrum of raw materials used. They all fall within the range of flint varieties defined for the 1st Eneolithic construction level though its diversity is considerably reduced.

Table 2. Raw material distribution relative to techno-typological groups.

	Cores	Flakes	Blades	E.s.	Ret. blades	Splinters	Truncated Bl.	Bl-gloss	Bl-smoothing	Total
F2				1		1		1		3
F3		1			1			1		3
F4		1	1	2	1	1		3		9
F5								2	1	3
F6								1		1
F7			3	1			1	1		6
F8		1	6	2			1	4		14
F11	1	1	1	2	2	3	1	2		13
F12					1			1		2
F13								2	1	3
F14		1	1		1					3
F17		1								1
F19			3		1					4
F22			3	1	2		1		1	8
F23		1	1							2
burnt		1	3	4	1		1			10
Total:	1	8	22	13	10	5	5	18	3	85

From the table presented above, with a fair amount of certainty, we may conclude that the regional (up to 30 – 40 km away) sources, as defined for the 1st Eneolithic construction level (Sirakov, Tsonev 2001, 348), had been considerably reduced. Flint varieties BG-Yu-F_1, F_{15}, F_{16}, F_{24}, F_{25} are missing. Some distant sources are not present too. For example, the flint varieties BG-Yu-F_{20} and BG-Yu-F_{21}, as they had been ascribed for the 1st Eneolithic construction level (with a fair amount of certainty) to the northwestern sources of flint (Vratsa district) are also absent. Missing are also the flint varieties from the northeast: BG-Yu-F10 and BG-Yu-F18. The variety BG-Yu-F7, which, with less certainty, can be ascribed to the northeastern flints is present with five artefacts. The Middle Rhodope Mountains sources (BG-Yu-F19) are represented by four artefacts.

Debitage

Cores – 1

A small single platform core for flakes in final core reduction stage is found. It has a conical form and the traces of cortex (up to 30% of the surface) are visible on the one lateral side and reach the tip of the core (fig. 1:3).

Flakes – 8

There are two flakes with multi-directional and centripetal dorsal pattern that shows that these flakes come from core rejuvenation. They are bigger than the other flakes and have straight profiles (fig. 1:4).

The rest of the flakes have single platform dorsal pattern and, with one exception, convex profile.

Table 3. Flake attributes.

No	Square	dorsal pattern	profile	butt	Raw mat.	Length	Width	Thickness
1786	house 51 П6	multi-direct.	straight	linear	11	5	5.2	0.6
1785	house 51 П6				error		1.5	1.4
1991		single pl.	convex	single blow	14	3.2	2.2	1.1
1688		single pl.	convex		4	3	4	1
1870		single pl.	convex	single blow	23	1.9	3.1	0.6
1765			convex	broken	17	3	2.5	0.9
1770		single pl.	straight	single blow	3	2.8	1.9	0.7
1995	П/О5	multi-direct.	straight	single blow	8	4.6	3.8	1.5

Blades – 22

Blades are more numerous than flakes. There are 17 smaller blades with maximum length of 38 cm. There is only one specimen with double platform dorsal pattern; the rest come from single platform cores.

Table 4. Small blades' attributes.

No	Square	Profile	fragment	Dorsal-pattern	Butt	Raw mat.	Length	Width	Thick-ness
1646	K5	straight	medial	single pl.	absent	19		1.2	0.4
1858	house 48, P9	convex	distal	single pl.	absent	7		1.4	0.5
1955	baulkΛ7-Λ6	straight	proximal	single pl.	faceted	7		1	0.3
2	K7	straight	proximal	single pl.	faceted	8		1.3	0.4
1720	P7	convex	distal	single pl.		14		1.1	0.5
1653	P8	convex	intact	single pl.	single blow	8	3.6	1.2	0.7
1751	П5	convex	medial	double pl.	absent	7		2	0.5
1606	П7	straight	proximal	single pl.	single blow	8		1.2	0.5
1831	T8	straight	proximal	single pl.	single blow	22		1.4	0.3
1939	O6/O5 baulk	convex	proximal	single pl.	single blow	19		1.3	0.4
1892		straight			linear	burnt	3.2	0.8	0.6
1818		convex			linear	11		1.1	0.3
1919		convex			faceted	8	3.2	0.9	4
1917		straight			single blow	burnt	2.6	0.9	0.3
1915	5	slightly convex	distal	single pl.		22		1.1	0.4
1996	K5/Λ5 baulk	straight	proximal	single pl.	single blow	8	3.8	1.1	0.3
1979	P/C7 baulk	convex	intact	single pl.	single blow	burnt	3.8	1.5	0.3

There are five longer blades made by pressure and by soft hammer percussion techniques. The raw material composition of this series differs significantly; they all are made of imported high quality flints that come from regional (up to 40 km away) sources. Only one of them is intact, while the rest are proximal and medial fragments.

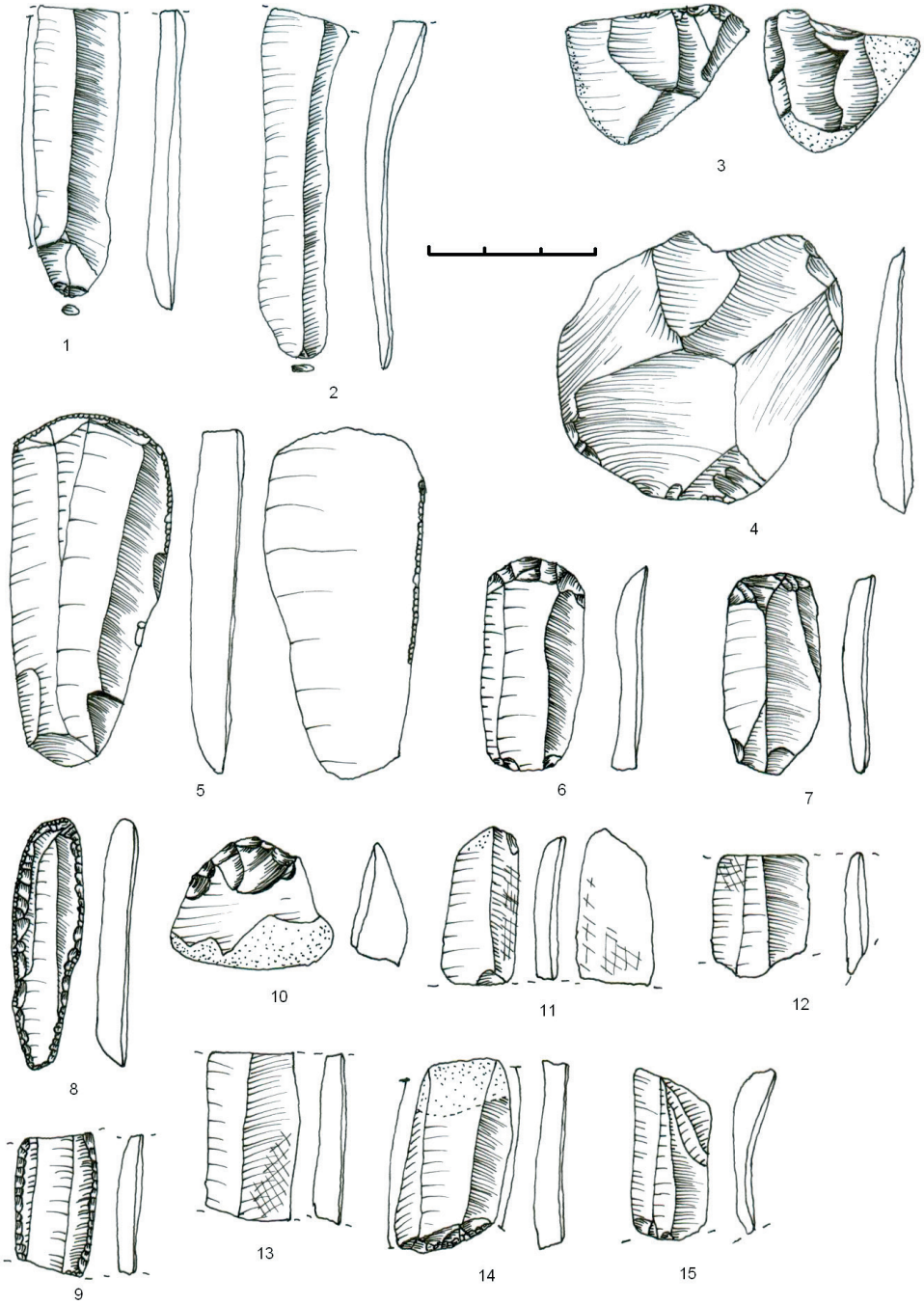

Fig. 1. Artefacts from the Early Bronze Age building horizons of Tell Yunatsite.

Table 5. Long blade attributes.

No	Square	Profile	fragment	D. pattern	Butt	Raw mat.	Length	Width	Thickness
1735	Л6	straight	medial	single pl.		19	6	1.1	0.4
1655	И8	straight	proximal	single pl.	small round	22	5.2	1.5	0.4
1737	Л7	convex	intact	single pl.	single blow	23	6.1	1.6	0.4
1726	Р7	convex	proximal	single pl.	small ellipsoidal	8	6.2	1.6	0.6
1934	Т8	straight	medial	single pl.		4	6	2.1	0.3

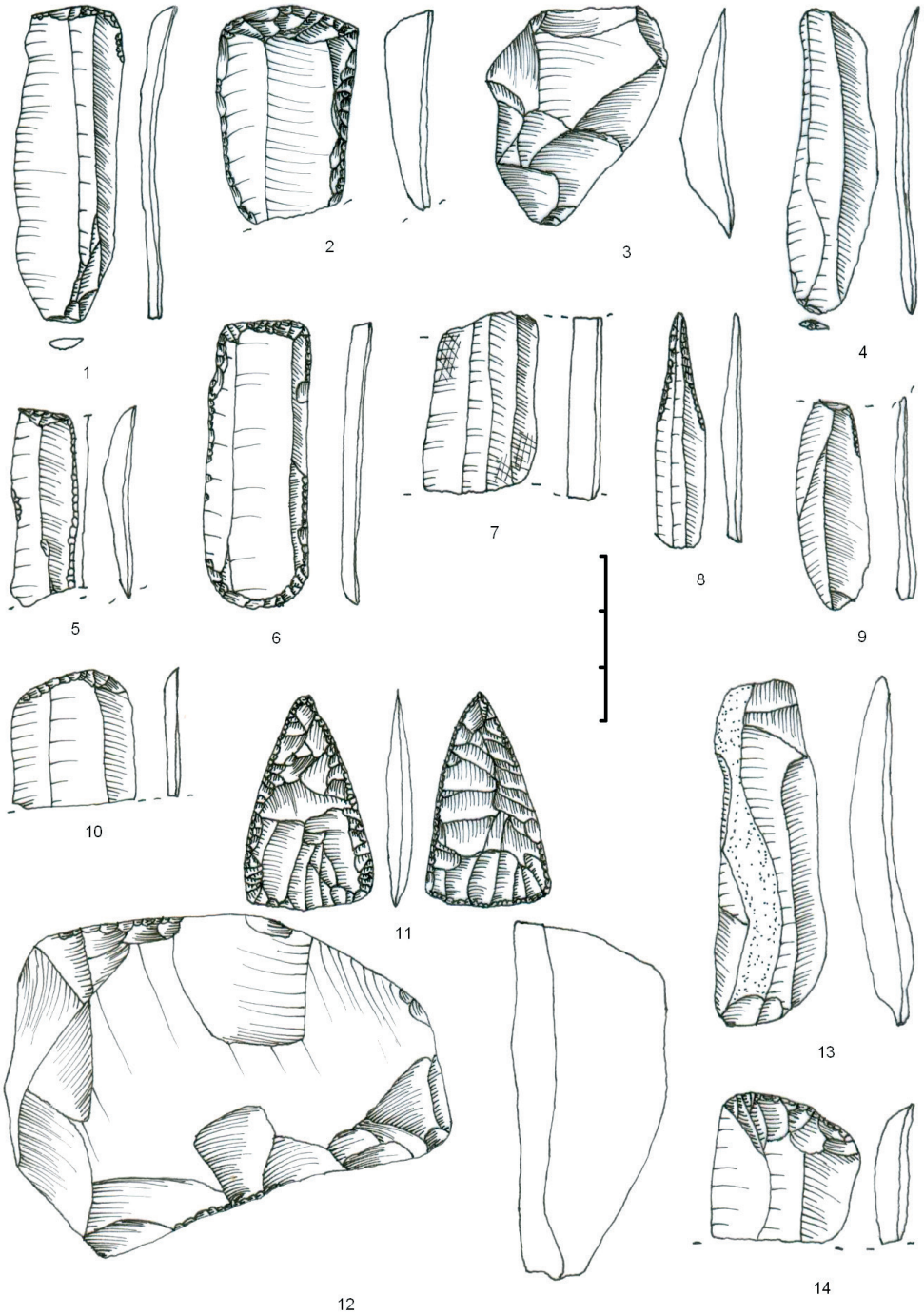

Fig. 2. Artefacts from the Early Bronze Age building horizons of Tell Yunatsite.

Retouched Tools

End-scrapers on blades – 13

All end-scrapers are made on short blades (fig. 1: 5, 6, 7). The retouch on the front is multi-serial which only in one case spreads partially on both lateral edges. There is another specimen with partial extension of multi-serial front retouch on the right lateral edge.

Table 6. End-scrapers' attributes.

No	Square	Features	Raw mat.	Length	Width	Thickness
1662	И7		8	3.6	2.3	0.5
1668			burnt	3.6	1.7	0.4
1690	С6		7	4.9	1.9	0.6
1707	У8		burnt		1.6	0.2
1869	У7		4	6.5	2.9	0.8
2025	О5		burnt		1.8	0.8
1697	Р6		22	4	1.4	0.4
1988	П5		8		2.2	0.5
1695	З9		11	4	2	0.6
1634	К5		11	3.9	1.8	0.5
1607	Л6	smoothed	4		1.6	0.5
1619	Л7	smoothed	2		2.7	0.5
1808	Т7 house 49	smoothed	burnt		2.3	0.6

Truncated blades – 5

They are made on medium size blades and blade fragments. The retouches are steep, multi-serial.

Table 7. Truncated blades' attributes.

No	Square	Fragment	Raw mat.	Length	Width	Thickness
1709	И7	medial	burnt		2	0.6
1674	И5	intact	8	5.2	2.2	0.6
1636	К8	proximal	7		1.6	0.4
1949	К7	proximal	22		2	0.5
1974	К7 b/n houses 42/46	intact	11	3.9	1.6	0.5

3. Retouched blades – 11

There are only two intact retouched blades, the rest are medial and one proximal fragment. The retouches vary from two pairs of alternate and alternative notches on one specimen to partial marginal, and steep multi-serial continuous retouches (fig. 1:8,9).

Table 8. Retouched blades' attributes.

Artefact No	Square	Raw mat.	Length	Width	Thickness
2021	П6/П5 baulk	22		1.3	0.3
1	О6	19		1.4	0.4
1667	И7	11	4.6	1.3	0.5
1712	Л8	burnt		1.5	0.3
1828	П5	14		1.4	0.6
2026	Л6,7	3	4.6	1.7	0.2
1678	И8	4		2.3	0.3
1649	Л6	11		1.3	0.4
1956	Л7-Л8 baulk	11		1.8	0.5
1888	Т7	12		1.4	0.4
1825	У9	22		1.3	0.6

4. Splinters – 4

There are three specimens with bifacial splinter retouch that truncates the blank. The fourth one has unifacial splinter retouch. The latter may be considered as a small core for chipping out small flakes (fig. 1:10).

Table 9. Splinters' attributes.

No	Square	Raw mat.	Notes
1919	П7	2	Double truncated blade by bifacial splinter retouch – insert
1824	У9	11	Double truncated flake by bifacial splinter retouch – insert
1964	Т8	4	bifacial splinter retouch
1781	house 51 П4	11	unifacial splinter on flake (core for small flakes?)

Blades with macroscopic traces of utilization

Blades with traces of gloss – 18

These artefacts are made on medial and proximal fragments. Most of them bear no traces of retouch, some have small, marginal retouch. A few of these blade fragments bear traces of truncation at the one side and at its opposite side have traces of gloss. There are two intact blades: one small, the other is bigger truncated and backed blade with longitudinal marginal gloss along the opposite to the backed side lateral edge with small ventral retouch. Though the series is relatively big, the raw material spectrum falls within the local and regional flint varieties. Long-distance northwestern and Rhodopes materials are absent (fig. 1: 11, 12, 13).

Blades with lateral smoothing – 3

One specimen has truncated proximal edge (fig. 1:14). The other two artefacts have smoothed edges over glossed surface, which shows reutilization.

Construction level XVI

The Flint assemblage

The assemblage consists of 25 artefacts. They were uncovered from an excavated area which is almost the same size as that of construction level XVII.

Table 10. General structure of the assemblage.

Technico-typological groups	Number	%
Flakes	5	20%
Blades	3	12%
Ret. tools	7	28%
Blades with macroscopic traces of utilisation	10	40%
Total:	25	100%

Raw materials

Flint artefacts show little diversity compared to artefacts from construction level XVII. The overall geographical distribution of flint varieties, however, remains the same.

Table 11. Raw material distribution relative to techno-typological groups.

	Flakes	Blades	E.s.	Truncated Bl.	Combined Tool	Bl- gloss	Total
F1			1				1
F2		2					2
F4						1	1
F5						1	1
F7	1					1	2
F8						2	2
F11	2	1				1	4
F13	1						1
F19	1						1
F20			2				2
F21						1	1
F22			1		1		2
burnt			1	1		3	5
Total	5	3	5	1	1	10	25

Debitage

Flakes – 5

There are only five flakes. Their mean dimensions vary around 3 cm length, 2.5 width and 0.8 thickness.

They are made of flint varieties F19, F13, F11, F7. There are no crested flakes or tablets (fig. 2:3).

Blades – 3

These are short blades: two intact ones with length 3 and 4 cm and one medial fragment. Two items are made of F2 and one of F11. The dorsal pattern shows that they come from single platform cores. One specimen has faceted platform and the other prepared by single blow (fig. 2:4).

Retouched tools

End-scrapers – 5

They are made on short blades and blade fragments. On one specimen the retouch on the front is marginal, while on the rest it varies from semi-lamellar to multi-serial (fig. 2:1, 2).

Table 12. End-scrapers' attributes.

No	Square	Tool type	Raw mat.	Length	Width	Thickness
1	П9-О9	end-scraper	28	5.6	1.7	0.3
2	С7-С6	end-scraper	burnt		1.7	0.4
3	Ж9	high end-scraper	20		2.4	0.6
4	П4	end-scraper	20		1.6	0.2
5	Е9	e.s.;right smoothed edge	1		2.2	0.5

Truncated blade – 1

There is only one truncated blade found in house 42. It is burnt proximal fragment with smoothing superimposed on marginal gloss on its right edge (fig. 2:5).

Combined tool – 1

It is a truncated blade and end-scraper made of flint variety F22. It is intact and has lateral marginal gloss superimposed by marginal discontinuous retouch on both edges (fig. 2:6).

Blades with macroscopic traces of utilization

Blades with traces of gloss – 10

There is only one distal fragment; the rest are medial and proximal fragments. There is one blank detached from a double platform core. The gloss is mostly situated on one of the corners of the artefacts, or along the lateral edges (fig. 2:7).

Construction level XV

There are only three artefacts – two perforators (fig. 2:8) and a blade with traces of gloss.

Construction level XIV

The Flint assemblage

The general structure of the assemblage is as shown in tab. 13.

Table 13. The general structure of the assemblage.

Technico-typological groups	Number	%
Flakes	7	35%
Blades	3	15%
Ret. Tools	6	30%
Blades with traces of utilisation	4	20%
Total:	20	100%

Raw materials

Relatively small part of the raw materials can be ascribed to long-distance sources: F7 and F20. The arrowhead is made of sources from the Middle Rhodopes – F19. The debitage includes flakes and a blade made of long-distance raw materials, which testifies that the actual manufacturing of the tools was made on spot. F19 has no other tools or artefacts present in the assemblage.

Table 14. Raw materials distribution of the assemblage.

	Flakes	Blades	End-scrapers	Ret. blades	Truncated blades	Perforators	Arrow-heads	Blades-gloss	Total
F2		1		1					2
F4					1				1
F7	1	1							2
F8	2	1	1					3	7
F13				1					1
F19							1		1
F20	1					1			2
burnt	3							1	4
Total:	7	3	1	2	1	1	1	4	20

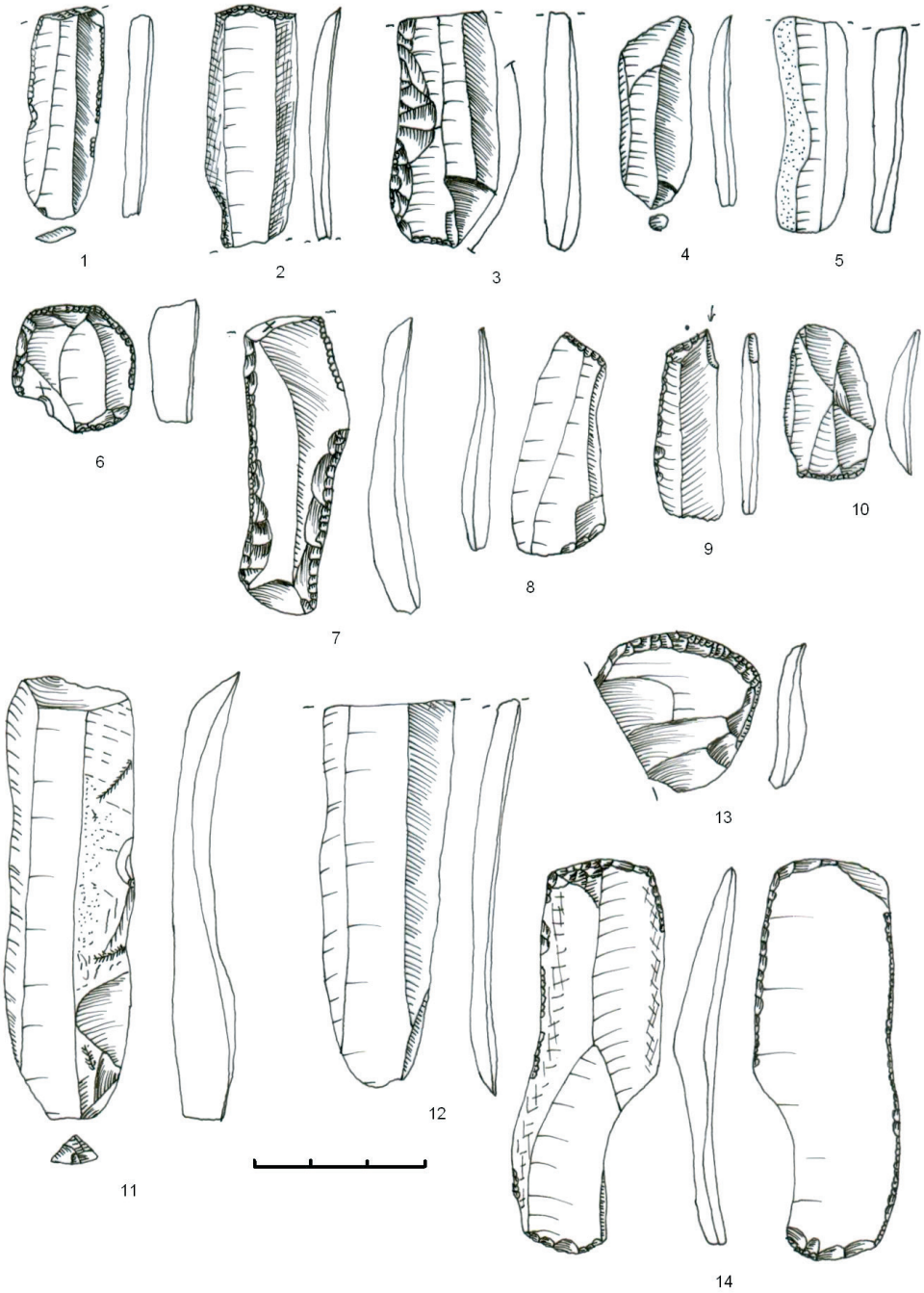

Fig. 3. Artefacts from the Early Bronze Age building horizons of Tell Yunatsite.

Debitage

1. Flakes – 7

The flakes come from advance stage of core exploitation: one has traces of cortex on its distal part, and one has traces of cortex on its butt. The dorsal pattern is multi-directional and single platform. They are relatively small: length varies ~3.5 cm; width ~ 3.5 cm; thickness ~ 0.8 cm.

Blades – 3

There are three blade fragments: one proximal and two medial. They all come from single platform cores and have straight profiles.

Retouched tools

End-scraper – 1

It is a distal fragment with semi-lamellar retouch on the front. There are no traces of retouch on its lateral edges. The blank comes from single platform core (fig. 2:10).

Retouched blades – 2

They are two proximal fragments with partial fine

marginal retouch on one of the lateral edges (fig. 2:9).

Truncated blade – 1

It is an intact specimen with lateral marginal gloss on dorsal and ventral parts.

Perforator – 1

It was found on the floor of house 34. It has a well-formed tip by steep direct retouch. The raw material it is made combines two flint varieties: F6 + F20.

Arrowhead – 1

It was found within the region of house 37 (fig. 2:11). It has a form of an isosceles triangle with weakly convex symmetrical lateral edges (which remind to a certain extent a Gothic arch). The base is weakly convex. It is formed by a bilateral lamellar retouch. If we only take into consideration the general morphology of the arrow-head, including the outline of the lateral edges and the base – the basic principles in the classification made by J. Lichardus and M. Lichardus-Itten (1993) – then this artefact varies between types D and F, according to their typological list. If we consider another important criteria (character and the technique of the retouch, details of morphology, the style of preparation) we will find a number of particular analogies in assemblages from the early to late Eneolithic in the Eastern Balkans, from the western to northern Black sea area, and mostly in the late Eneolithic cultural complex KGKVI, for example Bolyarovo (Lichardus, Lichardus-Itten 1993, tab. 8:2, after Попов 1918), Surdulesti, Gumelnitsa culture (Lichardus, Lichardus-Itten 1993, tab. 9:2, after Comsa 1987), Petro–Svistunovo (Bodyanski 1968, tab. 4:1).The lateral edges and one of the surfaces (probably the ventral part of the flake/blade fragment which the initial preparation started from) are similarly shaped by a lamellar retouch to some arrowheads from the Eneolithic/Early Bronze Age levels at the Hotnitsa – Vodopada site, North Central Bulgaria (Sirakov, Tsonev 1995, 258, fig. 2:5). Some of the traits and surfaces shaped by invasive lamellar retouch are also typical for the three arrowheads from the latest Enaeolithic construction level of Tell Yunatsite (Sirakov, Tsonev 2001, 357, fig. 9: 1, 2, 3). The raw material from which the arrowhead was made is BG-Yu-F_{19} that comes from the South – the Middle Rhodope Mountains.

Blades with macroscopic traces of utilization

Blades with traces of gloss – 4

There are two distal and two medial fragments with gloss that covers part of their dorsal sides.

Construction level XIII

The Flint assemblage

The general structure of the assemblage is given in tab.15.

Table 15. General structure of the assemblage.

Techno-typological groups	Number	%
Cores	2	7%
Flakes	5	17%
Blades	9	31%
Retouched tools	5	17%
Bl. with macroscopic traces of utilisation	8	28%
Total:	29	100%

Raw materials

The raw materials diversity is limited: some retouched blades and blades with gloss are made of F7, which probably comes from the sources from northeastern Bulgaria. The greater part of the materials, including cores, are made of F8 whose sources are not yet identified but probably lie within 40 – 60 km away (Sredna Gora mountains).

Table 16. Raw material distribution of the assemblage.

	Cores	Flakes	Blades	End-scrapers	Ret. Blades	Trun-cation	Bl.-gloss	Bl.-smoothing	Total:
F1								1	1
F2			3						3
F3			1			1	1		3
F4					1				1
F7					2		2		4
F8	2	2	5				2		11
F11		2							2
F22				1					1
burnt							2		2
undetermined		1							1
Total:	2	5	9	1	3	1	7	1	29

Debitage

Cores – 2

There are two cores: one core for flakes made on a big flake and one core for blades made on a concretion. The first one has a plano-convex profile and from its flat side flakes were detached in a centripetal mode of exploitation. The scars left are small, in most cases, superimposed to one another and their tips do not meet leaving visible the positive of the ventral side of the big flake (fig. 2:12). The second core has a cylindrical shape: the flaking surface with regular blade scars encircles the core. Its striking surface is faceted, and the bottom part is covered by cortex.

Flakes – 5

There is only one flake without cortex found in house 20. The dorsal pattern of the three other flakes vary from entire cortical to cortical distal and small traces of cortex. This probably shows that the primary flaking was done outside the house area. The fifth one is a chunk of flint found also outside house areas. The flakes with cortex are bigger (dimensions ~ 4 x 5.5 x 1.5 cm) than the one without cortex (dimensions: 2.8 x 2.5 x 1.4 cm).

Blades – 9

As it can be seen from table 16 blades show rather uniform morphology and size. They come from single platform cores and only one of them has a faceted platform (fig. 2:13).

Table 17. Blade's attribute distribution.

Square	Profile	Fragment	D. pattern	Butt	Raw mat.	Length	Width	Thickness
36	straight	proximal	single pl.	single blow	8		2.5	0.6
E9	straight	proximal	single pl.	single blow	8		1.6	4
K9	concave	intact	single pl.	single blow	8	3.5	0.8	0.4
K7	concave	proximal	single pl.	faceted	8		1.7	0.5
O5	concave	intact	single pl.	single blow	2	6.2	1.9	0.8
K9	straight	proximal	single pl.	single blow	2		1.7	0.7
38	straight	medial	single pl.		2		2.5	0.4
K9	straight	proximal	single pl.	single blow	3		1.7	0.4
K6	straight	medial	single pl.		8		1.5	0.3

Retouched tools

End-scrapers – 1

Distal fragment with scaled semi-steep retouch at the front. There is no retouch on both lateral edges (fig. 2:14).

Retouched blades – 3

These are two proximal and one medial fragment. The retouches are fine to simple and cover partially their lateral edges (fig. 3:1).

Truncated blade – 1

This is the distal fragment of the artefact which has bilateral gloss with marginal, partial retouch on its right edge. It is found in a stone building south of the stone wall (fig. 3:2).

Blades with macroscopic traces of utilization

Blades with gloss – 7

Table 18. Description of blades with gloss.

Square	Raw mat.	Notes
И8	burnt	proximal fr., lateral continuous gloss, opposite marginal ret.
И8	8	proximal fragment, corner gloss, traces of cortex
K7 dwell. 21	7	medial fragment corner gloss
O4	8	distal corner gloss, intact (4.7x1.7x0.3)
36	3	bilateral partial gloss; medial fragment
O8	burnt	lateral marginal gloss; proximal fragment
Ж9	7	lateral gloss; proximal fragment

Blades with smoothing – 1

The artefact has steep retouch along the left edge and smoothed right edge. It is a proximal part of a blade (fig. 3:3)

Construction level XIII – the ditch

The flint assemblage

The general structure of the assemblage is shown in tab. 19.

Table 19. The general structure of the assemblage.

Techno-typological groups	Number	%
Blades	10	38%
End-scrapers	4	15%
Retouched blades	1	4%
Truncated blades	4	15%
Blades with gloss	7	27%
Total:	26	100%

Raw materials

The raw material supply is reduced only to regional sources. There is a lack of materials that come from a long distance.

Table 20. Raw material distribution of the assemblage.

	Blades	End-scrapers	Ret. Blades	Truncations	Bl.-gloss	Total:
F2	1					1
F3	1					1
F4					1	1
F5				1	1	2
F6	1					1
F8	4	1		3	1	9
F11	1	1			1	3
F13					1	1
F14		1				1
F20		1				1
F22					1	1
F29					1	1
burnt	2		1			3
Total:	10	4	1	4	7	26

Debitage

Blades – 10

There are only three blades with traces of cortex: cortical lateral and cortex varies between 30% to 5%. They all come from single platform cores (fig. 3:4,5).

Table 21. Blades' attributes.

Square	Profile	Fragment	D. pattern	Butt	Raw mat.	Length	Width	Thickness
38	straight	distal	single pl.		6		0.9	0.4
Ж6-Ж7	concave	proximal	single pl.	prepared	Burnt		1.1	0.3
Ж8-Ж9	concave	intact	single pl.	1blow	Burnt		1.2	0.3
Ж6-Ж7	straight	medial	single pl.		8		1.7	0.5
38	straight	proximal	single pl.	1blow	8		1.1	0.6
Ж6-Ж7	concave	proximal	single pl.	1blow	11		1.7	0.4
38	concave	intact	single pl.	1blow	8	3	1.5	0.4
38-39	concave	intact	single pl.	1blow	3	3.5	1.4	0.4
Ж6-Ж7	concave	intact	single pl.	1blow	2	5.2	2.2	0.4
M8	concave	intact	single pl.	1blow	8	3.8	1.6	0.5

Retouched tools

End-scrapers – 4

End-scrapers show greater variability of raw materials than blades. A small rounded end-scraper (the only one type of the whole series from Yunatsite) is made of F20, which probably comes from northwestern Bulgaria or Komotini region, Greece (fig. 3:6).

Table 22. End-scrapers' attributes.

Square	Tool type	Raw mat.	Length	Width	Thickness
Ж6-Ж7	round e.s.	20	2.3	2.2	0.8
М8	double e.s.	8	4.5	1.6	0.5
М8	simple e.s.	14	3.5	2	0.6
37-38	simple e.s.	11	3.1	2.2	0.7

Retouched blades – 1

It is a proximal fragment with steep, multi-serial retouch on both sides (fig. 3:7).

Truncated blade – 4

As it can be seen from table 23 there are two distal fragments and two intact specimens. Three of them have traces of gloss (fig. 3:8).

Table 23. Truncated blades' attributes.

Square	Raw mat.	Notes	
Ж8	5	distal fr.	corner gloss on distal and ventral sides
И6 и К6	8	Intact	oblique truncation
Л6 dwel.21	8	distal fr.	the gloss covers the retouch of truncation
dwel. 21	8	Intact	continuous lateral gloss

Blades with macroscopic traces of utilization

Blades with gloss – 7

Table 24. Blades with gloss attributes.

Square	Raw mat.	Notes	
38-7	4	proximal fr.	corner gloss
М8	29	distal fr.	corner gloss
Ж6-Ж7	22	medial fr.	corner gloss
И8/К9 м/у dwell. 21 and ditch	8	medial fr.	corner gloss+ cortex lateral ~50%
М8	5	medial fr.	corner gloss
П5	13	proximal fr.	corner gloss
Ж6-Ж7	11	proximal fr.	lateral gloss

Construction level XI

Blade with gloss – 1

It is an intact blade detached from a single platform core with concave profile. The gloss spreads laterally along the right edge. The artefact is made of F19 with dimensions: 5.6x1.7x0.4 cm.

Construction level X

Flake – 1

It has multi-directional dorsal pattern, linear butt and concave profile. The raw material is F8. The flake comes from rejuvenation of the flaking surface (fig. 3:10).

Burin on a truncation – 1

The artefact has an oblique truncation on its butt that ends with a single short burin blow. At the opposite side of the artefact there is a marginal, partial gloss (fig. 3:9).

Construction level VIII

Blades – 2

These are two long blades: one intact and one proximal fragment. Butts are one faceted and one linear. They come from single platform cores (fig. 3:11, 12). General remarks over the inter-site spatial distribution of flint artefacts

According to the spatial distribution of flint artefacts, we can distinguish two types of activities on the settlement. The first one relates to outside house activities. We have the following distribution of some flint artefacts:

Blades – two main clusters in squares: К/Л and О-П-Р-С-Т-У

End-scrapers – dispersed. They form two larger clusters within squares: З-И-К-Л and О-П-Р-С-Т-У.

Retouched blades – clustered. They are not

present in the houses. They form small separate clusters in squares: И-Л-О-П-Т-У.

Long blades. They are dispersed and do not appear in house premises.

The conclusion that we can make is that these artefacts and their spatial distribution within the settlement show overlapping concentrations of separate activities. Probably these activities were more connected with joint (communal) working tasks.

The second type relates to house activities. There is the following distribution of some artefact types:

Truncated blades. They are widespread and form four clusters inside and around the houses: 42, 46, 21 and the stone building.

Blades with gloss. They form two clusters around house 48 and house 21.

Arrowhead. It is found in house 37, square A9. (Probably as a foundation or other ritual, Hodder 2002, 6). The entire area in the southern part of the excavated surface is void of other flint artefacts.

The conclusion that can be made is that these artefacts (without the arrowhead) seem to be connected more with family working activities that evolve inside or at proximity to the houses.

There are not enough data that can define the spatial distributions of perforators and splinters but they seemed to be connected with both inside and outside house activities.

CONCLUSIONS

Most of the flint assemblages from the EBA sequence from Tell Yunatsite are bracketed between two major events: the executed (ritually?) people from the latest Eneolithic construction level and the construction of the ditch connected to XIII construction level. From the point of view of development of new social relationships, the EBA sequence from Tell Yunatsite predates the Troy sequence. The latter had its citadel built up at the end of its second phase (Korfmann et al. 1999, 29). In other words, the EBA sequence tells in greater details than Troy the story of emergence of gender and social inequalities that leads to establishment of the citadel model of social exclusion in the eastern Balkans. To a certain extent, this can be seen in the evolution of flint assemblages. In the first place it should be noted the gradual evolution of raw material supply and chipped-stone techniques of making tools. The major difference between the Eneolithic and EBA assemblages appears not between the last Eneolithic and the first XVII EBA construction level, but between the XVII construction level and the other EBA building horizons. Among the EBA sequence the assemblage from XVII construction level is the most numerous and the most scattered within the living area. Its concentrations of flint artefacts are situated most to the North, while the other building horizons exhibit gradual move of their concentrations of flint artefacts toward South. Technologically defined "long blades" appear only in XVII construction level, and in building horizons VIII and II. Yet, the pressure technique of blank detachment is rarely applied and only reminds the hey-day of the high-craft production of long blades/superblades in the Eneolithic. The pressure technique differs from the Eneolithic one in its regularity. The striking platforms with small round or oval shape are rare. The blades have straight or slightly curved profiles with sinusoidal ridges, which suggests detachment from not well-prepared single (rarely double) platform cores. All the other artefacts were detached by application of a direct percussion on prepared by a single blow striking platform. Yet the technique of the early Bronze Age assemblages remains within the traditions developed during the Eneolithic. Some of the blade fragments, according to their technical features, seem to come from long blades comparable to the Eneolithic ones. From the point of view of the quality of raw materials in all building horizons the habitants use flint varieties of excellent quality. There are rare artefacts made by silicified sandstones, quartzite (debris have not been collected), etc.

In the Neolithic and Eneolithic periods flint artefacts tend to be distributed randomly about open spaces, houses and other structures within the sites. In the EBA they tend to occur within houses and close to other structures such as big stone houses, defensive walls, ditches, etc. This means transformation of working activities from public (communal) to private occupation confined within separate houses or households. The distribution of knowledge and skills in the EBA seems to be channeled by an external to the community members' social hierarchy. To a certain extent this is illustrated by the differential spatial

distribution of morphologically distinct tools and reflects the conceptualization of the inequality between the people living on the Tell Yunatsite. The mechanism of social exclusion may be defined as following: community members in EBA societies had to make a series of decisions based on their present state and anticipated future state of each house (household), which is balanced against their perceived social status. This ranks every house (household) at any moment of time and leaves no social space for equal access to ritual practices, to exploitation of resources, and to the networks of communication and exchange.

REFERENCE:

Попов 1913: Р. Попов. Коджадерменската могила при Шумен. – Известия на Българско археологическо дружество 6, 1913, 70 – 155.

Бодиянски 1968: О. В. Боядиянски. Енеолитичний могилник билия с. Петро-Свистунове. – Археология 21, 1968, 117 – 126.

Comsa 1987: E. Comsa. Despre virfurile de sulita si sageata de silex din areul culturii Gumelnitsa. – Cultura Si civilizatie la Danurea de jos. T. III-IV, 1987, 20 – 27.

de Sonneville-Bordes, Perrot 1954: D. de Sonneville-Bordes, J. Perrot. Lexique Typologique du Paleolithique Superior. – Bulletin de la Société préhistorique française 51, 1954, 327 – 335.

Hodder 2002: I. Hodder. Catalhoyuk. – Anatolian Archaeology 8: 5-7, British Institute of Archaeology at Ankara, Research Reports 2002.

Lichardus, Lichardus-Itten 1993: J. Lihardus, M. Lichardus-Itten. Das Grab von Reka Devnja (Nordostbilgarien). Saarbrucken Studien und Materialen zur Altertumskunde No 2, 1993, 9 – 98.

Korfmann 1999: M. Korfmann. A Guide to Troia. Ege yayinlari, 1999.

Semionov 1964: S. A. Semionov. Prehistoric Technology. London: Cory, Adams and Mackay, 1964.

Sirkaov, Tsonev 1995: N. Sirakov, Ts. Tsonev. Chipped-stone Assemblage of Hotnitsa – Vodopada (Enaeolithic/Early Bronze Age Transition in Northern Bulgaria) and the Problem of the Earliest "Steppe Invasion" in the Balkans. – Prehistoire Europeenne, 8, 1995, 241 – 246.

Sirkaov, Tsonev 2001: N. Sirakov, Ts. Tsonev. The late Enaeolithic flint assemblage from the tell Yunatsite (South Bulgaria). – In: Problems of the Stone Age in the Old World. Jubilee Book dedicated to Professor Janusz K. Kozlowski, Institute of Archaeology of the Jagiellonian University, Cracow, 2001.

РАННОБРОНЗОВИ КРЕМЪЧНИ АНСАМБЛИ ОТ СЕЛИЩНА МОГИЛА ЮНАЦИТЕ (ЮЖНА БЪЛГАРИЯ)

Николай СИРАКОВ, Цони ЦОНЕВ

(Резюме)

Целта на настоящата работа е да се анализират детайлно технологическите промени в раннобронзовите кремъчни ансамбли от селищна могила Юнаците, тяхното пространствено разпределение и структурата на снабдяване със суровини. От технологична гледна точка е търсено най-голямото възможно разграничаване между отделните строителни хоризонти. Беше открито, че такова разграничаване се намира не между последния енеолитен хоризонт и раннобронзовия XVII хоризонт, а между XVII хоризонт и всички раннобронзови хоризонти над тях. От друга страна, едно важно различие се появява между последния енеолитен хоризонт и раннобронзова секвенция. В пространственото разпределение на кремъчните артефакти съществува силна тенденция на тяхната концентрация във и около жилищата, докато енеолитните са най-вече разпръснати в отворените пространства между жилищата. Този факт подкрепя аргументите в полза на новата социална роля на отделните семейства, които вече имат различен достъп до ритуалните практики, експлоатация на ресурсите и мрежите за комуникация и размяна.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

УКРАШЕНИЯ ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА ОТ СЕЛИЩНА МОГИЛА ЮНАЦИТЕ

Величка МАЦАНОВА[a]

[a]*mazanova@abv.bg*

На проучването на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко, Румен Катинчаров посвети повече от четвърт век. Плод на съвместната ни работа бе разкриването на културните пластове от желязната и раннобронзовата епоха, на една част от I хоризонт от късен халколит, публикуването на предварителните резултати от разкопките (Катинчаров, Мацанова 1993, 155 – 173) и колективният труд на българо-руската експедиция „Юнаците“, том I (Катинчаров и др. 1995).

Заболяването и смъртта му попречиха да вземе участие в издаването на том II, част първа, който екипът посвети на светлата му памет (Телль Юнаците. Эпоха бронзы 2007).

С настоящото кратко изследване върху украшенията от раннобронзовия пласт на селищната могила отдавам моята почит към паметта на колегата и приятеля Румен Катинчаров.

Изобилието на цветове и разнообразни форми в животинския и растителния свят е подтиквало човека още с появата си да търси красиви форми и да изгражда своя естетически вкус. Праисторическият човек започва да събира хубави, редки, цветни или своеобразно оформени предмети и да украсява с тях тялото и дрехите си. Те стават лично притежание и белег на неговия вкус. По този начин не само отделният индивид се откроява от другите, но и различни групи хора чрез специфичните начини на украсяване се разграничават и дефинират от останалите. Така украшенията стават важен белег за социалната и йерархичната структура вътре в обществото, за пола и възрастта, както и за културната и религиозната принадлежност. Ето защо в последните години на този род находки се обръща голямо внимание в нашата археологическа литература (Todorova, Vajsov 2001; Todorova, Avramova 2002, 187 – 203).

Украшенията, използвани от човека за разкрасяване на тялото и дрехите, се разделят на две основни групи – неподвижни и подвижни (Schonenberger 1990, 127). Към неподвижните украшения се причисляват рисуването, нанасянето на знаци и татуировки върху тялото. Тази група е труднодоловима при археологическите разкопки. Тя косвено се предполага на базата на останки от охра, щампи, орнаментирани керамични фигури (за неолита и халколита) и от етнографски паралели.

Към втората група – подвижни, се причисляват украшенията, изработени от неорганичен материал, запазили се в голяма степен до наши дни. Може да се допусне и употребата в ежедневието, по време на ритуали и обичаи на украса от органични материали като нанизи от цветя, костилки от плодове, висулки от дърво, кожа, пера и др., недостигнали до нас по обясними причини.

Украшенията носят изключително много информация и дават възможност за изясняване на тяхната функция и значение, за изработване на типологията и класификацията им.

Важно значение за интерпретацията на

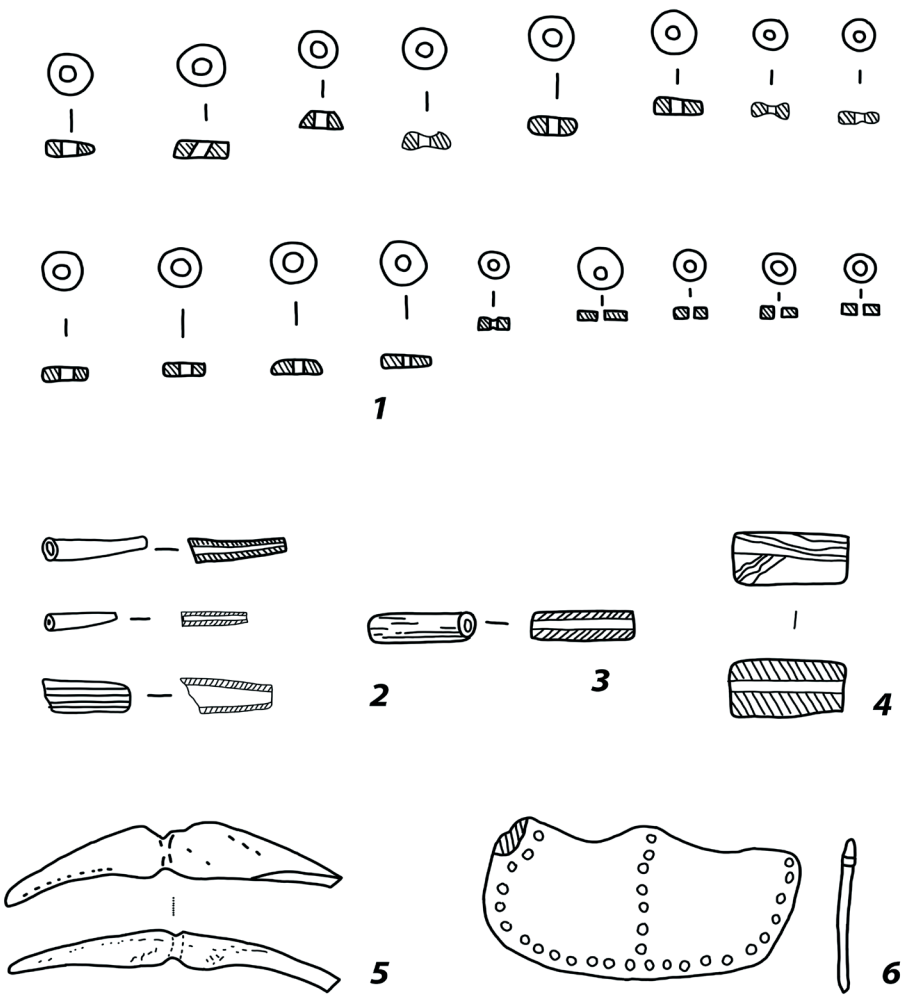

Обр. 1. 1-3. Мъниста от денталиум; 4. Мънисто от сардоникс (карнеол); 5. Апликация от кост; 6. Амулет от кост.
Abb. 1. 1-3. Dentaliumperlen; 4. Perlen aus Sardoniks (Karneol); 5. Knochenapplikation; 6. Knochenanhänger.

праисторическите украшения е местонамирането на материала. Както посочихме по-горе, украшенията се явяват лично притежание на индивида и в по-голямата си част тези предмети съпровождат притежателя им и след смъртта му. Ето защо некрополите са обекти от първостепенно значение за тяхното изследване. Точното разположение на украшенията върху скелета дава една по-пълна картина и хвърля светлина върху функцията и значението им. На второ място по значимост безспорно са селищата – мястото, където е живяло населението. Там се откриват украшения или фрагменти от такива. Вероятно някои от тях са захвърляни след счупване, защото са дефектни. Особено важен е контекстът на намирането им – в жилища, извънжилищни пространства, в съоръжения, ями или интрамурални гробове.

От ранната бронзова епоха (РБЕ) е публикувана само колекцията от украшения от селищна могила при с. Езеро, Новозагорско (Георгиев и др. 1979, 404 – 408). Но ограниченото количество и сумарното им представяне по хоризонти не дава възможност за едно подетайлно интерпретиране на материала. В това отношение от голям интерес е откритата колекция в селищна могила Юнаците. Установените 17 – 16 последователни селища с открити в тях накити с точно фиксирана стратиграфска позиция дават ценни данни за допълване на типологическата картина, функцията и значението им и не на последно място, хронологическата им позиция през РБЕ.

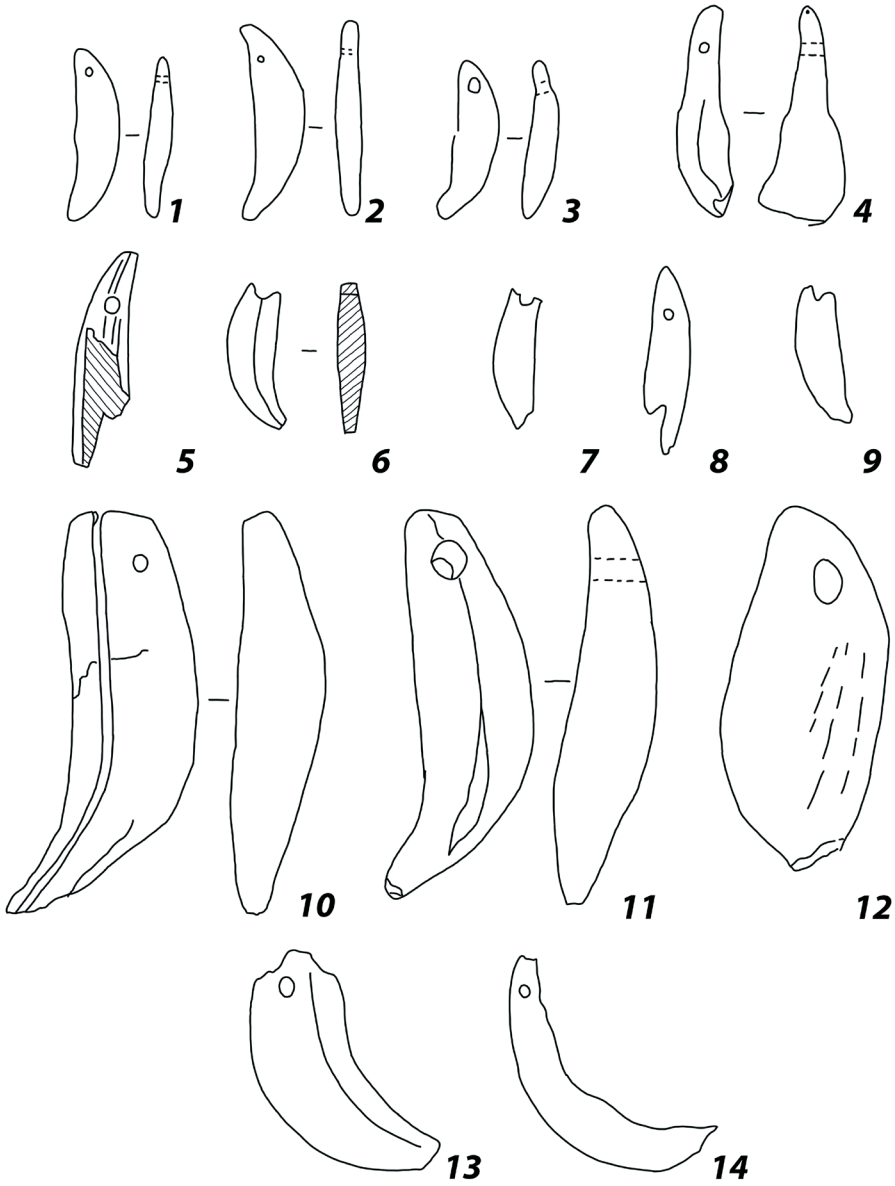

Обр. 2. Амулети: 1-9. Зъби на хищници; 10-14. Бивни на глиган.
Abb. 2. Anhänger: 1-9. aus Raubtierzähnen; 10-14. aus Eberhauern.

Открити са общо 47 единични украшения и 3 наниза. Изработени са от речни и полускъпоценни камъни, кост, морска и речна раковина, бронз и сребро. Сред тях се разграничават амулети от зъби на хищници, бивни на глиган и от речни камъни; апликации от кост, халки-наушници от сребро, мъниста от раковина, грандели и полускъпоценни камъни (табл. I). От таблицата е видно, че най-значителната част от тях са открити в жилищните постройки – 32 от украшенията, т. е. 64% от общото количество. Извън жилищата са документирани 15 броя (30%), а от интрамуралните гробове – 3 (6%).

Най-разпространени са мънистата от раковина – както единичните (20 бр.), така и във вид на нанизи (3 бр.). Разграничават се 7 типа мъниста: дисковидни с размери: дебелина 2 – 5 мм, диаметър от 4 до 7 мм (обр. 1. 1)[1]; къси цилиндрични с размери 5 – 7 мм; триъгълни и правоъгълни (обр. 4. 3); дълги цилиндрични до 1 – 3 см (обр. 1. 3); конусовидни с дължина 2,5

[1] Рисунките към таблиците са изработени от колегата Любка Тодорова и художника Стоимен Джуканов от РИМ Пазарджик, на които изказвам моята голяма благодарност.

Таблица I. Разпределение на украшенията по хоризонти и местонамиране. Легенда: ▪ амулети от камък; ╔ амулети от зъби на хищници и от бивни на глиган; • мъниста от денталиум; ╬ нанизи от мъниста денталиум, грандели и зъби от хищници; ▲ апликации от кост; ∞ сребърни халки-наушници; ⎧ бронзово шило.
Tafel I . Einteilung der Schmuckfunde nach Horizonten und Fundorten
Legende: ▪ Steinanhänger; ╔ Knochen und Zahnanhänger; •Perlen aus Dentalium; ; ╬ Perlenketten – Dentalium, Hirschgrandel und Zahnanhänger von Raubtieren; ▲Knochenapplikation; ∞ Ring-Ohrenklappen aus Silber; ⎧ Bronzeahle .

Местонамиране	№	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	**Общо**
					▪														**1**
	1						▪												**1**
	18													╔					**1**
	19													╔					**1**
	20													╔ •					**2**
В жилища	21													╔ • f*					**2**
	21а														╔ •				**2**
	22													╔ •					**3**
														•					
	27																		**2**
	30															■ ╔ •			**3**
																•			
	32															╔ ■			**4**
																▲ •			
	34															•			**1**
	35																╔ •		**3**
																	╬		
	43																╔ •		**2**
	47																■ •		**2**
	48																	■	**1**
	50																	╬	**1**
Извън								▪			▪			• •	• •	• •	╔	╔	**12**
														•	•				
жилища														╔	╔	╔			**3**
В гробове	8												╬						**1**
	52																∞∞ ⎧		**2**
Общо					**1**		**1**	**1**			**1**		**1**	**13**	**8**	**11**	**10**	**3**	**50**

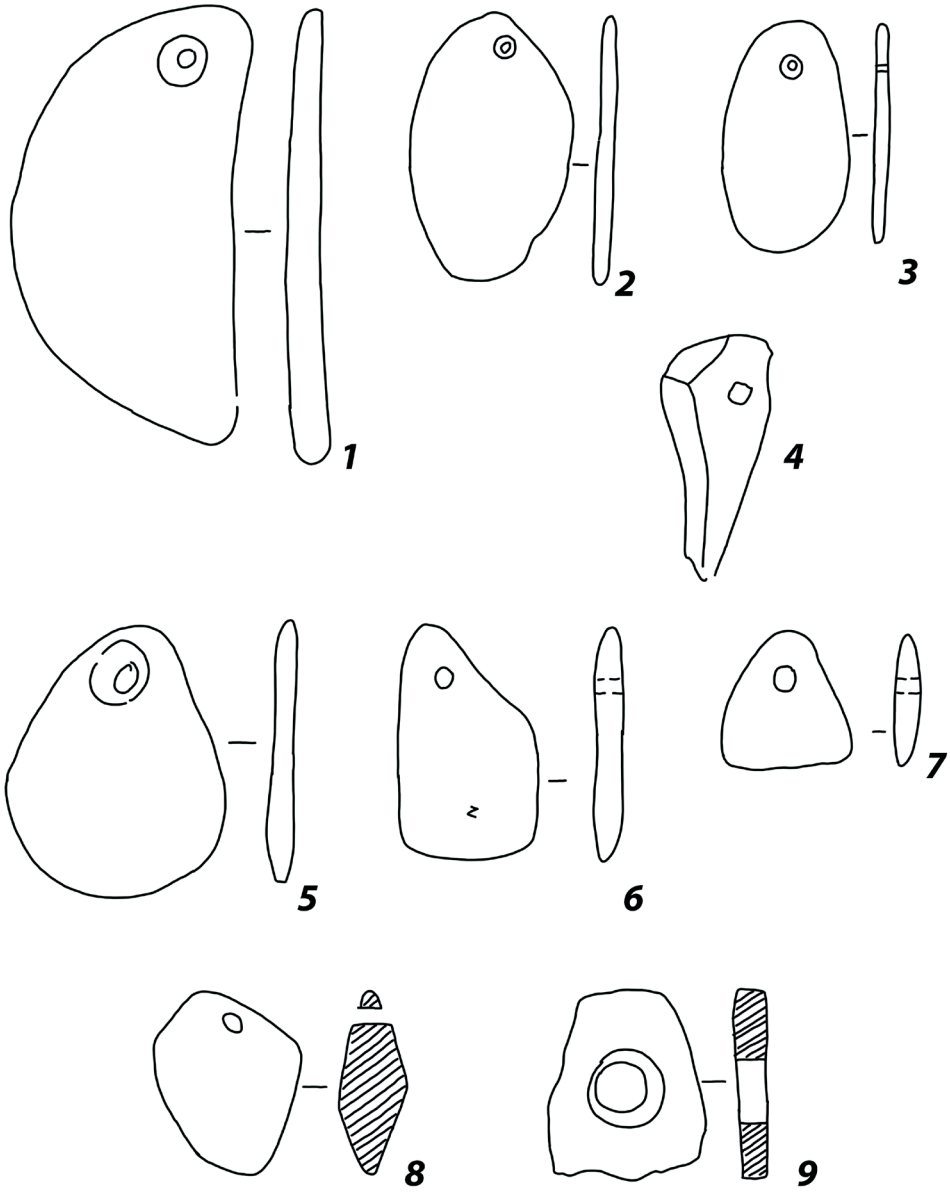

Обр. 3. 1-9. Амулети от камък.
Abb. 3. 1-9. Steinanhänger.

– 3 см (обр. 1. 2) и капковидни от грандели (рудиментарния крушовиден кучешки зъб на мъжки елен) (обр. 4. 3). Основно те представляват съставна част от нанизи (гердани), украсявали шията. Голямо разнообразие на мъниста срещаме в наниз (обр. 4.3), открит в постройка № 35, XVI хоризонт (Катинчаров, Мацанова 1993, обр. 23. 8). Нанизът е силно повреден и частично горял. Добре запазени са само 83 мъниста от денталиум, 4 грандела (6 са силно фрагментирани) и амулет от зъб на хищник. Мънистата са с различна форма: 46 дисковидни, 23 къси цилиндрични, 4 триъгълни и 2 правоъгълни (табл. II). Този наниз предизвиква интерес не само от разнообразието на мънистата от денталиум, изключителна рядка и скъпа суровина, но и поради наличието на грандели. През халколита украшенията от грандели са носени както от мъже, така и от жени (Todorova 2002, 187). Те са ценен трофей на лова. В този случай нанизът несъмнено се явява белег за престиж и дори може би маркира статуса на притежателя.

Вторият наниз е намерен в постройка № 50. Той е силно горял при пожара в сградата.

Таблица II. Разпределение на типовете мъниста по хоризонти.
Tafel II . Einteilung der Perlentypen nach Horizonten
Die Reie nach den vertikalen Gliederung (по реда на вертикалното разделение: Horisont; Scheibenförmig; Kurzzylindrisch; Dreieckig; Langzylindrisch; Kugelförmig; Hirschgrandel; Summe.

Хоризонти	**Дисковидни**	**Къси цилин.**	**Триъгълни**	**Дълги цилин.**	**Конусовидни**	**Грандели**	**Общо**
XII наниз	8				10		**18**
XIII	7						**7**
XIV	5			1	1		**1**
XV	5				1		**6**
XVI наниз	46	23	4			10	**83**
XVII наниз	7			3			**10**
Общо	**78**	**23**	**4**	**4**	**12**	**10**	**131**

От него са запазени 7 дисковидни мъниста и 3 конусовидни от денталиум. Третият наниз е от 8 дисковидни и 10 конусовидни мъниста от същата суровина (обр. 4. 4). Той е поставен до урната на детското погребение № 8 от XII хоризонт. Малкото количество мъниста дават основание да предположим, че става въпрос за наниз, използван за гривна. Аналогични конусовидни мъниста от денталиум са намерени и в гроб № 5, XIII хоризонт в Езеро (Георгиев и др. 1979, 493, обр. 212). От разпределението на типовете мъниста (табл. II) е очевидно, че те са характерни за XII – XVII хоризонт за периода РБЕ I – II.

Представените типове мъниста са известни още от неолита и халколита на Европа и Мала Азия (Todorova, Vajsov 2001, 33). От РБЕ те са познати от IV и V фаза на Ситагри (Nikolaidou 2003, 336, tab. 9, 6) и некропола на Берекетската могила (Kalchev 1996, fig. 9; Kalchev 2002, 38, Abb. 15. 1). За съжаление единственият проучен некропол от бронзовата епоха е изключително беден на накити. Само в гроб № 19 с колективно погребение на четири индивида са открити 2 плоски мъниста с денталиум, амулет от зъб на хищник и амулети от 4 миди кардиум.

От изключителен интерес е цилиндричното мънисто, изработено от сардоникс (карнеол), открито в постройка № 27, хоризонт XIV (обр. 1. 4; 4. 2). Жилището е апсидно, с преградено апсидно пространство и с много богат интериор: пещ, две зърнохранилища, площадка с „ребро" и подова замазка (Мерперт, Мацанова 2007, 50 – 52). Разположено е в най-североизточната част на могилата (цитадела), северно от рова и палисадата. Богатото вътрешно обзавеждане, фините керамични съдове и карнеоловото мънисто говорят за добро материално състояние на обитателите му. Мънистото е импорт и най-близкото находище на разнообразни видове ахати е локализирано в района на гр. Момчилград, експлоатирано през халколита (Радунчева 2003, 62 – 63). Данни за използването му през бронзовата епоха засега не са известни. По търговски път е възможно импортът му да е реализиран и от по-далечни райони. Подобни мъниста са известни от Троя, датирани от 2400 пр. Хр. (Трейстер 1997, 213, клад Е, 121 – 122). Откритите мъниста са предимно съставни части от нанизи (огърлици, гердани и гривни) и са служили за украса на шията и ръцете.

Сред украшенията, намерени в Юнаците, доста добре са застъпени амулетите. Според материала, от който са изработени, се разграничават три вида:

1) от зъби на хищници, бивни на глиган и рог;
2) от речни камъни;
3) от плоски кости.

Първият тип амулети – от зъби на хищници, разцепени бивни зъби на глиган и рог от коза, обикновено са без допълнителна обработка, а само са пробити в горната част (обр. 2. 1 – 8). Те са 16 екземпляра, като 10 от тях са откри-

ти в жилища, а останалите в извънжилищните пространства. Почти всички са единични. Те са трофеи от лов и са имали по всяка вероятност символично значение. Носени са като талисмани с апотропейна функция – предпазване от зли сили. Срещат се и като мъниста или висулки в нанизите. Аналогични амулети са открити в доста голямо количество в Езеро (Георгиев и др. 1979; 404, табл. 228 и цит. лит.). Отнасят се към тип 1 и както в Езеро, така и в Юнаците преобладават в долните хоризонти (табл. I). Единични екземпляри са открити в Овчарица II (Leshtakov *et al.* 2001, Fig. 30. l) и култура Коцофени (Roman 1976, Pl. 52, 22, 37 – 39). Хронологическата им рамка е много широка – от неолита до бронзовата епоха.

Вторият тип амулети са изработени от речен камък. Обикновено това са добре шлифовани от водата плоски камъни със специфична форма, която не се нуждае от допълнителна обработка освен пробиването на отвор в горната част. В колекцията са представени амулети с овална (обр. 3. 2 – 3, 5), полуовална (обр. 3. 1) и многостранна форма (обр. 3. 4, 6, 8). Документирани са в горните и най-долните хоризонти. Открити са предимно в жилища (табл. I). Те намират сходства с каменните висулки тип 10 и 12 от Езеро (Георгиев *и др.* 1979, 406, табл. 228 и цит. лит.) и открития каменен амулет от Овчарица II (Leshtakov *et al.*, Fig. 29, m). Предполагаме, че са имали същата функция като амулетите от зъби на хищници и рог. Известни са от началото на късния неолит.

Третият тип амулети са изработени от плоска кост. Представени са от един екземпляр. Има полуовална форма (бъбрековидна) с размери 5,5 × 2,7 см (обр. 1. 6; обр. 4. 1). По периферията и в центъра е украсен с един ред кръгла щампа. Дупчицата в средата служи за окачване. Амулетът се отличава с прецизна изработка. Той е открит в едно от най-големите апсидни жилища на VI строителен хоризонт (РБЕ III).

В постройка № 32 е открита една апликация с форма на полуелипса, прищипната в средата (обр. 1. 5). Тя е с дължина 6,3 см. Жлебът е служил за прикрепването ѝ към тъкан или кожа. Много вероятно е това да е колонна украса. Амулетът и апликацията нямат паралели сред материалите от ранната бронзова епоха.

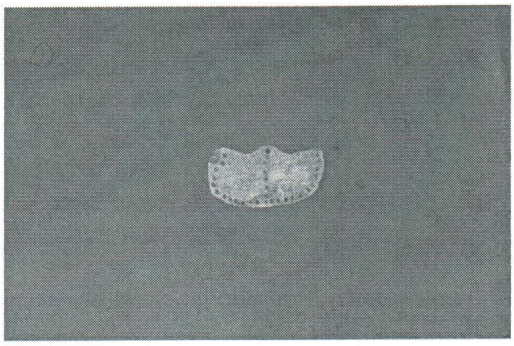
1

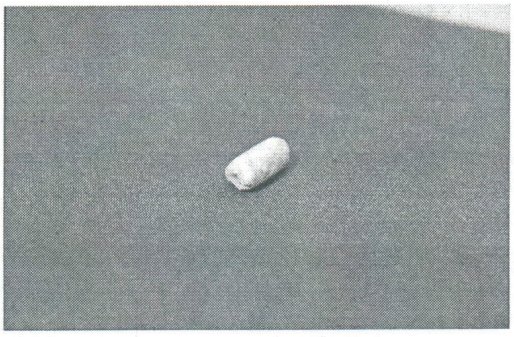
2

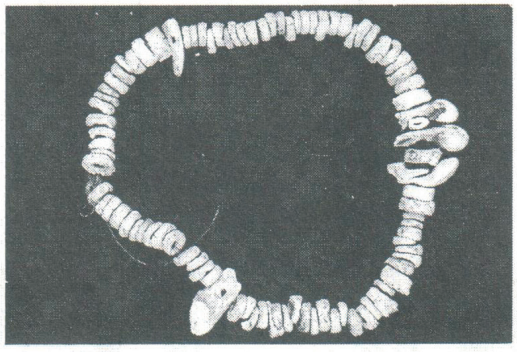
3

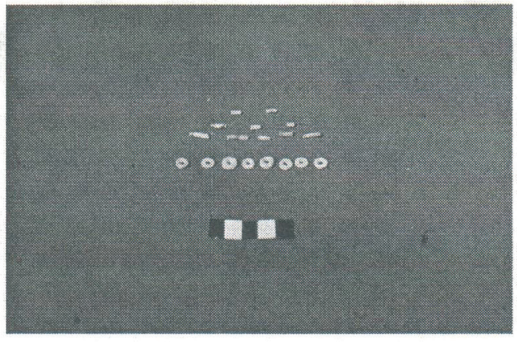
4

Обр. 4. 1. Амулет от кост; 2. Мънисто от сардоникс (карнеол); 3. Наниз от мъниста, денталиум, грандели, зъб от хищник; 4. Мъниста от денталиум.
Abb. 4. 1. Knochenanhänger; 2. Perle aus Sardoniks (Karneol); 3. Perlenkette aus Dentalium, Grandeln, Zahnanhänger vom Raubtier; 4. Perlen aus Dentalium.

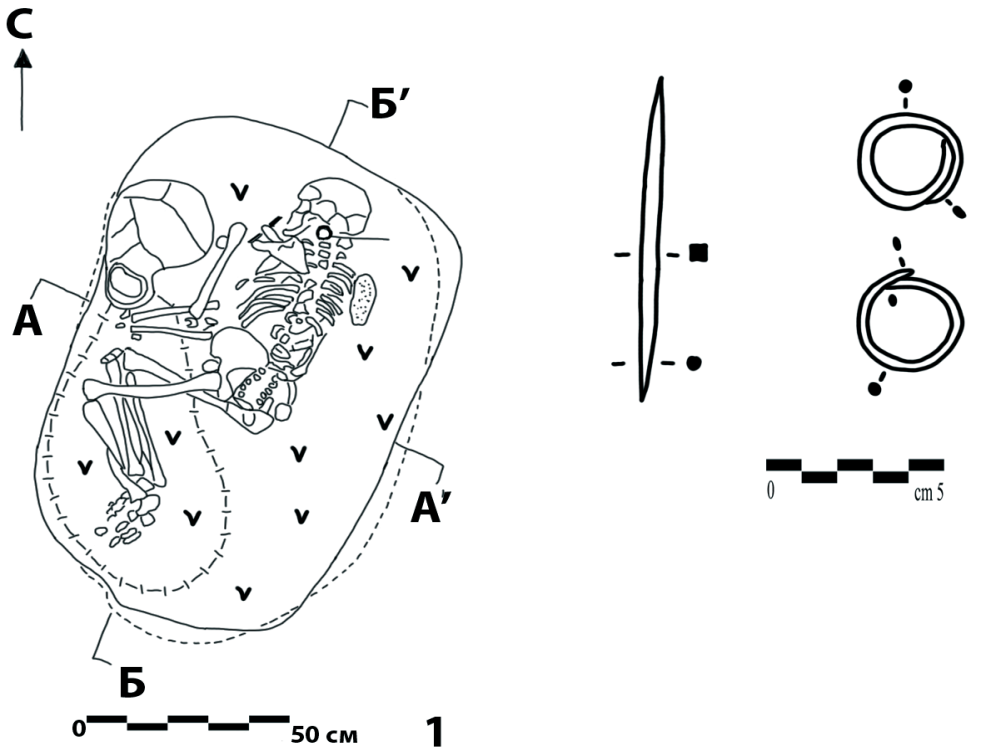

Обр. 5. 1. Ситуация на гроб 52 (по Мишина, Балабина 2007); 2. Бронзово шило; 3. Сребърни халки-наушници.
Abb. 5. 1. Fundsituation der Bestattung Nr. 52 (nach Mischina, Balabina 2007); 2. Bronzeahle; 3. Silberohrringklappen.

От изключително значение са откритите накити в гроб № 52 на жена на възраст до 50 години, погребана в поза хокер (обр. 5.1). В интрамуралия гроб са открити две сребърни халки. Едната е документирана на лявата страна на черепа, над последния шиен прешлен, а другата – на дясната страна, но паднала до горната част на раменната кост (Мишина 2002, 232, рис. 2 – 3; Мишина, Балабина 2007, 52 – 53, рис. 126). Чифтът халки от гроб 52 е изработен от масивна обла тел с диаметър 2 – 3 мм. Те представляват кръг с разминаващи и покриващи се краища. Имат вътрешен диаметър 2,2 см и външен – 3 см. Припокриващите се краища на едната са по-дълги и това обяснява разликата в теглото им 5,30 – 7 гр. (обр. 5. 3). Както размерите, така и теглото им са доста големи и вероятно не са използвани за украса на ушите, а за украса на кърпа, шапка или лента, поставяни на главата. В по-късните епохи те са известни като наушници. Сребърните халки вероятно са част от парадни или погребални накити за глава. Накити от сребро и злато са известни и от други обекти от РБЕ в българските земи (Панайотов 1989, 61 – 156; Панайотов, Александров 1995, обр. 10. 1, 14; Кънчева-Русева 1994, обр. 5; Христов 2005, 127 – 134) и Егейско-Анатолийския ареал (Braningan 1974). Халките от гроб № 52 нямат точни паралели сред посочените находки. Те се различават от останалия материал не само по изящната изработка и масивност, но и по размери и тегло.

Един доста интересен факт при гроб № 52 е установеното местоположение на бронзовото шило. То е открито на дясната страна пред лицевите кости (пред брадата на мандибулата), припокрито от лявата ключица (обр. 5. 1). Наблюденията при разчистването и местоположението му ни дават основание да предположим, че в случая най-вероятно е използвано не като гробен дар (Мишина, Балабина 2007, 204), а като „игла“ за закопчаване на дрехата върху рамото. Ето защо тук си позволяваме да интерпретираме шилото като украшение за дреха. То е двустранно заострено, с дължина 8 см и има квадратно напречно сечение с дебелина 2 мм (обр. 5. 2). Предполагаемата полифункционалност на този род находки, определени като игли, е документирана в гробове и

през халколита (Todorova, Vajsov 2001, 48, Taf. 8, 97 – игли без глави, пробити и непробити). В гроб № 19 на Голямата могила до с. Голяма Детелина, община Раднево, на мъж в поза хокер, е открита бронзова „игла" (Кънчев 1995, 40, обр. 12; Лещаков, Попова 1995, 71, обр. 13г). Липсата на точно описание на местонамирането и размерите ѝ не позволява да се определи по-точно дали става дума за гробен дар, или предметът е имал и определена функция. Игли като погребален дар са известни и в култура Магура – Коцофени (Александров 1994, 85 – плосък гроб с трупоизгаряне от Кърна – Магура Томии, бел. 3).

Притежаването на изключително ценни предмети като сребърни халки-наушници и шило, изработено от калаен бронз, една много скъпа и рядко срещана суровина за началото на ранния бронз, илюстрира не само благосъстоянието на погребаната жена, но вероятно и нейния особен статус в общността. И двете находки са белег на престиж. Този извод се потвърждава и от липсата на погребални дарове в едновременния гроб № 55 на мъж на същата възраст, по всяка вероятност нейн съпруг (Балабина, Мишина 2007, 170, рис. 123).

От направения преглед на украшенията от раннобронзовата епоха на преден план изпъква наличието на доста голямо количество мъниста от денталиум – 20 броя единични и 111 в нанизи (табл. II), в сравнение с посочените по-горе аналогии от синхронните обекти[2]. Ето защо приетото в научната литература твърдение за отсъствие на артефакти от спондилус, глицимерис и денталиум през РБЕ (Todorova 2002, 177 – 186) и изключително рядкото им присъствие дори в обекти от Егейския ареал (Shackleton 2003, 361 – 365) поставя проблема за присъствието им в раннобронзовите хоризонти[3]. Откритите мъниста от денталиум произхождат от най-ранните хоризонти на Юнаците, Езеро, гроб № 5 и некропола на Берекетската могила, датиран също от РБЕ I. Този факт, наличието на грандели и археологическият контекст на откритите нанизи в жилища от XVI – XVII хоризонт са основателни доводи да приемем предположението, че находките са придобити вследствие от строителната дейност на първите обитатели на селището от бронзовата епоха. Нарушавайки културния пласт от халколита[4], те са попаднали на тези предмети и оценявайки тяхната стойност, са ги запазили като реликти, т. е. свидетелства от минали епохи. Част от тях дори са предавани от поколение на поколение, за което свидетелства малкият наниз от мъниста денталиум, поставен до урна на детско погребение № 8 от XII строителен хоризонт, датиран от РБЕ II. За наличието на подобни реликти говорят и намерените в долните хоризонти на пласта от РБЕ фрагменти от гривни, изработени от спондилус, характерни за финала на късния халколит[5]. Аналогично явление е констатирано и в Ситагри (Shakleton 2003, 368 – фрагменти от гривни, изработени от мида от спондилус – IV фаза). Подобно на мънистата и те са били съхранявани и ценени от притежателите.

Архитектурните данни от проучените хоризонти от РБЕ I – II: укрепителна система, постройки с правоъгълен и апсиден план с квадратура от 120 до 220, с богат вътрешен интериор и инвентар (Мерперт, Мацанова 2007, 17 – 121), допълнени от анализа на украшенията: наличие на накити с изключително висока стойност и значимост, открити предимно в жилищни постройки, демонстрират не само престиж и особен статус на отделни личности от общността, но и присъствието на престижни семейства.

Тези изводи дават основание да приемем, че в проучената част на могилата (цитаделата и акропола) е живял елитът на селището, жители, които са имали добро благосъстояние, а част от тях дори и власт.

Надяваме се, че бъдещите комплексни проучвания на селищна могила Юнаците, които ще включат и локализирането на некрополите от бронзовата и халколитната епохи, ще допринесат за по-детайлно изследване на живота на населението в нашите земи.

[2] Количеството на мънистата от денталиум вероятно е много по-голямо. Поради малките си размери те се намират изключително трудно дори и при пресяване и внимателно промиване на пръстта.

[3] В научната археологическа литература произходът на спондилус, глицемерис и денталиум – черноморски или средиземноморски, е дискусионен (Todorova 2002, 177 – 190).

[4] В редица сектори на проучваната площ са установени изгребвания на хиатусния пласт и нарушения на най-горния хоризонт на късния халколит.

[5] Фрагменти от гривни, изработени от мида спондилус, открити в XV – XVII хоризонти, ще бъдат разгледани в бъдеща публикация, посветена на украшенията от късния халколит.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Александров 1994: С. Александров. По въпроса за погребалните обреди на култура Коцофени (Южен вариант). – В: Марица – Изток. Археологически проучвания II, София, 1994, 85 – 90.

Георгиев, Мерперт, Катинчаров, Димитров 1979: Г. Георгиев, Н. Мерперт, Р. Катинчаров, Г. Димитров. Езеро. Раннобронзовото селище. София: БАН, 1979.

Катинчаров, Мацанова 1993: Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко. – В: В. Николов (съст.). Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Г. И. Георгиев, 1993, 155 – 173.

Кънчев 1991: М. Кънчев. Некрополи от бронзовата епоха в района на Марица – Изток. – В: Марица – Изток. Археологически проучвания I, София, 1991, 41 – 70.

Кънчев 1995: М. Кънчев. Надгробна могила II (Голямата могила) до село Голяма Детелина, община Раднево (част първа). – В: Марица – Изток. Археологически проучвания 3. Раднево, 1995, 35 – 64.

Кънчева-Русева 1994: Т. Кънчева-Русева. Ямни погребения в могила № 2 от могилния некропол в землището на Пет могили, Новозагорско. – В: Марица – Изток. Археологически проучвания. София, 91 – 94.

Лещаков, Попова 1995: К. Лещаков, Ц. Попова. Надгробна могила II (Голямата могила) до село Голяма Детелина, община Раднево, (част II). – В: Марица – Изток. Археологически проучвания 3. Раднево, 65 – 86.

Мишина 2002: Т. Мишина. Два раннебронзовых погребения телля „Плоская могила“ во Фракии. – Проблемы археологии Евразии. Москва, 2002, 230 – 238.

Мишина, Балабина 2007: Т. Мишина, В. Балабина. Погребения: описание и анализ. – В: Телль Юнаците. Эпоха бронзы. Том 2, часть. первая, Москва: Восточная литература, 2007, 169 – 206.

Панайотов, Александров 1995: И. Панайотов, С. Александров. Могилен некропол от ранната бронзова епоха в землищата на селата Медникарово и Искрица. – Марица – Изток. Археологически проучвания III, Раднево, 1995, 87 – 114.

Панайотов 1989: И. Панайотов. Ямната култура в българските земи. – Разкопки и проучвания, 21. София: БАН, 1989.

Радунчева 2003: А. Радунчева. Късноенеолитно общество в българските земи. – Разкопки и проучвания, 32. София: БАН, 2003.

Трейстер 1997: М. Ю. Трейстер. Троянские клады: (атрибуции, хронология, исторический контекст). – В: Сокровища Трои. Из раскопок Генриха Шлимана. Москва, 1997, 197 – 240.

Христов 2005: М. Христов. Могилен некропол от ранната бронзова епоха край Дъбене, Карловско (предварително съобщение). – Археология 1 – 4, 2005, 127 – 136.

Avramova 2002: M. Avramova. Der Schmuck aus den Gräbern von Durankulak. – In: H. Todorova Durankulak. Band II. Die prächistorischen Gräberfeldem von Durankulak 1. Sofia, 2002, 190 – 206.

Braningan 1974: K. Branigan. Aegean Metalwork of the Early Bronze Age. London: Oxford University Press, 1974.

Kalcev 1996: P. Kalchev. Funeral Rites of the Early Bronze Age flat Necropolis near the Bereket Tell, Stara Sagora. – Reports of Prehistoric Research Project 1, Nos 2-4, Sofia, 1996, 215 – 225.

Kalcev 2002: P. Kalchev. Das fnühbronzezeitliche Gräberfeld von Stara Sagora „Bereketska Mogila„ Bulgarien. – SASTUMA 8, Bonn, 2002.

Leshakov, Kancheva-Ruseva, Stoyanov 2001: K. Leshakov, T. Kancheva-Ruseva, S. Stoyanov. Prehistoric Studies. Settlement Sites. – In: Maritsa-Iztok. Archeological Research 5, Radnevo, 2001, 15 – 68.

Nikolaidou 2003: M. Nikolaidou. Items of Adornment. – In: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster (eds.). Prehistoric Sitagroi: Excavation in Northeast Greece, 1968-1970. Vol. 2: The Final Report. Monumenta Archaeologica, Vol. 20, Los Angeles, 2003, 331 – 383.

Roman 1976: P. Roman. Cultura Cotofeni. Bucureşti: Ed. Academiei Republicii socialiste România, 1976.

Shakleton 2003: N. J. Shakleton. Preliminary Report on the Molluskan Remains at Sitagroi. – In: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster (eds.) Prehistoric Sitagroi: Excavation in Northeast Greece, 1968-1970. Vol. 2: The Final Report. Monumenta Archaelogica, Vol. 20, Los Angeles, 2003, 361 – 365.

Schonenberger 1990: E. Schonenberger. Schmuk der Stein und Bronzezeit in der Schweiz – In: Die ersten Bauem. Zurich, 1990, 127 – 130.

Todorova, Vajsov 2001: H. Todorova, I. Vajsov. Der kupferzeitliche Schmuck Bulgariens. Stuttgart: Steiner, 2001.

Todorova 2002: H. Todorova. Grandeln, Hirschgeweih, Eberhauer aus den Gräberfeldern von Durankulak. – In: H. Todorova. Durankulak. Band II. Die prähistorischen Gräberfeldem von Durankulak 1, Sofia, 2002, 177 – 190.

DER FRÜHBRONZEZEITLICHE SCHMUCK VON TELL YUNATZITE

Velichka MAZANOVA

(Resümee)

In dem vorliegenden Artikel wird der Schmuck von 17 festgestellten kontinuerlichen Siedlungen von FBZ I-III aus dem Tell Yunatzite bei Pasardjik vorgestellt. Es sind 47 eizelne Schmuckfunde und 3 Perlenketten analisiert: ihre Einteilung nach Horizonten und Fundort (Taf. I); die Typologie (Taf. II); die Funktion und Bedeutung. Die einzelne Perlen aus Dentalium und die drei Perlenketten, die in den unteren Horizonten gefunden sind, erlauben den Autor die Vermutung, daß diese Funde aus chalkolithischen Kulturschicht stammen und als Reliquie während der FBZ I-II benutzt wurden, anzunehmen. Es sind die besonders wertvollen Schmuckfunde von dem intramuralen Begräbnis Nr 52 – zwei Silberohrenklappen und eine Bronzeahle (Abb. 5) unterstrichen. Der Schmuck aus seltenen und kostbaren Rohstoffe (Dentalium, Grandel, Sardoniks, Silber und Zinnbronze) illustriert nicht nur den guten Zustand eizelner Personen und Familien, soder auch ihr eigenartigen Status in der Gemeinde. Die sind auch ein Merkmal der Prestige. So hat der Schmuck eine aussagewertige Information und ermöglicht die Bestimmung nicht nur seiner Funktion und Bedeutung, sonder auch das vielseitige Lebenswesen der Einwohner einer Siedlung. Als persönlicher Besitz wurde der Schmuck zu einem wichtigen Merkmal der sozialen und hierartischen Struktur innerhalb der Gemeinschaft, des Geschlechtes und der Alterstufe, wie auch der kulturellen und religiosen Zugehörichkeit.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

SBORYANOVO – TUMULUS 39 (BULGARIA). RESIDENTIAL HISTORY OF AN EARLY BRONZE AGE INDIVIDUAL USING STRONTIUM ISOTOPE RATIO

Jocelyne DESIDERI[a], Déborah ROSSELET-CHRIST[b], Matteo GIOS[c], Diana GERGOVA[d], Jordan ANASTASSOV[e]

[a]*Laboratory of Prehistoric Archaeology and Anthropology, University of Geneva, Switzerland; jocelyne.desideri@unige.ch*
[b]*Cantonal office of Archaeology, Canton of Valais, Switzerland; deborah.rosselet@admin.vs.ch*
[c]*Laboratory of Prehistoric Archaeology and Anthropology, University of Geneva, Switzerland; matteo.gios@unige.ch*
[d]*dianagergova@gmail.com*
[e]*Institute of Archaeology, University of Neuchâtel, Switzerland; jordan.anastassov@unine.ch*

INTRODUCTION

Located in Northeast Bulgaria (Sveshtari/Malak Porovets, Razgrad region), the Sboryanovo Historical-Archaeological Reserve covers a territory of more than 800ha and contains remains of exceptional richness. Those dating back to the Iron Age are evidence of the presence of a political, economic and religious centre – probably a capital – associated with the Getic Kingdom (Геровa 2014; Gergova 2015; Геровa *et al.* 2016; Anastassov, Gergova 2017; Anastassov *et al.* 2017) (fig. 1).

Whereas most discoveries are dated to this specific period (urban centre, sanctuaries, royal necropolises), settlements from the end of the Palaeolithic to the Middle Ages are also attested. In 2016, excavations uncovered an Early Bronze Age burial[1]. This paper aims to establish the residential history of the buried individual using strontium isotope ratio analysis. This study – the first of this kind on human bones in Sboryanovo – is part of a broader ongoing program focusing on all human remains found in the Archaeological Reserve.

Context of discovery

The burial was uncovered in September 2016 in the area of the tumulus 39, in the southern part of the Eastern necropolis (fig. 2). This sector is characterised by the presence of a probable cult area. Dated to the end of the 3rd century BC, it consists of a quadrangular enclosure delimited by ditches, pits and posts (Anastassov, Gergova 2017; Gergova *et al.* 2017; Gergova *et al.* 2018; Anastassov, Gergova et al. 2019; Gergova *et al.* 2019).

Located to the east of the complex, the grave lied beneath the eastern ditch of the Iron Age enclosure in an area greatly impacted by subsequent settlements (fig. 3).

The individual was placed in right lateral decubitus position with flexed upper and lower limbs,

[1] Excavations were carried out as part of a cooperation agreement between the National Archaeological Institute with Museum (Bulgarian Academy of Sciences) and the University of Geneva. This research was supported by the Swiss-Liechtenstein Foundation for Archaeological Research Abroad (SLSA).

Fig. 1. Sboryanovo National Archaeological Reserve (Sveshtari/Malak Porovets, Razgrad region) is located in Northeast Bulgaria (800ha). It is close to the Voden-Iri Hisar hunting reserve where the fauna used for the strontium ($^{87}Sr/^{86}Sr$) reference sample come from.

Fig. 2. 1. An aerial view of the southern group of the Eastern Necropolis (view from the south). 2. Location of the main sites in Sboryanovo: tumulus 39 is situated to the southeast of the Reserve.

orientated south-north and facing east (fig. 4). The pit limits were not clearly identified. However, it was possible to recognise a deposit and decomposition in a filled space without any particular structure.

The bones are not well preserved but seem to belong to an adult of unknown sex. Tooth wear is in a good condition allowing us to associate the bones with a young person.

Note that no grave goods or animal bones accompany the individual. Based on a bone fragment and using carbon-14 dating method, the burial dates back to the middle of the third millennium BC, i.e. Early Bronze Age (fig. 5). This discovery cannot be related to six other burials dated to the Chalcolithic, found 150 m up northwest, under the tumulus 31 (Геровa 2014).

Strontium isotopic signatures

Strontium is the most studied chemical element to discuss ancient populations mobility (Ezzo, Price 2002; Bentley *et al.* 2003; Price *et al.* 2015; Szostek *et al.* 2015). It reflects the local environment in which lived an individual (Price 1989; Brown, Brown 2011). Variation of strontium isotopic signatures in natural materials is expressed with the $^{87}Sr/^{86}Sr$ ratio. Strontium included in rocks pervades in soils, groundwater and the food chain. In this way, it is assimilated in the skeleton throughout the life of an individual. Depending on the anatomical part analysed, we can obtain information about the first or last years of an individual's life. It is sometimes possible to test these two periods for the same individual and then discuss its residential history (local origin, ancient or recent migration) (Price 2000).

Several approaches can be used to define the local environment signatures during a strontium analysis. It is sometimes possible to use estimates based on published data for similar geological substrate in age and type (Grupe *et al.* 1997; Beard, Johnson 2000). It can also be data from local geology (soil, water, substrate...) (Chiaradia *et al.* 2003; Hoddel *et al.* 2004), local fauna or even from the analysed human bones since they reflect the last environment in which those individuals lived (Bentley, Knipper 2005; Wright 2005; Evans, Montgomery *et al.* 2009; Price *et al.* 2002). Vegetation is sometimes also taken into account (Chenery *et al.* 2010).

Fig. 3. Location of the Early Bronze Age burial beneath the eastern ditch of the Iron Age enclosure in the area of the tumulus 39.

Composition of the studied assemblage

In order to carry out this study, it was necessary, on the one hand, to constitute a material making it possible to define the local environment values (reference sample) and, on the other, to gather human samples at best answering this study.

Reference sample selection

The constitution of a local environment frame of reference was based on the sampling of current fauna, since no regional geochemical database or archaeological corpus was available. The fauna comes from the Voden-Iri Hisar hunting reserve (Razgrad region) whose territory has the same geological characteristics as those of Sboryanovo which is located at less than 10 km to the north-east (Petrov *et al*. 1990) (fig. 1).

We were provided with seven specimens: upper and lower canines of two wild boars and the entire mandible of one fallow deer, two red deer and two roe deer. Two samples were taken for each specimen: an enamel fragment and a bone fragment for herbivores; an enamel fragment and a dentin fragment for wild boars (fig. 6).

Fig. 4. Orthophoto of the Early Bronze Age individual in the area of the tumulus 39.

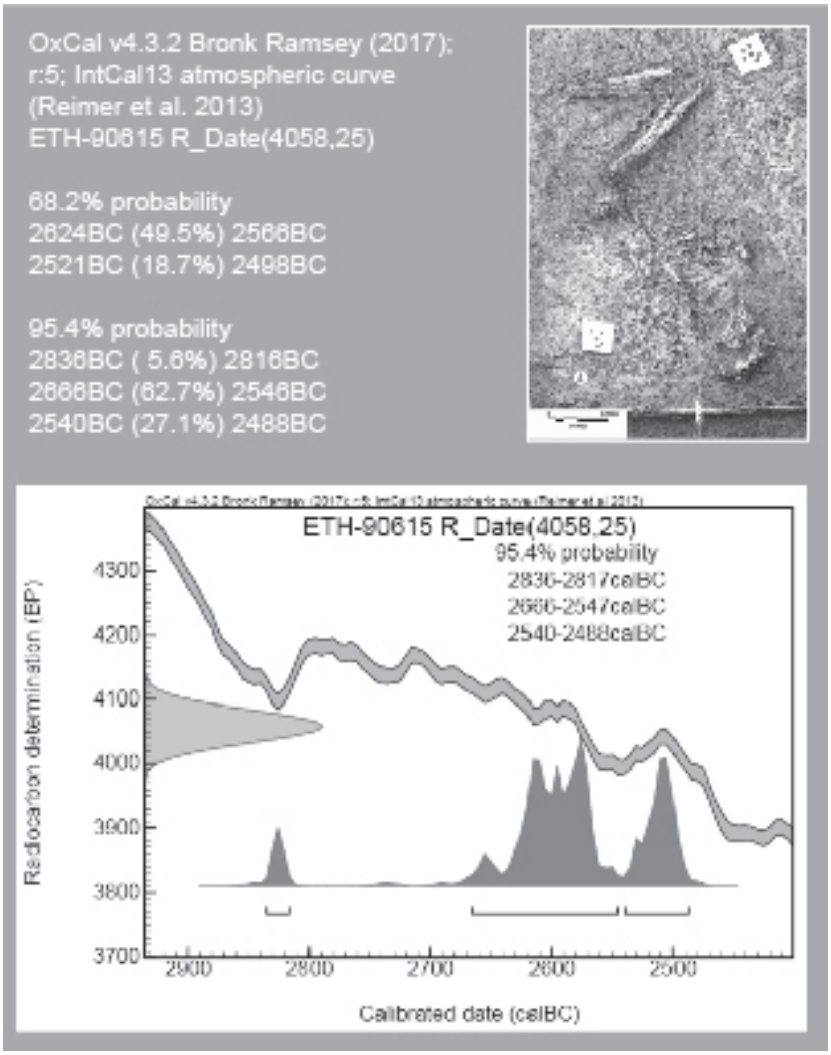

Fig. 5. Carbon-14 dating of the individual carried out by the Laboratory of Ion Beam Physics (ETH Zürich, Switzerland). The grave dates back to the middle of the third millennium BC, i.e. Early Bronze Age.

Individual samples selection

Various moments of the individual's life were measured by selecting three elements among the remains. We sampled an enamel fragment of the lower first molar (**HM1**) to obtain values corresponding to the first years of life (between 6 months and 4 years). We also sampled an enamel fragment of the lower third molar (**HM3**), which corresponds to the individual's adolescence. Finally, we sampled a long bone diaphysis fragment (**HB**) to acquire indications about the last years of the individual's life.

Sampling procedure

Three stages surrounded samples preparation. The first one consists in documenting the samples to preserve the information that would be destroyed by this study. The second step focuses on the sample purification (cleaning as well as physicochemical and mechanical treatments). The process is identical for human and fauna teeth. It starts with a 30-minute ultrasonic cleaning followed by a 24-hour drying phase. An enamel fragment the size of a small cusp is then taken off. The dentin and the enamel outer layer are also removed by milling. The remaining enamel is powdered and finally ready for analysis. Regarding bones, the treatment involves a few more steps. The purpose is to only keep the cortical part of the bone sample. The surface as well as the inner part – trabecular bone – is thus removed by milling. The sample is then washed twice: a 30-minute ultrasonic cleaning with purified water followed by a second 30-minute

individual	species	type	anatomical part	code
FA01	wild boar	enamel	canine	FA01E
		dentin	canine	FA01D
FA02	wild boar	enamel	canine	FA02E
		dentin	canine	FA02D
FA03	fallow deer	enamel	molar	FA03E
		bone	mandible	FA03B
FA04	roe deer	enamel	molar	FA04E
		bone	mandible	FA04B
FA05	roe deer	enamel	molar	FA05E
		bone	mandible	FA05B
FA06	red deer	enamel	molar	FA06E
		bone	mandible	FA06B
FA07	red deer	enamel	molar	FA07E
		bone	mandible	FA07B

Fig. 6. Current fauna reference samples from the Voden-Iri Hisar hunting reserve (Razgrad region).

	sample	$^{87}Sr/^{86}Sr$	2σ	Sr ppm
Fauna	FA01E	0.710845	0.0007	117/120
	FA01D	0.710786	0.0007	113/120
	FA02E	0.710377	0.0008	114/120
	FA02D	0.710745	0.0007	113/120
	FA03E	0.710851	0.0007	114/120
	FA03B	0.710679	0.0008	110/120
	FA04E	0.710622	0.0008	114/120
	FA04B	0.711256	0.0007	113/120
	FA05E	0.710860	0.0007	114/120
	FA05B	0.710629	0.0007	112/120
	FA06E	0.710458	0.0006	114/120
	FA06B	0.710611	0.0008	111/120
	FA07E	0.710890	0.0006	115/120
	FA07B	0.710906	0.0008	117/120
Human	HM1	0.710749	0.0007	116/120
	HM3	0.710312	0.0007	117/120
	HB	0.710504	0.0008	118/120

Fig. 7. Results of measured values for strontium ($^{87}Sr/^{86}Sr$).

wash with 5% acetic acid. The sample is then burnt at 850°C for 8 hours. The third and final step consists in collecting the substance to be analysed. The amount of substance required depends on the analyses. It is necessary to collect between 0.0050 and 0.0150 grams of enamel or cortical bone for strontium isotope ratio analysis ($^{87}Sr/^{86}Sr$).

Analysis procedures

In this study, chemical elements isotope ratio analyses were carried out by mass spectrometry. Strontium isotope ratio analyses ($^{87}Sr/^{86}Sr$) were executed at the Department of Geological Sciences at the University of North Carolina at Chapel Hill (Thermal Ionization Mass Spectrometer –

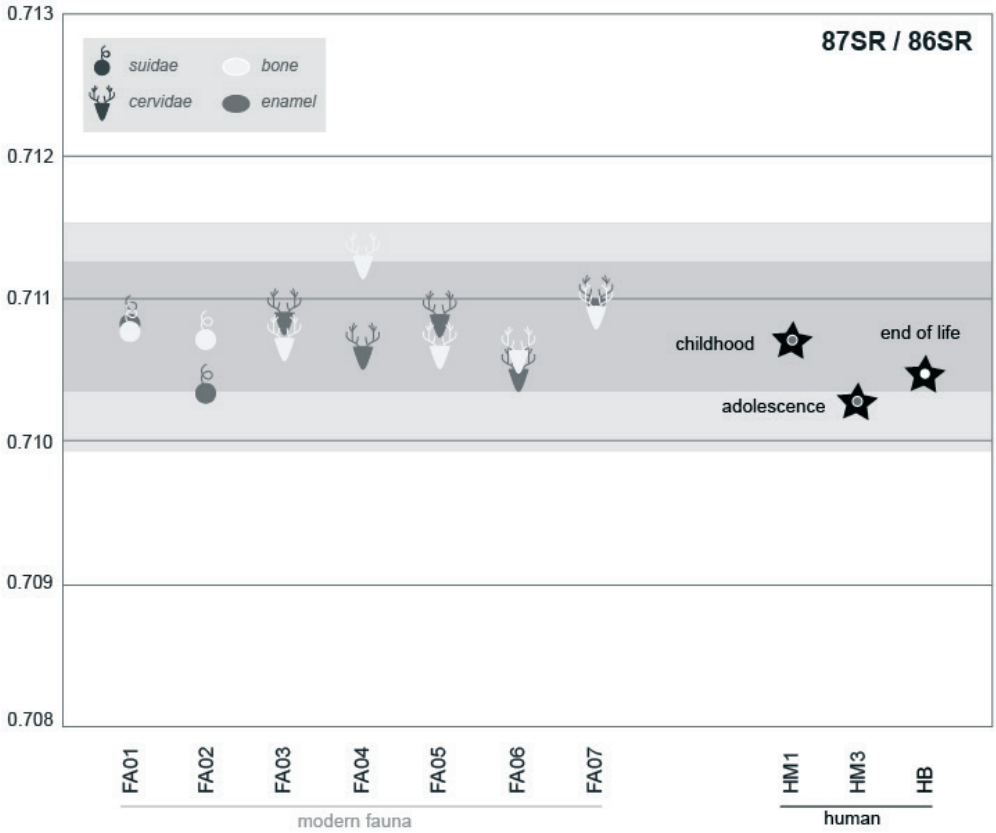

Fig. 8. Strontium isotopic signatures distribution of analysed samples. Greyed out: thresholds considered as local compared to the current fauna. The three human samples show similar values and are in line with the environmental values measured through local fauna analysis.

TIMS). All human enamel samples and reference samples were analysed (n=17). Determination accuracy is less than +/- 0.0008 (2σ). All isotope ratios were corrected to the standard value NBS987 (0.710250) of 0.00002.

RESULTS

Figures 7 and 8 show strontium isotopic signatures measures of the 14 faunal samples and the three human samples analysed.

The 14 samples of the current faunal spectrum have values ranging from 0.710377 to 0.711256. These values are consistent between species. The difference between the two tissues (enamel and either dentin or bone) analysed is of little importance as it shows a fauna evolving in the same environment throughout life. Only one roe deer sample (FA04) shows a greater divergence between enamel and dentin values but it remains within the range of the measured local values. The three human samples – representing various moments of the individual's life – show similar values and are in line with Sboryanovo environmental values measured through local fauna analysis.

DISCUSSION

Strontium isotopic signatures of the reference sample are homogenous and allow us to characterise a coherent range included between 0,709577 and 0,711956 ($\bar{x} \pm 2SD$) considered as reflecting the local environment.

The fragments selected intend to identify three moments of the individual's life. The lower first molar (**HM1**) corresponds to the first years of life, the lower third molar (**HM3**) matches the period of adolescence and the bone (**HB**) corresponds to the last years of the individual's life. Strontium isotope results show that the individual matches the thresholds considered as local by the reference samples, and this, for the three analysed moments of the individual's life (**HM1**, **HM3** et **HB**). Therefore, it seems that this individual evolved during childhood in the same geological environment as that in which he or she was buried, namely Sboryanovo.

CONCLUSION

Strontium signatures were used in order to deal with the residential history of an individual buried during the Early Bronze Age. With the constitution of a reference sample composed of hunted current fauna, we tried to define the local values of Sboryanovo archaeological field. The obtained results are relatively consistent and can be used as local environmental thresholds.

Analyses performed on the individual do not show any characteristic values of a different environment from that in which he or she was buried. It is thus relevant to assume that the individual lived in a geological environment similar to that of Sboryanovo.

The next step will be to compare these results with those expected from the ongoing analysis of the six others Early Bronze Age burials found nearby, under the tumulus 31 in Sboryanovo.

Acknowledgments

The analyses presented in this paper were mainly supported by the Swiss-Liechtenstein Foundation for Archaeological Research Abroad (SLSA). We would like to express our deepest gratitude for the SLSA confidence in our research project. We would also like to thank for their help in making this project a success: Kiril Kolev, director of the Voden-Iri Hisar hunting reserve (Razgrad region); Philippe Arpagaus, Department F.-A. Forel for environmental and aquatic sciences (University of Geneva); Prof. Paul Fullagar and Ryan Mills, Department of Geological Sciences (University of North Carolina at Chapel Hill) for the strontium isotope ratio analyses; Dr. Irka Hajdas, Laboratory of Ion Beam Physics (ETH Zürich) for carbon-14 dating; Georgios Kottas, University of Geneva.

REFERENCES:

Гергова 2014: Д. Гергова. Проучвания на три могили от южната група на Източния могилен некропол в Сборяново. – Археологически открития и разкопки през 2013 г., София, 2014, 179 – 182.

Гергова, Анастасов, Дезидери, Бес, Джос, Мениел, Броес, Айданлийски, Каменова, Котас, Кузманов, Атанасова-Тимева, Гълъбова, Радославова, Савова 2016: Д. Гергова, Й. Анастасов, Ж. Дезидери, М. Бес, М. Джос, П. Мениел, Ф. Броес, Г. Айданлийски, М. Каменова, Й. Котас, К. Кузманов, Н. Атанасова-Тимева, Б. Гълъбова, Г. Радославова, С. Савова. Редовно археологическо проучване на Голямата Свещарска могила в ИАР „Сборяново". – Археологически открития и разкопки през 2015 г., София, 2016, 296 – 299.

Anastassov, Gergova 2017: J. Anastassov, D. Gergova. Projet Sboryanovo, Bulgarie: nécropoles et territoire. – Archéologie suisse, 40(3), 2017, 44 – 45.

Anastassov, Gergova, Broes, Méniel, Tsankov, Radoslavova, Gios, Desideri 2019: J. Anastassov, D. Gergova, F. Broes, P. Méniel, S. Tsankov, G. Radoslavova, M. Gios, J. Desideri. Sboryanovo (Bulgarie) – Nécropoles et territoire : bilan de la mission bulgaro-suisse en 2018. – SLSA: Jahresbericht 2018, 57 – 77.

Anastassov, Gergova, Desideri, Méniel, **Kottas, Besse 2017** : J. Anastassov, D. Gergova, J. Desideri, P. Méniel, G. Kottas, M. Besse. Nouvelles découvertes laténiennes à Sboryanovo (Bulgarie). – Bulletin de l'Association Française pour l'Etude de l'Âge du Fer, 35, 2017, 61 – 65.

Beard, Johnson 2000: B. L. Beard, C. M. Johnson. Strontium isotope composition of skeletal material can determine the birth place and geographic mobility of humans and animals. – Journal of Forensic Sciences, 45, 2000, 1049 – 1061.

Bentley, Knipper 2005: R. A. Bentley, C. Knipper. Geographical patterns in biologically available strontium, carbon and oxygen isotope signatures in prehistoric SW Germany. – Archaeometry, 47, 2005, 629 – 644.

Bentley, Krause, Price, Kaufmann 2003: R. A. Bentley, R. Krause, T.D. Price, B. Kaufmann. Human mobility at the early neolithic settlement of Vaihingen, Germany: evidence from strontium isotope analysis. – Archaeometry, 45, 2003, 471-486.

Brown, Brown 2011: T. Brown, K. Brown. Biomolecular archaeology: an introduction. Chichester, Wiley-Blackwell, 2011.

Chenery, Müldner, Evans, Eckardt, Lewis 2010: C. Chenery, G. Müldner, J. Evans, H. Eckardt, M. Lewis. Strontium and stable isotope sevidence for diet and mobility in Roman Gloucester, UK. Journal of Archaeological Science, 37, 2010, 150 – 163.

Chiaradia, Gallay, Todt 2003: M. Chiaradia, A. Gallay, W. Todt. Differencial contamination styles of prehistoric human teeth at a Swiss necropolis (Sion, Valais) inferred from lead and strontium isotopes. – Applied geochemistry, 18, 2003, 353 – 370.

Evans, Montgomery, Wildman 2009: J. A. Evans, J. Montgomery, G. Wildman. Isotope domain mapping of 87Sr/86Sr biosphere variation on the Isle of Skye, Scotland. – Journal of Geological Society, 166, 2009, 617 – 631.

Ezzo, Price 2002: J. A. Ezzo, T. D. Price. Migration, Regional Reorganization, and Spatial Group Composition at Grasshopper Pueblo, Arizona. – Journal of Archaeological Science, 29, 2002, 499 – 520.

Gergova 2015 : D. Gergova. La nécropole de Sveshtari. – In : J.-L. Martinez, A. Baralis, N. Mathieux, T. Stoyanov, M. Tonkova dir. L'Epopée des rois thraces. Des guerres médiques aux invasions celtes 479-278 av. J.-C. Découvertes archéologiques en Bulgarie. Paris, Musée du Louvre/ Somogy éditions d'art, 257.

Gergova, Anastassov, Desideri, Gios 2018 : D. **Gergova, J. Anastassov, J. Desideri, M. Gios.** Archaeological Investigations of the Celtic Sanctuary (Tumulus 39) in the Eastern Necropolis of Sboryanovo Archaeological Reserve. – Археологически открития и разкопки през 2017 г., София, 2018, 124 – 126.

Gergova, Anastassov, Desideri, Gios, Broes, Fechner, Tsankov, Popova, Kottas, Denise, Radoslavova, Savova, Besse 2017: D. Gergova, J. Anastassov, J. Desideri, M. Gios, F. Broes, K. Fechner, C. Tsankov, T. Popova, G. Kottas, G. Denise, G. Radoslavova, S. Savova, M. Besse. Archaeological investigations of tumulus 39. Eastern necropolis of the Sboryanovo National Reserve. – Археологически открития и разкопки през 2016 г., София, 2017, 215 – 217.

Gergova, Anastassov, Méniel, Broes, Tsankov, Popova, Radoslavova, Gios, Desideri 2019: D. Gergova, J. Anastassov, P. Méniel, F. Broes, C. Tsankov, T. Popova, G. Radoslavova, M. Gios, J. Desideri. Archaeological Investigations of the Celtic Sanctuary (Tumulus 39) in the Eastern Necropolis of Sboryanovo Archaeological Reserve. – Археологически открития и разкопки през 2018 г., София, 2019, 157 – 160.

Grupe, Price, Schröter, Söllner, Johnson, Beard 1997: G. Grupe, T. D. Price, P. Schröter, F. Söllner, C. M. Johnson, B. L. Beard. Mobility of Bell Beaker people revealed by strontium iso¬tope ratios of tooth and bone: a study of southern Bavarian skeletal remains. – Applied Geochemistry, 12, 1997, 517 – 525.

Hoddel, Quinn, Brenner, Kamenov 2004: D. A. Hoddel, R. L. Quinn, M. Brenner, G. Kamenov. Spatial variation of strontium isotopes (87Sr/86Sr) in the Maya region: a tool for tracking ancient human migration. – Journal of Archaeological Science, 31, 2004, 585 – 601.

Petrov, Velev, Nikolov 1990: P. Petrov, S. Velev, B. Nikolov. Complex Physical Geographic Study of the Region of the Town of Isperih, with Elements of Paleolandscape Reconstruction. – Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, 192 – 196.

Price 1989: T. D. Price. The Chemistry of prehistoric human bone. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

Price 2000: T. D. Price. Tracing the migrants' trail. Strontium isotopes record prehistoric moves. Scientific American Discovering Archaeology, 2000.

Price, Burton, Bentley 2002: T. D. Price, J. H. Burton, R. A. Bentley. The characterization of biologically available strontium isotope ratios for the study of prehistoric migration. – Archaeometry, 44, 2002, 117 – 135.

Price, Burton, Fullagar, Wright, Buikstra, Tiesler 2015: T. D. Price, J. H. Burton, P. D. Fullagar, L. E. Wright, J. E. Buikstra, V. Tiesler. Strontium Isotopes and the Study of Human Mobility Among the Ancient Maya. – In: A. Cucina dir. Archaeology and Bioarchaeology of Population Movement among the Prehispanic Maya. Berlin, Springer, 2015.

Szostek, Mądrzyk**, Cienkosz-Stepańczak 2015:** K. Szostek, K. Mądrzyk, B. Cienkosz-Stepańczak. Strontium isotopes as an indicator of human migration – easy questions, difficult answers. – Anthropological Review, 78, 2015, 133 – 156.

Wright 2005: L. E. Wright. Identifying immigrants to Tikal, Guatemala: defining local variability in strontium isotope ratios of human tooth enamel. – Journal of Archaeological Science, 32, 2005, 555 – 566.

СБОРЯНОВО – МОГИЛА 39 (БЪЛГАРИЯ). ЖИЛИЩНАТА ИСТОРИЯ НА ЧОВЕК ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА, РАЗКРИТА С АНАЛИЗ НА СЪОТНОШЕНИЕТО НА СТРОНЦИЕВ ИЗОТОП

Джоселин ДЕЗИДЕРИ, Дебора РОСЛЕТ-КРИСТ, Матео ДЖОС, Диана ГЕРГОВА, Йордан АНАСТАСОВ

(Резюме)

През 2016 г. по време на разкопките в Историко-археологически резерват „Сборяново" (България), в могила № 39 е проучен гроб от ранната бронзова епоха. Погребан е възрастен индивид, чийто пол не може да бъде определен. В настоящата статия са представени изотопни анализи, които имат за цел да разкрият неговата история на пребиваване.

Бяха измерени различни моменти от живота на индивида. Анализите не показват никакви характерни стойности за различна среда от тази, в която той или тя е бил погребан. Поради това е уместно да се приеме, че индивидът е живял в геоложка среда, подобна на тази на Сборяново.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

ГРОБОВЕ ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В ГАБРОВА МОГИЛА

Диана ДИМИТРОВА[a]

[a]*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките; kittemp@abv.bg*

Габрова могила (обр. 1) е част от некропол[1] в землището на с. Камен, община Сливен. Тя е разположена върху нисък полегат склон на около 100 метра североизточно от последните къщи на селото. Населеното място се намира на левия бряг на р. Тунджа в горното ѝ течение и отстои на около 8,5 км по права линия от южните склонове на Източна Стара планина.

Обектът е проучен[2] от средата на август до средата на септември през 2011 г. В Габрова могила са регистрирани три големи иманярски изкопа, в единия от които е съборен бетонов триангулачен знак, а в друг е разбито каменно струпване. Тя е с диаметър 32 м и е висока между 2,30 и 2,80 м от различните ѝ страни.

Проверка за наличие на евентуални археологически структури на повърхността и в дълбочина на могилата е извършена с 20 сондажа на ръка, ориентирани в направление север – юг. В процеса на работа е установено, че през ранната бронзова епоха (РБЕ) е натрупана на два етапа по-малка могила от тъмнокафява глинеста почва, над която е насипан допълнителен пласт от по-светла. В него от Късната античност до XV в. са погребани чрез вкопаване индивиди по християнски обичай (Димитрова 2012, 39). Вторичните гробове са 21, като голяма част от тях са разрушени в различна степен[3]. Някои от тях нарушават по-ранни структури. Ритуалът при всички е трупополагане. Индивидите са изпънати по гръб в направление изток – запад, с глава на запад, с вариации на положението на ръцете. По-голямата част са положени направо в могилния насип без яма. При някои личат остатъци от дървен ковчег. Обяснението за твърде дългото вторично използване на тази малка по размери могила (Китов 1993, 50) е каменистият околен терен и липсата на достатъчно мека почва.

Всички открити археологически структури – 21 вторични гроба, 10 от ранната бронзова епоха (обр. 2), каменно струпване и тризна, са разположени на различна дълбочина в насипа (обр. 3). Първоначалната могила от тъмнокафява почва е издигната на два етапа през РБЕ, като в центъра ѝ във вкопана в материка яма е извършено погребение, а на различни нива в насипа са направени още 9 гроба. Тази могила

[1] Некрополът се състои от три близко разположени могили с приблизително еднакви размери. Всички са компрометирани от иманярски нарушения. Върху една от непроучените могили са забили бетонни стълбове за телена ограда.

[2] Разкопките са ръководени от Диана Димитрова – НАИМ – БАН. В тях взеха участие Мирослав Марков – РИМ – Монтана и Николай Сираков – РИМ – Сливен като заместник-ръководители, както и: Иван Стоянов и Петър Петров – РИМ – Сливен, д-р Георги Мавров и Иван Войков – СУ „Св. Климент Охридски", Дорина Минковска – НБУ, Николай Радионов, Искрен Шопов и Ирина Китова – София, Иван Григоров – Монтана. На всички тях благодаря сърдечно за професионалното отношение към работата. Разкопките са финансирани от община Сливен.

[3] Вторичните гробове, датирани от Късната античност до XV в., ще бъдат предмет на подробно разглеждане в друга публикация.

Фиг. 1. Габрова могила преди археологическото проучване (сн. Д. Димитрова).

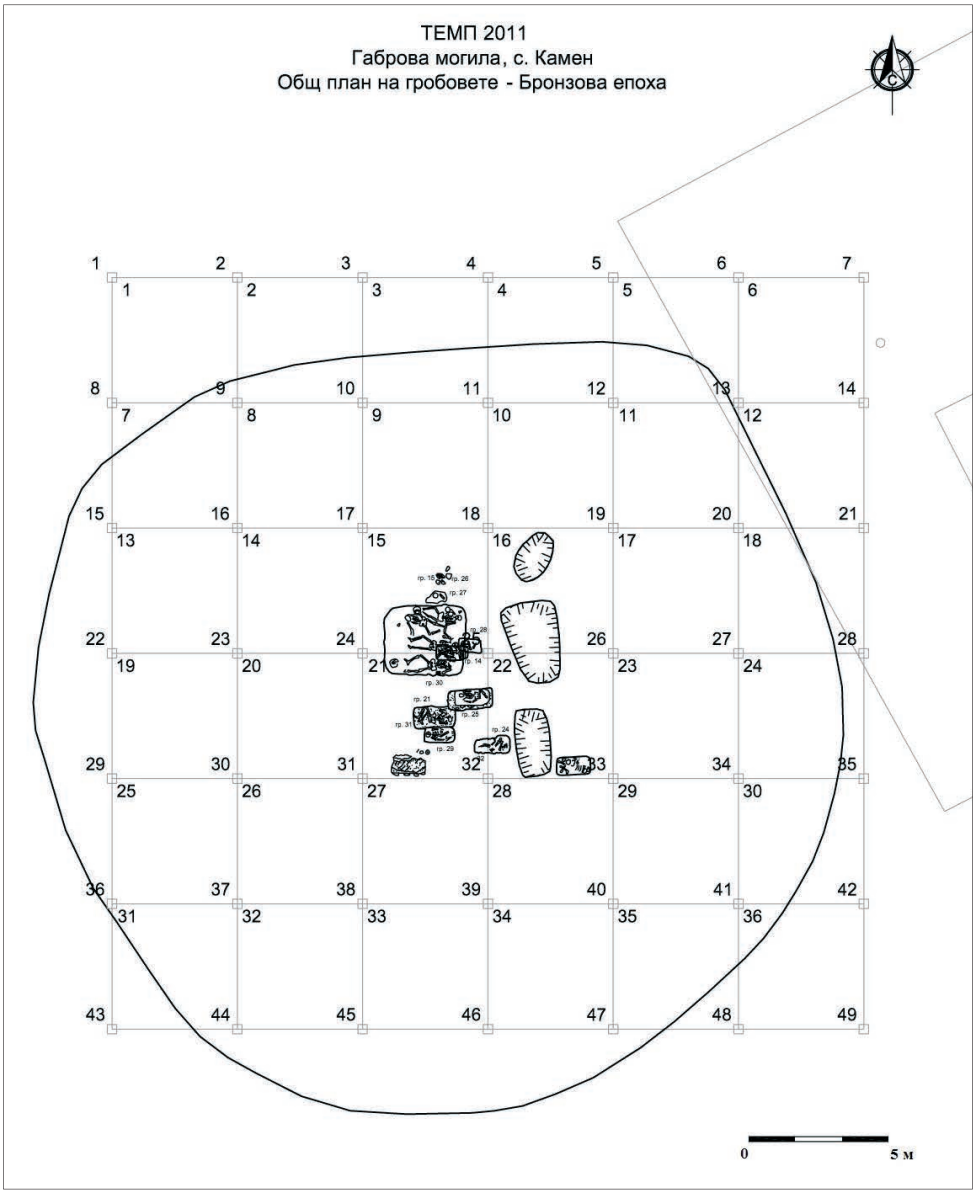

Фиг. 2. План на Габрова могила с гробовете от РБЕ (автори М. Марков и П. Петров).

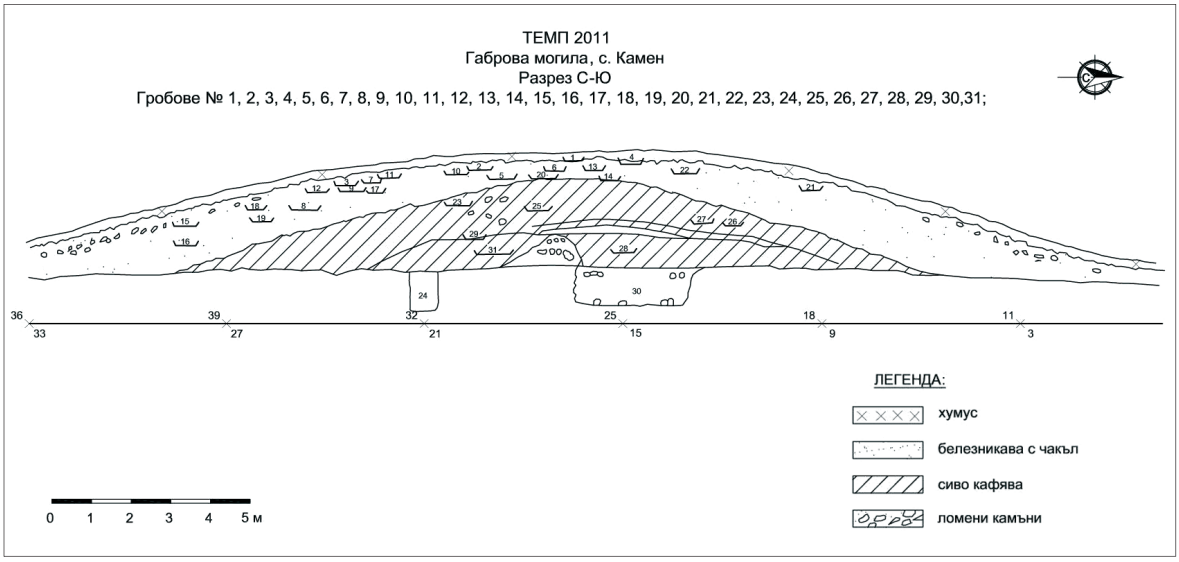

Фиг. 3. Разрез на Габрова могила (автори М. Марков и П. Петров).

Фиг. 4. Каменно струпване/съоръжение (сн. Д. Димитрова).

е била покрита с каменно струпване, над което е допълнително насипан пласт от по-светлосива почва. Струпването, което е с размери 8,50 х 9,30 м (север – юг), е нарушено от централния иманярски изкоп, който достига почти до материка, както и от някои вторични гробове, които са били вкопавани в него. Състои се от ломени камъни с различни размери (обр. 4), като по периферията му са наредени по-големи. След демонтиране на по-дребните се образува каменен кръг подобно на съоръжение в могила от некропола при с. Дражево, Ямболско (Бакърджиев 2005, 150), върху заравнена площадка от трамбована почва. Върху нея не са установени следи от обредни действия. Част от гробовете от РБЕ попадат във и под него, какъвто е случаят със споменатата вече могила при сравнително близко географски разположеното с. Дражево (Бакърджиев 2005, 151).

Някои от гробните ями и костите в Габрова могила са частично нарушени от камъните на струпването и от християнските гробове над тях. Гробовете, с изключение на №№ 24, 28 и 30, са единични (обр. 5). Ритуалът е трупополагане във вкопана в насипа яма, по гръб, със свити крака и с ориентация изток – запад, като черепите са и в двете посоки. При силно разрушените не може с точност да се определи позицията на тялото. Единствено в гроб № 31 индивидът е в поза хокер надясно. В гробове с №№ 23, 24, 25, 28, 30 е констатирано оцветяване на костите с червена охра.

Гроб № 25 (обр. 6) е интересен като конструкция. Той представлява овална яма с размери 0,85 х 2 м, дълбока между 0,60 и 0,68 м. Тя е покрита с плоски ломени камъни, които оформят неправилен четириъгълник и са леко хлътнали в средата. Ритуалът е трупополагане по гръб със свити в коленете крака. След изтляването на меките тъкани краката са паднали наляво. Ръцете са успоредни на гръбначния стълб. По костите личи оцветяване с червена охра. Погребаният е възрастен мъж на около 40 – 45 години[4].

В гроб № 28 (обр. 7) ритуалът е смесен – полагане и изгаряне, като ямата е значително

[4] Антропологическите изследвания на костите от Габрова могила са направени от екип под ръководството на чл. кор. Йордан Йорданов – ИЕМПАМ – БАН. На целия екип благодаря за компетентно направените анализи.

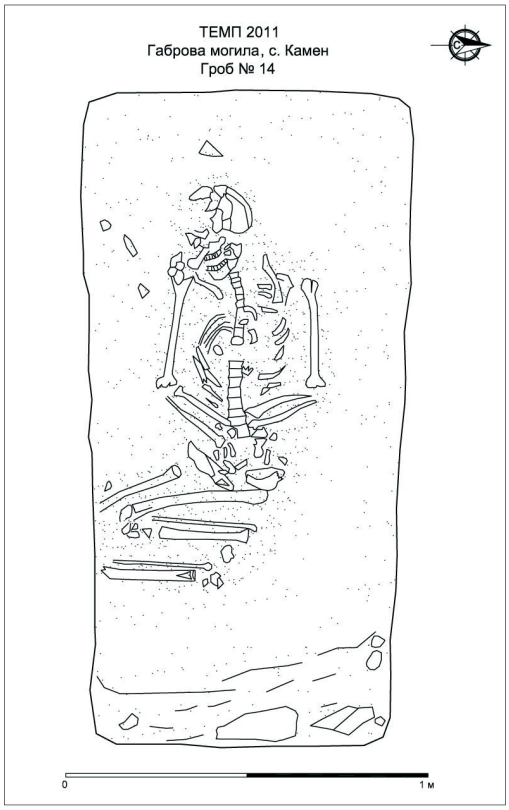

Фиг. 5. Гроб № 14 (сн. М. Марков).

разрушена. Покойникът е положен по гръб, със свити в коленете крака. Скелетът е частично запазен, ориентиран в направление изток – запад. По костите личи оцветяване от червена охра. Непосредствено северно до него върху площ с размери 0,26 х 0,42 м се откриват горели човешки кости, сред които и малка бронзова кама[5], също горяла, както и костен амулет или игла (Николов ред. 2010, 123, кат. № 111). Антропологическото изследване установи, че горелите кости са от индивид на около 25 години, чийто пол не може да се определи, а негорелите са на мъж на около 30 години. Вероятно при поставяне на горелите човешки остатъци (изгарянето е извършено извън могилата) са нарушени част от костите на положения. При изследването на проба от камата се установи[6], че бронзът е арсениев, а съдържанието на арсен е 0,99%. Този химически елемент е обичаен компонент на изделията от бронз от ранната бронзова епоха (Черных 1978, 288) и е надеждно датиращо доказателство в посочения период.

Гроб № 24 (обр. 8) е масов. Във вкопана в материка овална яма с размери 0,80 х 1,48 метра и с дълбочина 1,30 м са открити в неанатомичен ред кости от 7 индивида. След демонтирането на средния от трите черепа до северната стена се установи, че той е бил поставен „прав“ върху долната си челюст в голям глинен съд. От западната страна съдът/урната е „подпрян“ с други два черепа, разположени един върху друг. Още при демонтирането на костите се установи, че крайниците са недостатъчни за броя на черепите, което е потвърдено и от антропологическото изследване. То разграничи кости от женски индивид на 20 – 25 години, друга жена на 25 – 30 години, мъж на 30 – 35 години, дете на около 6 години и 1 месец, друго – на около 5 години и 2 месеца, трето – на около 2 години и фрагменти от череп на дете в I възрастова група. Върху някои от костите има оцветяване

[5] Всички находки от Габрова могила са предадени за постоянно съхранение в РИМ – Сливен. Тъй като до момента (март 2012 г.) все още не са инвентирани, в текста не са посочени инвентарни номера.

[6] Изследването на метала на камата от гроб № 28, както и на две ками и две брадви от гроб № 30, се извърши в лаборатория „Евротест контрол“ – София. При всички предмети резултатите са сходни – арсениев бронз с различен процент арсен. Неговото съдържание варира между 0,41% и 2,24%.

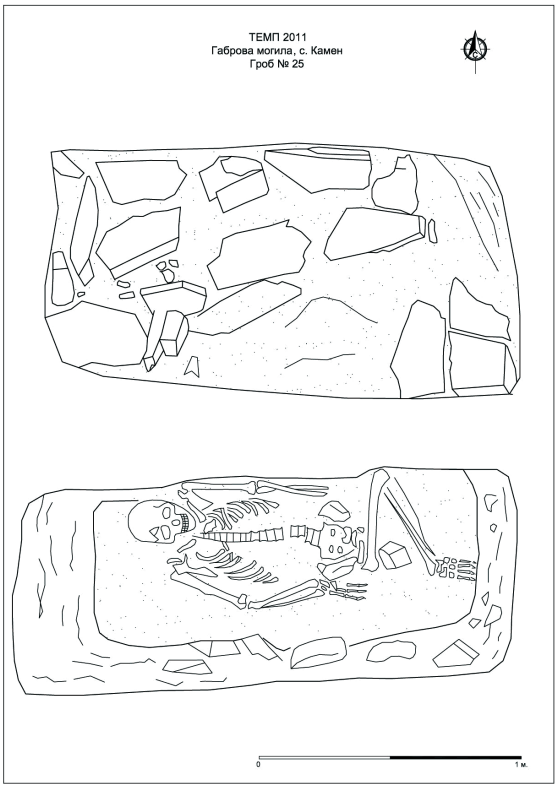

Фиг. 6. Гроб № 25 (рис. П. Петров).

Фиг. 7. Гроб № 28 (сн. Д. Димитрова).

от червена охра. Няма следи от рязане с остър предмет или друго видимо третиране. Дали в гроб № 24 са погребани набързо индивиди след някакви военни действия, дали е човешко жертвоприношение, или е възможна проява на канибализъм, засега не може да се каже. Гробът е едновременен и с голяма доза вероятност е свързан с централното погребение.

От гроб № 24 произхождат няколко находки. Споменатата вече глинена урна (с поставения в нея череп) е с яйцевидно тяло (обр. 9), широка и къса шия и завит навън прав устен ръб, вълнообразно оформен чрез леки прищипвания. Липсва друга украса. Съдът е работен на бавно колело. Глината е груба и с примеси, а цветът му е неравномерен – нюанси на тъмносиво. Той се доближава плътно по форма до гърне без дръжка от селищна могила Казанлък (Лещаков 2005, 445, обр. 4.6), отнасяща се към пласта от РБЕ. Други гробни дарове или лични вещи на погребаните са костени амулети от вълк или куче, със обсидиан[7]

Фиг. 8. Гроб № 24 (сн. Д. Димитрова).

[7] Късът обсидиан (?) е с черен полупрозрачен цвят. Има неправилна форма с остри незагладени ръбове и размери: 1,3 x 1,85 x 2,8 см. Не е изследван. Предположението е на екипа.

(?) и глинена купичка, открита фрагментирана във вътрешността на урната. Купичката силно наподобява по форма купа от гроб № 62 в Берекетската могила (Kalčev 2002, 95, taf. 11. 2), която се отнася към формите, показващи континюитет с тези от халколита (Kalčev 2002, 40, Abb. 16, B 11).

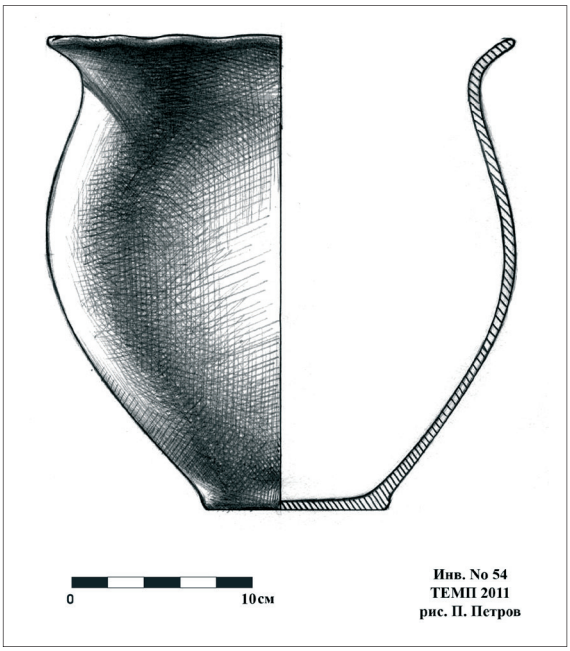

Фиг. 9. Глинена урна от гроб № 24 (рис. П. Петров).

Симетрично на гроб № 24 спрямо осевата линия юг – север на могилата, направо върху жилите на материковата скала (обр. 10) е направена тризна с размери 0,40 х 0,70 м. В североизточния ѝ край е открит фрагментиран глинен аскос без украса (обр. 11), поставен с устието нагоре и дръжка на югозапад, фрагмент от глинена паница с украса и оцветяване с червена охра и единични животински кости от дребно животно, които не са изследвани. Аскосът (Катинчаров 1974, 13, обр. 15) и украсата на паницата (Мишина 2011, 72, рис. 3.8) датират направата на тризната в ранната бронзова епоха по подобни екземпляри и украса на съдове от селищните могили при Езеро и Юнаците. Тази археологическа структура е синхронна с гробове №№ 24 и 30 от Габрова могила.

Гроб № 30 (обр. 12) се оказа централният, заради когото е натрупан първоначалният насип. Той е разположен на дълбочина 3,10 м под повърхността и почти в геометричния център на могилата. Представлява вкопана 0,70 м в материка яма с неправилна четириъгълна форма с размери 2,60 – 2,65 х 3,10 – 3,15

Фиг. 10. Тризна в Габрова могила (сн. М. Марков).

м. Ориентирана е в направление изток – запад. Запълнена с по-тъмна плътна глинеста почва. На височина около 0,65 м над ямата е било поставено дървено покритие от успоредни, разположени надлъжно в направление изток – запад греди. На 0,10 м под ръба ѝ се откриват два смачкани и в лошо състояние черепа, разположени в права линия северозапад – югоизток, на 0,10 м един от друг. Други кости около тях липсват – или са напълно изтлели, или са поставени само черепите.

Фиг. 11. Глинен аскос от тризната (сн. Ив. Стоянов).

В ямата са били положени по гръб 4 възрастни индивида (обр. 13). Трите от източната страна са номерирани от проучващия екип от север на юг от 1 до 3, а срещуположният е № 4. И четирите индивида са положени по гръб в изпънато положение, леко разкрачени с единия или и с двата крака. Ръцете са свити в лактите, така че наподобяват хора, които са хванати на хоро. И по четирите скелета има следи от червена охра. Подобно разположение и ориентация на скелетите се наблюдава в масов гроб от РБЕ в м. Горломова кория при Смядово (Чохаджиев, Венелинова 2008, 100, обр. 1).

Гроб № 30 се оказа много богат на метални, глинени, костени, кремъчни предмети. На повърхността на ямата, в близост до двата полуразрушени черепа, са открити 192 дисковид-

Фиг. 12. Гроб № 30 (сн. М. Марков).

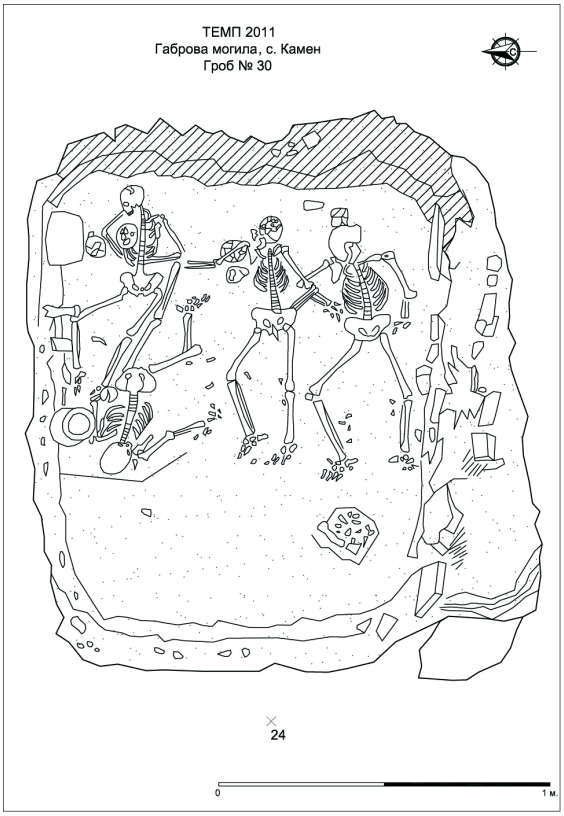

Фиг. 13. Гроб № 30 (рис. П. Петров).

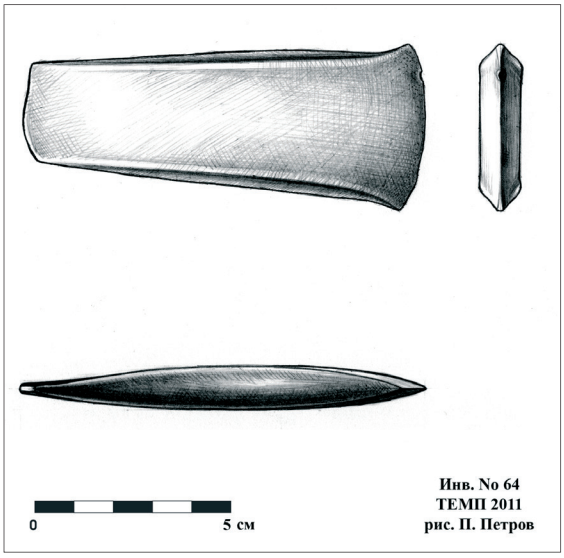

Фиг. 14. Бронзова брадва от гроб № 30 (рис. П. Петров).

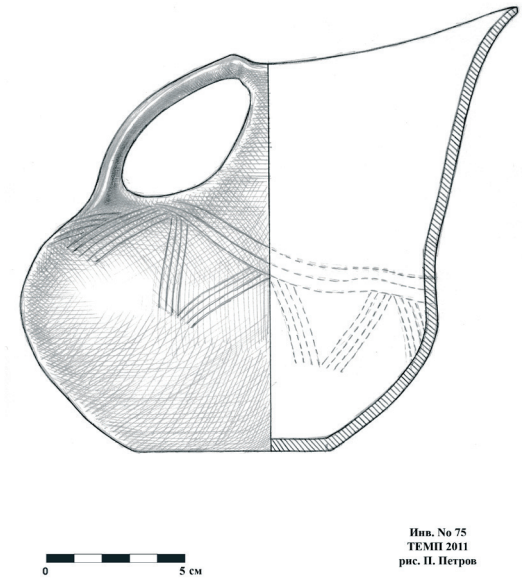

Фиг. 15. Аскос от гроб № 30 (рис. П. Петров).

ни мъниста[8] от мида *Dentalium*, вероятно от огърлица, които са се разпилели след изтляване на връвта, на която са били нанизани. Като гробен дар при скелет № 1 (обр. 14), разположен най-северно, е поставена бронзова брадва-тесла, тип ТД 40 (Черных 1978, 155, табл. 27.9), повтаряща формата на медни образци от халколита, разпространени в широк хронологически диапазон, включително през ранната бронзова епоха (Стефанова 2004, 10, обр. 2.2). Други предмети са бронзова спираловидна украса, открита при свивката на ръката в лакътя и кремъчни фрагменти, поставени на различни места. При средния (обр. 15) скелет е открит фрагментиран глинен аскос с украса от врязани с прекъснати линии висящи триъгълници. Украсата намира точен паралел в глинена урна (гърне) от погребение с трупоизгаряне от могила II при Търнава (Николов 1976, 44, обр. 14), докато формата с хоризонтално разположеното тяло е типична за ранната бронзова епоха, т. нар. предноазиатски тип съдове (Лещаков 1988, 2, обр. 3; Kalčev 2002, 34, Abb. 12.27). В областта на таза на същия индивид е открита бронзова кама, по-къс вариант на екземпляр от Езеро, тип Н-8 (Черных 1978, 159, табл. 29.11). До главата на най-южно разположения скелет № 3 са поставени няколко предмета. Фрагментиран от натиска на почвата глинен аскос е с излъскана до блясък черна повърхност и богата врязана украса (обр. 16) с мрежест орнамент от редуващи се гладки и украсени полета по хоризонтално разтегленото тяло и насечки по устието и дръжката. Може да се твърди, че предметът

[8] Мънистата са с диаметър между 0,7 и 0,9 см и дебелина между 0,15 и 0,25 см.

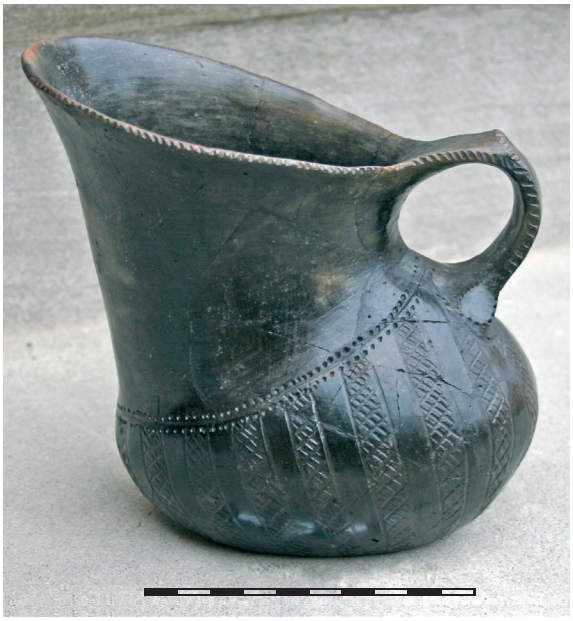

Фиг. 16. Аскос от гроб № 30 (сн. Ив. Стоянов).

е доказателство както за високите технологични умения, така и за силно развитото естетическо чувство на населението, обитавало горното течение на р. Тунджа през бронзовата епоха. Други дарове при третия индивид са 2 сребърни спираловидни украси, извити оборот и половина, аналогични на златен екземпляр от могила № 3 при Търнава (Николов 1976, 46, обр. 12а; Александров 2009, 8, обр. 1-13), бронзова брадва-тесла, тип ТД 30 (Черных 1978, 155, табл. 27. 6), идентична с меден образец от колективна находка от IV строителен хоризонт на Езеро (Катинчаров 1974, 6, обр. 5) и бронзова кама, тип Н-6 (Черных 1978, 159, табл. 29.10). При скелет № 4 (обр. 17), разположен срещуположно на първите три, е поставен голям, отлично запазен глинен съд с яйцевидно тяло, украсено с врязани хоризонтални гирлянди и врязани триъгълници по широкия и извит навън устен ръб. При него е открито и фрагментирано съдче с краче и отлично запазена украса с червена охра отвътре (обр. 18), което е по-нататъшно развитие на къснохалколитни форми от Мала Азия през ранната бронзова епоха (Dimitrov 2005, 240, Tabl. 2.5).

При всеки от четирите скелета са поставени амулети от глигански зъби. Някои са фрагментирани и частично изтлели от влагата в почвата. Как точно са били носени, е възможно само да се предполага. От всички тях е направена

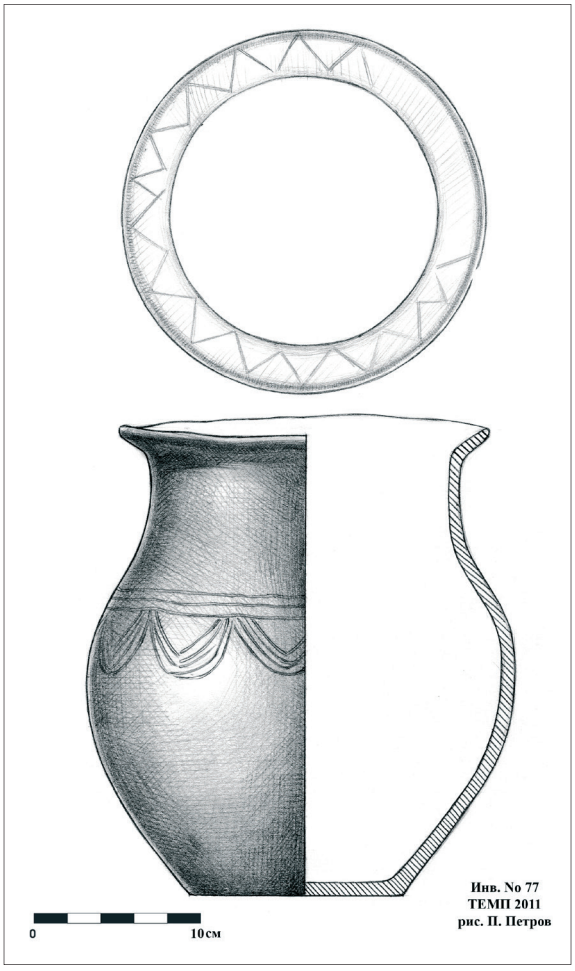

Фиг. 17. Глинен съд от гроб № 30 (рис. П. Петров).

Фиг. 18. Глинен съд с краче от гроб № 30 (сн. Ив. Стоянов).

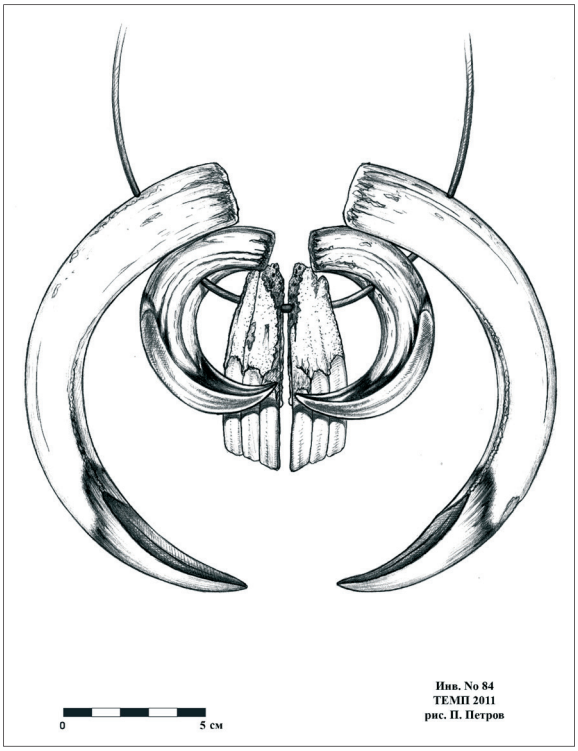

Фиг. 19. Графична възстановка на огърлица от животински зъби от гроб № 30 (рис. П. Петров).

графична възстановка[9] (обр. 19), която е възможен вариант на огърлица-апотропей за хората от бронзовата епоха.

Върху пода на ямата в югозападната ѝ част, отдалечена от скелетите, е поставена и каменна тесла с леко нарушено изтъняващо острие, повтаряща напълно формата на предмета от предходни исторически епохи.

Погребаните в гроб № 30 индивиди са мъже – на около 35 години (скелет № 1), на около 20 години (скелет № 2), на около 20-25 години (скелет № 3) и на около 35-40 години (скелет № 4). Двата черепа, открити високо в ямата, са от деца на около 4-5 години, чийто пол не може да се определи. След цялостно ДНК изследване[10] ще бъде възможно да се разбере дали има роднинска връзка между индивидите в централния гроб, между тези в масовия гроб № 24, между погребаните в двете ями, както и какво е генетичното наследство от тях в по-късните, положени по-високо в насипа.

Като се има предвид, че бронзът през бронзовата епоха (пък и в днешно време) е скъпа сплав, може да се твърди, че гроб № 30 е с много богати гробни дарове. Тази малка могила (Китов 1993, 50) е илюстрация за голямо имуществено разслоение, което вече се наблюдава в Тракия през ранната бронзова епоха.

Десетте проучени гроба имат основните характеристики на Ямната култура (Панайотов 1989, 45) и се отнасят към ранната бронзова епоха. От стратиграфските наблюдения гробовете се разпределят, както следва (обр. 3): две вкопани в материка ями – масовите гробове №№ 24 и 30, които са синхронни, са гробовете, заради които е насипан първоначалният пласт. На нивото на материка е изградена тризна, също едновременна с тях. В първия пласт на тъмнокафявата могила са вкопани гробове № 31 (хокер надясно) и № 28 (със смесен ритуал – полагане и трупоизгаряне извън могилния насип). На различни нива във втория пласт тъмнокафява могила са вкопани единичните гробове №№ 23, 25 (с каменното покритие), 26, 27 и 29. На самия връх на тази могила, под каменното съоръжение, отново чрез вкопаване на яма е изграден гроб № 14. А в по-светлия най-горен пласт отгоре са всички останали вторични погребения, датирани от Късната античност до XV в.

Проучването на Габрова могила през 2011 г. запълни бяло поле в картата на България за носителите на Ямната култура при големия завой на р. Тунджа на юг (Димитрова 2012, 39). От времето на първото цялостно изследване на погребалните практики на „ямниците", когато за Южна България бяха известни само два обекта при Ковачево, Сливенско и Трояново, Старозагорско (Панайотов 1989, 6), през годините са открити още няколко подобни обекта при с. Попово (Агре 2007, 74 сл.), Дражево (Бакърджиев 2005, 150 сл.), Ичерково (Бакърджиев, Илиев 2006, 76 сл.), Медникарово – Искрица (Панайотов, Александров 1995, 87 сл.), Малка Детелина (Кънчев 1991, 44 сл.), Голяма Детелина (Кънчев 1995, 35 сл.). Въз основа на натрупаните данни, имайки предвид и проучването на Габрова могила при с. Камен, може да се направи предварителният извод, че Ямната култура се разпространява в Югоизточна България почти толкова масово, колкото и в Североизточна. Въз основа на анализа на костния материал се установява, че има съвпадение

[9] Графичната възстановка е дело на Петър Петров.

[10] Костите са дадени за ДНК анализ по българо-италиански проект на ИЕМПАМ – БАН, както и да послужат за попълване базата данни за генофонда на населението, обитавало тези земи преди нас.

между антропологическите групи както от двете страни на Балкана – Габрова могила и некрополите при Плачидол и Белоградец (Панайотов 1984, 11; Йорданов, Димитрова 1989, 175 сл.), така и между територията на България и местата на формиране на носителите на Ямната култура – южноруските и украинските степи (Панайотов 1984, 11).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Агре 2007: Д. Агре. Археологически разкопки на надгробна могила в землището на с. Попово, община Болярово. – Археологически открития и разкопки през 2006 г., София, 2007, 74 – 75.

Александров 2009: С. Александров. Украшения за коса от злато и сребро през бронзовата епоха от Северна България. – Археология, 2009, 1-2, 7 – 20.

Бакърджиев 2005: С. Бакърджиев. Спасителни археологически проучвания на могилен некропол в м. Събев баир при с. Дражево, община Тунджа. – Археологически открития и разкопки през 2004 г., София, 2005, 150 – 153.

Бакърджиев, Илиев 2006: С. Бакърджиев, И. Илиев. Спасителни археологически проучвания на надгробна могила в землището на с. Иречково, община Стралджа, област Ямбол. Археологически открития и разкопки през 2005 г., София, 2006, 76 – 78.

Димитрова 2012: Д. Димитрова. Могили от бронзовата епоха при с. Камен, Сливенско. Наука, 1, 2012, 36 – 41.

Йорданов, Димитрова 1989: Й. Йорданов, Б. Димитрова. Антропологични данни за погребаните в могилите некрополи от Североизточна България (ранна бронзова епоха). (Разкопки и проучвания, 21), 1989, 175 – 190.

Катинчаров 1974: Р. Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. – Археология, 1974, 1, 1 – 24.

Китов 1993: Г. Китов. Тракийските могили. Thracia, X, 1993, 39 – 80.

Кънчев 1991: М. Кънчев. Некрополи от бронзовата епоха в района на „Марица-Изток“. Марица-Изток. Археологически проучвания, 1, 1991, 41 – 70.

Кънчев 1995: М. Кънчев. Надгробна могила II (Голямата могила) до село Голяма Детелина, община Раднево. Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, 1995, 35 – 63.

Лещаков 1988: К. Лещаков. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. – Археология, 1988, 3, 1 – 13.

Лещаков 2005: К. Лещаков. Относителна хронология на пласта от бронзовата епоха в селищна могила Казанлък. – Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supll. IV. Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2005, 442 – 452.

Мишина 2011: Т. Мишина. Орнаментированная керамика эпохи раннего бронзового века телля Юнаците. – Годишник на Регионален исторически музей Пазарджик, II, 2011, 69 – 81.

Николов 1976: Б. Николов. Могилни погребения от раннобронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. Археология, 1976, 3, 38 – 51.

Николов, В. (ред.) 2010: Солта е злато. Праисторически солодобивен център Провадия – Солницата. София: БАН, 2010.

Панайотов 1984: И. Панайотов. За формирането на раннобронзовите култури в българските земи. – Археология, 1984, 2-3, 7 – 15.

Панайотов 1989: И. Панайотов. Ямната култура в българските земи. (Разкопки и проучвания, 21), София: БАН, 1989.

Панайотов, Александров 1995: И. Панайотов, С. Александров. Могилен некропол от ранната бронзова епоха в землищата на селата Медникарово и Искрица. – В: Марица-Изток. Археологически проучвания, 3, 1995, 87 – 113.

Стефанова 2004: М. Стефанова. Нови данни за бронзовите брадви с отвор за дръжка от ранната бронзова епоха. – Известия на Национален исторически музей, 14, 2004, 9 – 15.

Черных 1978: Е. Черных. Горное дело и металлургия в Древнейшей Болгарии. София: БАН, 1978.

Чохаджиев, Венелинова 2008: С. Чохаджиев, С. Венелинова. Археологическо проучване на праисторически некропол в м. Горломова кория край Смядово. – Археологически открития и разкопки през 2007 г., София, 2008, 100 – 101.

Dimitrov 2005: I. Dimitrov. Late Chalcolithic Fruitstands – Some Suggestions about Their Distribution and Chronology. – B: Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supll. IV. Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov, София, 2005, 238 – 246.

Kalčev 2002: P. Kalčev. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Stara Zagora – “Bereketska mogila” (Bulgarien). Bonn, 2002.

EARLY BRONZE AGE GRAVES IN GABROVA TUMULUS

Diana DIMITROVA

(Summary)

Gabrova tumulus is part of a cemetery situated on the territory of the village of Kamen (Sliven municipality, Southeastern Bulgaria). The village is located on the left upstream bank of the Tundzha River and is ca. 8.5 km in a straight line from the southern slopes of the Eastern Stara Planina Mountain.

The site was excavated between mid-August and mid-September 2011 by a team of the National Institute of Archaeology with Museum at BAS headed by Diana Dimitrova.

The tumulus measures 32 m in diameter and its height varies from 2.3 m to 2.8 m from different sides. The following constructions were discovered at different levels of the embankment: 21 secondary graves, dated from the Late Antiquity to the 15th c., 10 Early Bronze Age (EBA) graves, a stone heap and a *trizna*. Single burials had been performed in most of the pits. The ritual is inhumation – the dead body is back-side laid down and the legs are bent. Dead bodies were E-W oriented and the crania were in both directions. The bones of some skeletons were ruddle dyed. One of the pits was covered with flat broken stones. One of the graves comprised mixed ritual (inhumation and cremation outside the tumular embankment) and the following grave goods: Arsenical Bronze burnt dagger and bone amulet. Grave № 24 was a mass one – an oval pit dug in the continental rock (w = 0.80 m; 1 = 1.48 m, h = 1.30 m) comprised 7 individuals bones not arranged in anatomic order – 2 young women, young man and 4 children. All people had been buried simultaneously and most probably the grave was affiliated with the central burial. The following were found there: large clay urn, lupine or canine bone amulets, bit of obsidian and a clay bowl (the latter discovered fragmented inside the um).

A *trizna* had been built right on the continental rock, symmetrically to grave № 24 (upon S-N oriented tumular axis) and there the following were found out: fragmented clay *askos* without decoration, fragment of clay ruddle-dyed bowl with decoration and single bones from small animal. The vessels date the *trizna* back to the EBA. This archaeological structure is synchronous to graves №№ 24 and 30 from Gabrova tumulus.

Grave № 30 was the central one and was the reason to produce the initial embankment. It was a 0.7 m deep pit, E-W oriented, dug as irregular rectangle in the continental rock and measuring 2.60-2.65 x 3.10-3.15 m. It used to be covered by wooden beams arranged longitudinally. Two smashed children's crania and scattered disc-shaped *Dentalium* shell beads, presumably from a necklace, were discovered at 0.10 m under its edge.

The dead bodies of 4 adult male individuals had been laid backside down on the pit bottom. Dead bodies' legs were more or less astride and their elbows were as bent as to resemble people holding each other hand-in-hand and dancing together. Traces of ruddle dying were found on every of the 4 skeletons. Furthermore, large number of metal, clay, bone and flint objects had been laid down in the grave – two bronze axe-adzes, two bronze daggers, a bronze and two silver spiral-shaped decorations, stone adze, flint fragments and two clay *askoi* with decoration. A large perfectly preserved clay vessel and fragmented small vessel with a leg and excellently preserved inside ruddle decoration (further development of Late Chalcolithic shapes from Asia Minor in the EBA) had been laid down close to the skeleton located opposite to the remaining 3 skeletons. Giant tooth amulets were found close to every of the 4 individuals.

The 10 studied graves possess the main features of the Pit grave culture and are dated to the EBA. In terms of stratigraphy the graves split as follows: two pits were dug into the continent – the mass synchronous graves № 24 and № 30 had been the reason to pile the initial layer. At the same time a *trizna* had been built on the level of the continental rock. Two graves were dug in the first dark brown layer of the hillock. Another five graves were dug at different levels of the dark brown hillock. The tenth EBA pit had been cut at the very peak of this hillock under the stone construction. All secondary burials, dated from the late Antiquity to the 15th c., were in the lighter upper layer.

The 2011 research of Gabrova tumulus filled in the white box on the map of Bulgaria with respect to the bearers of the pit culture at the place where the Tundzha River turns sharply to the south. From the time of the first comprehensive study of the pit culture funeral practices, when only two sites were known in southern Bulgaria (Kovachevo (Sliven region) and Troyanovo (Stara Zagora region), some other similar sites got discovered over the years (the villages of Popovo, Drazhevo and Icherekovo (Yambol region) and Mednikarovo – Iskritsa, Malka Detelina and Golyama Detelina (Maritsa Iztok region). Based on accumulated data and taking in consideration the study of Gabrova tumulus near the village of Kamen, we can make the preliminary conclusion that the Pit grave culture had been spread in present-day Southeastern Bulgaria almost as massively as in present-day Northeastern Bulgaria. Based on analysis of bone material it was found out that there is a coincidence amongst anthropological groups in both sides of Stara Planina Mountain as well as amongst the territory of Bulgaria and the locations of origin of the bearers of the Pit grave culture – i. e. South Russian and Ukrainian steppes.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

EARLY BRONZE AGE CLAY MODELS OF VEHICLES AND WHEELS: AN ATTEMPT TO IDENTIFY THEM ON THE PRESENT-DAY BULGARIAN TERRITORIES

Petar MINKOV[a]

[a]*National Archaeological Institute with Museum, Bulgarian Academy of Sciences; petraki_orlovski@abv.bg*

From the Thracian territory come Early Bronze Age objects, considered as indirectly indicative of possible presence of vehicle models. Namely, these are disc-like objects, with conical profile and conical plugs on either side. In the literature (domestic and foreign), these are interpreted as clay models of wheels/vehicle models. Other objects, the identification of which however is yet debated, include rectangular clay tiles, manifesting individual traits similar to artefacts from Central Europe and sites in Anatolia, which have been interpreted as vehicle models. The article is aimed at studying the possibility of the presence of the abovementioned models, based on the evidence from Thrace and comparison with artefacts from the neighboring territories.

INTRODUCTION

To date, in the historiography upon the Early Bronze Age of Thrace there are no archaeological materials identified as belonging to the group of clay models of vehicles. Likewise, there are no studies dedicated to the problematic associated with these interesting objects. The only finds, peripherally associated with them, are ceramic models of wheels from the second and third stage of the Early Bronze Age (and single finds from the I stage of the Early Bronze Age – Fig. 3). Further indirect evidence offers the actual cart, discovered near Plachidol (mentioned in the following pages). Justifiably, this raises the question whether clay wheels existed autonomously or as components of artefacts with more complex designs.

The artefacts

Clay Tablets

In the past few decades were discovered several clay objects identified as cult or ritual tables (Leshtakov 2002, 211 – fig. 14: 5-6; Hiller, Nikolov 2002, 9, Abb. 5) and in one instance as a pedestal (Нехризов 2011, 23). The artefacts were discovered at the settlements by Karanovo (1 example), Nova Zagora (1 example), Dragantsi (1 example), Galabovo (1 example), Mihalich (2 examples) and Momchilgrad (1 example).

The examples are illustrated in plate 4[1]. The quoted finds have not been included in a general study and have not been considered collectively. All finds are discovered in Early Bronze Age settlements sites (Гергова и др. 2010, 119-123, обр. 3 – 2/2А); (Нехризов 2010, 23). On the find from Galabovo, a note specifies its find location to

[1] From the description and depictions are omitted the finds from Nova Zagora and Michalich, because these artefacts are unpublished finds included in the unpublished dissertation work of dr. M. Stephanova, Some, however, are mentioned in the analytical section at the end of the exposé.

be between the first and third building level of the settlement (Leshtakov 2002, 211, fig. 14 – 6).

The chronology of the presented objects is determined exclusively on the basis of the associated mass pottery assemblage. Thus, it is possible to distinguish three periods during which the finds circulated in Upper Thrace: the second and third stage of the Early Bronze Age, the Middle Bronze Age. To the second stage could be dated the finds from Momchilgrad, Michalich, and Dragantsi; to the third stage of the Early Bronze Age belong the finds from Karanovo and Nova Zagora; to the onset of the Middle Bronze Age could be dated the find from Galabovo. The period distribution ratio of these objects, from the earliest to the latest, is 3:2:1. The Michalich assemblage might also be dated to the transition between the second and the third stage of the Early Bronze Age, as there is ambiguity regarding the find context. Therefore, it would be most accurate to refer the finds of the said site to the inter-stage period. With the exception of Momchilgrad, absolute (radiocarbon) dates have not been published from any of the other sites, to allow for correlation of their relative chronology. The pottery assemblages and the small finds from the investigations on the Early Bronze Age site by Momchilgrad are fully identical with the archaeological materials from the settlement mound by Sitagroi. Consequently, the absolute dates could be compared to the results from the eponymous site. The obtained ^{14}C dates fall within a relatively broad range, between the beginning of 29th century. BC and the beginning of the 26th century BC. The dates are compatible with the absolute dates from tell Sitagroi. According to their data, stage IV id dated back between 3500 and 3100 BC, and stage Va – between 3100 and 2700 BC. (Renfrew 1986, 173, Tabl. 7.3). The period stretches from the middle of the first stage of the Early Bronze Age and the very end of the second stage of the Early Bronze Age. The obtained radiocarbon dates are indirectly associated with the find. This is owing to the difference in the excavation seasons during which they were retrieved. In conclusion, it could be accepted that the relative chronology of the wheel form Momchilgrad is the second stage of the Early Bronze Age.

The listed finds share common traits – typological and decorative, and could be grouped together. These are finds produced of clay; with square or rectangular shape; with rectangular (drawn-out) longitudinal transection, with concavely modeled interior. The dimensions of most falls within the range of 4.5 cm to 6.0 cm, the Momchilgrad and Dragantsi finds are larger. Decoration is discernable on most, applied to the top and the side walls. Three decorative techniques are used – incisions, stabs (pinholes) and notches (in one instance). These are used to make various motives and groups of incised lines, rows of fine dotted pinholes.

To this date, the consensus within the national scholarship is that the objects could be interpreted as cult tables. This is likely prejudiced upon the resemblance between the manner of modeling of the finds from the Early Bronze Age and quite similar ritual objects from the Neolithic, and especially the Chalcolithic, period. Their mention in this study is owing to certain partial overlaps of their shape and decoration with objects from the Carpathian basin. In modern day Romania and Hungary are discovered a number of Chalcolithic and Bronze Age finds interpreted as models of vehicles. These are comprehensively published in a number of studies, most recently summarized by Maria Bondar (Bondar 2012, 11 – 21 with lit. cited)[2].

The finds from Central Europe in their majority are ceramic containers of rectangular or trapezoidal shape with variable depth. Their dimensions do not exceed length ca. 12 – 15cm and width ca. 7 – 10cm. The exterior walls receive geometric motives of incised lines. The most common motives are compositions of zig-zags, rectangular or square panels (empty, or hatched by incised lines); diamonds, circles, spiral- and S-shaped elements. In a number of instances the ceramic wheels feature identical decoration. M. Bondar notes that the decoration on these artefacts is similar to the decoration on the pottery assemblage of the culture/settlement to which they belong (Bondar 2012, 97). They are attached to rotary axles, to which are fitted the wheels, through modeling of discoid openings in the four lower corners of the containers. In most instances the rotary axles are made of wood laths with round cross-section. Compared to these, the finds from Thrace differ by the method of modeling – they only have two walls and the top is closed – unlike

[2] In her work M. Bondar offers a comprehensive review of the studies dedicated to the problematics associated with the clay models of wheels, and the models of vehicles. I have chosen to quote one study with the literature cited in it, instead of unnecessarily repeating already mentioned publications.

the finds from Western and Central Europe, which have an open section (i. e. the interior is hollow); another feature, absent in the Bulgarian artefacts, are specially modeled openings for the attachment of the wheels. Furthermore, there are differences between the ornamental motives, while the ornamental technique is identical. Only the decoration on the find from Momchilgrad resembles closely the finds from the Carpathian Basin and its neighbors.

The presented evidence on the finds from the Central European cultures – compared to the Upper Thrace finds commented above, does not support categorical interpretation of the latter as components of vehicle models. This is owing to several circumstances:

I. Their fragmented state;

II. Their extremely low numbers, as well as the fact that none have been discovered within a context which would categorically demonstrate these objects were part of the construction of a possible cart and vehicle model;

III. The obvious size difference, compared to the finds from Central Europe and to the clay wheel models.

Clay Models of wheels

The other collection of finds, indirectly hinting at the possible occurrence of vehicle models, is comprised of the clay models of wheels. To these we might also add the wooden cart from Placidol, presently the only find of its kind from Thrace.

Clay wheels are found on 19 sites south of the Balkan Mountains and on one site north of it (Fig. 1). Clay models of wheels cluster primarily along the valleys of Maritsa and Tundza. From west to east and north to south, these artefacts are found on the followingsites: Yunatsite, Ognyanovo, Razkopanitsa, Cherna Gora, Kazanlak, Yabalkovo, Ovcharitsa, Osmankin Dol, Momchilgrad, Karanovo, Dyadovo, Nova Zagora – the settlement mound and Nova Zagora – the flat settlement, Golyama Detelina, Ezero, Sokol, Svilengrad, Veselinovo, Michalich, Badabunar. Their chronology is summarized in Fig. 3. On four of the listed sites clay wheels and fragments of so-called clay tablets (commented above) occure together (Karanovo, Nova Zagora, Michalich and Momchilgrad), while on the other two sites (Dragantsi and Galabovo) there is no such co-occurrence (fig. 1).

In most instances, the archaeological context of the clay models of wheels is consistent – these are primary found in settlements, within dwellings, alongside household inventory or in compromised stratigraphic layers. In three instances, wheels were stuff in ditches, as in the example of Kazanlak, Cherna Gora, and Yabalkovo (Николов 2008, 29; Leshtakov 2006, 420; Leshtakov, Petrova 2014, 456 – 458). In only one instance, at Yunatsite, a wheel is deposited in pit, together with a pithos, but details of the circumstances of its discovery are missing. These objects have never been discovered as a collective find. In conclusion, it can be determined that the type of settlement (tell, or open-air) is not correlated to the number of the clay wheel models. The highest concentration of artefacts of this type is documented in Yunatsite, Ognyanovo and Ezero[3].

This is the place to mention the only preserved actual cart (wagon) from the Early Bronze Age from the Bulgarian territory. It is a vehicle fashioned out of wood, discovered in a tumulus burial near Plachidol, District Varna (Панайотов 1989, 96 – 98). Only the grave cover is preserved (five longitudinal planks, up to 2.10 m long, width – 0.15 – 0.18 m to 0.30m). Preserved imprints of horizontally placed solid wooden disk wheels with hubs on both sides for the rotary axe were documented in the four corners of the pit. Their dimensions: diameter – 0.75 m; diameter of the opening for the axle – 0.08 m; distance between the wheels upon the western section of the pit recess – 1.20 m; distance between the holes in the wheels in the eastern part of the pit – 1.30 m; between the holes of the western and the holes of eastern pair of wheels – 2.25 – 2.3 0m (Панайотов 1989, 98, 100-103, обр. 64-71). The buried person is a woman, about 25 years old (Панайотов 1989, 98). From the publication it is clear that the wooden cart had approximate dimensions: length – max. 2.50 m; maximum width up to 1.50 m; height approximately 0.80-1.00m; length of the rotary axles – approximately 1.20 – 1.30 m; width (diameter) of the axles up to 0.20 m. The excavations did not detect other archaeological materials or osteological remains of draft animals (including horses). It is possible that the cart was used to transport the body of the woman. According to some researchers, the presence of the cart is a sign of high social status.

[3] The technological and topological features of those finds are discussed in the author's PhD thesis.

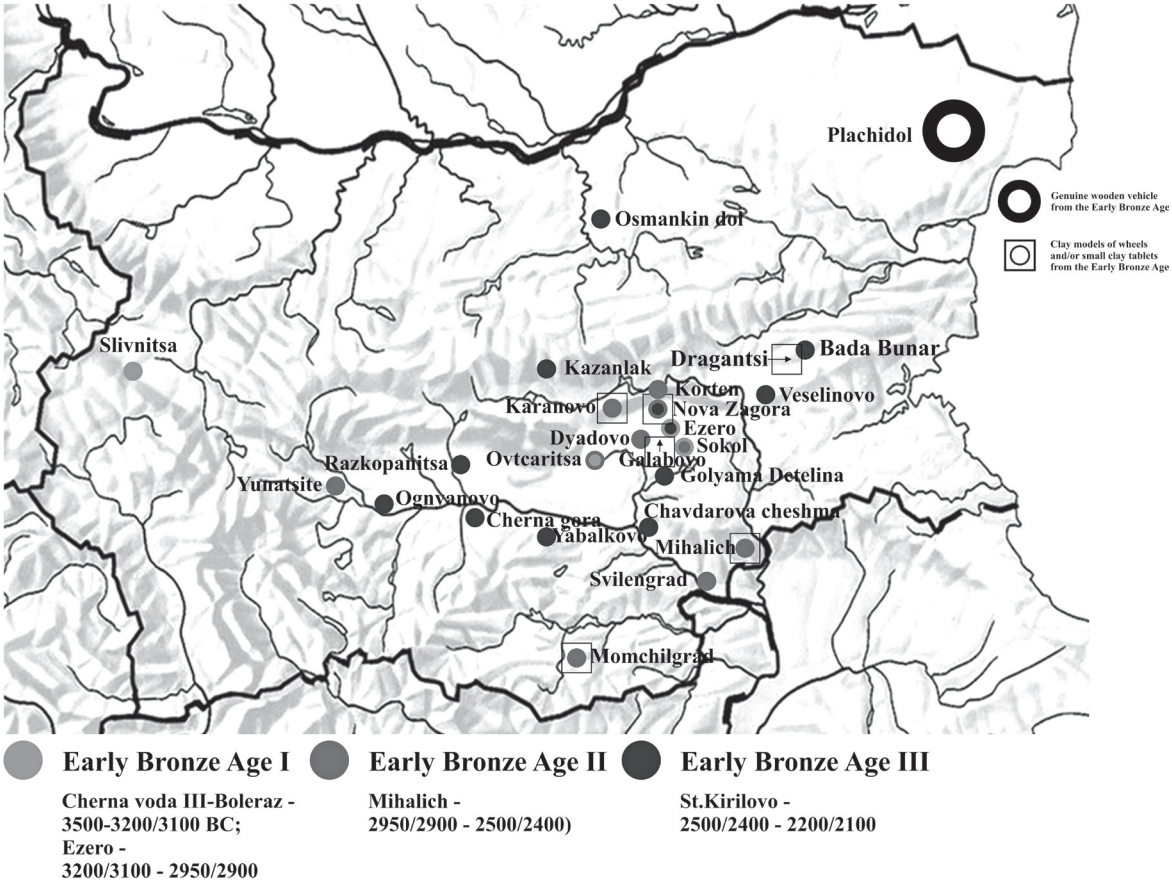

Fig. 1. Map of distribution of clay models of wheels and small clay tablets found in Upper Thrace in the Early Bronze Age.

Origin and routes of dispersal. Interpretation

Several important topics related to these intriguing artefacts can be formulated from the presented studies. These include their origin – the place of their initial emergence, the routes and regions of distribution to various territories and their function.

Origin, routes and regions of distribution

A considerable volume of opinions has accumulated regarding the origin of the clay models of wheels and models of vehicles. Only some of the most important of those could be cited here:

- During the different periods of the investigations into the clay models of vehicles, V. G. Childe offers two opinions. The later one states that the models of vehicles appear around the 3rd millennium BC in the region of Ukraine and the Lower Volga reaches; subsequently their transfer can be traced towards the Middle Volga and Central Germany, in 2200 – 1800 BC, while in Austria and Italy the models appear in the period between 1750 and 1250 BC (Childe 1954).
- According to I. Bona, the models of vehicles appeared first in Mesopotamia and Syria, from where they spread to Anatolia, Crete and the Caucasus during the transition between the 3rd and the 2nd millennium BC. According to him, this innovation was infiltrated to the Carpathians through the Balkan Peninsula (Bona 1960, 110). Bona believes that the routes through which the wheels and the models of vehicles reach the Carpathians and Central Europe follow the valleys of the Maritsa and Morava Rivers (Bona 1960, 98). This interesting and intuitive conclusion in I. Bona's analysis has its logical explanation and will be supported with evidence on the following pages.

- S. Piggott believes that the clay wheels and vehicles (respectively, their models) originated in the northern non-urban territories, far away from the centers of urbanization, which already use writing.
- A. Sherratt accepts that this type of innovations or inventions owes to the realization by the ancient that domestic animals, and not just the wild, can be source of raw products. This prompted the population towards the introduction of various innovations and advancements, including the spread of the use of horse, donkey and sheep. This is at the heart of A. Sherratt's theory, known as Secondary Products Revolution (SPR) (for more on this theory, see Bondar 2012, 16 – 18). A. Sherratt presents the prehistoric communities as similar to the industrial societies in many ways. His principle argument is that the use of wagon box was possible in regions with higher concentration of workforce and that these transportation devices were used exclusively by the elite of these societies. He remarks that the concentration of resources is manifested in the early urbanized regions of South Mesopotamia, consequence of which is the distribution of a package, including transport devices (carts, ploughs), utilizing animal traction and vehicles (models of) in South-North direction (summarized by Bondar 2012, 18). In this way, in conclusion he argues these show up first in Mesopotamia in the fourth millennium BC, from where they spread to other areas over the course of the following 500 years (Bondar 2012, 93 with ref).
- At a later time, to the conjectures regarding the origin and movement of these intriguing artefacts contributes also J. Maran. According to him, these originated on the northern shores of the Black Sea, from where they are later spread. To this he adds that the technology likely evolved with the participation of the Maykop culture, contemporary to Middle and Late Uruk. J. Maran shares the view of A. Sherratt that this innovation took place within the elites of the society, where it was conceived (Maran 2004).
- According to I. Matuschik, transport first appeared in the Northern Black Sea area around 3800 BC and spread towards Europe and Mesopotamia over the course of three centuries (see Bondar 2012, 93 with ref).
- M. Vosteen argues that the appearance of wheel happened simultaneously and independently in two isolated and spatially distant regions – Mesopotamia and the Caprathian basin, around 3500 BC. These are also the origin points of distribution of this new technology towards other territories (see Bondar 2012, 93 with ref.).
- Various opinions (quoted in M. Bondar (Bondar 2012, 18 – 21): Various artefacts from Central Europe are regarded as the earliest ones, based on information extracted from the associated context and/or compared to closed archaeological situacontexts)
- In the domestic literature it is stated that the earliest finds of clay wheels are discovered in Mesopotamia. Also, that these finds, as well as the clay models of vehicles, since the 3rd millennium BC are also known from Central Europe, with the best parallels to the Bulgarian finds represented in the Baden culture (Катинчаров 1979, 394). According to R. Katincharov, the region of Central Europe is a reasonably well demarcated and consolidated center of generation and distribution of the idea of clay wheels and vehicles and the presence of these artefacts in Thrace should be linked to influence asserted from this direction (Катинчаров 1979, 394). M. Stephanova in her PhD thesis expresses similar opinion, pointing that these clay objects are result of Balkan influences, and not southern, Anatolian or Greek impulses (Stephanova, *in print*, 162).

From this brief review it is clear that opinions fall into two principal groups – the Near Eastern and the Euro-centric group. The opinions are grounded upon two fundamental criteria – in the case of the first group (supporting Near Eastern origin) , it is based on the idea correctly summarized by M. Bondar – that the wheel and respectively the vehicles appear in regions where they were of vital

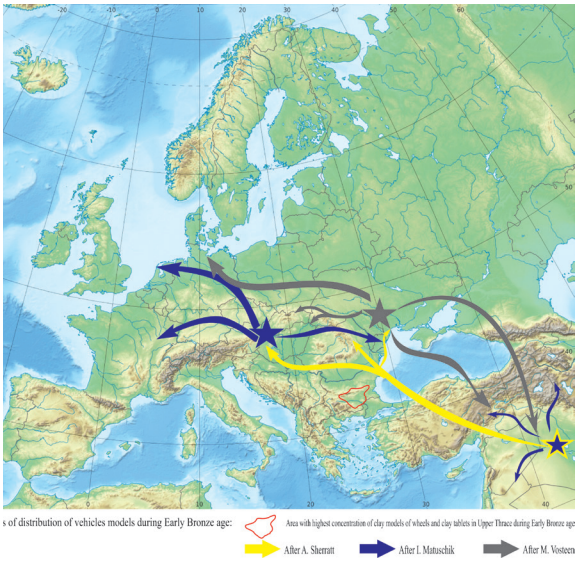

Fig. 2. Map of distribution routs of vehicle and wheels models and area with high concentration of the same finds from Upper Thrace during the Early Bronze Age.

Sites - clay models of wheels	Relatively chronology	Absolutely chronology
1. Slivnitsa	I phase of Early Bronze age	
2. Yunatsite	II phase of Early Bronze age	2870 - 2785 BC 2750 - 2550 BC 2600 - 2400 BC
3. Ognyanovo	III phase of Early Bronze age	
4. Razkopanitsa	III phase of Early Bronze age	
5. Cherna gora	III phase of Early Bronze age/ I phase of Middle Bronze age	Last quarter of III millenium BC
6. Kazanlak	III phase of Early Bronze age	
7. Yabalkovo	III phase of Early Bronze age	
8. Ovcharitsa	I phase of Early Bronze age/ II phase of Early Bronze age	
9. Osmankin dol	III phase of Early Bronze age	
10. Momchilgrad	II phase of Early Bronze age	
11. Karanovo	III phase of Early Bronze age	
12. Dyadovo		
13. Korten		
14. Nova Zagora,Tell		
15. Nova Zagora,O-a	II phase of Early Bronze age/ III phase of Early Bronze age	
16. Golyama Detelina	III phase of Early Bronze age	
17. Ezero	I phase of Early Bronze age/ III phase of Early Bronze age	
18. Sokol	II phase of Early Bronze age	
19. Svilengrad	II phase of Early Bronze age	
20. Veselinovo	III phase of Early Bronze age	
21. Mihalich	II phase of Early Bronze age	
22. Bada Bunar	III phase of Early Bronze age/ Late Bronze Age (?)	

Fig. 3. Chronological table of clay models of wheels at Upper Thrace.

import, but also possible due to the economic and even living conditions; in the instance of the second group, the invention of the wheel is not tied to the presence or absence of certain factors; instead researchers attempt to prove it through datable archaeological finds. Different, in terms of starting point, is the opinion expressed by J. Maran, who offers the same criteria for the emergence of the innovation. He points to another origin point – the Northern Black Sea shores, which in general terms coincides with an opinion expressed earlier by Piggott. He too introduces a nuance in the views, by stressing that wheels are thought of far away from the urbanized areas which use writing. Furthermore, to the arguments he adds that the actual driving force behind the invention of the vehicles could be their application to transportation, specifically of goods. According to J. Maran, two kinds of raw material were in special demand during the period – wool and obsidian (see Bondar 2012, 92). Most likely these were the incentives coercing the social elites to generate a device/mechanism, facilitating supply, transportation and trade with the precious goods.

Possible interpretation

Various opinions exist regarding the use and symbolism of the wagon boxes. As pointed earlier, their presence in Bulgarian literature is very limited. Still, several deserve a mention. According to M. Stefanova, these objects are an autonomous element, embodying the idea of the wheeled transportation (and not a miniature copy of the complete set, which includes transportation device and traction animal) (Стефанова, *in print*, 162). Also, she points out that usually these finds are discovered together with the spindle whorls, as well as among the votive objects in sanctuaries (chiefly the Early Bronze Age causeways). In the Ezero publication it is stated that the wheels are clearly determined, as models of wheels. According to R. Katincharov, it is possible that the smaller wheels were used as spindle whorls (Катинча-

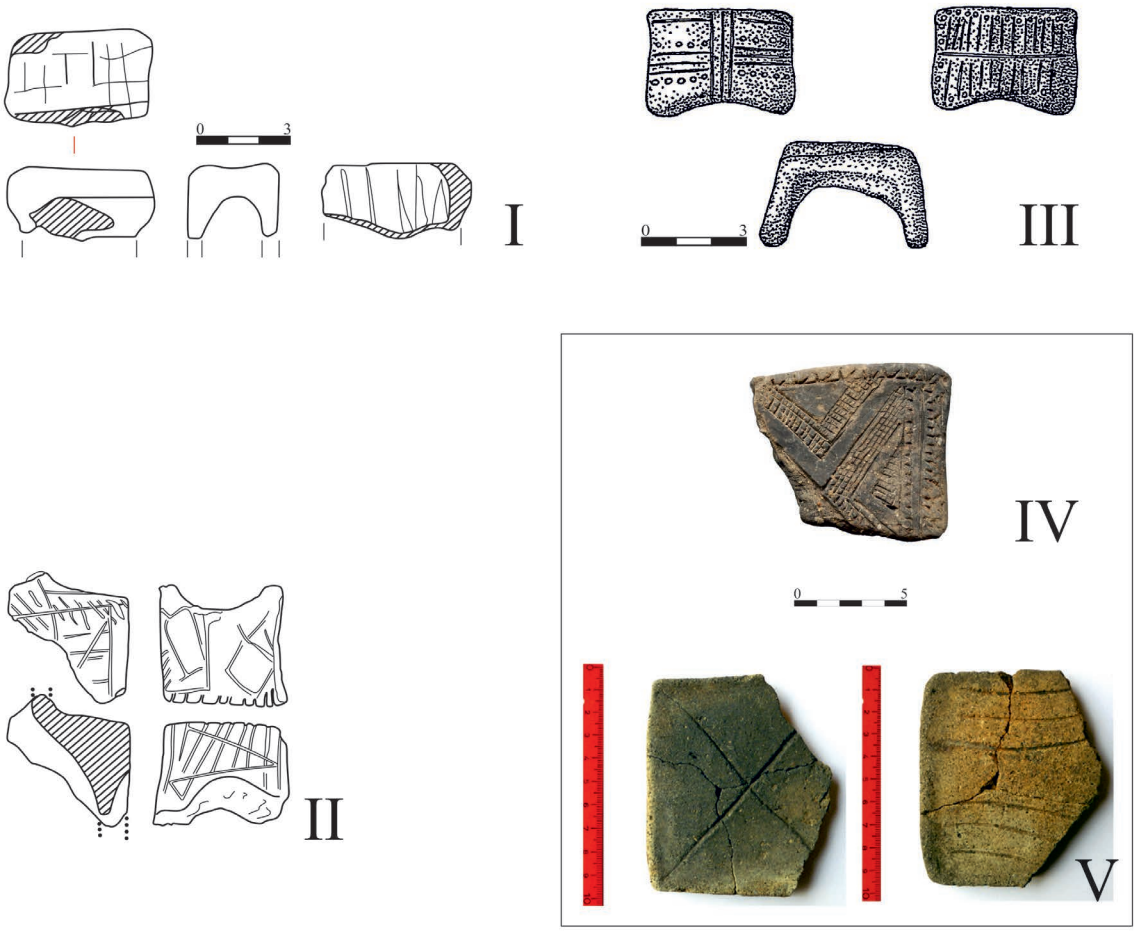

Fig. 4. Clay tablets from Upper Trace: 1. Galabovo (after Leshtakov 2002); 2. Poliohni (after Bernabo-Brea 1964); 3. Karanovo (after Hiller, Nikolov 2002); 4. Momchilgrad (after Nekhrizov 2010); 5. Dragantsi (after Gergova et al. 2010).

ров 1979, 393-394). To this it can be added that this is also the earliest speculation regarding the function of the clay wheels. Regardless of the fact that modern investigators have moved beyond this proposition, it is worth noting that it is possible that the shape of the wheels themselves was in fact inspired, borrowed, from the clay spindle whorls. In light of the cited opinion of J. Maran that the most valued goods associated with wheeled vehicles were wool and obsidian, it could be claimed that these three objects were emanation of each other, represented by the association ***wool – spindle whorl – wheel***.

On the nature of these objects, and the symbolism which they embodied, important information offers the find context. In Upper Thrace to this date these artefacts are found in three distinct types of archaeological context. Almost all clay models of wheels are found in dwellings, alongside other household objects. On only one find from Yunatsite the museum inventory books specify it was found in a pit – pit 41/*pithoi* 16 (It is possible that the wheel is part of a deposit, as it was found associated with an object identified as a clay amulet. It is unclear from the publication with which construction level is associated the pit/*pithoi*. It likely belongs to the interval between construction levels XVIII and XI, as inferred by the information provided in the site publication (Мацанова, Балабина, Мишина 2007, 158, табл. 3); as deposits in the foundations of fireplaces (an example of which is Dyadovo (Kamuro 2008, 28 – 29); as deposits in sanctuaries – primarily causeways – an example of which are Kazanlak, Cherna Gora and Yabalkovo (Николов 2008, 29; Leshtakov 2006, 420; Leshtakov, Petrova 2014, 456 – 458). In the causeway by Cherna gora the wheels are discovered in the fill of the ditch and were likely associated with ritual activity. Similar evidence is available for the finds from the ditches

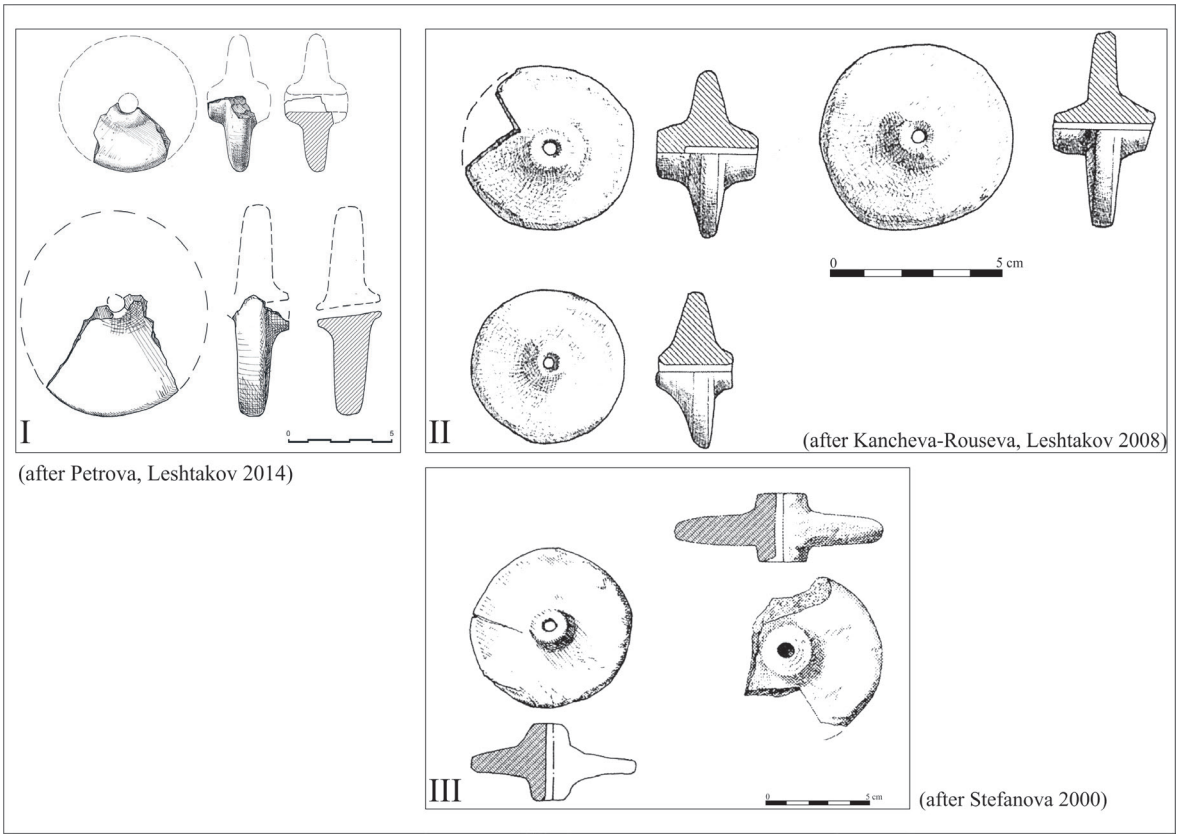

Fig. 5. Examples for wheels' models from Upper Thrace: I – Yabalkovo (after Leshtakov, Petrova 2014); Nova Zagora (after Kancheva-Rouseva, Leshtakov 2008); Mikhalich (after Stefanova 2000).

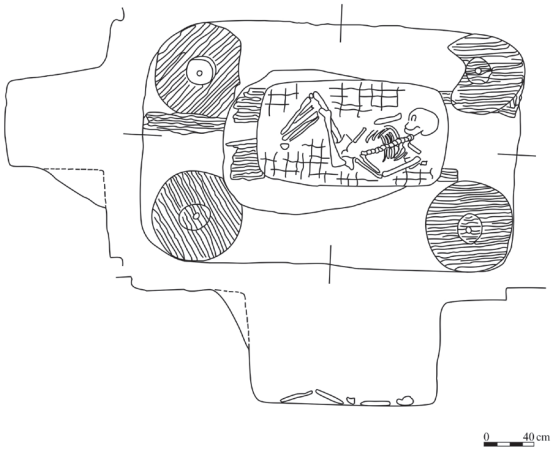

Fig. 6. Genuine vehicle from Plachi Dol (Mound 1, grave 1; after Panayotov 1989).

at Kazanlak and Yabalkovo. To date, there are no known instances of clay models of vehicles and/or carts discovered in burial contexts (with one exception, described below). From the presented information it is clear that the largest number of these artefacts comes from settlements, mostly dwellings. Less common are the instances of the artefacts used as offerings – in the foundations of fireplaces together with other objects (figurines, spindle whorls), or as offerings in causeways. There is no sufficient data for a comprehensive analysis. Yet, it can be claimed that in certain areas of Thrace these objects are introduced in the beliefs differently. Their interment in pits, in the structure of the fireplaces, around the section of the dwelling where the spindle whorls and the loom were located could be interpreted as a marker of a domestic cult honoring the fire, the household fireplace, the household. Their employment as offerings in the causeways transforms them into objects participating in rites, sustainable and lasting, associated with the worship of a particular place/locality of the natural forces, the Great Gods, etc. Christina Kostova, in her PhD thesis lists the activities which can be reconstructed on the basis of the archaeological materials. These include: the digging for the sacred structure; formation of the deposits; constant cleaning and maintenance of the sacred structures; designation of different groups of objects for deposit; as well

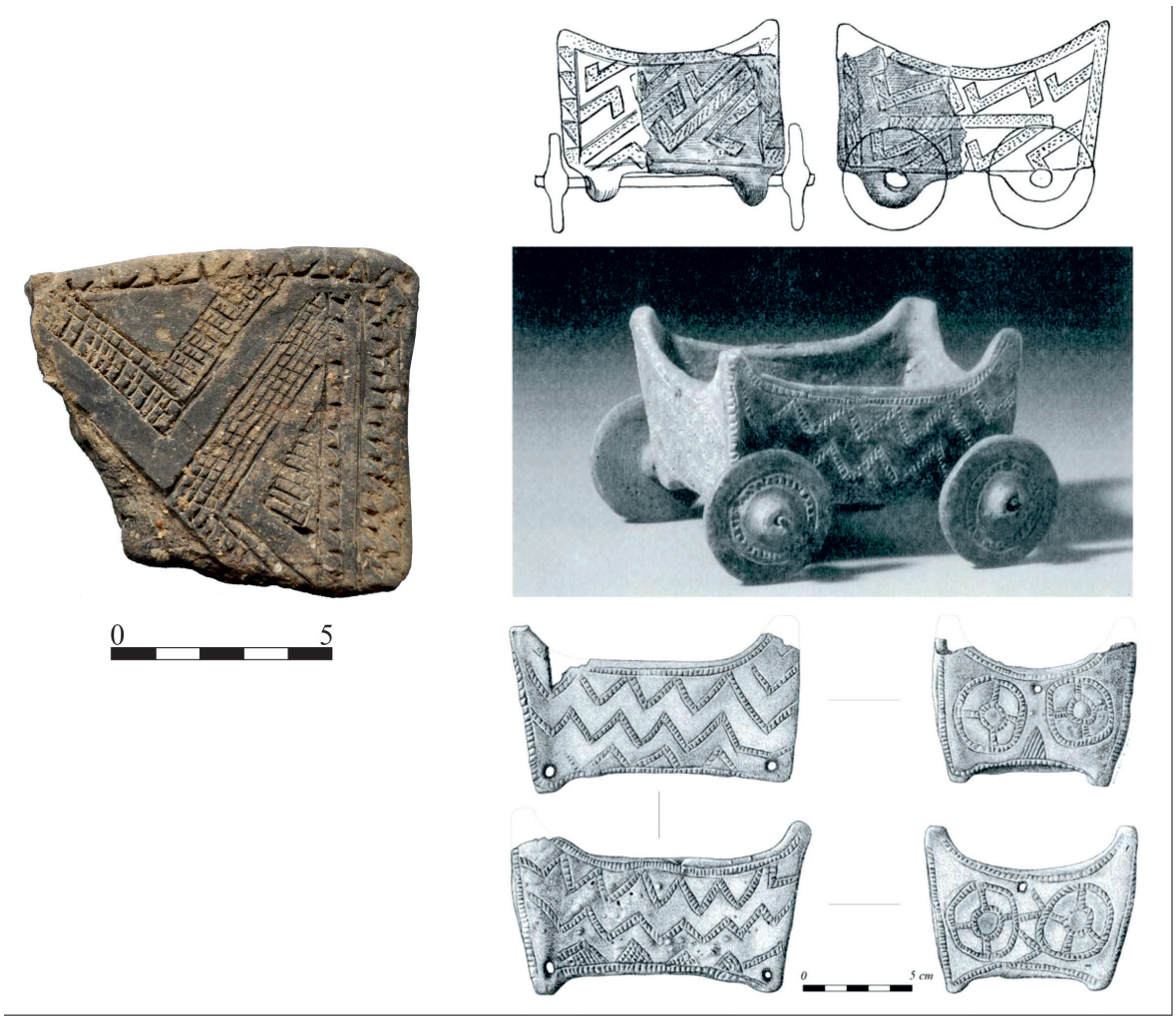

Fig. 7. Fragmented "tablets" – Momchilgrad (after Nekhrizov 2010), Novaj, Pocsaj (after Bondar 2012).

as fragmentation of some of the prepared objects; presentation of food of animal or vegetable origin and activities involving fire. Based on this, the author concludes that the activities with the various objects are associated with prayers for agriculture or fertility; fertility and women's health; household prosperity; prevention of military conflicts; worship of natural forces, divination. With regards to the clay box wagons and the clay wheels it is remarked that they are a symbol of the sun and can be linked with war chariots, kingship, etc. (Костова 2006, 6 – 10).

Authors abroad support diverse positions regarding the interpretation of these objects. A summary of the opinions is presented by M. Bondar (Bondar 2012, 13, 97 – 101). In the initial studies these pottery wheels are defined as spindle whorls, separate disks, small container lids, and miniature sun disks (Bondar 2012, 13). The author points that while the actual transportation devices played central role in people's life their pottery replica belonged rather within the sacred realm (Bondar 2012, 97). Some of the investigators are inclined to consider them objects used in ceremonies and rituals, as symbols of the sun. In the majority of the cases, the find context is not the original; the artefacts are transported to compromised deposits. In the instances where evidence of their provenance is available, it is utilitarian, cult pits, or burial contexts (Bondar 2012, 98). The author accepts that these are object of extraordinary import and used on prescribed occasions, by specially selected members of the community, which demonstrated their social rank (Bondar 2012, 98). She also continues to say that despite the limited information on their meaning it is equaly possible that they were common toys or prestige object, illustrating high social

standing, affluence, power, of the sun (Bondar 2012, 99). It is also believed that their appearance and spread coincides with the zenith of a number of civilizations and cultures of the Near and Far East (Bondar 2012, 99). According to Soproni, these objects could be associated with the cult to the death and that the use of small cart models is indicative of the use of real ones; according to I. Bona, these objects are ritual artefacts, which later acquire an important role in the burial practices; J. Makkay believes that the clay models of wheels and of vehicles are votive objects, offered as gifts to the Great Gods; Fettich proposes that the small models represent burial carts, upon which the souls of the departed are transported to the Great Goddess; Kalicz interprets these artefacts as *paraphernalia*, used in rituals and rites. Based on parallels with finds from Mesopotamia, he surmises that these were used to transport sacred oils used in rituals (Bondar 2012, 100 with ref.). As evident from the presented opinions, these do not go significantly beyond the ideas put forward in the Bulgarian literature. The sole notable difference is the difference in the contexts. While on the territory of Upper Thrace these are found primarily in houses (as elements of and/or deposits in various features) and in some sanctuaries (causeways), in Central and Eastern Europe these are found chiefly in burial contexts, as part of the inventory or as burial gifts. Some have suggested that these could be objects used in certain cults and rites, but there is no archaeological data to support this. The only circumstantial evidence for their votive nature is the find from Jebel Aruda, Syria, which is not discovered in its original context, but could have been transported from the nearby sanctuary (Bakker et al. 1999, 780-782).

Looking at the finds from the contemporary Bulgarian territories, towards the interpretation we can add that it cannot be excluded that these were functioned as toys, as E. Özgen notes, "*something essential in a child's toy vehicle*" (Özgen 1986, 171). This in and of itself does not mean they are not models, as toys are scale replicas of actual elements of our environment. To what degree were the finds from Thrace used in such manner is difficult to assess. The other possible explanation is that these objects represented furniture, or other (unfortunately not quite clear what) objects. It is entirely possible that these finds render an imaginary or schematic depiction of the actual vehicles (i. e. the box or the bodywork). As pointed above, this is difficult to establish, as there are no preserved (or modeled) elements for the attachment of the wheels.

The mentioning of the Plachidol cart inclines me to think that it is possible that the bulk of the cart boxes were fashioned out of perishable materials – wattle and daub, like to the common building techniques of that age. This perhaps is also the reason why there are not many (or any) preserved such.

DISCUSSION. CONCLUSION

In conclusion, the following inferences and questions pertaining to the presence or lack thereof of vehicle models in Upper Thrace during the Early Bronze Age can be synthesized. These are related to the accurate identification of similar objects and the explanation of the reasons behind their infiltration and introduction.

The available evidence regarding the empirical material from the Upper Thracian Plain does not warrant positive identification of fully preserved vehicle models. Indirectly, their attendance during the Early Bronze Age could be surmised from the attested clay models of wheels, found in large numbers on the settlements and sanctuaries from the period. The identification of the clay plates, discussed at the beginning of this text, as models of vehicles is uncertain and at the present stage of the research could not be applied to such analysis. These are mentioned simply because of the partial resemblance to some fully preserved vehicle models from cultures from Central and Eastern Europe.

Another support to this hypothesis is the Plachidol wagon. Similar carts have been found over an extensive territory within the Trans-Caucasian region (between the Black and the Caspian Seas) (Sagona 277-299, fig. 1). The deficiency of fully preserved baskets / "boxes" posits the question whether these were fashioned out of perishable materials, such as timber, leather, textile (like the Plachidol wagon). These raw materials do not tolerate the local geographic and climate conditions of the Upper Thracian Plain. This could be the reason why these have not been preserved.

Above, in detail are presented the principle opinions and assumptions regarding the origin and the channels for the transmission of the idea of

wheel transportation. Based on the evidence that the greatest concentration of clay vehicle models occurs in Central Europe and the Carpathian basin, it is reasonable to think of that region as the source of the adoption. The causes for the diffusion likely stem from the complex contacts and relations, which the population of Thrace starts to maintain during the second and third phase of the Early Bronze Age. An emanation of those is the large number of imported finds and local versions of imports, attesting to the networking efforts. It is not impossible that the idea of the wheel transportation was also carried to the Upper Thrace via some of the "channels" for transmission of information.

The deficiency of more solid evidence for the presence of vehicle models (and actual vehicles) in the abovementioned region, renders the discussion on the topic open-ended. The subsequent accumulation of sufficient empirical material in the future will bring more light on the problems surrounding the identification, origin and distribution channels of the clay vehicle models.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to Dr. Morena Stefanova for the opportunity to use parts of her unpublished PhD thesis.

The concepts for probable interpretation of small tablets and wheels as a toys belongs to Dr. Yana Dimitrova (NAIM – BAS) and Dr. Yuli Stoyanov (St. Kliment Ohridski Sofia University, Department of Ancient History, Thracian Studies and Medieval History).

I would like to thank Dr. Vanya Petrova for the concept for conceivable interpretation of the clay tablets as furniture.

I am indebted to Dr. Valeria Bineva for the English translation of the text.

REFERENCES:

Гергова, Иванов, Дерменджиев, Радославова, Танкова, Христова 2010: Д. Гергова, Я. Иванов, Н. Дерменджиев, Г. Радославова, Р. Танкова, Р. Христова. Спасителни разкопки на обект 36, АМ „Тракия", ЛОТ 4 при с. Драганци, община Карнобат. Археологически открития и разкопки през 2009 г., 2010, 119 – 123.

Лещаков, Калчев, Саватинов, Тодорова, Костова, Петрова 2002: К. Лещаков, П. Калчев, С. Саватинов, Н. Тодорова, К. Костова, В. Петрова. Спасителни разкопки на светилището Черна гора 1. Предварителни резултати от разкопките 1997 – 1999 г. Известия на Старозагорския исторически музей, 1, 2002, 19 – 44.

Нехризов 2008: Г. Нехризов. Спасителни разкопки на селище от ранната бронзова епоха при с. Седларе, мах. Градинка, община Момчилград. Археологически открития и разкопки през 2007 г., 2008, 108 – 110.

Нехризов 2010: Г. Нехризов. Селище от ранната бронзова епоха при с. Седларе, Момчилградско. Българска археология, 2010 г. Каталог към изложбата, 2010.

Николов 2008: В. Николов. Светилище от ранната бронзова епоха на тел Казанлък. – Археология, XLIX, 2008, 1, 24 – 33.

Панайотов 1989: И. Панайотов. Ямната култура в българските земи. (Разкопки и проучвания, 21), 1989.

Катинчаров 1979: Р. Катинчаров. Керамика. Езеро. Раннобронзовото селище. София, 1979, 393 – 394.

Костова 2006: К. Костова. Автореферат за присъждане на докторска степен, София, 2006.

Мацанова, Балабина, Мишина 2007: В. Мацанова, В. Балабина, Т. Мишина. Планиграфия, особенности, домостроительства и архитектуры, хозяйственные сооружения. Телль Юнаците. Эпоха бронзы, II, 2007, 164 – 169.

Стефанова (под печат): М. Стефанова. Културна характеристика на периода Св. Кирилово (РБЕ 3) в Тракия. Национален археологически институт с музей при Българска академия на науките. Дисертация за присъждане на научната и образователна степен доктор. София.

Bondar 2012: M. Bondar. Prehistoric wagon models in the Carpathian basin (3500-1500). – Series Minor, 32, 2012, 1 – 142.

Bona 1960: I. Bona. Clay models of bronze age wagons and wheels in the Middle Danube basin. Acta Archaeologica, XII, 1960, 83 – 111.

Bekker, Kruk, Lanting, Milisauskas 1999: J., A Bekker, J. Kruk, A. E. Lanting, S. Milisauskas. The earliest evidence of wheeled vehicles in Europe and the Near East. Antiquity, 73, 1999, 778 – 790.

Bernabò-Brea 1964: L. Bernabò-Brea. Poliochni. Citta preistorica nell'isola di Lemnos I-II, Rome 1964.

Hiller, Nikolov 2002: S. Hiller, V. Nikolov. Tel Karanovo 2000-2001. Vorbericht über die 17. und 18. kampagne der Österreichisch-Bulgarischen Ausgrabungen am tel Karanovo. Schriftenreihe des Institut für klassische Archäologie der Unevirsität Salzburg. 2002.

Kamuro 2008: H. Kamuro. An aggregation of oven data found in Djadovo-tell, Nova Zagora district, Bulgaria. A preliminary study for the reconstruction of the Bronze Age settlement structure in the Thracian

plain. Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, т. 2, 2008, 24 – 31.

Leshtakov 2002: K. Leshtakov. Galabovo pottery and a new synchronization for the Bronze Age in Upper Thrace with Anatolia. – Anatolica, 28, 2002, 171 – 211.

Leshtakov 2006: K. Leshtakov. Structure, Function and Interpretation of Cherna Gora 1 enclosure in Upper Thrace (Southeast Bulgaria*)*. Des trous... Structures en creux pre – et protohistoriques. Actes du collque de Dijon et Baume-les-Messieurs, 24 – 26 mars, 2006, 405 – 430.

Leshtakov, Petrova 2014: K. Leshtakov, V. Petrova. Post-Neolithic periods at Yabalkovo. Chapter XVI. 1. Ditch from the Early Bronze Age 3, Sector North. Yabalkovo, Vol. 1, 2014, 453 – 462.

Maran 2004: J. Maran. Kulturkontakte und Wege der Ausbreitung der Wagentechnologie im 4, Jahrtausend v. Chr. Mainz: von Zabern 2004. Jahrtausend v. Chr. In: FANSA–BURMEISTER 2004, 429–442.

Özgen **1986**: E. Özgen. A group of Terracotta Wagon Models from Southeastern Anatolia. Anatolian Studies, 36, 1986, 165 – 171.

Renfrew 1986: C. Renfrew. The Sitagroi Sequence. – In: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. S. Elster (eds.). Excavations at Sitagroi. A prehistoric village in Northeast Greece, Volume 1 Monumenta Archaeologica, 13, 1986, 147 – 173.

Sagona 2013: A. Sagona. Wagon and carts of the Trans-Caucasus. – In: O. Tekin, M. Sayar, E. Konyar (eds.). TARHAN ARMAĞANIM. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler. Essays in Honour of M. Taner Tarhan. Istanbul, 2013, 277 – 299.

Sheratt 1981: A. Sherratt. Plough and pastoralism: aspects of the secondary products revolution – In: I. Hodder, G. Isaac, N. Hammond (eds). Pattern of the Past: Studies in honour of David Clarke. 1981, 261–305.

РАННОБРОНЗОВИ КЕРАМИЧНИ МОДЕЛИ НА ПРЕВОЗНИ СРЕДСТВА И КОЛЕЛА: ОПИТ ЗА ИДЕНТИФИЦИРАНЕТО ИМ В СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ

Петър МИНКОВ

(Резюме)

Целта на настоящата статия е да се разгледат предмети, интерпретирани в чуждестранната и българската литература като керамични модели на колело от ранната бронзова епоха. Включените находки произхождат от различни части на съвременните български земи. Те имат дисковидна форма с коничен профил и прави стени с оформени високопрофилирани втулки/главини от двете страни. Представени са основните мнения за техния произход, разпространение и хронология както в днешните български земи, така и основните територии на тяхната поява и най-изявено присъствие. Допълнително в изследването са споменати специфичен вид артефакти, познати в историографията като *clay tablets* поради някои прилики с моделите на коли и превозни средства от Централна Европа. Откриваните на българска територия плочки са силно фрагментирани и интерпретацията им, за разлика от тази на колелата, към т. нар. vehicles models и wagon box, е несигурна.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

КАМЕННА БРАДВА-СКИПТЪР ОТ ФОНДА НА НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ

Гавраил ЛАЗОВ[a]

[a]*Национален исторически музей – София; lazovnim@abv.bg*

През 2008 г. във фонда на Национален исторически музей – София (НИМ) постъпи изключително интересна каменна брадва. Според данните от приносителя тя е намерена преди около 50 години на брега на р. Бебреш над с. Врачеш, община Ботевград[1]. При огледа на находката се установи, че по стените на отвора има наслояване от ситно диспергирана глина, което подкрепя посочените данни.

Брадвата е изработена от серпентинит[2]. Цветът е сиво-зелен с кафяви ивици. Има леки повърхностни нарушения, получени след откриването.

По своите морфологични особености брадвата се отнася към по-сложен тип. Тя има удължена клиновидна форма на хоризонталното надлъжно сечение и заоблени удебеления от двете страни на дупката. Тилната част, над широк околовръстен жлеб, има сфероидна форма. Вертикалното напречно сечение очертава плавна дъговидна извивка на клина с двустранни симетрични разширения на острието. Напречното сечение на клина е вертикален овал. Брадвата се характеризира с плавни дъговидни извивки на всички елементи. Повърхността е полирана. Около отвора от горната страна има допълнителна обработка. Там заобленатa повърхност е била престъргана до плоскост с овално очертание и нарушена полировка.

Отворът има форма на пресечен конус с малка разлика в двата края: 2 см в горната част и 1,72 см в долната част. Той е провъртян на 4,7 см от тилния край.

Брадвата е дълга 15 см. Максималната широчина на хоризонталното сечение е 4,6 см при отвора. Максималната височина при острието е 3,6 см. Диаметърът на тилната част е 3,7 см, а на шийката 3,1 см.

Някои от формообразуващите характеристики като разширението при отвора в хоризонтален план, дъговидното разширение на острието във вертикален план и отделената с шийка тилна част се проследяват като традиция от медните брадви още от халколита. Въпреки отсъствието на сигурен контекст брадвата се отнася към бронзовата епоха. По своите характеристики тя може да се отнесе към тип 9 по класификацията на Н. Я. Мерперт за находките от Езеро. От близо 200 каменни брадви този тип е представен с 4 екземпляра, открити в VII, IX и XII строителен хоризонт. Открити са и на дру-

[1] Находката е предадена от Георги Здравков Грънчаров, жител на Ботевград, с временна разписка 1370/15.05.2008 г. и на основание на приемателен протокол № 3 от 13.06.2008 г. е регистрирана с акт за приемане № 7441/13.06.2008 г. с инв. № 53176. Според Георги Грънчаров брадвата е намерена от неговия прадядо Иван Герашки.

[2] Определението и разясненията за характера и разпространението на материала бяха извършени от доц. д-р Здравко Цинцов от МГУ и г-жа Светла Енчева – уредник в Научноизследователския отдел на музея „Земята и хората" – София, за което им изказвам своята благодарност.

Фиг. 1. Брадва-скиптър. Национален исторически музей, София.

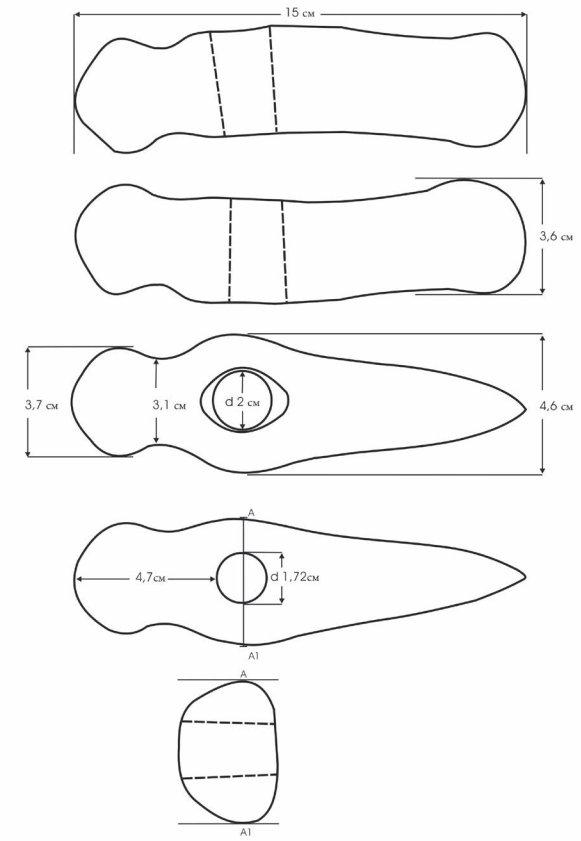

Фиг. 2. Профили и разрези на брадва-скиптър. Национален исторически музей, София.

ги места – Караново, Биково и др. (Георгиев и др. 1979, 165, табл. 22 и цит. там лит. 1979, 165, табл. 22 и цит. там лит.). Подобните брадви от Юнаците са определени като брадви-чукове тип D III и V. Те също са значително по-малко по количество от останалите типове, открити при проучванията на селищната могила при с. Юнаците (хоризонти XIV – VI) и се отнасят към групата на бойните брадви или към брадвите, които били употребявани като инсигнии на властта (Терзийска 1994, 106 – 107, обр. 3). Като брадви-скиптри се определят и две каменни брадви – едната орнитоморфна от Люлин, Ямболско (НАИМ, инв. № 3500) и тази от Плиска (РАМ – Пловдив, инв. № 2144). При тези екземпляри тилната част е с форма на прецизно изработена полусфера. И двете се датират в късната бронзова епоха.

Брадвата от НИМ има паралели в широк ареал на територията на Европа. Достатъчно е да посочим аналогичен по форма екземпляр от Алпийската зона (Dannheimer 1980, 50, Abb. 23). При екземпляра от Бавария отворът не е довършен, което е основание да се приеме като местно производство. Материалът, от който е изработена брадвата от НИМ, се среща в Пирин, Рила, Родопите и Средна гора, но въпросът за мястото на изработването ѝ не би могъл да бъде решен без специализирани анализи.

Брадвата от колекцията на НИМ се отличава с изключително прецизното си оформяне и полираната повърхност. Тя е изработена от материал с малка твърдост (до 3,5). Поради това тази брадва не би могла да се употребява за утилитарни цели. Още по-сигурно доказателство за други функции е отсъствието на следи от употреба по острието.

Каменни брадви от нестабилни и ронливи материали се срещат наред с метални брадви в затворени халколитни комплекси. Такъв пример е гроб № 43 от Варненския халколитен некропол. Там каменната брадва инв. № ВЕН-814 е от нестабилен материал (Ivanov 1986, 136, № 335). Дръжката на тази каменна брадва е била украсена с масивни златни цилиндри. Посочените особености, както и разположението на брадвата в гроба са основание да се приеме, че тя е била използвана като скиптър. Без да се спираме върху останалите скиптри от Варненския халколитен некропол, следва да се посочат и други халколитни артефакти, определяни като скиптри. Пример за това са зооморфните каменни скиптри, оформени като стилизирана конска глава от типа Касимчеа – Драма (Lichardus 1988,126, Abb. 71, 74).

Посочените примери отнасят използването на брадви-скиптри на територията на България през дълъг период от време, обхващащ V – II хил. пр. Хр. Датировката на брадвата-скиптър от НИМ поради липса на по-точни данни следва да се датира през II хил. пр. Хр.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Георгиев, Мерперт, Катинчаров 1979: Г. Георгиев, Н. Мерперт, Р. Катинчаров. Езеро. Раннобронзовото селище. София: БАН, 1979.

Терзийска 1994: С. Терзийска. Типология на каменните брадви от бронзовата епоха от селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко. – В: Експедиция Марица – Изток. Археологически проучвания, том II, София, 1994, 105 – 110.

Dannheimer 1980: H. Dannheimer. Prahistorische Staatssammlung. Munchen: Prähistorische Staatssammlung München, 1980.

Ivanov 1986: I. Ivanov. Der kupferzeitliche Friedhof in Varna. – In: Das Erste Gold der Menschheit. Das alteste Zivilisation in Europa. Freiburg: Schillinger, 1986, 30 – 42.

Lichardus 1988: J. Lichardus. Der westpontische Raum und die Anfange der kupferzeitlichen Zivilization. – In: A. Fol, J. Lichardus (Hrsg.). Macht, Herrschaft und Gold. Saarlrücken: Stiftung Saarländ, 1988, 79 – 179.

STONE AXE-SCEPTER FROM THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY – SOFIA

Gavrail LAZOV

(Summary)

The subject of this article is a stone axe-sceptre from the fund of the National Museum of History – Sofia. It entered the museum collection in 2008 and was registered under Inv. № 53176. It was discovered by chance about 50 years ago on the banks of the Bebresh River, near the village of Vrachesh, Botevgrad municipality.

The axe is made of serpentinite and has dimensions: length 15 cm, width 4.6 cm and height 3.6 cm. It has the shape of an elongated wedge with slight arcuate extensions at the opening and the occipital part with a spheroidal shape. The blade is arched and slightly widened at both ends. The shape is exquisitely modelled with smoothly arcuate curves. The surface is well polished, with grey-green colour and brown stripes. The low hardness and fragility of the material, the precise workmanship and the colours are the reason to define it as an axe-sceptre. It is dated back to the Bronze Age (III–II millennium BC).

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

ПРИНОС КЪМ ПРОБЛЕМА НА СЕЛИЩНИЯ ЖИВОТ В ЗАПАДНИТЕ РОДОПИ

Христина ВЪЛЧАНОВА[a]

[a]*h.valchanova@gmail.com*

Въпросът за характера на селищния живот в Западните Родопи – района на днешна Смолянска област през късната бронзова епоха (КБЕ) е все още неизяснен. Откритият досега археологически материал в по-голямата си част произхожда от разкопки на надгробни могили, култови места и пещери (Миков 1937, 57; Миков 1940 – 1941, 118; Детев 1969, 259; Ваклинова, Найденова 1969, 280; Райчев 1969, 9 – 30; Вълчанова 1981; Мирчев 1977, 95; Вълчанова 1984, 13; Кисьов 1985, 136; Кисьов 1986, 113; Кисьов 1988, 72; Бориславов, Иванова 2007, 87; Бориславов 2008, 141). Той маркира районите на обитаемост, като индиректно свидетелства и за наличието на близки до тях открити селища, чието локализиране е затруднено най-вече от планинския терен. Теренните обхождания, проведени през 80-те и 90-те години на XX век, разшириха информацията, но идентифицираните селища само по събрания от повърхността материал са твърде несигурна база за изясняване на селищната характеристика на района.

През 1989 година бяха извършени теренни обхождания в община Рудозем, чиято цел беше да бъдат издирени обекти от каменно-медната и бронзовата епохи. По време на експедицията в с. Чепинци беше открита и сондажно проучена първата жилищна структура от КБЕ от Средните Родопи[1].

Обектът Могилата става известен на местното население през 1976 г. при прокарване на горски път в м. Ровнището. В изгребаната пръст работниците забелязват множество керамични фрагменти. С кратко съобщение в сп. „Родопи“ Велин Аргатски от с. Чепинци съобщава за селищна могила, в която са намерени материали от ранножелязната и каменно-медната епоха (Аргатски 1976, 15)[2].

Село Чепинци се намира недалеч от прохода Елидже. В близкото минало през него е минавал най-прекият път, свързващ Беломорието с Тракия. Разположено е по двата бряга на р. Чепинска, която се влива в р. Арда при Рудозем. От всички страни е заобиколено с венец от невисоки и лесно проходими хребети. М. Могилата, която е част от по-обширната местност Ровнището, представлява естествено възвишение със заравнено било и отстои на 20 минути път източно от центъра на селото (фиг. 1, обект 1). Западният склон бе ливади, подножието на източния и северния – картофени ниви, а южният склон бе обрасъл с храсти. При прокарването на горския път са засегнати северната и североизточната периферия на възвишението, а изгребаната пръст е била насипана в нивите. През 1990 г. пътят бе отдавна изоставен, тра-

[1] През 2005 г. Б. Бориславов проучи трето жилище от КБЕ от разглеждания район (Бориславов 2006, 82).

[2] По сведения на работниците в разкопките В. Аргатски е събрал откритите от булдозера находки. Тъй като той отдавна е напуснал селото, опитите ни да установим контакт и разберем къде са те, не успяха.

сето затревено и само фрагменти по повърхността на близката нива маркираха обекта. Предприетите сондажни проучвания имаха за цел да се изясни характерът и стратиграфията, както и да се събере материал за по-прецизна датировка на обекта.

В северното подножие на хълма се заложи сондаж № 1 с размери дължина 5 м и ширина 2 м (обр. 2). След сваляне на чима се откри пласт с дебелина 0,45 – 0,60 м, състоящ се от светлокафява пръст, примесена с въглени, ситни камъчета, пепел и керамика (обр. 3). В източната част на сондажа се разкри петно от черна пръст с много въглени, пепел, обгорели керамични фрагменти и късчета глина. След отнемането му се появи под от трамбована светлокафява глина с височина 0,15 м, дължина 3 м (по оста изток – запад) и ширина 1,5-2 м (север – юг). Установи се, че за под е използвана естествено меката материкова скала, наричана от местните жители „кесме“, а там, където тя липсва, е положена трамбована глина. Върху пода, до самия скат на хълма се разкри част от огнище (размери: височина 0,20 м, дължина 0,70 м, ширина 0,60 м), изградено от много дребен чакъл, с височина 0,05 м, който е обмазан с фина глина. До огнището бяха разчистени няколко големи и редица по-малки камъни вероятно от основите на оградна стена (обр. 4). Единствената находка бе капак от съд (диаметър на капака 0,96 см и дебелина 0,07 см) (обр. 5).

При оформяне профила на ската, на 6 метра западно от сондажа се откри запазена част от културния пласт с дължина 1 м. Това наложи залагане на сондаж № 2. В него се проследи следната ситуация: чим с дебелина 0,40 м покриваше пласт от черна пръст, примесена с много въглени и силно обгорели фрагменти от съдове. Дебелината му бе 0,60 м. След неговото отстраняване се откри обгоряла глинена замазка с дебелина 0,06 м, покриваща глинена структура с размери: дължина 0,70 м, ширина 0,20

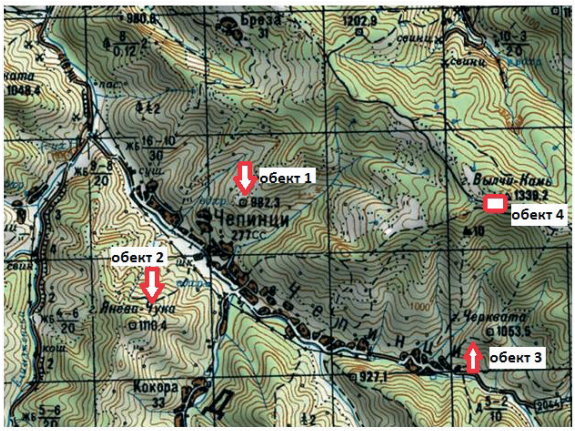

Обр. 1. Топографска карта на с. Чепинци.

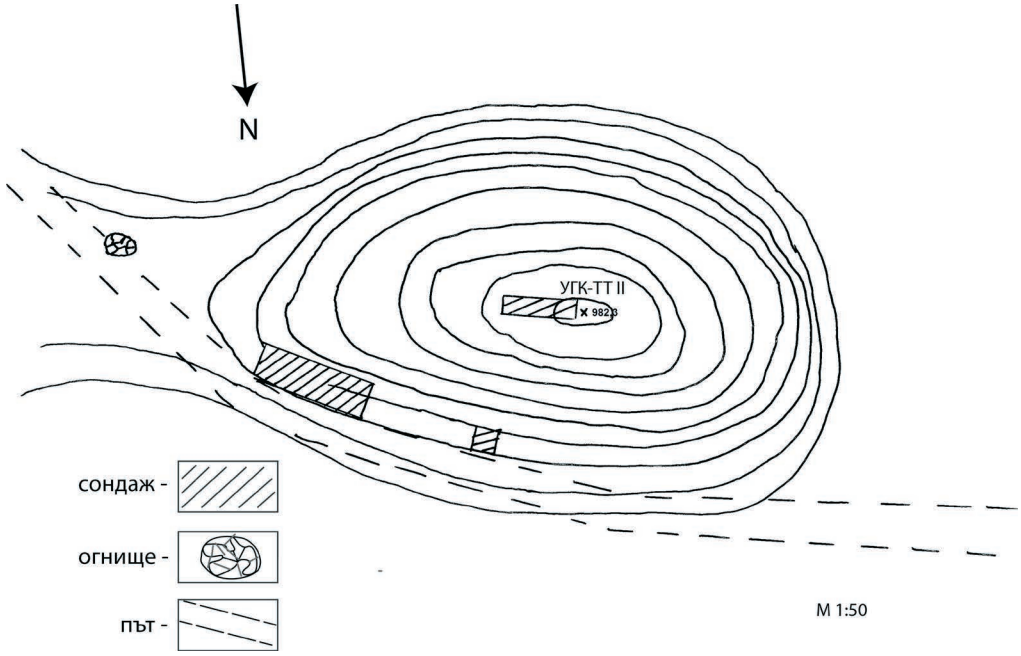

Обр. 2. Топографска схема на м. Могилата.

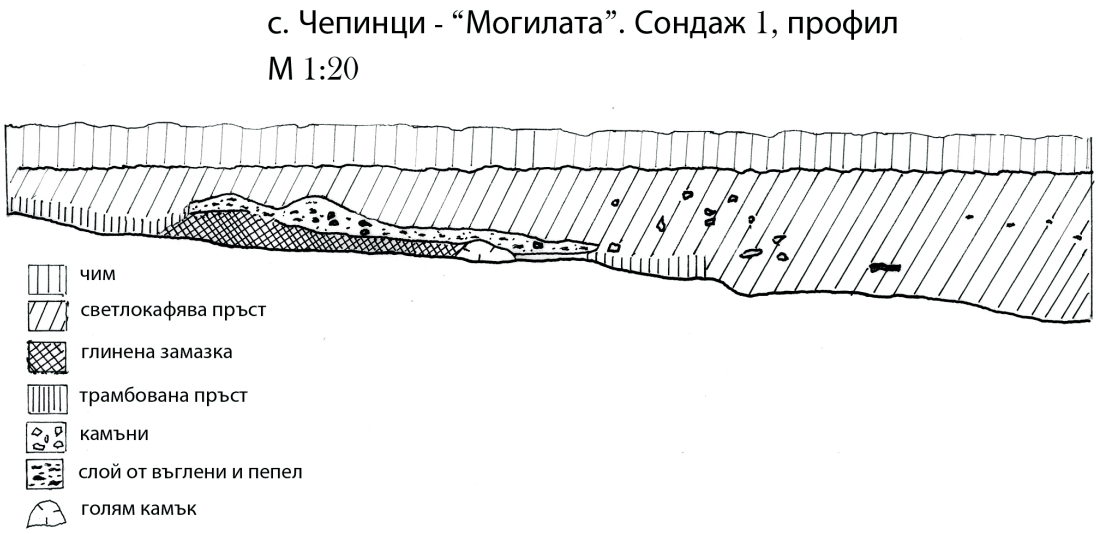

Обр. 3. Профил на сондаж 1.

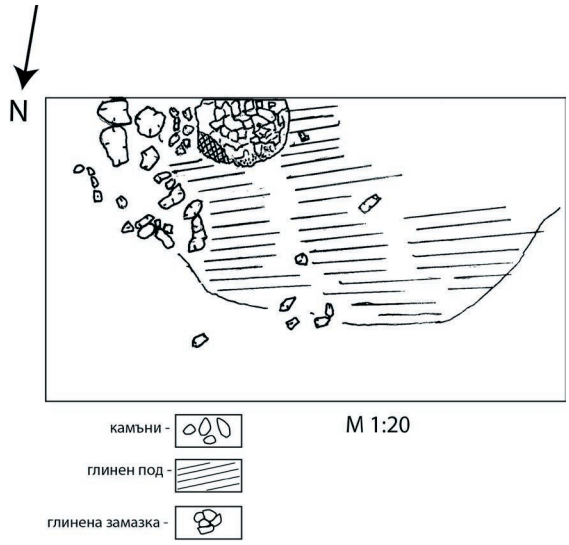

Обр. 4. Хоризонтален план – сондаж 1.

Обр. 5. Снимка на капака.

м и височина 0,60 м, която бе издигната над под от жилище. Върху замазката бяха открити керамична антропоморфна фигурка (обр. 8); фрагменти от кантарос (обр. 9), изработен от сравнително добре пречистена глина, като стените са добре загладени и имат сиво-кафяв цвят и свързваща част на съд тип „солница" (обр.10).

Антропоморфната фигурка е грубо изработена от глина с кварцови примеси. Изображението е схематично – главата е едва загатната, на мястото на ръцете са оформени крила, така че горната половина на тялото наподобява птица, а долната е антропоморфна, но краката са заоблени като лапи и имат три насечки[3]. Вероятно фигурката е веществен израз на представата на обитателите за духа закрилник. Независимо че голяма част от съоръжението бе разрушена, антропоморфната фигурка и полуксозните съдове, които не са част от кухненския инвентар, ми дават основание да интерпретирам съоръжението като домашен олтар.

В източното подножие на хълма, на 8 метра от сондаж № 1 в картофената нива се откриха парчета от горели мазилки с отпечатъци от пръти и фрагменти на груби, дебелостенни съдове. При тяхното проследяване, непосредствено под орницата, се разкри сравнително добре запазено огнище с размери 1 х 0,80 м. Изградено бе по същия начин като разкритото в първия сондаж: върху основния мек терен е оформена подложка от дребен чакъл с височина 0,05 м, замазана с тънък слой от глина.

[3] Антропоморфната фигурка е с височина 4,5 см и ширина при гърдите 2,1 см. Точни аналогии не са открити. По грубата направа и схематизация се доближава до антропоморфната пластика от РЖЕ от Старозагорско, Хасковско и м. Глухите камъни (Калчев 1992 фиг. 1 и фиг. 2), (Балабанян 1986, 17, фиг. 13 и цит. лит.), (Нехризов Цветкова, Иванова 2017, 21 – 22).

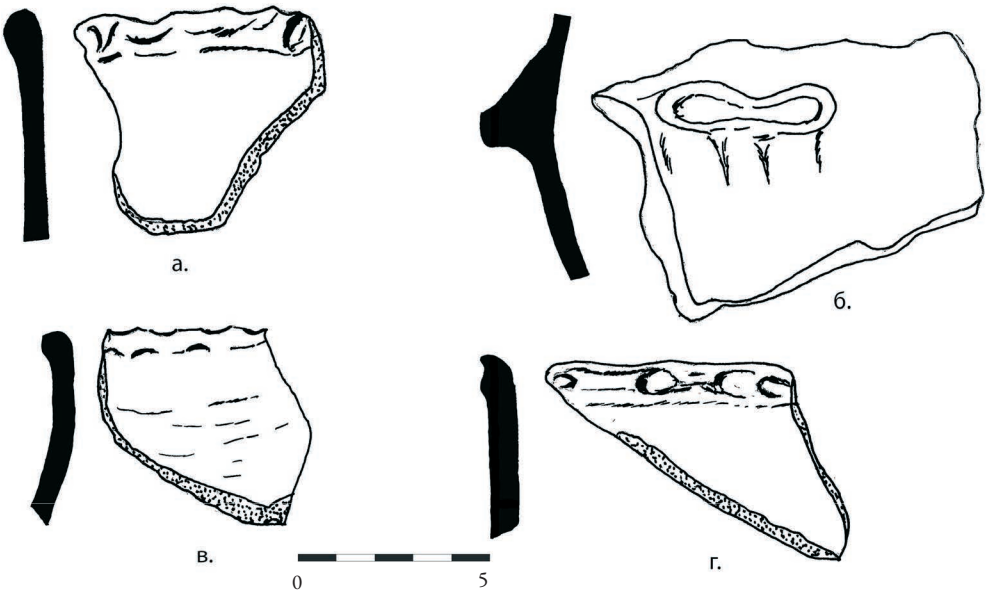

Обр. 6. Керамика с пластична украса.

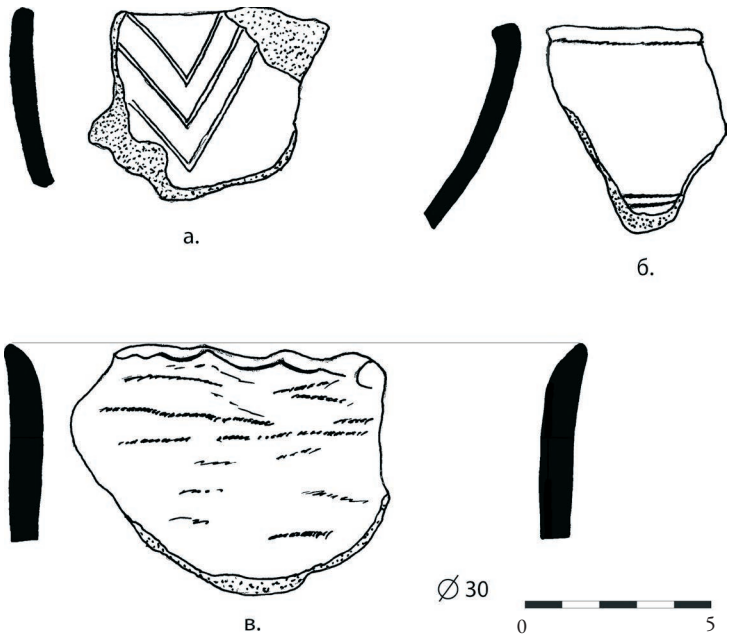

Обр. 6-1. Фрагменти с врязана украса и с ямички.

Обр. 6-2. Фрагмент от косо устие с ямички.

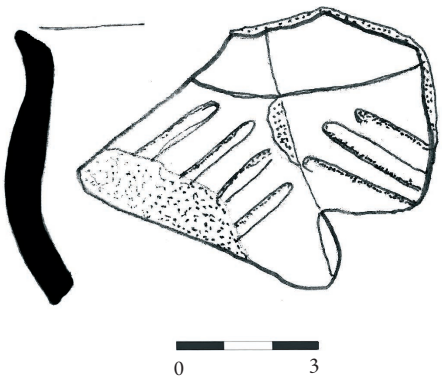

Обр. 6-3. Фрагмент с канелюри.

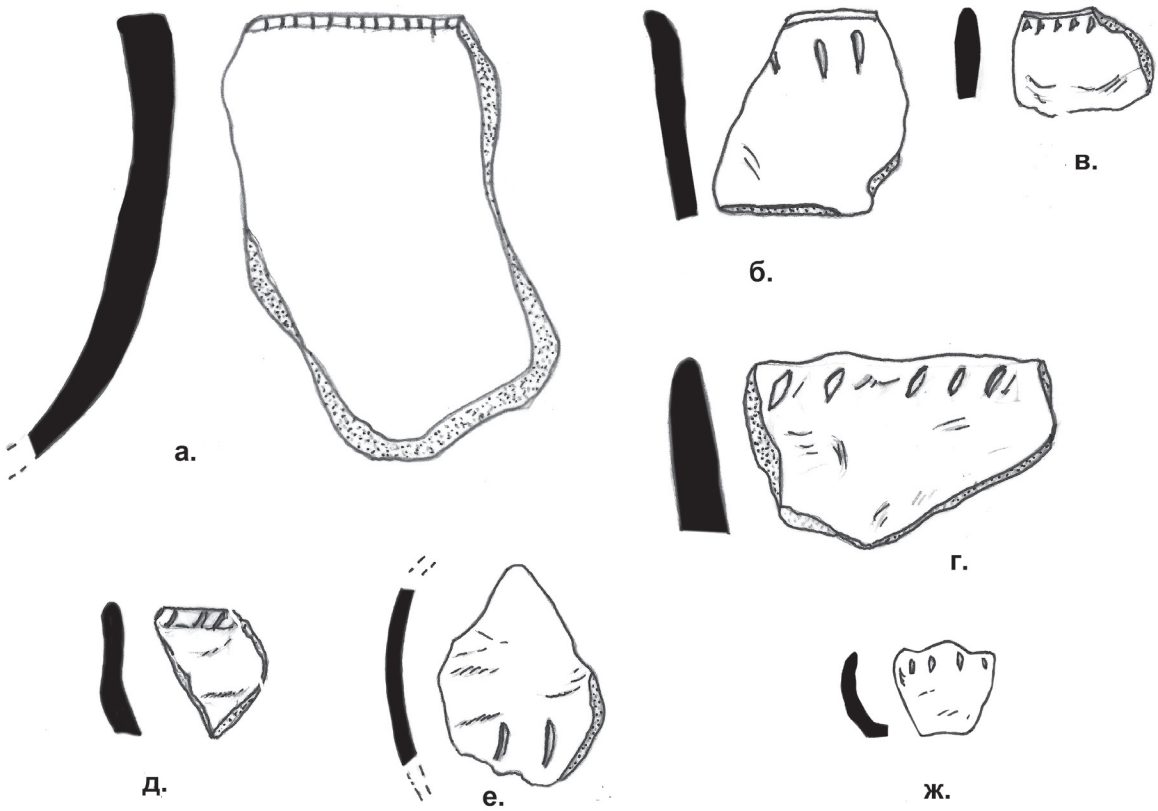

Обр. 7. Рисунки на керамика с набодена украса.

Обр. 7.1. Снимка на фрагмент с набодена украса.

И тук за под е използвана меката естествена скала. По всяка вероятност огнището принадлежи на унищожено съседно жилище или помощна постройка.

За да бъде определен обхватът на обитаемото пространство, върху билото на възвишението се прокара траншея с размери дължина 6 м, ширина 1 м и дълбочина 0,60 м. Под тънък чим се разкри твърд, силно каменист, напълно стерилен пласт. На 300 м източно от сондажите в картофената нива се откри сходна керамика, а местни жители потвърдиха, че при оран в съседните ниви също са откривали керамика.

Имайки предвид тяхната информация и наблюденията при проучването, предполагам, че в м. Ровнището е съществувало селище от разпръснат тип. Неговото точно датиране е затруднено поради липсата на метални находки и лошото състояние на откритата керамика – силно фрагментирана, с изтрити и излющени стени и малко на брой диагностични фрагменти. В сондажите тя бе с малка концентрация. По-голямата част от нея бе намерена в изрина-

тата пръст под пътя, затова е анализирана като един комплекс. Силната фрагментарност не дава възможност да се направи типология на съдовете, а само да се разграничат категориите.

По технологичните си белези керамиката може да бъде разделена на две групи – груба, тип „кухненска", към която принадлежат повечето фрагменти, и фина трапезна. Различават се следните категории съдове: гърнета, купи, чаши – кантаросовидни, двойни съдове и миниатюрни съдчета. Т. нар. кухненска керамика е правена на ръка от недобре изпечена глина, примесена с различни по размер кварцови частици и слюда, като е използвана глина от близката околност. Повърхността им е неравна, немарливо загладена с кафяв, червено-кафяв и сиво-черен цвят. Ломът е неравномерен. Устията на тези съдове са прави, с леко завит навътре или слабо издаден навън ръб. Украсата на гърнетата се състои от релефна лента, прекъсната от небрежно оформени ямички, получени чрез притискане на пръст в мократа глина (обр. 6а, в, г). Поставяна е непосредствено под ръба на устието, както и по стените. Ръбът на някои фрагменти също е украсен с ямички (обр. 6-1в). Подобен начин на украса има върху чаша със скосено устие (обр. 6-2). Набодената украса е предимно от черти, резки и триъгълни вдлъбвания, нанасяна върху самия ръб на устието или под него и по-рядко по стените (обр. 7; 7-1; обр. 11а), а един фрагмент от стена е с украса тип „елхово клонче" (обр. 15). И при нея се забелязва липсата на прецизност при изпълнението, по-скоро неумело подражание в сравнение с тази от обр. 19. Два фрагмента са с врязана украса (обр. 6-1а, б). Намерените дръжки са хоризонтални и вертикални с обло сечение, два миниатюрни фрагмента от дръжки са с триъгълно сечение, една е ветрилообразна с плитки канелюри и четири са от типа „езичести" (обр. 11г, д, ж; обр. 13). Единствената прищипната дръжка бе намерена в насипа на ливадата под пътя (обр. 6 б).

Обр. 8. Антропоморфна фигурка.

Фината керамика е изработена от сравнително добре пречистена глина, примесена със слюда и фин пясък и излъскана с графит. Принадлежи на чаши и кантаросовидни съдчета с дебелина на стените 3 – 7 мм. Върху два фрагмента се забелязват съвсем плитки канелюри и следи от графит (обр. 6-3, обр. 11е).

Седем от фрагментите се отличават по състава на глината, която е примесена с талк, а два по щемпелуваната и врязана с бяла инкрустация украса (обр. 11 б); три фрагмента от сте-

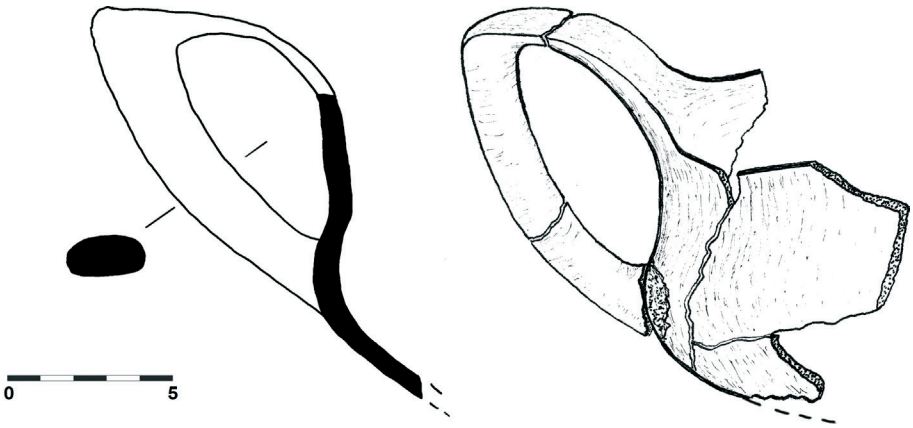

Обр. 9. Рисунка на кантарос.

ни са покрити с плътна черна ангоба. В насипа бяха открити половинка от миниатюрна чашка с набодена украса под ръба на устието (диаметър 2 см, височина 2 см) (обр. 7ж) и долната част на хромел.

Обр. 10. Свързващата част от съд тип „солница“.

При анализа на керамичния комплекс прави впечатление, че липсва така характерната за КБЕ украса от района (Вълчанова 1984, 43 – 55; Вълчанова 1986; Лещаков 1990; Кисьов 1993) като врязаните геометрични мотиви, фалшивият шнур, соларните знаци. В археологическата литература е изказано аргументирано мнение, че този факт е характерен за керамиката от финала на късната бронзова и прехода към ранната желязна епоха (Бориславов 1999). За определяне на времето, когато е съществувало селището, помагат следните паралели: набодената украса на керамиката от м. Скалето при с. Цръмча, обект 19 при Чуричене, глинената каничка, намерена в надгробна могила в м. Турлата, с. Борино, а също и подобна от гроб Т 18 на о. Тасос, керамиката от могилно погребение до Чепеларе, отнесени към края на КБЕ (Домарадски 1986, 13, обр. 4з; Koukuoli-Chrysanthaki 1982, 128, Abb. 5-10 ; Домарадски и др. 2001, таб. 55-38, 43, 50: таб. 56 – 5, 4, 7, 12, 15; таб. 57 – 29, 31). Към нея безспорно се отнася и характерната за тази епоха дръжка

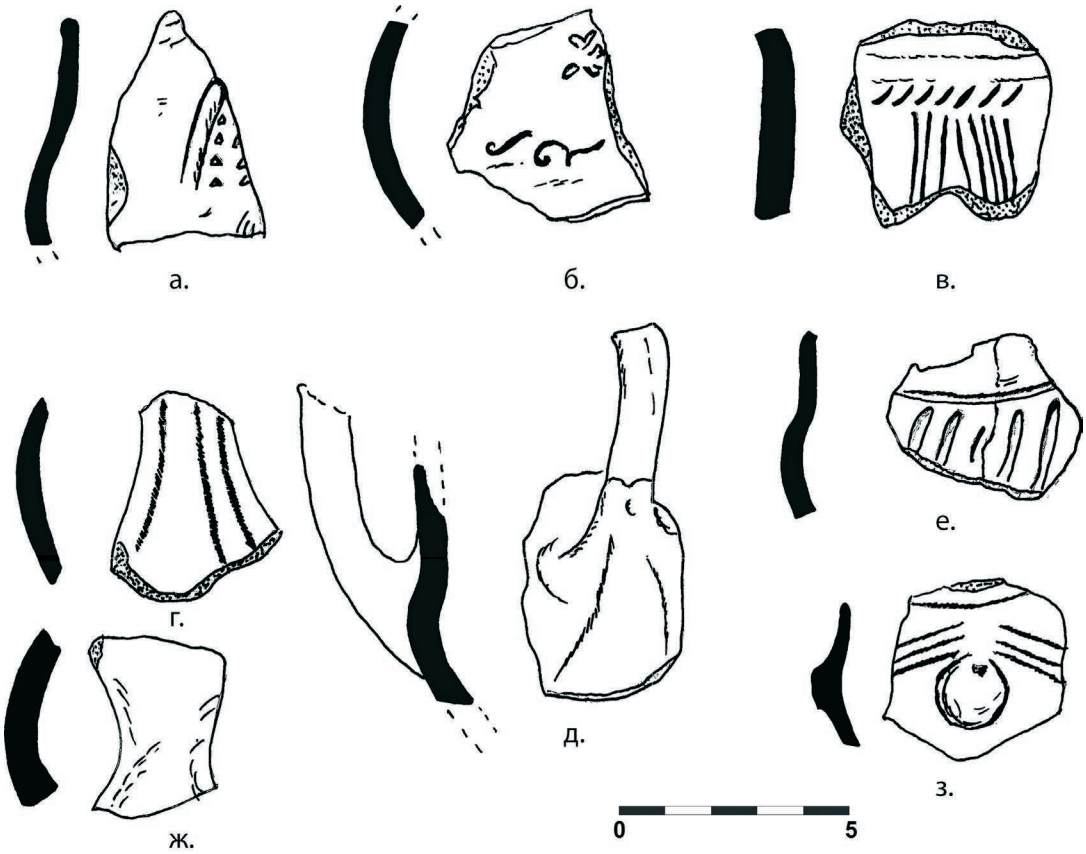

Обр. 11. Керамика от м. Могилата.

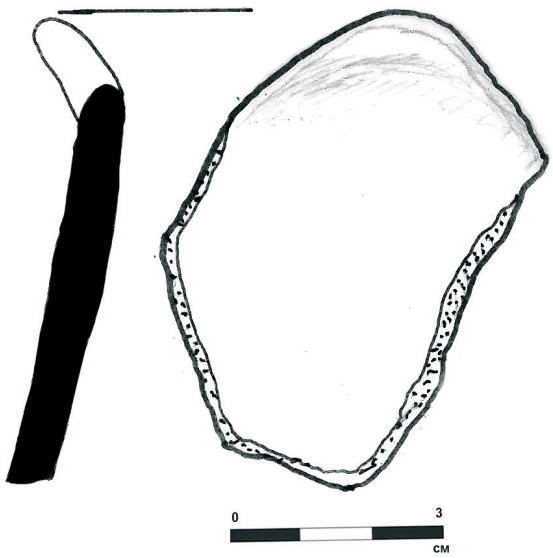

Обр. 12 Фрагмент от устие с издатък „ухо“.

с триъгълно сечение, устията, чийто ръб е прекъснат от ямички, фрагментът от скосено устие на чаша и съдът тип „солница“, които намират паралели със сходна керамика от селищата Кастри, о. Тасос, Статмос Агиста и от пласт 13 на Кастанас (Koukuoli-Chrysanthaki 1978, 123, Pl. 2, 3, 4, 14, 15; Hochsteter 1982, Taf. 63, 4). Фрагментът от устие с изтеглено ухо (обр. 12) намира паралели с керамика от КБЕ, открита в селищата при Олинт, Кастанас и Ново село – Бубань, Ниш (Horejs 2007, tab.10, 3569, 3561 plast 13; tab. 21.3558 plast 12; Булатовић, Станковски 2012).

Мотивът „елхово клонче“ също се появява в края на КБЕ в селищната могила Кастанас, като продължава да се използва и през РЖЕ (Hochsteter 1982, 104 – 105, Abb. 8). Намерените в насипа езичести дръжки, чийто ръб е пресечен от ямички, са сходни с такива от Пещерата на стрелите в Изворското ждрело близо до Девин (Райчев 1974)[4], с непубликувани материали от други теренни обхождания в района, от селищна могила Юнаците (Юнаците), от Драгойна (Димитрова 2015, таб. 76, обр. 9.10, таб. 80, обр. 7; Божинова през 2008 г.), датирани към РЖЕ. Само един фрагмент от стена е с щемпелуван S-овиден мотив (обр. 11б). Той, както и врязаната украса (обр. 6-а, б) имат паралел с подобни материали също от м. Скалето (Домарадски 1986, 13, обр. 4з), отнесени към ранната желязна епоха. Керамиката с талк в глината, както и покритата с плътна черна ангоба показват един по-дълъг период на съществуване на жилището. Добавянето на талк в глината се наблюдава като практика в Западните Родопи чак до късната желязна епоха (Домарадски 1986, 11). За съжаление характерните фрагменти са твърде малко за категорични твърдения. Трябва да се имат предвид и липсата на цялостно изследване на керамичния материал от района на Западните Родопи, и известният консерватизъм в украсата на керамиката, тъй че предлаганата датировка е възможно да претърпи корекция, ако в бъдеще се открият нови по-категорични данни. Имайки предвид посочените паралели, може да се приеме, че селището е съществувало в края на КБЕ – прехода към РЖЕ и самата ранножелязна епоха.

При обхожданията беше проучена и Янева чука. Тя е разположена на запад, на половин час път от центъра на селото. Янева чука е самостоятелно обособен връх с надморска височина 1117 м, който се извисява над околните възвишения. Склоновете му на изток, юг и север са стръмни, на места почти отвесни, залесени с борове. Само западният склон е по-полегат и чрез малка седловина се свързва с планинската верига. Билото е равно, овално, с размери североизток – югозапад – 28 м и северозапад – югоизток – 22 м. С този връх са свързани няколко предания за заровено имане, което обяснява заварените четири иманярски изкопа (обр. 17). При първоначалния оглед на върха ни направи впечатление, че билото е било оградено със зид с дебелина 0,70 м от редени необработени камъни със средна големина и без спойка, който следва естествената конфигурация на терена. От юг зидът бе по-добре запазен и проследим (обр. 21). По северния склон се забелязваше каменен разсип от зида.

Силно фрагментирана, безлична керамика се намери само по повърхността на южния и западния склон на хълма. В източната част на билото стърчаха челата на няколко скални блока. От скалната група над чима се откроява един камък със следи от изчукване (обр. 18, означен с № 1). Южната му страна бе гладка, отвесна, северната – скосена, а челото изравнено като маса. На това място бе заложен сондаж с размери 4 х

[4] Вълчанова, Хр. Теренни обхождания със сондажи в пещери от района на с. Ягодина и Триград през 1981 г. Непубликувани материали.

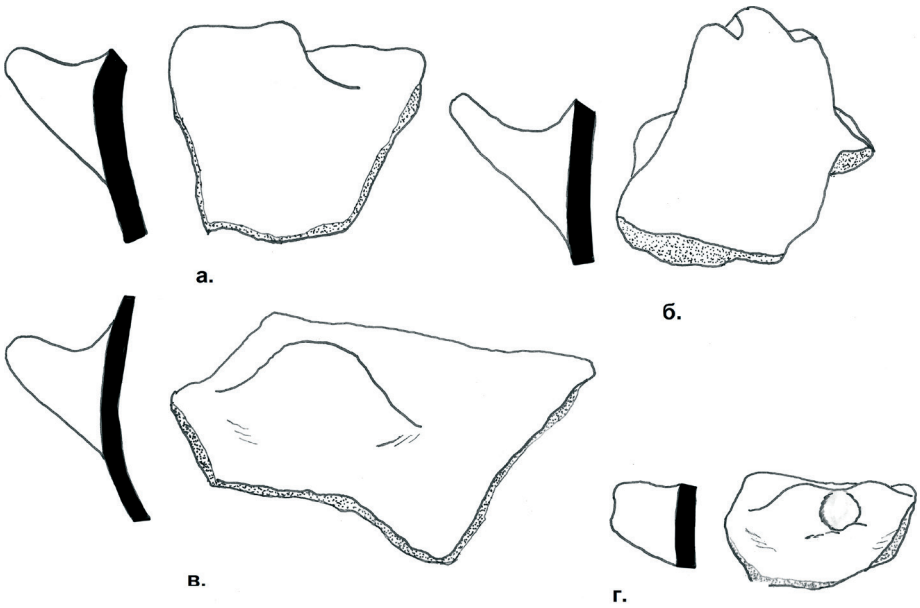

Обр. 13. Рисунка „езичести" дръжки от м. Могилата.

4 м (обр. 17). След разчистването на чима, който покриваше част от камъка, върху североизточната му страна се откри издялан улей, който бе удължен с подредени едно до друго камъни, споени с глинеста пръст. Пред самия улей, опрени на стената на камъка, бяха поставени три каменни плочи, а на 0,50 м от тях, върху основния терен, положени необработени камъни. В южна посока се разчистиха по-дребни камъни, подредени в дъга, която завършваше до друг голям камък (на обр. 18 е означен с № 3). Установи се, че подреждането на по-малки камъни между големите блокове е имало за цел да ги свърже и така да се оформи свещеният за траките кръг. Между камъните се намериха десетина фрагмента от стени. До камъка с улея, който без съмнение е пригоден за олтар, се откриха фрагменти от съдове, изработени от добре пречистена глина с червено-кафяв цвят. Повърхността им е добре загладена, излъскана и украсена с прецизно врязан орнамент тип „елхово клонче" (обр. 19, обр. 19-1). От вътрешните им страни личат следите на леко грънчарско колело. Още един фрагмент е в контраст с откритата груба керамика (обр. 11в, обр. 20). Съдът е бил изработен от добре пречистена червена глина и добре изпечен. Ломът е равномерен. Повърхността е покрита с графитна боя и е излъскана. Едва забележими коси насечки са поставени в кръг под шийката на устието, а под тях се спуска сноп от вертикални линии. Откритите фрагменти по прецизната

Обр. 14. Фрагмент от гърне от сондаж 2.

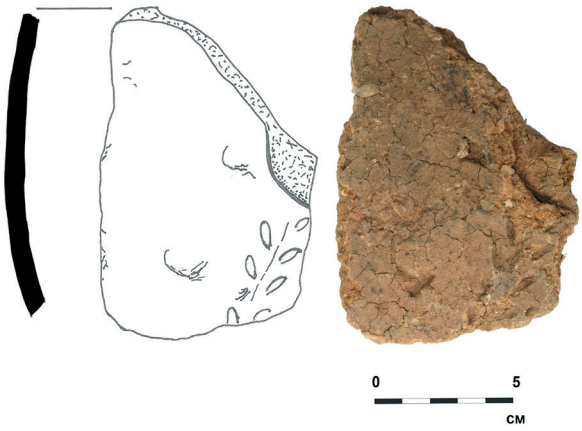

Обр. 15. Фрагмент с украса „елхово клонче", м. Могилата.

Обр. 16. Снимка на камък № 1 на Янева чука.

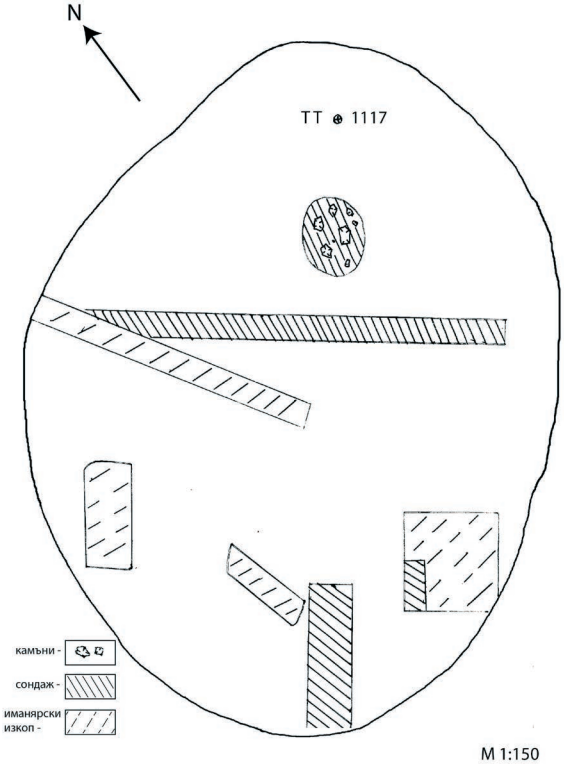

Обр. 17. Ситуационна схема на Янева чука.

си изработка и украса рязко се отличават от останалата керамика, открита при обхожданията в района и без съмнение са от импортни съдове. Украсата им е характерна за РЖЕ и се среща в по-широк ареал. Както беше отбелязано по-горе, мотивът „елхово клонче“ се появява в края на КБЕ и се използва и през РЖЕ в селищната могила Кастанас (Домарадски 1986, Abb. 2). Леко изменен, той се среща върху керамиката от културите Чаталка и Остров (Hänsel 1976, Taf. XI. 2; Taf. XIII. 17, Taf. XVII.1). Фрагментът с коси врязани черти (обр. 20) намира прилика с такива, намерени в селището при Драгойна, отнесени към развита първа фаза на РЖЕ (Димитрова 2015, таб. 74, обр. 3, таб. 81, обр. 2; Разкопки на Е. Божинова през 2008 г.).

С цел засичане на други съоръжения бяха направени още два сондажа: през центъра на билото се прокопа траншея с дължина 16 м и ширина 1 м № 2, а в западния склон се положи № 3, където се установи част от подзиждане. В траншеята не бяха засечени съоръжения, нито открита керамика. При проследяване на подзиждането в западния склон се откри входът към ограденото пространство и пет стъпала с размери дължина 1 м, ширина 0,30 м и височина 0,15 м. Те бяха оформени от подредени необработени плоски камъни. Първото стъпало бе укрепено с подзиждане от големи камъни. Керамиката бе в малко количество, стени с изключително груба и силно обгоряла повърхност. За да се добие повече информация, се разчисти северозападният ъгъл на близкия до стълбището иманярски изкоп. На 0,50 м дълбочина бяха открити фрагменти от стени със сравнително добре загладена тъмнокафява

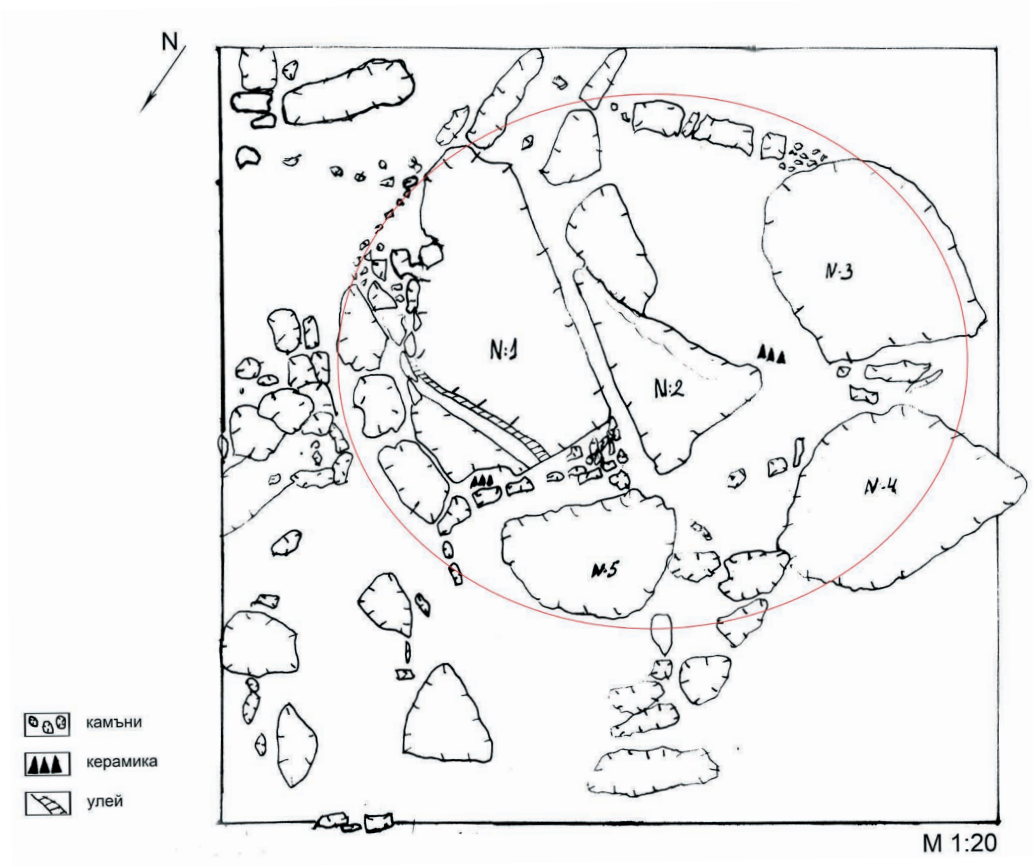

Обр. 18. План на каменната структура от м. Янева чука.

повърхност. Глината беше с дребни примеси и добре изпечена. Подобна керамика е намирана при теренни издирвания в разглеждания район и е датирана към РЖЕ (непубликувани материали на автора от Смолянска област). (непубликувани материали на автора от теренни обхождания в Смолянска област).

Имайки предвид физико-географските характеристики на местността, наблюденията по време на разкопките, както и натрупаната информация от проучването на скалните светилища в Западните Родопи (Домарадски 1980, 36; Домарадски 1984, 46 – 47; Домарадски 1988, 93; Кисьов 1988, 70; Радунчева 1998, 7 – 21; Радунчева, Камарев, Вълчанова 2008, 93; Кисьов 1990, 64 – 67; Баряков 2015), обектът на Янева чука може да се отнесе към скалните светилища. Независимо че в ограденото пространство няма извисяващи се скали, тук много ясно се наблюдава култът на траките към скалата и слънцето, както и спазването на принципи за оформяне на сакрално пространство. Скалните късове чрез допълнително подредени камъни са свързани в кръг, а камък № 1 е оформен

Обр. 19. Фрагмент от устие на гърне с украса „елхово клонче“ от м. Янева чука.

като каменен олтар, върху който са извършвани обредни дейности. Цялото било е било оградено със стена. Вероятно светилището е било посещавано през определено време на годината и е обслужвало населението, живеещо в близката околност, а в неспокойни времена е използвано за защита. В сравнение с други подобни обекти недоумение буди слабата концентрация на керамика, което е трудно да бъде обяснено. Напълно възможно е, ако обектът е бил използван по-дълго като убежище в по-късно време, да е бил „почистен“ от самите обитатели. Оскъд-

Обр. 19-1. Фрагменти от съд с набодена украса, м. Янева чука.

Обр. 20. Фрагмент с врязана украса и графитно покритие.

ният материал не позволява със сигурност да се определи времето на неговото възникване, но откритите фрагменти свидетелстват, че през първия период на РЖЕ то е съществувало.

При обхожданията керамика от КБЕ бе открита и в други две местности до селото – Вълчи камък и Чорквата. През 2001 г. жители на махала Мемиевска при прокарване на водопровод в м. Червената пръст, съседна на м. Чорквата, откриват керамика от късната бронзова епоха. Информацията бе съобщена от работник по време на спасителните разкопки през 2005 г. по трасето на пътя Рудозем – прохода Елидже и беше предприето проучване под ръководството на К. Лещаков (Лещаков 2006, 137 – 138). Тъй като имах възможността да участвам в него, имам преки наблюдения и давам кратко описание на разкритата ситуация.

Върху горски път, под пласт от натрошени камъни и пясък бе разкрита част от глинен под на жилище с две огнища, три глинобитни структури, както и част от източната оградна стена. За това, че е била доста масивна, показваше разсипът на камъните ѝ, които заемаха половината от жилището. Запазените размери на жилището бяха дължина 10 – 11 м и ширина 4,5 – 5 м. На запад глиненият под маркираше края на постройката, тъй като поради ерозията на терена западната стена не бе установена. До огнището беше открита малка чашка, конусовиден прешлен с врязана украса от триъгълници, както и фрагменти от съдове от късната бронзова епоха. В резултат на това спасително проучване беше установено второто жилище на открито в Средните Родопи и беше получена информация за характера на селищния живот, както и за начина на изграждане на жилищата през КБЕ. И двете постройки са изградени на закътани места, разположени високо над речното корито, близо до естествен извор. Стените им са били масивни, от необработени камъни, а подовете от мек камък или глина, чиято дебелина е съобразена с естествения терен. Тези масивни конструкции подсказват, че едва ли са правени за временно пребиваване. Напротив – показват, че те са били обитавани от постоянно живеещи тук хора. Прави впечатление още един факт – разстоянието между двата обекта е около 3 км, което показва, че още през КБЕ селищата са били от разпръснат тип, който е труден за откриване и проследяване, но и до днес може да се наблюдава в планинските райони. Това поставя под въпрос изказаната от някои изследователи теза за временния, сезонен характер на селищата в Западните Родопи (Кисьов 1988, 55 – 73).

Накрая искам да отбележа, че при анализите всеки обект трябва да се разглежда самостоятелно, да се отчита физико-географската характеристика на средата и че нивото на наличната информация все още не е достатъчно за категорични обобщения. Бъдещите археологически проучвания ще потвърдят или отхвърлят изка-

заните твърдения.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Аргатски 1976: В. Аргатски. Находки от селищна могила в Чепинска община, Смолянско. – Родопи 11, 1976, 15.

Баряков 2015: Д. Баряков. Планинските светилища в Южна Тракия. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен доктор. 2015.

Балабанян 1986: Д. Балабанян. Халщатско селище край с. Овчарово, Хасковски окръг. – Известия на музеите от Югоизточна България, IX, 1986, 7 – 22.

Бориславов, Иванова 2007: Б. Бориславов, Н. Иванова. Археологически разкопки в м. Лилово, община Девин, област Смолян. – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 87 – 91.

Бориславов 2008: Б. Бориславов. Тракийско светилище от късната бронзова епоха и късноантичното укрепено селище на връх Карабурун (Градището), община Баните, област Смолян. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 141 – 144.

Бориславов 2006: Б. Бориславов. Сондажни проучвания на селище от късната бронзова епоха в м. Дългите блата в землището на с. Оряховец, община Баните. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 82.

Ваклинова, Найденова 1969: М. Ваклинова, В. Найденова. Археологически проучвания при Доспат, Смолянски окръг. – Родопски сборник II, 1969, 227 – 241.

Вълчанова 1984: Хр. Вълчанова. Къснобронзово могилно погребение от Средните Родопи. – Известия на музеите от Южна България, 10, 1984, 43 – 55.

Вълчанова 1986: Хр. Вълчанова. Раннотракийско поселение от Средните Родопи край село Старцево, Смолянски окръг. – Известия на музеите от Южна България, 12, 1986, 67 – 84.

Детев 1969: П. Детев. Преглед на праисторическите проучвания в северните склонове на Родопите. – Родопски сборник II, 1969, 259 – 274.

Димитрова 2015: Я. Димитрова. Културно развитие на Родопите през ранната желязна епоха (по археологически данни). Дисертация за присъждане на образователна и научна степен доктор. София, 2015.

Домарадски 1980: М. Домарадски. Тракийски култов обект край с. Сатовча. – Родопи, 1980, кн. 3, 34.

Домарадски 1984: М. Домарадски. Сондажни проучвания на тракийско светилище в м. Бабяшка могила, с. Бабяк, Благоевградски окръг. – XXX Национална конференция по археология, Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 46 – 47.

Домарадски 1986: М. Домарадски. Раннотракийска керамика от култов обект в м. Скалето при с. Црънча, Благоевградски окръг. – Археология, 1986, 2, 10 – 23.

Домарадски 1988: М. Домарадски. Видове тракийски светилища. – Интердисциплинарни изследвания XV, 1988, 93 – 94.

Домарадски 2001: М. Домарадски. Материали за археологията на Средна Струма. (Разкопки и проучвания 27), София: Марин Дринов, 2001.

Калчев 1992: П. Калчев. Култови предмети и пластика от ранната желязна епоха в Старозагорско. – Известия на музеите от Югоизточна България XV, 1992, 7 – 15.

Катинчаров, Мерперт, Титов, Мацанова, Авилова 1995: Р. Катинчаров, Н. Мерперт, В. Титов, В. Мацанова, Л. Авилова. Селищна могила при село Юнаците. Т. I, София: Агато, 1995.

Кисьов 1986: К. Кисьов. Разкопки на тракийски могилен некропол в землището на с. Борино, Смолянски окръг. – XXXI Национална конференция Археологически открития и разкопки през 1985 г., Велико Търново, 1986, 53.

Кисьов 1987: К. Кисьов. Разкопки на тракийски могилен некропол в землището на с. Борино, Смолянски окръг. – XXXII Национална конференция по археология. Археологически открития и разкопки през 1986 г. Разград, 1987, 107 – 108.

Кисьов 1988: К. Кисьов. Към въпроса за селищната характеристика на Средните Родопи. – Известия на музеите от Южна България, том 14, 1988, 55 – 73.

Кисьов 1988. К. Кисьов. Разкопки на скално светилище до с. Босилково, Смолянско. – Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988, 70.

Кисьов 1990: К. Кисьов. Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. – В: Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян 1990, 64 – 67.

Кисьов 1993: К. Кисьов. Керамика от късната бронзова епоха в гробните комплекси от Централните Родопи. – Археология, 1993, 2, 1 – 13.

Лещаков 1990. Кр. Лещаков. Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи. – Археология, 1990, 1, 1 – 16.

Лещаков 2006: Кр. Лещаков. Спасителни разкопки на обект Чорквата при мах. Мемиевска, с. Чепинци. – Археологически открития и разкопки през 2005 г. София, 2006, 137 – 138.

Миков 1938. В. Миков. Праисторически селища и находки в България. – Материали за историческата карта на България 7, 1938, София.

Миков 1940-1941: В. Миков. Разкопки из Родопите. – Годишник на Пловдивската народна библиотека с музей, 1940-1941, 19 – 32.

Миков 1977: В. Мирчев. Разкопки на тракийски могилен некропол при с. Любча, Смолянски окръг. – Археологически открития и разкопки през 1976 г. XXII Национална археологическа конференция в гр. Русе (резюмета и доклади). София 1977, 42 – 43.

Нехризов, Цветкова, Иванова 2016: Г. Нехризов, Ю. Цветкова, Н. Иванова. Скален комплекс Глухите камъни. Българска археология 2016. Каталог към изложбата. София, 21 – 22.

Радунчева 1998: А. Радунчева. Скалното светилище до с. Давидково, Смолянско. – Родопика II, 1998, 7 – 21.

Радунчева, Камарев, Вълчанова 2008: А. Радунчева, М. Камарев, Хр. Вълчанова. Скално светилище до махала Босилково на с. Давидково, Смолянско. – Археологически открития и разкопки през 2007 г. София, 2008, 95 – 98.

Райчев 1969: Д. Райчев. Резултати от курса-експедиция с. Ягодина. – Родопски пещерняк 42, 1969, 9 – 30.

Райчев 1974: Д. Райчев. Резултати от зимната пещерна експедиция – Изворски район, х. Орфей. – Родопски пещерняк, 1974.

Булатовић, Станковски, 2012: А. Булатовић, Ј. Станковски. Београд – Куманово. – Бронзано доба у басену Јужне Мораве и Пчиње, Т. X, 14, 15, 16 – Т. IX, 2, Ново Село, Бубањ, Ниш.

Hochsteter 1982: A. Hochsteter. Spätbronzezeitliches und Früheisenzeitliches Formengut in Makedonien und im Balkanraum. – In: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr., Prähistorische Arhaologie in Südosteuropa 1. Berlin, 1982, 99 – 118.

Hänsel 1976: B. Hänsel. Beitrage zur regionalen chronologischen Gliederung der alteren I Hallstattzeit an der Unteren Donau. Bonn: Habelt, 1976.

Horejs 2007: B. Horejs. Das Prähistorische Olynth Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994 – 1996. Die Spatbronzezeitliche Handgemachte Keramic der Schichten 13 bis 1. Rahden/Westf: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2007.

Koukuoli-Chrysanthaki 1978: Ch. Koukuoli-Chrysanthaki. Late Bronze Age in Eastern Macedonia. – Thracia Praehistorica (Supl. Pulpudeva 3), Sofia, 1978, 231 – 258.

Koukuoli-Chrysanthaki 1982: Ch. Koukuoli-Chrysanthaki. Die frühe Eisenzeit auf Thassos. – Prähistorische Archaologie in Südosteuropa. Band 1, Berlin 1982.

A CONTRIBUTION TO THE PROBLEM OF THE SETTLEMENT LIFE IN THE WESTERN RHODOPE MOUNTAINS

Hristina VALCHANOVA

(Summary)

The question of the nature of the settlement life within the Western Rhodope Mountains in the Late Bronze Age is not sufficiently studied. The archaeological artefacts accumulated until present, for the most part came from excavations of burial mounds and cult places as well as from field surveys. It marks the areas of habitability of the mountain and indirectly speaks of the existence of settlements whose locations because of the mountainous terrain, are extremely difficult to be determined. In 1989 and 1990, were carried out field studies in the village of Chepintsi (Rudozem municipality) in order to be discovered prehistoric sites in the region. In the Mogilata locality was explored the floor level of the first dwelling in the open from the end of the Late Bronze Age on the territory of the Smolyan district. The ceramic material gives grounds to assign the dwelling to the very end of the Late Bronze Age. The trenches made in the locality of Yaneva Chuka revealed religious facility, which has similar features to Thracian rock sanctuaries from the late Bronze and early Iron Age in the Western Rhodope Mountains.

In 2005, in the locality of Chervenata Prast (the Red Soil) over Memievska hamlet during rescue excavations were identified and studied the remains of the second dwelling in the area (LBA). Both houses were built in sheltered places near water. Their walls were massive, made of rough stone, the floors were made of clay, whose thickness varied according to the displacement, and was intended to level the terrain. These massive structures indicate that they are hardly made for a temporary stay. On the contrary, they give rise to claims that these dwellings were inhabited by permanently residing here humans. This puts into question, voiced by some researchers' proposition of the temporary, seasonal character of the settlements in the Western Rhodope Mountains. It is worthy to note the fact that the distance between the two sites is about 5 km, as it is between some of the hamlets comprising the present village. This confirms that as early as in the Late Bronze Age settlements were of a scattered type, which can be observed in the mountains even nowadays. Of course, future archaeological excavations will confirm or deny these suggestions.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

НЕКРОПОЛ ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА КРАЙ С. ДЪБЕНЕ, ОБЩИНА КАРЛОВО: НЯКОИ ПРЕДВАРИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ

Мартин ХРИСТОВ[a]

[a]*Национален исторически музей – София; martohristov@yahoo.com*

Некрополът се намира в близост до ранобронзовото селище, разположено в м. Саровка до с. Дъбене, община Карлово в Южна България (обр. 1). Последното е югоизточно от селото, а самият некропол е разположен в същата посока спрямо селището и обхваща площ от около 3 – 4 декара (обр. 2). Източно и североизточно от него са ситуирани пет големи могили, а около тях са разкрити над 26 ритуални структури от ранната бронзова епоха III, средната бронзова и желязната епохи. Проучена е и една от големите могили, която също се датира в РБЕ III. В тях са открити керамични съдове, многобройни златни предмети и елементи от накити, сребърни предмети, златни кинжали, стъклени мъниста, бронзови предмети и др., като костният материал е от животински произход, което определя и негробния характер на тези структури (Hristov 2010, 2011, 2015). По този начин некрополът се ситуира между селището и ритуалните структури.

Общата проучена площ от некропола е 290 кв. м и в нея са регистрирани няколко каменни структури. Две от тях са големи, с овална форма и ориентация северозапад – югоизток, като каменна структура № 2 е разположена югоизточно от другата (обр. 3). Източно от едната структура и северозападно от другата са открити единични урни (от № 1 до № 7) и отделни каменни струпвания с урни или само струпвания (Христов 2011; 2012).

Каменна структура № 1 (обр. 4)

Изградена е от речни камъни със средни, но и отделни с едри размери. Ориентацията на структурата е северозапад – югоизток и има приблизителни размери дължина 6,20 м и ширина 5,50 м. Около камъните или под тях са разкрити 19 урни. С известен риск от свръхинтерпретация може да се допусне и разграничаването на отделни каменни струпвания в рамките на самата структура.

Камъните са наредени близо или плътно един до друг, като е констатирана липса в нейната относително средна част, дължаща се вероятно на многократното разораване на терена.

От проучените 19 урни с кремации в тази структура на три са запазени само дъната, понякога с частично останал костен материал, при 9 бяха разкрити долните части на урните с костния материал, а при 7 заедно с урните се откриха по-добре или по-лошо запазените им капаци.

В повечето случаи урните са разположени във или до речните камъни, но понякога могат да бъдат самостоятелно. Поради характера на пръстта в повечето от ситуациите не може да се потвърди наличието на вкопавания или ями за отделните урни.

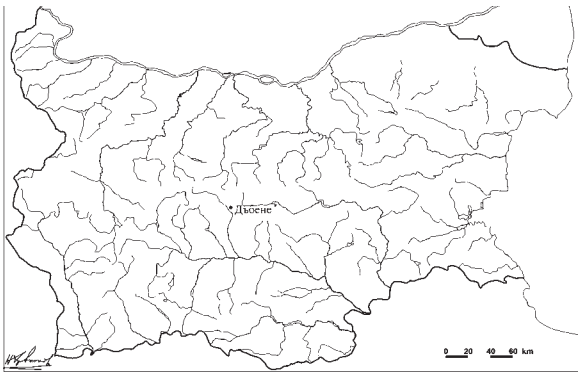

Обр. 1. Разположение на с. Дъбене.

Единственото вкопаване, проучено през 2012 г., е свързано с урна № 13, от която е запазена само долната част на съда, а капак не е открит. Там е констатирано овално вкопаване, на чието дъно са поставени средни по големина речни камъни в два реда и над тях урната. Около нея и над първите два реда са сложени още три реда камъни до нивото на регистрация. В този случай, а и в повечето, където около урните е констатирано наличие на камъни, може да се предположи с известни резерви, че последните са покривали и съда.

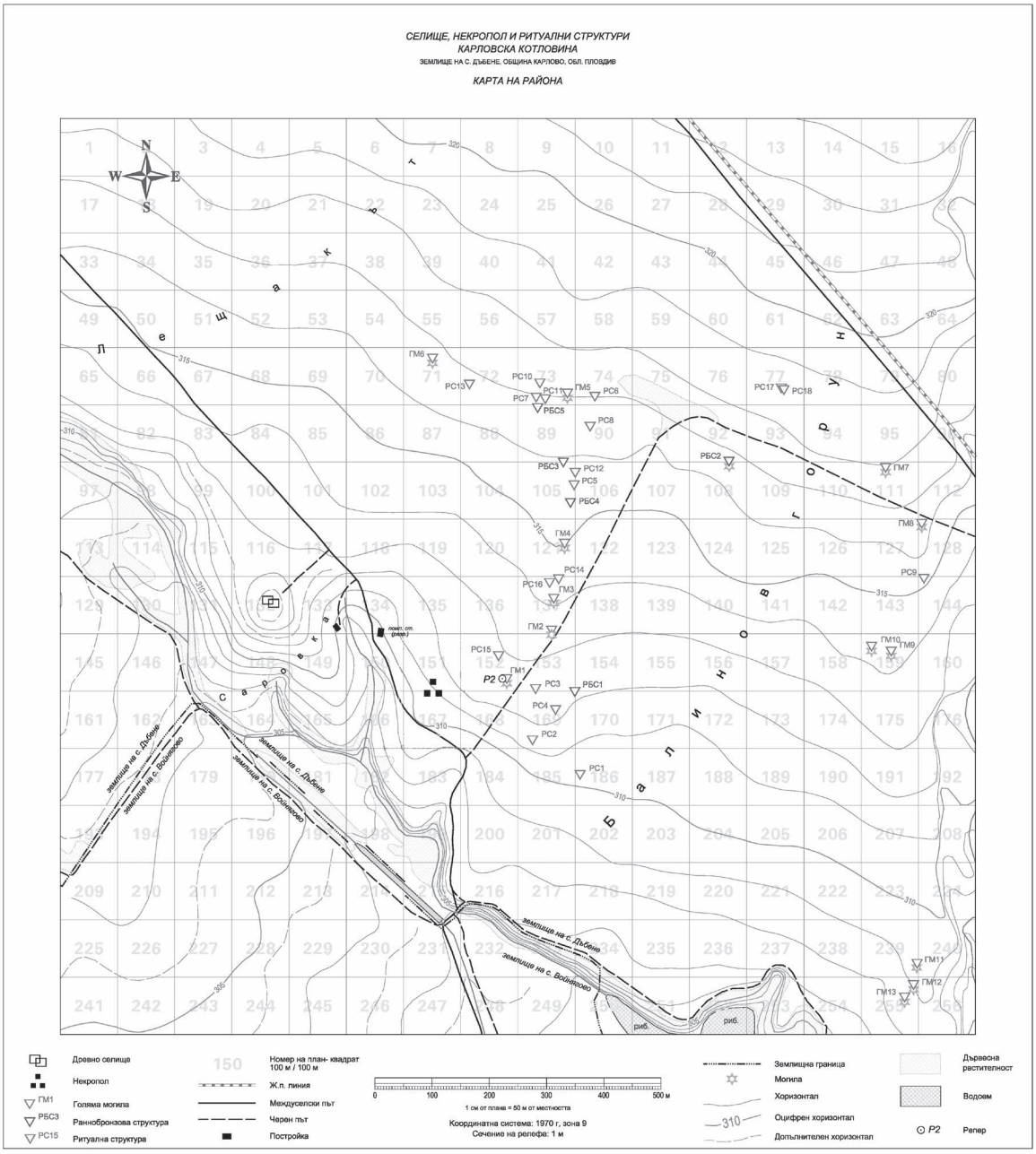

Обр. 2. Общ план на ритуалните структури, некропола и селището край с. Дъбене.

При по-добре запазените ситуации се установи, че самата урна е била покривана с капак – паница. Така например при урна № 20 са запазени както капакът, така и самата урна. Тя е пример за случай, при който около керамичните съдове няма сложени речни камъни.

Самите урни са сравнително големи съдове, част от които с врязан орнамент по най-широката част на тялото, както е при урна № 17. Откритите при малко от тях керамични похлупаци принадлежат към групата на широките и дълбоки паници. Това предполага, че при разрушените урни също е имало капаци, които за съжаление са унищожени и разнесени. Урните винаги са сложени на дъното си, а капаците обратно, с дъното нагоре, така че да покриват урната с костните останки отдолу.

В северозападната част на структурата под и между речните камъни е проучена и урна № 41. Под нея има дълбоко вкопаване (№ 2) с правоъгълна форма, ориентация северозапад – югоизток и размери дължина 2,54 м и ширина 1,90 м. В него и в дълбочина е направено второ подобно вкопаване, но с по-малки размери: дължина 1,78 м и ширина 1 м. Върху неговото дъно е нареден един ред камъни, върху които е положен, вероятно в поза хокер наляво и глава на северозапад, човешки индивид (гроб № 3). Като гробни дарове са поставени една купа, паница и чаша. Те са богато орнаментирани с врязана украса и датират комплекса в РБЕ II. Пространството над скелета и гробните дарове е запълнено със средни и малко едри като размер речни камъни и пръст и поради огромната им тежест запазеността на скелета е лоша.

Стратиграфската информация не позволява да се твърди със сигурност, че гробът с трупополагане е по-ранен от урните, но предвид голямата площ на самата структура това би могло да се допусне. Това предположение се потвърждава и от факта, че гробната яма се явява част от самата структура, урните са разположени около нея и не на последно място – една от урните (№ 41), макар и лошо запазена, е разположена върху камъните и пръстта, запълващи гробната яма.

В същата структура е проучено и вкопаване № 1 с бъбрековидна форма. На неговото дъно е открита керамична чаша със сферична форма и една дръжка, както и един фрагмент от кост. До нивото, на което е регистрирано, това вкопаване също е запълнено със средни по размер речни камъни и пръст между тях. Вкопаването е с дължина 2,10 м, ширина 1,82 м и дълбочина до 0,45 м от нивото, на което е установено със сигурност (Христов 2013; 2014).

Каменна структура № 2 (обр. 5)

Разположена е югоизточно от каменна структура № 1 и представлява овално съоръжение с обща посока северозапад – югоизток, дължина около 10,50 м и овална форма. Според профилите от север и юг тази структура

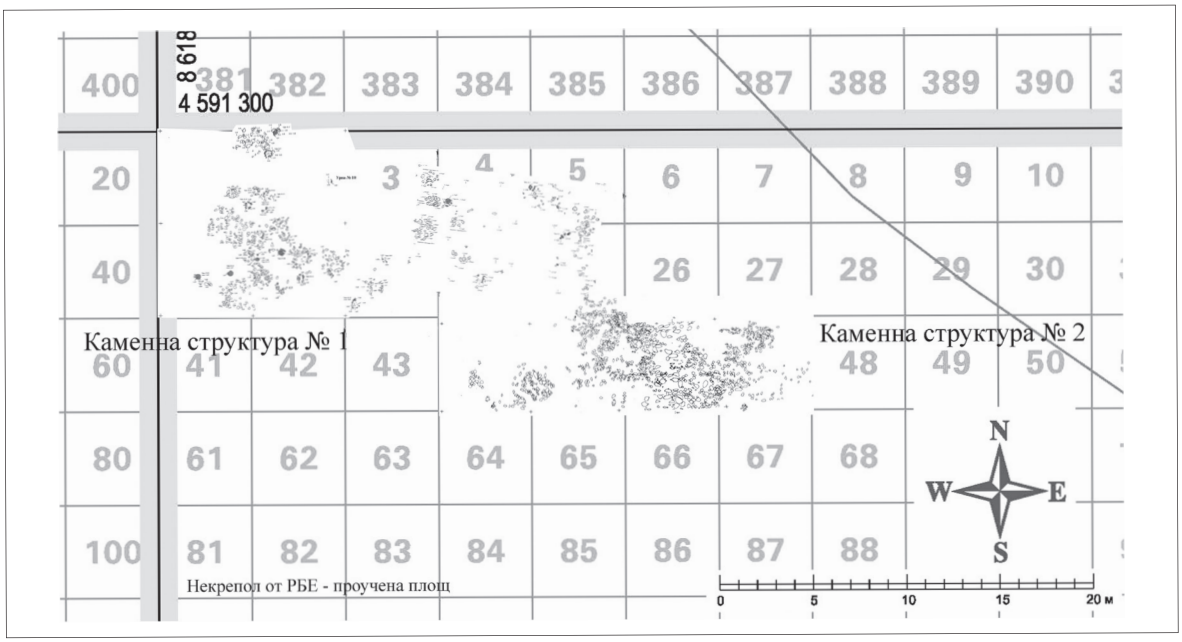

Обр. 3. План на проучената площ от некропола от РБЕ.

Обр. 4. Каменна структура № 1.

Обр. 5. Каменна структура № 2.

Обр. 6. Урна № 20 с капака.

Обр. 7. Урна № 20 след демонтажа на капака.

продължава в тези посоки и размерите ѝ не са окончателни. Изградена е от речни камъни със средни и отделни с едри размери. В по-голямата част на структурата камъните са наредени плътно. При проучването се установиха много следи от стара и дълбока обработка на земята, която е засегнала самата структура и урните.

В нея са открити урни № 27, 28, 31-40, които са разположени между речните камъни. Те са укрепени отстрани с други волуни, а вероятно покрити и отгоре. Степента на запазеност при тях е различна, но около или върху тях се откриха и покриващите ги съдове – паници, а при някои само следи от горелите кости и отделни фрагменти от урните.

След демонтажа на речните камъни са открити три нови вкопавания (№ 1 до 3) с овална форма, посока северозапад – югоизток. Те са запълнени с различен брой редове от речни камъни със средни и едри размери. От тях са проучени две – № 2 и 3. Във вкопаване № 3 върху най-долния ред камъни и в югоизточната част се откриха краката на човешки индивид, погребан с крака надясно (гроб № 2). Гробен инвентар липсва.

В другото (вкопаване № 2) отново върху най-долния ред речни камъни се откриха костите на друг индивид, също погребан в поза по гръб и крака надясно, с глава на северозапад – гроб 1 (обр. 2). Гробен инвентар не е открит. Както при вкопаване № 2 – гроб № 2 и тук върху телата на индивидите са наредени речни камъни със средни и едри размери. Натискът

Обр. 8. Урна № 27.

отгоре, а вероятно и агресивността на пръстта са довели до премазването и унищожаването на част от костите.

Третата структура – № 1, продължава в южния профил на проучваната площ и при нея са демонтирани и документирани камъните от северозападната част. Човешки кости там не са открити, но е възможно те да присъстват в югоизточната половина.

Западно от каменна структура № 2 е проучено съоръжение с овална форма и ориентация северозапад – югоизток – каменна структура № 3. Размерите ѝ при нивото на регистрация са: дължина 2,28 м, ширина 1,30 м и установена дълбочина 28 см. Тя е вкопана в терена и запълнена с речни камъни, основно със средни размери. Над най-долния ред камъни и в центъра на съоръжението е поставена урна (урна № 29). Тя е частично покрита също с речни камъни и е разрушена вероятно от земеделската обработка на терена.

Югозападно от нея е открита и урна № 30, също почти напълно разрушена от разораването на терена, което отново показва, че извън каменните структури също са поставени урни, както е с площта източно от каменна структура № 1 (Христов 2014).

Състоянието на разкритите структури и съдове се дължи преди всичко на факта, че от 50-те години на XX век теренът интензивно се разорава с машини, а в началото на тази дейност е и частично риголван. По този начин плитко разположените керамични съдове – урни и каменни струпвания, които се откриват на дълбочина от 35 до около 45 см от съвременната повърхност, са почти напълно или частично разрушени. Единични са случаите, при които те са запазени добре.

Урните са основно два типа: едните са съдове с издължена S-овидна форма (обр. 6), а вторите са гърневидни съдове (обр. 7), като трябва да се отбележи, че има и един пример за използване на паница с функция на урна. И в двата случая дръжките могат да липсват, да бъдат само една или две. Капаците са дълбоки паници (обр. 8) с различно оформяне на устието, като то може да бъде удебелено отвътре, изтънено и др. Най-често урните и капаците имат врязан орнамент. Горелите кости запълват основно долната половина на съдовете, а в редки случаи и по-голям обем от урните. Макар и немалка част от урните да са лошо запазени, са установени случаи, при които над костите са слагани един или два средни по големина речни камъка и след това капаците, което би могло да бъде израз на специално отношение. Кремираните индивиди са от млади до възрастни, което показва, че всички групи са погребвани в некропола[1]. Датировката им е в РБЕ II и началото на РБЕ III, като формите и характерът на орнамента върху съдовете ги определят като част от ареала на култура Юнаците.

Наличието на гробове с трупополагане (обр. 9) и трупоизгаряне в един некропол показва, че той е биритуален, с възможност, ако се приеме, че трупополагането е първично, а трупоизгарянето – по-късно, некрополът да отразява прехода от единия обред към другия. Като пример може да бъде посочена и каменна структура № 3, която като форма и размер имитира гробна яма с трупополагане, но там е сложена урна, т. е., че е възможно това да е пример за ретардиращ елемент в погребалния обред.

Подобно съчетание на трупополагане с трупоизгаряне в рамките на един некропол се

[1] Обработката на костния материал е дело на д-р Н. Атанасова и все още не е завършена. Поради тази причина на този етап няма окончателна информация.

Обр. 9. Гроб № 1 в каменна структура № 2.

наблюдава, при това в една могила, при могилните некрополи от Търнава – Могила I (Александров 1994, 86), Дражево (Илиев 2009, 13), Меричлери – Могила 1 (Илиев, Василев 2013, 93) и Габрова могила при с. Камен, Сливенско (Димитрова 2014).

Възможно е поне в ареала на култура Юнаците погребалният обред да е такъв. Най-близкият паралел все пак остава урната от Огняново, макар и тя да е открита в рамките на селището (Детев, Мацанова 1977, обр. 10, 52 – 53).

Откритите детски погребения в урна в самата селищна могила Юнаците са с друг характер и не могат да се интерпретират като некропол, освен че са интрамурални (McSweeney, Bacvarov *et al.* 2016; 2017). Най-близки паралели на този етап остават некрополът с трупополагане и селището[2] при Долно Сахране, където керамиката показва и сходства с тази от култура Юнаците II – РБЕ II (Гетов 1965; Лещаков 1994) и новооткритият некропол до Ранутовац на територия на Сърбия с трупоизгаряне и урни, поставени сред камъни и датировка в РБЕ III (Булатовић 2015, 58 – 60; 2016, 71 – 89).

От наблюденията на терен е ясно, че некрополът заема по-голяма площ в местността и има още поне една такава каменна структура, а вероятно и още урни наоколо. Много вероятно е тези каменни структури да са представлявали ниски каменни могили и в същото време те да организират пространството на самия некропол. Организацията на некропола би могла да бъде на семеен или родов принцип, като маркер за това да са самите каменни структури.

Като погребален обред на южния вариант на култура Коцофени в литературата се приема трупоизгарянето (Александров 1994; 2010, 36). Напълно е възможно именно от там то да прониква и в ареала на култура Юнаците в западната част на Горнотракийската низина и да се установява като практика в РБЕ II и III.

Ако некрополът е от РБЕ II и вероятно от РБЕ III, то има и хронологическа близост между него и ритуалните структури, което е един от вариантите за интерпретация на последните – че те са направени с постмортална цел, без това да е задължително предвид предложените и други варианти за интерпретация (Hristov 2016, 493). Според публикациите селището датира от РБЕ I, РБЕ II и РБЕ III (Николова 1999; Nikolova

[2] Благодаря на доц. д-р Г. Нехризов (НАИМ – БАН), който бе любезен да ми предостави информацията за селището. Последното е регистрирано при неговите дългогодишни и интензивни теренни археологически издирвания в Казанлъшката котловина.

1995a; 1995b; 1996; 1999). До този момент следи от погребалния обред от РБЕ I не са открити, но е вероятно да ги има в останалата част на некрополa. Проучването му не е приключило и през предстоящите сезони е възможно да бъдат открити съоръжения, които да се датират в РБЕ I.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Александров 1994: Ст. Александров. По въпроса за погребалните обреди на култура Коцофени (южен вариант). – Марица – Изток. Археологически проучвания II,1994, 85 – 90.

Александров 2010: Ст. Александров. Могилни некрополи от бронзовата епоха в Северна България. – „Реката и времето", Тутракан, 2010, 27 – 40.

Гетов 1965: Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. – Известия на Археологическия институт, 28, 1965, 203 – 229.

Детев, Мацанова 1977: П. Детев, В. Мацанова. Праисторическото селище при село Огняново. – Известия на музеите в Южна България, 3, 1977, 45 – 86.

Димитрова 2014: Д. Димитрова. Гробове от бронзовата епоха при Камен, Сливенско. – Археология, 2014, 1 – 2, 69 – 82.

Димитрова, Марков, Сираков 2012: Д. Димитрова, М. Марков, Н. Сираков. Проучване на Габрова могила при с. Камен, Сливенско. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 112 – 114.

Илиев 2009: И. Илиев. Уникално гробно съоръжение от ранната бронзова епоха. – Известия на музеите от Югоизточна България, 24, 2009, 11 – 19.

Илиев, Василев 2013: Ст. Илиев, В. Василев. Спасително археологическо проучване на Могила 1 и Могила 3 от могилен некрополь в м. Кайряка, южно от гр. Меричлери. – Археологически открития и разкопки през 2012 г., София, 2013, 93 – 94.

Лещаков 1994: К. Лещаков. Хронология и културна принадлежност на ранните гробове от некрополa при с. Долно Сахране, Казанлъшко. – Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски". Исторически факултет – специалност Археология, 1, 1994, 51 – 58.

Николова 1999: Л. Николова. Раннобронзовата култура Юнаците. – Археология, 1999, 3 – 4, 9 – 20.

Христов 2011: М. Христов, В. Карацанова. Археологическо проучване на ритуални структури и некрополь от ранната бронзова и желязна епохи в м. Балинов горун край с. Дъбене, Карловско, през 2010 г. – Археологически открития и разкопки през 2010 г., София, 2011, 113 – 116.

Христов 2012: М. Христов, В. Карацанова. Археологически проучвания на некрополь от РБЕ край с. Дъбене, Карловско. – Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 103.

Христов 2013: М. Христов. Археологически разкопки на плосък некрополь от ранната бронзова епоха край с. Дъбене, Карловско. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 94 – 96.

Христов 2014: М. Христов. Археологически разкопки на некрополь от РБЕ край с. Дъбене, Карловско. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 103 – 106.

Bacvarov, McSweeney 2011: K. Bacvarov, K. McSweeney. "Potted babies": a bioarchaeological approach to the study of jar burial symbolism. – Studia Praehistorica, 14, 2011, 399 – 408.

Bulatović 2015: A. Bulatović. New Finds as a Contribution to the Study of Early Bronze Age in the Southern Part of the Central Balkans. – Starinar, 2015, 65, 57 – 73.

Bulatović et al. 2016: A. Bulatović, D. Bizjak, S. Vitezović. Early Bronze Age Necropolis at the Site of Meanište Near Vranje. – Archaeological Investigations along the Highway Route E75 (2011-2014), 71 – 89.

Hristov 2010: M. Hristov. Early Bronze Age ritual structures and cemetery at Dabene, near Karlovo (preliminary report). – Studia praehistorica, 13, 2010, 293 – 317.

Hristov 2011: M. Hristov. The Early Bronze Age Ritual Structures and Necropolis near the Village of Dubene, Karlovo Region. – In: E. Borgna, S. M. Celka (eds.). Ancestral Landscapes. Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean, 4th–2nd millennium BC). Travaux de la Maison de L'Orient et de la Méditerranée, Lion, 2011, 58, 35 – 365.

Hristov 2015: M. Hristov. New evidence for funeral and ritual activity in the northern part of the Balkan Peninsula: a case study from Southern Bulgaria in the second half of the 3rd to the first half of the 2nd millennium BC. – In: H. Meller, H. W. Arz, R. Jung, R. Risch (Hrsg.) 2200 BC – Ein Klimasturg alsUrsache für den Zerfall der Alten Welt? 7. Mitteldeutscher Archäologentag vom 23. bis 26. Oktober in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseum für Vorgeschichte Halle. Band 12/II, 2015, 483 – 501.

McSweeney, Bacvarov et al. 2016: K. McSweeney, K. Bacvarov, V. Nikolov, D. Andreeva, Cl. Bonsal. Infant burials in Early Bronze Age Bulgaria: A bioarchaeological appraisal of funerary behavior. – In: V. Nikolov, W. Schier (Hrsg.) Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in dia Früheisenzeit (6000 – 600 v. Chr.), Leidorf, 2016, 391 – 401.

McSweeney, Bacvarov 2017: K. McSweeney, K. Bacvarov. Processed Babies: Early Bronze Age Infant Burials from Bulgarian Thrace. – In: E. Murphy, M. le Roy (eds.) Children, Death and Burial Archaeological Discourses. Oxford, 2017, 91 – 106.

Nikolova 1995a: L. Nikolova. The Sarovka Tell Near the Village of Dubene, Karlovo District. – Reports of

Prehistoric Research Project, 1995, I, 1, 15 – 31.

Nikolova 1995b: L. Nikolova. Early Bronze Age Settlement near the Village of Dabene in Thrace. – Thracia, 1995, 11, 89 – 106.

Nikoloba 1996: L. Nikolova. Settlements and Ceramics: the Experience of Early Bronze Age Bulgaria. – Reports of Prehistoric Research Project, 1995 (1996), I, 2-4, 145 – 186.

Nikolova 1999: L. Nikolova. The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC). With contributions by Igor Manzura and Cristian Schuster. BAR International Series, 791, 1999.

EARLY BRONZE AGE CEMETERY NEAR THE VILLAGE OF DUBENE, KARLOVO MUNICIPALITY: SOME PRELIMINARY OBSERVATIONS

Martin HRISTOV

(Summary)

The article presents preliminary results of the excavations at the Early Bronze Age cemetery near the village of Dubene, Karlovo Municipality in Southern Bulgaria. Three stone structures with 41 jar burials and 3 inhumation burials were excavated. Some preliminary observations and conclusions related to the cemetery are suggested.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

АНТРОПОМОРФНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ В МЕОТО-СКИФСКОЙ ТОРЕВТИКЕ

Анатолий КАНТОРОВИЧ[а], Владимир ЭРЛИХ[б]

[а]*Московский государственый университет, Исторический факультет; kantorovich@mail.ru*
[б]*Государственный музей искусства народов Востока; verlikh@bk.ru*

Одной из основных тем, входивших в сферу научных интересов выдающегося отечественного скифолога Д. С. Раевского, были стилистика и семантика антропоморфных образов скифского искусства, в особенности во взаимосвязи со скифским звериным стилем. В нашей статье мы хотим обратиться к антропоморфизму в родственном скифскому искусству меотских племен Прикубанья, учитывая прирост произведений меотской торевтики в результате раскопок последних десятилетий.

Основу репертуара меотской торевтики скифской эпохи, как и в собственно скифском искусстве, составляют зооморфные образы. Антропоморфные сюжеты здесь немногочисленны, причем из сферы меотского и меото-скифского искусства следует исключить те из них, которые, будучи обнаружены в зоне меотской культуры, являются продуктом иных художественных систем, прежде всего древнегреческого искусства.

К такого рода изделиям относится бронзовая рукоять зеркала (случайная находка из аула Тауйхабль, НМРА. инв. № 11256) в виде колонноподобной скульптурки Коры (вторая пол. VI в. до н. э.), характеризуемой натуралистичностью и высоким качеством исполнения. Это образец архаической греческой пластики. Ближайшие аналогии данной скульптуре связаны с производственными центрами Северной Греции или Сицилии (см. подробнее: Канторович, Эрлих 2006, 105, 121, кат. 58). Опять-таки никто иной, как древнегреческий мастер был, скорее всего, автором бронзовой протомы сирены (?), поддерживавшей диск зеркала IV в. до н. э. (случайная находка из Адыгеи, НМРА. Инв. № 7797) (Канторович, Эрлих 2006, 144, кат. 137).

Вместе с тем в зоне меотской культуры обнаружены отдельные антропоморфные изображения, стилистика которых вполне соответствует традициям местного меотского или меото-скифского искусства. Как мы увидим ниже, все эти изображения датируются в пределах IV в. до н. э.

Именно таковым является полнофигурное антропоморфное изображение второй половины IV в. до н. э. на конском налобнике из комплекса коня 14 кургана 2 некрополя II Тенгинского городища (Канторович, Эрлих 2006, кат. 121)[1].

Оно уникально с точки зрения соотношения тематики и иконографии с характером

[1] Налобник встречен в уздечном комплекте коня 14 вместе с железными удилами с устрожающими насадками, биметаллическими S-овидными псалиями и тремя бронзовыми полусферическими бляхами для перекрестных ремней (Эрлих 2001, рис. 34, 1 – 6).

Рис. 1. Конский налобник из кургана 2 некрополя II Тенгинского городища (по Канторович, Эрлих 2006, кат. 121).

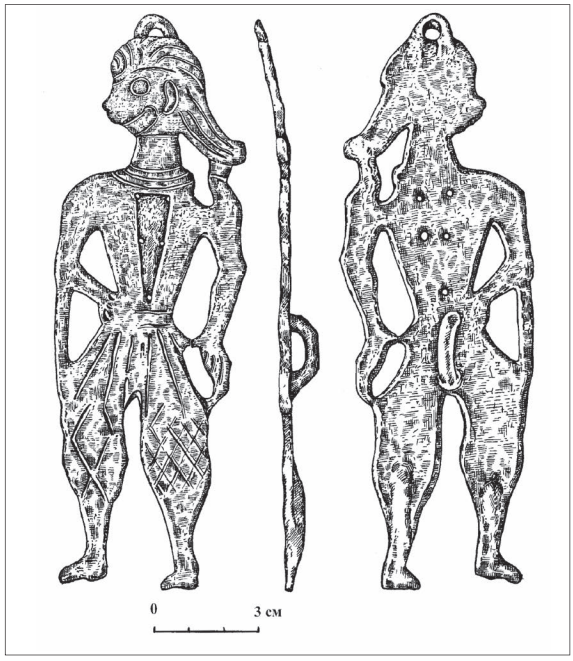

Рис. 2. Конский налобник из кургана 2 некрополя II Тенгинского городища. Рисунок Н. С. Сурвилло.

Рис. 3: 1. Изображение на налобнике из кургана 2 некрополя II Тенгинского городища; 2. Изображение на пластине из впускного погребения к. 5 (раскопки 1905 г.) у с. Аксютинцы (по Фирсов 2002, 92, кат. 398).

украшаемого предмета (рис. 1, 2, 3, *1*). Человек представлен стоящим или идущим, одет в кафтан и шаровары. Голова и ноги человека переданы в профиль, туловище – в фас. На голове гравированными линиями показаны пряди волос, причем отходящая назад и спускающаяся на левое плечо прядь моделирована выступом – ср. ниспадающие на плечи волосы сидящего скифа с ритоном и скипетром на золотых поясных пластинах из впускного погребения к. 5 (раскопки 1905 г.) у с. Аксютинцы в Поднепровье[2] (рис. 3, *2*). В основании трапециевидной шеи имеются три дуговидные гравированные линии, вероятно, обозначающие многовитковую гривну. Рельефом моделирован кафтан с прямыми полами, запахнутый и стянутый поясом, переданным двумя гравированными линиями. Кафтан имеет треугольный вырез ворота (ср. изображение из Аксютинцев), который был показан

[2] Комплекс надежно датируется второй половиной IV в. до н. э. на основании античного импорта (Ильинская 1968, 37, 79).

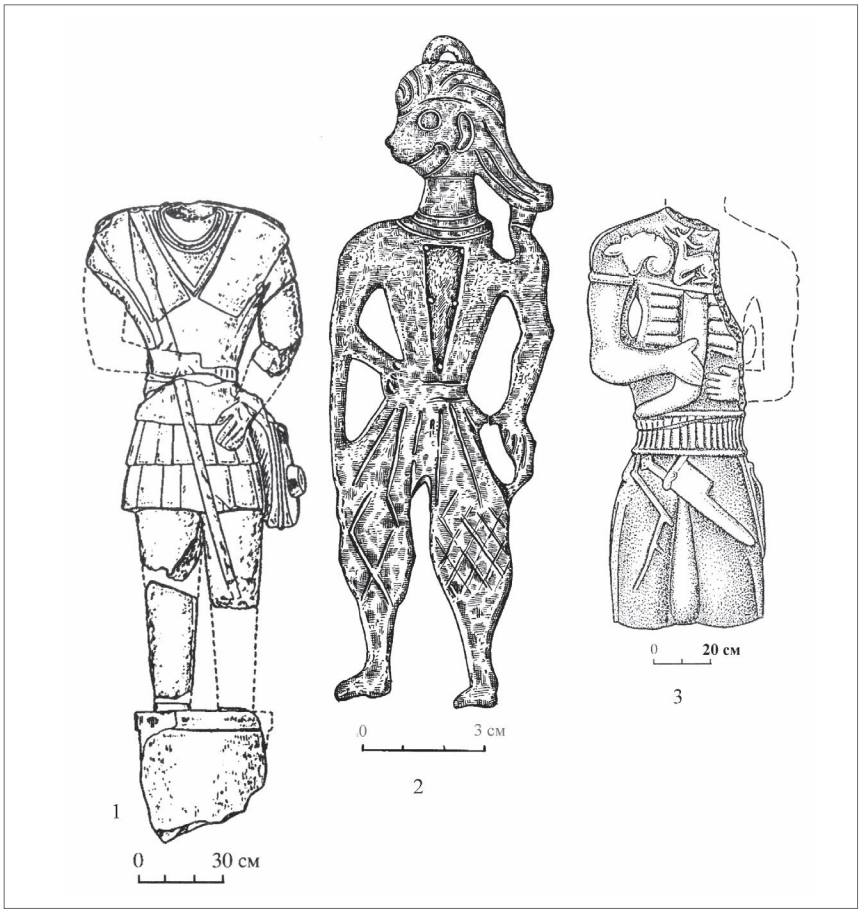

Рис. 4: 1. Изображение на стеле из с. Приветное (по Ольховский 2005, илл. 85); 2. Изображение на налобнике из кургана 2 некрополя II Тенгинского городища; 3. Изображение на стеле из ст. Предградной (по Ольховский 2005, илл. 81).

утраченной вставкой из другого металла (вероятно, серебряной или золотой). Последняя крепилась при помощи пяти мелких сквозных отверстий, расположенных внутри треугольной впадины. Поверхность шаровар, широких в бедренно-коленной зоне и суженных у щиколоток, покрыта гравировкой, образующей ромбовидные фигуры. Вероятно, таким образом был передан вышитый орнамент, причем на каждой штанине орнамент разный[3].

Фигурка имеет продольную петлю на обороте для крепления к уздечному ремню (рис. 2). Небольшая вертикальная петелька присутствует и на голове фигурки: очевидно, она служила для фиксации налобника в вертикальном положении к наносному ремню. Вместе с тем, не следует исключать, что петелька на темени передает гребень шлема, а длинный выступ за головой имитирует не волосы, а назатыльник шлема.

Отметим, что полнофигурные антропоморфные изображения чрезвычайно редки в меотском искусстве „елизаветинского стиля“ (см. подробнее о параметрах данного стиля: Королькова 2001, 91 – 92; Канторович, Эрлих 2006, 102 – 103). В то же время мы можем привести ряд синхронных аналогий в скифском искусстве. Наряду с торевтикой (вышеупомянутые аксютинецкие пластины), еще более близкие соответствия обнаруживаются в монументальной скульптуре – на скифских изваяниях мужчин-воинов. имеются, в частности, такие атрибуты, как треугольный вырез ворота кафтана и трехвитковая гривна: они сосуществуют на одном из трех изваяний у станицы Предградной („изваяние № 2“) в Карачаево-Черкесии (рис. 4, *3*) и на одной из

[3] Нам представляется необоснованной позиция С.А. Яценко, указывающего, что данный персонаж обут в „местную кавказскую обувь – высокие сапоги“ (Яценко 2006, 281), поскольку, на наш взгляд, нигде в данном изображении не имеется даже намека на неё.

стел у с. Приветное в Западном Крыму (рис. 4, *1*) (Шульц, Навротский 1973, 197; Ольховский, Евдокимов 1994, 31 – 32, кат. №105, 34 – 35, кат. № 124, илл. 62, 75; Ольховский 2005, илл. 81, 85). В. С. Ольховский датирует оба эти изваяния второй половиной IV в. до н. э. Отметим, что изображения из Тенгинской и Приветного сходны и в пропорциях фигуры персонажей (широкие плечи, узкая талия), и в позиции рук. Последние согнуты в локтях, причем правая согнута сильнее, ладонь на поясе, левая – слабее, ладонь на верхней части левого бедра (на стеле эта позиция, несмотря на частичную утрату рук, уверенно реконструируется В. С. Ольховским на основании размещения сохранившихся кистей). По аналогии со стелой из Приветного можно предположить, что шесть удлиненно-трапециевидных фигур, разделенных пятью гравированными линиями и занимающих место под поясом над ромбическими фигурами на шароварах, являются не чем иным, как „панцирной юбкой“ или поясом, ибо именно таковая четко прослежена на изваянии из Приветного, где она состоит не из одного, а из двух горизонтальных рядов таких длинных пластин – „в натуре – металлических, нашитых на кожаную основу“ (Ольховский, Евдокимов 1994, 32); ср. аналогичный Приветному случай отображения данного элемента доспеха на территориально близком изваянии из с. Черноморское. В другой своей работе В. С. Ольховский характеризует описанные детали стел из Черноморского и Приветного как „усиленную наборной металлической броней нижнюю часть кафтана, прикрывающую чресла и верхнюю часть бедер“ (Ольховский 1990, 105, рис. 2, *б*, 4, *б*).

Отметим, что в меотских памятниках IV в. до н. э. панцирные пояса прослежены в ряде святилищ у аула Уляп (курганы 1, 2, 5), а также и в кургане 2 некрополя II Тенгинского городища, откуда и происходит характеризуемый нами налобник (Эрлих 2002, рис. 2). Как известно, Полиен, описывавший во II в. н. э. в своем сочинении „Военные хитрости“ события синдомеотских войн конца V – начала IV в. до н. э., упоминает боевой пояс, защитивший меотянку Тиргатао от удара меча подосланного убийцы (Pol. Strat., VIII, 55).

Мы можем указать также на две золотые ажурные пластины из Степной Скифии – произведения скифского и скифо-греческого искусства этого времени, с которыми тенгинский налобник сближают приемы передачи контура головы и прически антропоморфных персонажей. Первое – это изображение всадника в сцене охоты на пластине из Гюновки (рис. 5, *2*) (Scythian Gold 1999, cat. 123). Второе изображение, сходное и по позе персонажа, украшает горит из погребения 2 Соболевой могилы (рис. 5, *4*) и трактуется публикаторами как „мужчина-жрец в ритуальном костюме петуха“ (Мозолевский, Полин 2005, 178, рис. 98, табл.17, *3*; Scythian Gold 1999, cat. 154). Кроме того, трехзональное деление прически тенгинского героя и косо ниспадающая длинная прядь волос заставляют привлечь в качестве аналогии обособленную (отрубленную?) человеческую голову за спиной всадника на одной из пластин известного фракийского клада из Летницы (първая половина IV в. до н. э.) (рис. 5, *3*) (Венедиков 1974, илл. 13; Berciu 1974, 111 – 114; Венедиков, Герасимов 1973, 119 – 122; Фракийское искусство 1974, 128 – 129, 133, кат. 250)[4], что симптоматично на фоне иных фракийских параллелей другим антропоморфным персонажам прикубанского искусства, о которых речь пойдет ниже.

Среди предметов бронзолитейного искусства Прикубанья известно еще одно полнофигурное антропоморфное изображение, помимо вышеописанного тенгинского, сближающееся по композиции с изображением на горите из погребения 2 Соболевой могилы. Это антропоморфный персонаж, оформляющий опубликованный Е. Ф. Корольковой конский налобник „неизвестного происхождения“ (рис. 6, *1*). В отличие от изображения на горите, его голова, как и он сам, изображе-

[4] В данном случае мы лишь обращаем внимание на иконографическое сходство тенгинского персонажа и обособленной головы на пластине из Летницы, не вдаваясь в дискуссию о теме данной композиции и сходных с ней композиций на других пластинах из Летницы (Венедиков 1974, илл. 9, 10, 12, 13, 15, 18; Венедиков, Герасимов 1973, 121; Мелюкова 1979, 193 – 194, рис. 44: 1, 2). Здесь также нет места для споров по поводу того, что именно обозначает эта голова на крупе лошади – редуцированный образ „таинственной женщины, сопровождающей героя“ (Венедиков 1973, 31, 77; Фракийское искусство... 1974, 133), или же (как нам представляется) отрубленную мужскую голову трофей (см. ниже о культе отрубленной головы у скифов, кельтов и фракийцев), или символ такого трофея – „ритон-скипетр в виде головы воина, подобный изделию из знаменитого фракийского погребения из Перету“ (Moscalu 1989, Abb. 9) (рис. 9, 4).

Рис. 5: 1. Изображение на налобнике из кургана 2 некрополя II Тенгинского городища; 2. Изображение на пластине из Гюновки (по Scythian Gold 1999, cat. 123); 3. Изображение на пластине из Летницы (по Фракийское искусство 1974, кат. 250); 4. Изображение на пластине горита из погребения 2 Соболевой могилы (по Scythian Gold 1999, cat. 154).

ны в фас (Королькова 2001, 95, 99 – 100, рис. 2, *2*). Овальное лицо имеет миндалевидные глаза со слезницами, черточками переданы брови, нос, рот. Также гравировкой мастер изобразил прическу (волосы), шейное украшение (гривну?) и пояс. Антропоморфный персонаж держит в руках двух „двухголовых монстров“, слитых с ним в районе пояса. Верхняя их часть заканчивается головой хищной птицы или грифона, нижняя – хищника.

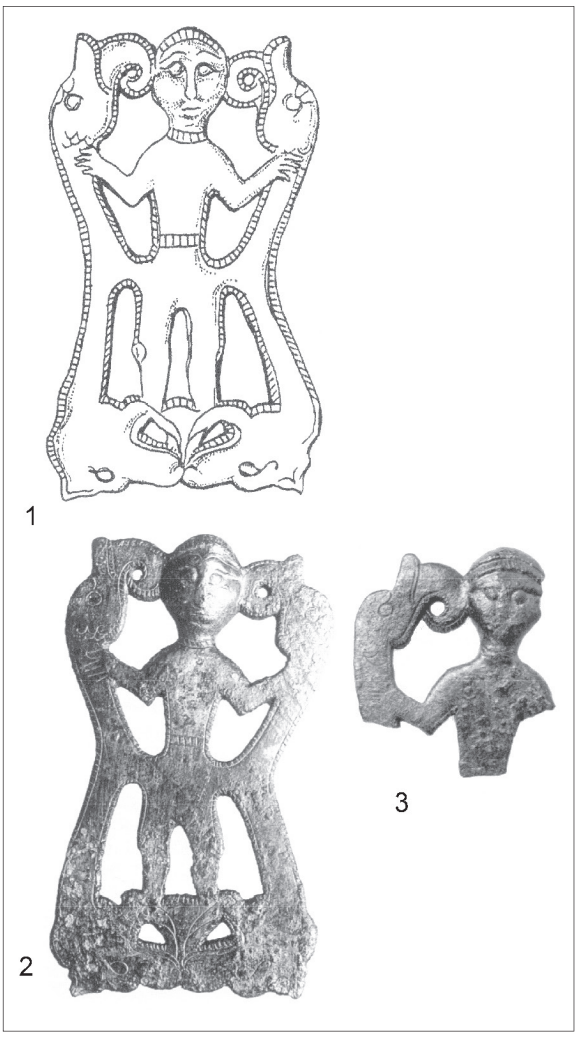

Рис. 6. Изображение на налобнике „неизвестного происхождения“ (1, по Королькова 2001, рис. 2, 2) и на налобниках из „Майкопского клада“ (2, 3, по Leskov, 2008, 194, cat. N 264).

Ступни персонажа находятся в пастях хищников, а руки – на шеях под птичьими головами. По композиции данное изображение весьма близко к изображению на горите из Соболевой могилы, где антропоморфный персонаж „человек-птица“ попирает двух симметричных грифоно-гиппокампов.

Е. Ф. Королькова пишет о происхождении данной пластины весьма неопределенно: в одном месте она указывает на Северный Кавказ (с. 99), в другом уточняет, что это Прикубанье (с. 100). В любом случае манера изображения и техника исполнения этого налобника – односторонней ажурной пластины, покрытой характерным для бронзовых изделий Прикубанья рубчатым кантом (Канторович, Эрлих 2006, 107, 143) – позволяет отнести ее к предметам, выполненным в стиле прикубанских изделий „круга ст. Елизаветинской“ IV в. до н. э., характеризуемом „обобщенностью образов, сложными текучими ритмами и плавностью контуров, подчеркнутую зачастую характерным рубчатым кантом; плоскостностью и графичностью решения; вытянутостью пропорций и декоративностью... стилизованных изображений... обилием дополнительных звериных мотивов... сочетанием признаков разных животных в едином образе“ и т. д. (Королькова 2001, 91 – 92, рис. 1, *2, 9, 13 – 16*; рис. 2). А. М. Лесков, исследовавший в Государственных музеях Берлина вещи так называемого „Майкопского клада“ (коллекцию Массоно), обратил внимание на то, что в коллекцию входили две подобные пластины, которые до Второй мировой войны числились по инвентарной описи Государственных музеев Берлина, недавно опубликовал фотографию и дал подробное описание налобника, очень близкого пластине, представленной на рисунке Е. Ф. Корольковой (рис. 6, *2*), а также сходного с ним фрагментированного налобника (рис. 6, *3*) (Leskov 2008, 193 – 195, cat. N 264)[5]. Таким образом, мы имеем встречающийся в разных регионах Причерноморья сюжет с антропоморфным изображением „змееборца“. Вполне возможно, что в этом изображении запечатлен какой-то миф о победе антропоморфного бога-героя над хтоническими существами („миф о Геракле“), широко известный в переднеазиатском и античном искусстве.

Ещё одним предметом, украшенным антропоморфными изображениями, выполненными в духе меото-скифского искусства, является знаменитый золотой колпачок из кургана Курджипс с изображениями двух воинов с отрубленными человеческими головами в руках и еще двух – с мечами (рис. 7). Л. К. Галанина, датировавшая комплекс кургана последней четвертью IV в. до н. э., дала исчерпывающее описание изображений на Курджипском колпачке,

[5] Несмотря на то, что по данным инвентарной описи Государственных музеев Берлина данные налобники из „Майкопского клада“ происходят с территории Грузии (из Картли), А. М. Лесков справедливо усматривает в зооморфных изображениях на этих пластинах элементы скифского звериного стиля в его прикубанском варианте и предполагает, что они были изготовлены на территории Северо-Западного Кавказа (Leskov 2008, 193, 195).

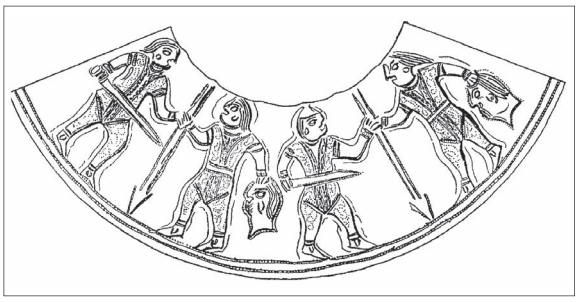

Рис. 7. Изображение на колпачке из кургана Курджипс (по Галанина 1980, кат. 51, рис. на с. 93).

анализ их стилистики и семантики (Галанина 1980: 45 – 47, 93, кат. 51), и в нашей статье мы хотели бы коснуться этих изображений лишь в контексте новых находок. Курджипские фигурки во многом сходны с полнофигурным персонажем на тенгинском налобнике. Это такие признаки, как: 1) поза персонажей и ракурс фигур (голова и ноги – в профиль, туловище – в фас); 2) трактовка головы (лицо, прическа – в частности, ниспадающие на плечи пряди волос, которые отчетливо видны у трех из четырех фигур, изображенных на курджипском колпачке); 3) отчасти трактовка костюма, в целом типично „варварского", специально скифского, включающего гривны на шее (двухвитковые у курджипских персонажей, трехвитковые – у тенгинского), куртку или кафтан – с треугольным вырезом ворота и прямыми полами, расшитые штаны, а также пояс – на курджипском колпачке он показан двумя врезными полосками у воинов, держащих человеческие головы. Сближает эти изображения и определенный примитивизм в передаче человеческих голов. Отметим, что мастер-торевт, наносивший изображение на курджипский колпачок, использовал приемы графического стиля „типа станицы Елизаветинской": здесь широко использован рубчатый кант, которым весь фриз отделен снизу и которым переданы пояс, края кафтана, отрубленные головы и другие детали. Вместе с тем данное курджипские изображения, как и тенгинское, представляются примитимизированным подражанием современным им древнегреческим изображениям скифов. В частности, курджипский колпачок, как указывает Л. К. Галанина, близок северопричерноморским варварским изображениям скифских воинов (Геремесовская пластина, вышеупомянутые аксютинецкие бляшки), созданным в подражание аналогичным сюжетам боспорской торевтики (Галанина 1980, 47).

Что касается семантики курджипской сцены, еще Э. Миннз трактовал ее как иллюстрацию к рассказу Геродота о приношении отрезанных голов своих врагов царю для получения своей доли добычи (Minns 1913, 223), с чем согласилась и Л. К. Галанина (Галанина 1980, 45 – 47, 93).

* * *

В зоне меотской культуры обнаружены антропоморфные изображения, стилистика которых сочетает элементы меотского или меото-скифского искусства с признаками иных художественных систем.

Именно таков уникальный наносник второй половины IV в. до н. э. из 1-го кургана некрополя II Тенгинского городища (Эрлих 2002, 13, рис. 4, *9*; Канторович, Эрлих 2006, кат. 128), выполненный в виде кошачьего хищника, вгрызающегося в голову человека сверху (рис. 8). К голове человека примыкает трапециевидная пластина, передающая, вероятнее всего, его шею и грудь, которую охватывает хищник – либо двумя парами лап, либо только передними лапами[6] (слева от головы лапа или пара лап не сохранилась, но здесь четко видны следы облома). Плоская часть изделия на обороте имеет петлю для крепления к наносному ремню[7].

По своим конструктивным особенностям тенгинский наносник не имеет прототипов в Прикубанье и, очевидно, восходит к группе наносников и налобников Северного Причерноморья в виде объемной головки или протомы хищника. Появившись в лесостепной и степной Скифии в первой половине V в. до н. э. именно как протома – склоненная вниз голова на прямой шее, перпендикулярно отходящей от шейно-грудного отдела, с акцентированными плечами и опущенными вниз передними ногами с соприкасающимися лапами [Новопетровка, случайная находка (Островерхов, Тощев 1985, 75 – 77, рис. 1), Макеевка, к. 491 (Пе-

[6] В таком случае отверстие в лапе справа от головы должно трактоваться не как разделитель лап, а как дефект.

[7] Наносник встречен в уздечном комплекте конского погребения 12 вместе с железными удилами с устрожающими насадками, прямыми двудырчатыми железными псалиями и бронзовой зооморфной бляхой-нащечником (Эрлих 2000, рис. 73, 1 – 4).

тренко 1967, табл. 29, *26*)][8] , эти изображения, очевидно, упрощались в течение V в. до н. э., в результате чего место ног занял щиток, возможно, имитирующий грудь и сложенные лапы [см. налобники/наносники из Бердянского кургана (Чередниченко, Фиалко 1988, 156-157, рис. 6, 5) и из района Майкопа (покупка, хранящаяся в Государственном Эрмитаже) (Переводчикова 1980, 34, кат. 106)]. Эти упрощенные протомы, видимо, и стали прототипом для популярных наносных украшений в уздечных наборах степной Скифии второй половины IV в. до н. э. – протом хищника с объемной головой и шеей, верхней пластиной – имитацией плечевой зоны и нижней пластиной – имитацией грудной части и передних ног (Ильинская 1968, 121; Мозолевський 1979, 185 – 186). Это наносники из царских и аристократических курганов Нижнего Поднепровья (Чертомлык, Огуз, Козел, Чмырева могила, Толстая могила), на которых имеются изображения в двух плоскостях: скульптурное изображение головы и шеи льва или львиноголового грифона и рельефное изображение львиной личины (как правило, с акцентированными мускулами или складками на лбу, схематично отображенными над глазами и под ушами), помещенной на плоской пластине, играющей одновременно роль груди основного хищника, причем в наиболее натуралистичном из этих изображений – из Чмыревой могилы – по сторонам нижней пластины рельефно показана пара ног основного хищника (рис. 9, *1*) (Браун 1906, 102, рис. 46, 47, 47а; Мелюкова 1976, 113, рис. 3, *5*; Мозолевський 1979, 185 – 186, рис. 131). На наш взгляд, именно наносник типа чмыревского наиболее близок описываемому тенгинскому. Курган Чмырева могила датируется серединой – третьей четвертью IV в. до н. э. – т. е. временем, синхронным или непосредственно предшествующим комплексу кургана 1 некрополя II Тенгинского городища (Алексеев 2003, 264 – 265).

[8] В свою очередь, данные протомы, очевидно, следует считать редукцией полнофигурных изображений стоящего хищника с туловищем и задними ногами в профиль, а передней частью в фас типа фигур конца VI – первой половины V в. до н. э. из Золотого кургана в Крыму (ОАК за 1890 г: 4 – 6, рис.1), из Пантикапея (ОАМ №А-45166; Островерхов, Охотников 1989, 50 – 51, рис. 1, 1) и из лесостепных комплексов Журовки, к. Г и вышеупомянутой Макеевки, к. 491 (Петренко 1967, табл. 29, 19, 27), ср. более поздние изображения из Частых курганов на Среднем Дону (Замятнин 1946, 29, рис. 14, 1 – 3).

Итак, именно наносник типа чмыревского мог послужить прототипом для тенгинского, но создатель последнего переосмыслил известную ему композицию, введя человеческое изображение вместо вторичного звериного. Прежде чем обратиться к вопросу о причинах такой замены и, соответственно, о семантике этой тенгинской композиции, проанализируем ее стилистику, которая представляется эклектичной, поскольку изображения хищного зверя и человека восходят к разным изобразительным системам.

Что касается хищника, данное изображение вполне соответствует нормам скифо-меотского звериного стиля этого времени (схематизация и геометризация образа, акцентирование органов чувств). Это кошачий хищник с приоткрытой пастью, тупым расширенным носом, миндалевидными глазами, овальными ушами и дуговидно изогнутой удлиненной шеей, по верху которой автор поместил высокий узкий валик с несколькими волнообразными выступами, отделенный от шеи канавкой, тем самым, очевидно, имитировав львиную гриву с завитками шерсти. Скорее всего, это действительно лев, ибо только этому виду кошачьих был присущ соответствующий половой диморфизм, и потому даже в самых примитивных изображениях самцов художники стремились отобразить гриву (менее вероятно, что рельефный валик имитирует зубчатый гребень на шее грифона). Это изображение не находит себе близких аналогий, отдаленное же сходство по форме головы оно имеет среди протом хищников на вышеперечисленных нижнеднепровских налобниках. Вместе с тем обнаруживается определенное сходство тенгинского изображения по таким признакам, как позиция головы и шеи и трактовка морды, со скульптурной фигурой хищника с длинной изогнутой назад шеей на выпуклом ажурном налобнике с продольной петлей на обороте из территориально и хронологически близкого кургана 1 у станицы Кужорской (Канторович, Эрлих 2006, кат. 107).

Голова человека на тенгинском наноснике выполнена в иной стилистической манере. Лицо человека широкое, с преувеличенными овальными глазами, глазницы которых переданы рельефными линиями, обрамляющими углубления, в центре которых находятся зрач-

Рис. 8. Конский наносник из 1-го кургана некрополя II Тенгинского городища (по Канторович, Эрлих 2006, кат. 128). Рисунок Н. С. Сурвилло.

ки в виде ромбических выпуклостей. Рельефный нос, слегка расширенный книзу, выступает из надбровного выступа – рельефного пояска. Рот передан небольшой овальной выемкой. В нижней части лицо имеет плавное сужение к треугольному подбородку, слегка подчеркнутое насечками с двух сторон, возможно, художник хотел таким образом передать бороду. Рельефными параллельными линиями переданы и пряди волос, доходящие до уровня лба и упирающиеся в опоясывающую голову поперечную линию, имитирующую ленту или край головного убора. Вероятно, художник пытался таким образом воспроизвести прическу, либо головной убор или шлем.

Специфика трактовки глаз, рта, бровей, прически человека демонстрирует связь этого изображения со стилистикой фракийских антропоморфных персонажей. В этом контексте, на наш взгляд, наиболее близка тенгинской голове голова персонажа на фракийском серебряном конском налобнике из Свищар (рис. 9, *2*), датируемом, по мнению Венедикова и Герасимова, V в. до н. э. (Венедиков, Герасимов 1973, 114, табл. 257 – 258), по мнению С. А. Скорого – IV в. до н. э. (по аналогии с наносником из Хоминой Могилы, дата которой определяется по клейму конца IV в. до н. э.) (Скорый 1984, 94 – 95, 102, прим. 88, рис. 10). Также иконографически близка тенгинскому антропоморфному персонажу голова человека, оформляющая „ритон-скипетр“ из фракийского погребения в Перету (рис. 9, *4*) (в особенности по форме и моделировке бровей, глаз, носа, рта и подбородка, по рельефному выделению начельной зоны) (Moscalu 1989, Abb. 9). Кроме того, сходная с тенгинской прическа отличает вышеупомянутую обособленную голову за спиной всадника на пластине из Летницы (рис. 5, *3*). В меньшей мере соответствующие параллели могут быть выявлены в отношении головы на кнемидах (поножах) из Аджигиоля (Berciu 1974, fig. 8 – 9; Венедиков, Герасимов 1973, табл. 231, 232). Наконец, отметим и территориально более близкую аналогию – изображение головы и шеи мужчины на серебряном конском налобнике/наноснике из кургана у с. Покровка под Мелитополем (Конь и всадник 2003, кат. 54). В отношении покровского изображения высказано справедливое предположение о его возникновении во фракийской среде, в контексте соответствующих мифологических представлений (Фирсов 2005, 312 – 313). Во всяком случае, стилистически это вполне фракийское изображение, и именно к данному иконографическому кругу следует относить и изображение человеческой головы на тенгинском налобнике, представляющееся нам местным подражанием, в котором мастера заменили фракийскую объемность более плоскостным решением антропоморфного образа. Наконец, нельзя исключать и влияние оформления шлема (с гребнем наверху) на позицию головы хищника на данном налобнике, занимающую место этого гребня (ср. Венедиков, Герасимов 1973, табл. 109, 110).

Таким образом, если хищник выполнен вполне в русле меото-скифского звериного стиля, то изображение человеческой головы демонстрирует связь со стилистикой фракийских антропоморфных персонажей и, опосредованно, среднеевропейских кельтских изображений раннелатенской эпохи (см. ниже о кельтских стилистических и семантических параллелях прикубанским изображениям). Думается, это надо объяснять недостаточным опытом меото-скифских мастеров в отображении человеческой натуры, что заставляло их прибегать к заимствованию из тех художественных систем, где соответствующая традиция была достаточно длительной.

Рис. 9: 1. Конский наносник/налобник из кургана Чмырева могила (по Браун 1906, рис. 46, 47, 47а); 2. Конский наносник из 1-го кургана некрополя II Тенгинского городища; 3. Конский налобник/наносник из Свищар (по Скорый 1984, рис. 10); 4. „Ритон-скипетр" из погребения в Перету (по Moscalu 1989, Abb. 9); 5. Фалар из кургана Чмырева могила (по Браун 1906, рис. 45); 6. Атташ сосуда из „гробницы Филиппа" в Вергине (по Andronicos 1999, fig. 120); 7. Пластина из кургана у с. Архангельская Слобода (по Лесков 1972, рис. 39); 8. Рукоять бронзового кувшина из погребения в Дюрнберге близ Халяйна с изображением зверя, держащего в пасти голову человека (по I Celti 1991, 171).

Обращаясь к смыслу сцены, изображенной на Тенгинском наноснике – терзание кошачьим хищником человеческой головы, отметим, что в родственном меотскому скифском искусстве кошачий хищник (как и грифон) относился к существам нижнего мира, в то время как копытные и человек к среднему миру – миру живых существ (Раевский 1985, 112). Как считает Д. С. Раевский, копытное животное (и, естественно, изображение человека) маркирует в скифской картине мира „мир людей и вообще смертных существ, а хищник – хтонический мир, стихию смерти" (Раевский 1985, 152). Е. Е. Кузьминой сцена терзания представ-

ляется изображением космогонического акта творения и возрождения через уничтожение (Кузьмина 1976, 70). В Степной Скифии IV в. до н. э. сюжет терзания – пожирания кошачьим хищником человека – встречен дважды. На золотых пластинах из кургана у с. Архангельская Слобода Херсонской области имеется изображение льва, терзающего бородатую человеческую голову (рис. 9, *7*) (Лесков 1972, рис. 39). А. М. Лесков считал эти бляшки фракийскими по происхождению, исходя из их сюжета и композиции (Лесков 1974, 74 – 75), однако, как заметил Д. С. Раевский, они вполне вписываются в скифский контекст инвентаря данного погребального комплекса и, следовательно, осмыслялись „в русле собственно скифских представлений“ (Раевский 1985, 159, 226). Кроме этой бляшки, подобный сюжет встречен на одной из пластин ножен солохского меча, где изображена пантера с раскрытой пастью, обращенной к человеческой руке (Манцевич 1969, 107, рис. 11, 3; Манцевич 1987, 69 – 71, кат. № 49). Таким образом, мы не отрицаем и возможности, что за сценой терзания человека пантерой стоит какой-то конкретный сюжет мифологии, имеющий скифо-меотские параллели.

Данное тенгинское изображение, как и сцена из Архангельской слободы, возможно, связаны с широко распространенным у разных народов культом отрубленной человеческой головы или же ее использованием в качестве престижного атрибута[9]. В отношении кельтов латенской эпохи такие обычаи, как известно, находят и письменное [Диодор, „Историческая библиотека“ (V, 29); Страбон, „География“ (IV, 4, 5); Тит Ливий, „История Рима от основания города“ (XXIII, 24)], и археологическое подтверждение – материал святилищ (Антремон, Рокепертюз и др.), соответствующий мотив в торевтике (рис. 9, *8*) и в монументальной каменной скульптуре (см, например, Филип 1961, 103 – 104, 151, 153, 160 – 161, рис. 37). Множество свидетельств такого рода содержит и более поздняя кельтская литература. Есть данные о преднамеренной декапитации врагов у фракийцев (в частности, у Луция Аннея Флора – но уже во II в. н. э.[10]). Хорошо известны письменные сообщения – начиная с подробного рассказа в „Истории“ Геродота (IV, 64 – 65) – о преднамеренной декапитации врагов и о почитании обособленной головы у скифов. Эти данные находят себе археологическое соответствие в находках обособленных черепов в погребениях (Мозолевский, Полин 2005, 292). Предположение о культе обособленной головы как символа хтонического мира у скифов выдвигали М. И. Артамонов и Д.С. Раевский, анализировавшие изображение змееногой богини с мужской головой в руке на бляшках из Куль-Обы (Артамонов, 1961, 67; Раевский, 1985, 174 – 175). Для нас же особенно важны данные меотской археологии. Так, обособленные человеческие черепа обнаружены в ритуальных комплексах Уляпа IV в. до н. э. – а именно в курганах-святилищах 1 (не менее четырех человеческих черепов), 2 (три черепа человека, лежащих среди конских костяков) и 4 [здесь череп помещен на земляную платформу наряду с плечевой костью человека и богатыми приношениями из бронзы и драгоценных металлов (Лесков и др. 1982 1983)]. Кроме того, как мы уже видели, именно с культом отрубленной человеческой головы связана сцена на курджипском колпачке.

Следует отметить еще одну особенность данного культа у кельтов и скифов – его устойчивую сопряженность с конем и конским снаряжением. Так, Диодор Сицилийский (I в. до н. э.), передавая более ранние сведения Посидония Апамейского о кельтах, указывает: „Убитым врагам они отрубают головы и вешают их на шеи своих коней“ (V, 29) (пер. О. П. Цыбенко). Уже вслед за этим головы хранятся

[9] Мы сознательно не привлекаем центральнокавказские и закавказские изображения „отрубленной головы врага“, подвешенной к уздечке коня, встреченные на бронзовых кавказских поясах, происходящих из п.76 Тлийского могильника (Техов 2001, 246, табл. 46; Ильинская 1982, 45, рис.7), погребения 14 могильника Астхиблур в Северо-Восточной Армении (Есаян 1976, табл. 157; Погребова, Раевский 1997, табл. XIV), а также из Кобанского могильника (Уварова 1900, 37, рис. 41). С одной стороны, они стилистически далеки от рассматриваемых нами изображений, с другой стороны – интерпретация предметов, висящих перед мордой лошадей, как человеческих голов для ряда исследователей не является очевидной и достаточно обоснованной (Погребова, Раевский 1997, 56, прим.26). По причине стилистической несхожести не учитывается в качестве аналогии и фигурка воина с трофеем – отрубленной головой – из с. Гигатль, Цумадинского района Дагестана (Марковин 1986, рис. 12, 24) – к тому же дата этого изображения дискуссионна, и его относят как к эпохе раннего железа, так и к средневековью (см. подробнее: Горелик 1987, 50 – 53; Марковин 1999, 207, рис. 2, 11; Гаджиев 2001, 76 – 86).

[10] Он пишет, что „фракийцы пили из человеческих черепов“ (Эпитомы, кн. 1, XXXIX.2; пер. М. Ф. Дашковой и А. И. Немировского).

Рис. 10. Конский наносник из к.1 станицы Кужорской (по Канторович, Эрлих 2006, кат. 108; Национальный музей Республики Адыгея 2007, фото на с. 19).

у кельтов дома в кедровом масле – ср. сведения Страбона (IV, 4, 5). Широко известно сообщение Геродота (IV, 64) о том, что выделанной кожей, снятой с головы врага, „скифский воин пользуется как полотенцем для рук, привязывает к уздечке своего коня и гордо щеголяет ею. У кого больше всего таких кожаных полотенец, тот считается самым доблестным мужем“ (пер. Г. А. Стратановского)[11]. В этот контекст вполне вписывается и оформление меотским мастером конского наносника в виде сцены терзания или поглощения человеческой головы.

Завершая характеристику тенгинского наносника, укажем на еще один возможный образец для его создания – древнегреческие изображения головы Геракла с накинутой львиной шкурой, в которых голова героя оказывалась в пасти убитого им немейского льва, а передние лапы льва охватывали голову, порой завязываясь на груди Геракла [см., например, атташ серебряного сосуда из „гробницы Филиппа“ в Вергине (рис. 9, *6* – Andronicos 1999, 155, fig. 120)]. Такие композиции, в силу популярности образа Геракла в северопричерноморском регионе не только в греческой, но и в варварской среде, часто служили украшением скифской узды, будучи своеобразным апотропеем. Фалары с таким изображением происходят из тех же нижнеднепровских аристократических комплексов с наносниками, которые мы приводили в качестве аналогий тенгинскому (Чмырева могила, Толстая могила, Огуз) (см. подробнее: Русяева 2002, 178, 181), причем четыре чмыревских фалара с головой Геракла (рис. 9, 5) находились в одном уздечном комплекте, принадлежавшем „лошади № 3“, с упомянутым выше чмыревским наносником (Браун 1906, 102, рис. 45 – 47). Однако думается всё же, что в случае с тенгинским налобником можно говорить лишь о внешнем подражании этой композиционной схеме, тем более что и тема мертвой человеческой головы также имеет апоторопеический характер.

Еще один бронзовый конский наносник (размером 6 х 2,5 см) второй пол. IV в. до н. э. из к. 1 станицы Кужорской в виде композиции из головы Силена и сидящей на его темени птицей с опущенными крыльями, обрамляющими голову Силена по сторонам, – по своей форме также соответствует конструктивным параметрам вышеописанных скифских конских налобников и наносников конца VI – IV в. до н. э. (рис. 10). Он дуговидно изогнутый с скульптурным верхом, с продольной петлей на обороте и односторонним изображением на щитке (Канторович, Эрлих 2006, кат. № 108)[12].

Однако изображения на наноснике почти лишены каких-либо элементов местной стилистики и выполнены с явным преобладанием древнегреческой натуралистической традиции. Сам Силен представлен с овальными глазами, дуговидными бровями, лысым лбом, коротким трапециевидным носом, пухлыми дуговидными губами, дугообразными длинными усами, рельефным подбородком и об-

[11] Показательно, что именно у крупа коня помещена вышеупомянутая обособленная (отрубленная?) голова на одной из пластин клада из Летницы (рис. 5, 3) – при том, что и сама эта бляха является частью конской гарнитуры.

[12] Наносник встречен в скоплении конской узды 3, где имелись три комплекта псалиев (Нехаев 1984, 14, 15). Парный комплект псалиев в виде изображения орлиноголового грифона (Канторович, Эрлих 2006, кат. 92) безусловно сочетался с наносником, имевшим сходное изображение (Канторович, Эрлих 2006, кат. 106). Таким образом, наносник в виде головы Силена мог использоваться с Г-образными псалиями в лопастью в виде лапы птицы (Канторович, Эрлих 2006, 93) или также с Г-образными псалиями в виде изогнутой птичьей лапы с когтем, переданным завитком (Канторович, Эрлих 2006, 95). Как видим, данный наносник составлял единый комплект с типично меотскими уздечными принадлежностями.

Рис. 11: 1. Конский налобник из кургана Шунтук (по Канторович, Эрлих 2006, кат. 85); 2. Атташ ойнохои из „гробницы Филиппа" в Вергине (по Andronicos 1999, fig. 116); 3 – Конский наносник из к. 1 станицы Кужорской.

рамляющей лицо длинной бородой, волоски которой обозначены продольным рифлением. Полуовальные уши персонажа с углублением раковины помещены, противно человеческой натуре, выше глаз по сторонам лба, что соответствует античному канону отображения звероподобных Силенов.

По своему художественному решению изображение Силена достаточно близко античным изображениям этого персонажа, характерным для IV в. до н. э. – ср., например, атташ серебряной ойнохои из „гробницы Филиппа" в Вергине (рис. 11, *2*) (Andronicos 1999, 153, fig. 116). Вместе с тем борода Силена по своей форме – с узким и длинным трапециевидным выступом посередине, обрамленным в основании двумя более короткими выступами, – соответствует скорее не широким и коротким бородам греческих Силенов, а пальметовидным бородкам латенских антропоморфных персонажей в монументальной скульптуре (рис. 12, *3*) – ср. также личины на бляшках из ст. Ивановской, о которых речь пойдет ниже (рис. 12, *2*), – а также оканчивающимся в виде „кельтской трехлепестковой пальметки" звероликим пластинам вышеупомянутых нижнеднепровских налобников второй половины IV в. до н. э. (рис. 12, *4*)[13].

С личинами из ст. Ивановской тенгинского Силена, помимо этого, сближает и определенный (но более умеренный) геометризм бровей, глаз, носа и губ. Таким образом, и в данном тенгинском изображении можно усматривать следы влияния кельто-фракийского искусства.

Что же касается птицы, она представлена со слабо изогнутой шеей и склоненной головой, сидящей на голове персонажа, имеет овальные глаза, обозначенные углубленной линией, от которой назад отходят углубленные завитки слезницы. Лоб крутым уступом переходит в короткий загнутый клюв с рельефно выделенной восковицей. Шея и туловище птицы покрыты короткими чешуйчатыми полосками, обозначающими рифление. Правое крыло птицы обломано. Левое крыло изогнуто в плечевой части. Плечевые и маховые перья обозначены соответственно более короткими и более длинными рельефными полосками. Данное изображение несет в себе не только черты греческой изобразительности с ее утонченным натурализмом, проявляющимся в трактовке шеи, туловища и крыльев птицы (ср. фигуры птиц на пекторали из Толстой могилы – Мозолевський 1979, рис. 67), но и элементы меото-скифского звериного стиля (акцентирование глаз, клюва и восковицы) – ср, например, бронзовый налобник в виде птицы, клюющей рыбу, из кургана

[13] В случае с пластинами нижнеднепровских налобников пальметоидность их нижней части, возможно, связанная с кельто-фракийским влиянием, никак не противоречит, а скорее способствует более четкой иконографической фиксации двузначности образа, представленного на этих пластинах: именно, здесь отображена обособленная голова кошачьего хищника анфас, составленная из сдвоенных голов птиц с опущенными вниз клювами. В этом отношении данные пластины находятся в ряду соответствующих амбивалентных изображений скифского звериного стиля середины V – начала III вв. до н. э., начиная с золотой обивки деревянного сосуда второй пол. V в. до н. э. из VII Испановой могилы (Мозолевский 1980, 149, 151, рис. 86, 8), и кончая аналогичными обивками сосуда конца IV – начала III в. до н. э. из Азовского могильника (к. 2, п. 3) (Максименко 1983, 37, 87, 181, рис. 27, 11; L'Or des Amazones 2001, cat. 40) (см. подробнее: Канторович 2002, 112 – 113, рис. 7, 9, 10).

Рис. 12: 1. Конский наносник из к.1 станицы Кужорской; 2. Бляшки из кургана у ст. Ивановской (по Анфимов 1987, фото на с. 169); 3. Изображение обособленной головы антропоморфного персонажа на каменном столбе из Пфальцфельда (Боннский музей); 4. Конский наносник из кургана Козёл (по Переводчикова, Фирсов 2005, рис. 1, 1).

Шунтук (рис. 11, *1*) (Канторович, Эрлих 2006, 126 – 127, кат. № 85). Очевидно, птица была выполнена с учетом „варварских“ вкусов.

Сама же сцена вновь напоминает сюжеты раннелатенского искусства (с изображением птиц, восседающих на голове человека или на шлеме), возможно, связанные с культом головы в кельтской мифологии (например, птица с поднятыми крыльями на головах персонажей на концах торквеса и браслета конца V – начала IV в. до н. э. из Райнхайма (Duval 1977, fig. 14, 19); птица с полуопущенными крыльями (как бы готовящаяся взлететь) на шлеме начала III в. до н. э. из кельтского могильника в Чиумешти (Duval 1977, fig. 43) и птица над портиком с нишами с выставленными человеческими черепами в знаменитом святилище в Рокепертюзе III – II вв. до н. э. (Филип 1961, 153; www.classics.uga.edu/.../celtic_gaul.htm, fig.13).

Завершая наш обзор антропоморфных изображений, обнаруженных в памятниках меотской культуры, датируемых скифской эпохой, отметим также группу изображений, лишенных признаков меотской или меото-скифской стилистики, но при этом украшающих вещи, органично вписанные по назначению в местный культурный контекст. Это элементы местного костюма (золотые нашивные бляшки) и конского снаряжения меотской культуры. Поскольку само их присутствие могло быть источ-

ником влияний на местную художественную школу – в том числе и в разработке антропоморфной темы, эти изделия требуют краткой характеристики.

Таковы золотые нашивные бляшки (второй половины IV в. до н. э.) из курганов у ст. Ивановской (Анфимов 1987, фото на с. 169; L'Or des Amazones 2001, cat. 47) и ст. Тенгинской (Эрлих 2002; 2006), бронзовая уздечная бляха из 5-го Уляпского кургана в виде головы Горгоны Медузы (первая половина IV в. до н. э.) (Масленицына 1992, 61 – 62, 67, рис. 3, *14*; Канторович, Эрлих 2006, кат. 78).

Что касается бляшек из ст. Ивановской (рис. 12, *2*), представленная здесь голова мужчины находит себе аналогии в кельтском искусстве, что проявляется в таких деталях, как: S-видные завитки, обрамляющие голову, борода в виде перевернутой геометризированной пальметки с волютами, мощные дуговидные брови, слитые с трапециевидным носом, овальные преувеличенные глаза и пухлогубый рот. М.Ю. Трейстер справедливо усмотрел в этом изображении типичный мотив раннелатенского искусства (Treister 1996, 50 – 60)[14]. Основываясь на свидетельствах Диодора Сицилийского о кельтах-наемниках в войске, направленном Дионисием I Сиракузским в 368 г. до н. э. в Коринф, М. Ю. Трейстер допустил наличие в этом войске кельтских мастеров, сопровождавших своих соотечественников-наемников и изготавливавших для них оружие и амуницию (исследователь исходил при этом из косвенных данных Диодора о соответствующей практике, введенной Дионисием для удобства разноэтничных наемных отрядов в его войске) (Treister 1996, 59). В итоге М.Ю. Трейстер предположил, что присутствие данного мотива на изделиях, обнаруженных на Кубани, – следствие каких-то контактов этих мастеров, прибывших с наемниками в Грецию, с оказавшимися там боспорянами или иными жителями Северопонтийского региона.

На наш взгляд, в качестве объяснения путей влияния раннелатенского искусства на костюм жителей Прикубанья IV в. до н. э. задолго до проникновения кельтов в Малую Азию, наряду со сложной логической конструкцией М. Ю. Трейстера, не следует отвергать фрако-кельтские и фрако-скифские контакты, безусловно осуществлявшиеся уже в это время, о чем свидетельствуют очевидные элементы кельтской стилистики во фракийском искусстве и влияние фракийского искусства на скифский звериный стиль. Но в любом случае иконография изображений на бляшках из ст. Ивановской несомненно имеет западно- и среднеевропейские истоки, что подтверждается находкой на знаменитом гальштатском городище Гейнебург на Верхнем Дунае вне культурного слоя литейной формы для отливки медных атташей с аналогичным изображением. Эта форма восходит к этрусским образцам и датируется 480-460 гг. до н. э., т. е. временем зарождения нового стиля, маркирующего начало латенской эпохи в данном регионе (см. Kimmig, v. Vacano 1973, 72-85, Abb. 1, Taf. 3, 6).

Что касается мотивов других нашивных бляшек из кургана у ст. Ивановской (голова Медузы, профиль женщины, а также фигура „змееногой богини", аналогичная кульобской), таковые выполнены, несомненно, в духе древнегреческого искусства и вполне соответствуют традициям торевтики Боспора. Лишь бляшки с фигурой Геракла, опирающегося на палицу, на наш взгляд, обнаруживают в трактовке лица героя черты кельтской иконографии, являя в трактовке бровей, носа, глаз и рта значительное сходство с вышеописанными мужскими личинами кельтского типа.

Из тенгинских курганов второй половины IV в. до н. э. происходит несколько типов бляшек с личинами людей (рис. 13, *1-6*).

В кургане 1 встречена бляшка в виде лица африканца (рис. 13, *1*) (Эрлих 2002, 14, рис. 5, 1). Сходные изображения имеют нашивные украшения из курганов Куль-Оба и Чертомлык (Копейкина 1986, 62, № 360; Алексеев 1986, 155, № 36).

Еще один тип представляют имеющиеся в тенгинских курганах бляшки-маски, среди которых можно выделить два варианта. Из кургана 1 происходят две бляшки в виде человеческой маски с прямым длинным носом, вытаращенными глазами и волосами в виде коротких прямых лучей (рис. 13, *2, 3*) (Эрлих 2002, 14, рис. 5, 6, 7). Им наиболее близки бляшки, встреченные в кургане Солоха (Манцевич 1987, 30, № 2). Второй вариант бляшек

[14] Мы благодарны М. Ю. Трейстеру, любезно обратившему наше внимание на данную работу.

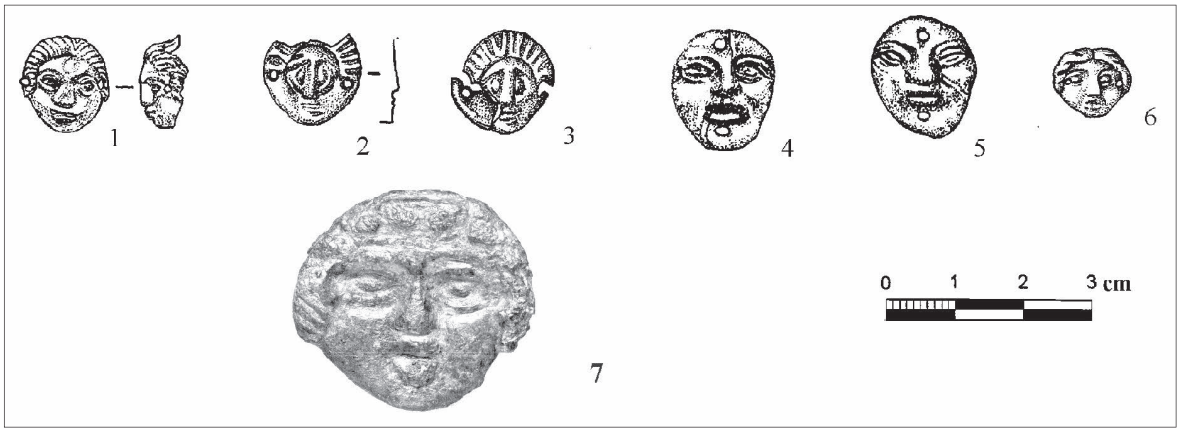

Рис. 13: 1 – 6. Бляшки с личинами из святилищ некрополя II Тенгинского городища. 1 – 3. курган 1; 4, 5. курган 2; 6. курган 3. Рисунки Н. С. Сурвилло; 7. Бляшка из Уляпского кургана 5 (по Канторович, Эрлих 2006, кат. 78).

представлен многочисленной серией (около 30 экземпляров) золотых бляшек-масок в виде овального безволосого лица с плоским носом и раскосыми либо миндалевидными глазами (рис. 13, *4, 5*) (Эрлих 2006, 45, рис. 4, *4, 5*). Все они обнаружены в кургане 2. Эти бляшки близки изображению на утраченной бляшке с человеческой личиной из Курджипского кургана, известной по рисунку В.М. Сысоева (Галанина 1980, 91, рис. 45).

К отдельному типу можно отнести изображение женского лица на небольшой бляшке из кургана 3 (рис. 13, *6*). Скорее всего, оно восходит к позднему типу Медузы без высунутого языка (Эрлих, Отчет 2002, рис. 11, 5).

Не меньшее количество типов нашивных бляшек с личинами людей происходит и из Уляпских курганов первой половины IV в. до н. э. Это мужские изображения в фас двух типов из кургана № 5 (Сокровища 1985, кат. 57, 58); бляшки в виде головы Медузы с высунутым языком из этого кургана (Сокровища 1985, кат. 59); бляшки „монетного типа“ в виде мужской головы в профиль из кургана 8 (Сокровища 1985: кат.79).

Кроме того, в кургане 5 встречена бронзовая уздечная бляха в виде головы Горгоны Медузы (рис. 13, *7*) (Канторович, Эрлих 2006, 125, кат. 78). Образ этот чрезвычайно характерен для памятников Причерноморья и, в частности, Прикубанья IV в. до н. э. (см. Малышев 1992). Как аналогию использованию этого образа в конской уздечке приведем бляхи с изображением Медузы позднего типа (без высунутого языка), характерного для эпохи эллинизма. Они встречены в уздечке коня 3 северной конской могилы кургана Толстая могила (Мозолевський 1979, 39, рис. 22, *1, 2*).

* * *

Итак, несмотря на ограниченность антропоморфных образов в меотском искусстве скифской эпохи, данная тема (порой в тесной связи с зооморфными образами) нашла отражение в ярких изображениях и сценах в произведениях местной торевтики IV в. до н. э. Этому способствовало как влияние скифского искусства, так и богатство соответствующих сюжетов в древнегреческом, фракийском и кельтском искусствах, оказывавших в одних случаях прямое, в других – опосредованное воздействие на культуру меотских племен Прикубанья.

ЛИТЕРАТУРА:

Алексеев 1986: А. Ю. Алексеев. Нашивные бляшки из Чертомлыкского кургана. Античная торевтика, Ленинград, 1986.

Алексеев 2003: А. Ю. Алексеев. Хронография Европейской Скифии VII-IV веков до н. э. Санкт Петербург, 2003.

Анфимов 1987: Н. В. Анфимов. Древнее золото Кубани. Краснодар: Краснодарское книжное издательство 1987.

Артамонов 1961: М. И. Артамонов. Антропоморфные божества в религии скифов. Археологический сборник 2. Лениград: Издательство Государственного Эрмитажа, 1961, 57 – 87.

Браун 1906: Ф. А. Браун. Отчет о раскопках в Таври-

ческой губернии в 1898 г. Известия Императорской археологической комиссии, Вып.19, 81 – 116.

Венедиков 1973: И. Венедиков. Съкровището от Летница. Български художник.

Венедиков, Герасимов 1973: И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София, 1973.

Железный век. Европа без границ. Первое тысячелетие до новой эры. Каталог выставки. Санкт-Петербург: Чистый лист. 2000

Замятнин 1946: С. Н. Замятнин. Скифский могильник „Частые курганы„ под Воронежем. Советская археология, VIII, 1946, 9 – 51.

Есаян 1976: С. А. Есаян. Древняя культура племен Северо-Восточной Армении (III – I тыс. до н. э.), 1976.

Ильинская 1968: В. А. Ильинская. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья (курганы Посулья). Киев: Наукова думка, 1968.

Ильинская 1982: В. А. Ильинская. Изображения скифов времени переднеазиатских походов. Древности Степной Скифии. Киев: Наукова думка, 1982.

Канторович 2002: А. Р. Канторович. Классификация и типология элементов „зооморфных превращений“ в зверином стиле степной Скифии. Структурно-семиотические исследования в археологии. Том 1. Донецк, 2002.

Канторович, Эрлих 2006: А. Р. Канторович, В. Р. Эрлих. Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи. VIII – III века до н. э. Москва: Государственный Музей Востока, 2006.

Конь и всадник 2003 – Конь и всадник. Взгляд сквозь века. Каталог выставки. Москва: Государственный Исторический Музей, 2003.

Копейкина 1986: Л. В. Копейкина. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба. Античная торевтика. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 1986.

Королькова 2001: Е. Ф. Королькова. Кубанский звериный стиль и его восточные аналогии. Археологический сборник Государственного эрмитажа, 35. Санкт-Петербург, 2001, 91 – 111.

Кузьмина 1976: Е. Е. Кузьмина. Скифское искусство как отражение мировоззрения одной из групп индоиранцев. Скифосибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Москва: Наука, 1976, 40 – 52.

Лесков 1972: А. М. Лесков. Новые сокровища курганов Украины. Ленинград: Аврора, 1972.

Лесков 1974: О. М. Лесков. Скарби курганів Херсонщини. Київ, 1974.

Лесков А. М. и др. 1982. Отчет Кавказской археологической экспедиции Государственного музея Востока за 1982 г. Архив ИА РАН, Р-I, № 9672.

Лесков А. М. и др. 1983. Отчет Кавказской археологической экспедиции Государственного музея Востока за 1982 г. Архив ИА РАН, Р-I, № 9855.

Максименко 1983: В. Е. Максименко. Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. Ростов-на-Дону: Издательство Ростовского университета, 1983.

Манцевич 1969: А. П. Манцевич. Парадный меч из кургана Солоха // Древние фракийцы в Северном Причерноморье. Материалы и исследования по археологии СССР, 150. Москва, 1983.

Манцевич 1987: А. П. Манцевич. Курган Солоха. Ленинград: Искусство, 1987.

Малышев 1992: А. А. Малышев. Позолоченные терракотовые медальоны с изображением Медузы Горгоны в Прикубанье. Граковские чтения на кафедре археологии МГУ. Москва, 1992.

Марковин 1986: В. И. Марковин. Культовая пластика Кавказа. Новое в археологии Северного Кавказа. Москва, 1986, 66 – 74.

Марковин 1999: В. И. Марковин. Бронзовые „терафимы“ кавказа и их почитание. Евразийские древности. 100 лет Б. Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. Москва, 1999, 206-219.

Масленицына 1992: Е. С. Масленицына. Некоторые стилистические группы памятников в искусстве Прикубанья в конце V —IV в. до н. э. Граковские чтения на кафедре археологии МГУ. Москва, 1992.

Мелюкова 1976: А. И. Мелюкова. К вопросу о взаимосвязи скифского и фракийского искусства. Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Москва, 1975.

Мелюкова 1979: А.И. Мелюкова. Скифия и фракийский мир. Москва, 1979.

Мозолевский 1980: Б. Н. Мозолевский. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине. Скифия и Кавказ. Киев: Наукова думка, 1980, 70 – 155.

Мозолевский, Полин 2005: Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). Киев: Стилос, 2005.

Мозолевський 1979: Б.М. Мозолевський. Товста могила. Киев: Наукова думка, 1979.

Национальный музей Республики Адыгея (буклет). Майкоп, 2007.

Нехаев 1984: А. А. Нехаев. Отчет Адыгейской археологической экспедиции за 1984 г. Архив ИА РАН, Р-I № 10588.

ОАК за 1890 г. Санкт-Петербург,1893.

Ольховский 2005: В. С. Ольховский. Монументальная скульптура населения западной части евразийских степей эпохи раннего железа. Москва: Наука.

Ольховский, Евдокимов 1994: В. С. Ольховский, Г. Л. Евдокимов. Скифские изваяния VII – III в. до н. э. Москва, 1994.

Островерхов, Охотников 1989: А. С. Островерхов, С. Б. Охотников. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея. Вестник древний истории, № 2, 1989, 50 – 67.

Островерхов, Тощев 1985: А. С. Островерхов, Г. М.

Тощев. Скифский конский налобник. Археологія, вып.49, К.

Переводчикова 1980: Е. В. Переводчикова. Прикубанский вариант скифского звериного стиля. Дисс. на соискание уч. Звания канд.ист.наук. Москва, 1980.

Переводчикова, Фирсов 2005: Е. В. Переводчикова, К. Б. Фирсов. К реконструкции убора коней из кургана Козёл. Дреывности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С. Ольховского. Сбоник статей. Москва, 2005, 394 – 406.

Петренко 1967: В.Г. Петренко. Правобережье Среднего Приднепровья в V – III вв. до н. э. САИ. Д1-4. Москва: Наука, 1967.

Погребова, Раевский 1997: М. Н. Погребова, Д. С. Раевский. Закавказские бронзовые пояса с гравированными изображениями. Москва: Восточная литература РАН, 1997.

Раевский 1985: Д. С. Раевский. Модель мира скифской культуры. Москва: Языки славянских культур, 1985.

Русяева 2002: М.В. Русяева. Образ Геракла на произведениях скифской торевтики IV в. до н. э. из Северного Причерноморья. Античный мир и археология. Вып.11. Саратов, 178 – 182.

Скорый 1984: С. А. Скорый. Доспех скифского типа в Средней Европе. Вооружение скифов и сарматов. Киев: Наукова думка, 1984, 82 – 103.

Сокровища 1985 – Сокровища курганов Адыгеи. Каталог выставки. Москва: Советский художник, 1985.

Техов 2001: Б. В. Техов. Графическое искусство населения Центрального Кавказа в конце II – 1-ой половине I тыс. до н. э. (по бронзовым поясам из Тли). Владикавказ-Цхинвал, 2001.

Уварова 1900: П. С. Уварова. Могильники Северного Кавказа. Материалы по археологии Кавказа. М. Вып. VIII, 1990.

Филип 1961: Я. Филип. Кельтская цивилизация и ее наследие. Прага: Чехословацкой Академии Наук, 1961.

Фирсов 2002: К. Б. Фирсов. Мир варваров. На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Эвксинского. Москва: Государственный исторический музей, 2002.

Фирсов 2005: К. Б. Фирсов. Богатый курган скифского времени у с. Покровка Таврической губернии (1897 г.). Боспорский феномен. Проблема соотношения письменных и археологичнеских источников. Материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 2005.

Фракийское искусство 1974 – Фракийское искусство и культура болгарских земель. Каталог выставки. Москва: Советский художник, 1974.

Чередниченко, Фиалко 1988: Н. Н. Чередниченко, Е. Ф. Фиалко. Погребение жрицы из Бердянского кургана. СА, № 2, 1988.

Шульц, Навротский 1973: П. Н. Шульц, Н. И. Навротский. Прикубанские изваяния скифского времени. Советская археология, № 4, 189 – 204.

Эрлих 2000: В. Р. Эрлих. Отчет о работах на некрополе II Тенгинского городища в 2000 г. Архив ИА РАН, Р-I № 24355, 24356.

Эрлих 2001: В. Р. Эрлих. Отчет о работах на некрополе II Тенгинского городища в 2000 г. Архив ИА РАН, шифр отсутствует (отчет еще не зарегистрирован).

Эрлих 2002: В. Р. Эрлих. Новое меотское святилище в Закубанье. Историко-археологический альманах. Армавир-Москва.

Эрлих 2006: В. Р. Эрлих. Святилища некрополя II Тенгинского городища. Вестник Вестник Российского гуманитарного научного фонда, вып.3.

Эрлих 2010: В. Р. Эрлих. Узда Колхиды и Центральной Грузии античной эпохи: к проблеме выделения традиций. Археология и палеоантропология европейских степей и сопредельных территорий. М., Таус. 2010, 73 – 106.

Яценко 2006: С. А. Яценко. Костюм древней Евразии (ираноязычные народы). Москва Восточная литература, 2006.

Andronicos 1999: M. Andronicos. Vergina. The Royal Tombs. Athens: Ekdotike Athenon S.A., 1999.

Berciu 1974: D. Berciu. Contribution à l'étude de l'art thraco-gète. Bucureşti: Editura Academiei, 1974.

Duval 1977: P. M. Duval. Les Celtes. Paris: Éditions Gallimard, 1977.

I Celti Milano: Bompiani, 1991.

Kimmig, Vacano 1973: W. Kimming, O. W. Vacano. Zu einem Gussform- Fragment einer etruskischen Bronzekanne von der Heuneburg a.d. oberen Donau. Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischer Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts. Jahrgang 51. Berlin, 1973.

Leskov 2008: A.M. Leskov. The Maykop Treasure. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthroplogy, 2008.

L'Or des Amazones 2001 – L'Or des Amazones. Peuples nomades entre Asie et Europe. VI siècle av. J.-C. — IV siècle apr. J.-C. Paris, 2001.

Minns 1913: E. Minns. Scythians and Greeks. Cambridge University Press, 1913.

Moscalu 1989: E. Moscalu. Das thrako-getische Fürstengrab von Peretu in Rumänien, Bericht der Romisch-Germanischen Kommission, 1989, 129 – 190.

Scythian gold 1999 – Scythian gold. Treasures from Ancient Ukraine. New York: Harry N. Abrams, 1999.

Treister 1996: M. Treister. Celtic Motifs in the late classical and Hellenistic toreutics of North Pontic Area. Études Celtique, XXXI. Paris, 1996, 49 – 66.

ANTHROPOMORPHIC IMAGES IN MEOTIC-SCYTHIAN TOREUTICS

Anatoly KANTOROVICH, Vladimir ERLICH

(Summary)

The authors study anthropomorphic motifs in the art of Meotic tribes of Kuban in the Scythian epoch. Although the anthropomorphic features are not numerous, with the beast style having absolute domination, the Meotic art in this period gives bright images – both solitary and in compositions, including in scenes with zoomorphic characters. At the same time, some works found on sites of Meotic culture are products of other art systems, first of all the Ancient Greek art. In some cases, they are little connected with the Meotic cultural context, while in some other cases they decorated elements of the local costume (golden sewn-on badges) and harness of the Meotic culture (bronze badges). Besides, the style of some separate anthropomorphic images (each dated within 4th c. BC) representing the hero-warrior and the cult of the dead human head, fully corresponds to the traditions of Meotic or Meotic-Scythian art, or is a combination of elements of the local art with features of some other art systems.

Thus, although the anthropomorphic images in Meotic art of Scythian epoch are not numerous, this topic (sometimes in close connection with zoomorphic images) was reflected in some bright images and scenes in the works of the local toreutics in 4th c. BC. This was encouraged by Scythian art as well as by the respective rich motifs in Ancient Greek, Thracian and Celtic art, which sometimes had a direct and sometimes indirect impact on the culture of Meotic tribes in Kuban.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

МЕТАЛНИ СЪДОВЕ В ТРАКИЯ И АНАТОЛИЯ ПРЕЗ РАННАТА ЖЕЛЯЗНА ЕПОХА

Момчил КУЗМАНОВ[a]

[a]*momchilkuz@mail.bg*

Въпросът за развитието на металургията е от изключително значение за цялостната характеристика на обществата от ранножелязната епоха (РЖЕ); неслучайно металът е дал името на епохата. Анализът на появата и особеностите на отделните видове метални изделия в Тракия и Анатолия може да предостави ценни данни за цялостното развитие на стопанството в двете области. В това отношение металните съдове като характерна група паметници позволяват да се проследят както данните за преки контакти и взаимодействия между тези древни култури, така и важни общи явления и тенденции в развитието на двата региона.

Металните съдове в Анатолия

Най-ранните метални съдове в Анатолия датират от III хил. пр. Хр. – находки от Аладжа хююк, Махматлар, Каяпинар, Ескияпар и др. Основните форми са кани с косо устие, цилиндрични чаши, полусферични купи, черпаци и др. Изработвани са предимно от злато или бронз, по-рядко са използвани сребро и олово. Най-често са откривани в погребален контекст и вероятно са били използвани в различни ритуални церемонии (MAC, 20 – 22, Fig. 1 – 43). От II хил. пр. Хр. също са познати известен брой образци от Карум Канеш, Хатуша и др. (Ibid., 22, Fig. 44 – 48). В края на II – началото на I хил. пр. Хр. метални съдове почти не се срещат на полуострова – докъм IX – VIII в., когато металургията в областта преживява нов разцвет (Akurgal 1961, 10 – 23; Waldbaum 1978, 35 – 56; MAC, 22 – 26). През този период в Мала Азия се оформят два основни политически и културни центъра: Урарту, който не влиза пряко в тематиката на настоящата работа, и Фригия.

През IX – VII в. Фригия е един от водещите производствени центрове на бронзови изделия в тогавашния свят. В могилните некрополи, най-големият от които е край столицата Гордион, са открити стотици бронзови съдове и накити. Така например само в могила MM са намерени 170 бронзови съда, от които 98 фиали (Young 1958, 147 – 154). Основните форми са фиали, купи, кани, котли, черпаци и др.

Фиалите са най-многобройната група метални съдове във Фригия. Като прототипове най-често се посочват образци от Асирия, но са известни предшестващи форми от бронзовата епоха в Анатолия – купи от Ескияпар – от III хил. пр. Хр. и от Карум Канеш от началото на II хил. пр. Хр. (MAC, 22, fig. 41). При оформянето на този вид съдове се наблюдава определено влияние от Месопотамия и Иран, но е явно, че той се развива и добива завършения си облик именно във Фригия (Young 1981, 233 – 236; Smith 1986; MAC, 23 – 24). Различават се три основни типа фиали: I – с полусферично тяло и плитък цилиндричен борд, почти без декорация (обр. 1); II – с хо-

Обр. 1. Фригийска фиала от Гордион, тип I (по Young 1981; Sams, Temizsoy 2000).

Обр. 2. Фригийска фиала от Гордион, тип II (по Young 1981).

а

б

в

Обр. 3а-в. Фригийски фиали от Гордион, тип III (по Young 1981; MAC; https://www.metmuseum.org/toah/hd/lygo/hd_lygo.htm).

ризонтални релефни ръбове (обр. 2); III – с профилирани стени и декорация с езиковидни мотиви (обр. 3а-в). Изработвани са с изливане или коване (Steinberg 1981, 286 – 289; Aasoy, Buluç 1982, 157 – 160; MAC, 17 – 24). Украсата включва концентрични ръбове около умбото или по стените и различни варианти на листовидни и капковидни мотиви, като някои от тях, особено при тип III, са във висок релеф. Орнаментите са изпълнявани чрез гравиране, цизелиране, репусе или изчуквани на матрица. Повечето фиали, открити във Фригия, са от бронз, само малък брой са от сребро, чиста мед или стъкло; срещат се и керамични, повтарящи формите на металните съдове (Young 1981, 233 – 236). Дори в най-богатите гробни комплекси, където са полагани десетки метални предмети, изделията от злато или сребро са по-скоро изключение.

Други характерни съдове са бронзовите котли (обр. 5). Те са с различни размери, тялото е с приплесната сферична форма и равно устие. Дръжките са или халки, или представляват апликирани урки на бикове, сирени, грифони

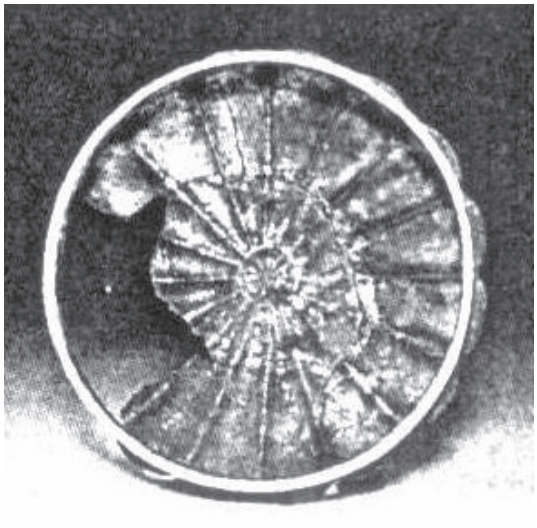

Обр. 4. Сребърен съд от Мала Азия (по MAC).

Обр. 5. Фригийски котел (по Young 1958; MAC).

и др. Тъй като не могат да стоят на дъното си, те обикновено са закрепвани върху железни триножници. Главните центрове за производство на този вид съдове са Урарту и Северна Сирия – в периода IX – VII в. пр. Хр.; оттам те се разпространяват към Фригия, Елада и дори Етрурия. Котлите често присъстват във фригийските гробни комплекси, като в тях са поставяни голям брой други съдове (Young 1958, 147 – 154, Fig. 14 – 18; Young 1960, 227 – 232, Fig. 1 – 11; Akurgal 1961, 35 – 69, 96 – 108; MAC, 17 – 24, No. 127 – 138).

От Фригия са известни също голямо количество бронзови кани, купи с дръжки, черпаци и други метални съдове, но те не представляват непосредствен интерес за настоящата работа.

Традицията на производство на метални съдове, в частност фиали, е възприета и доразвита в Лидия. Голяма част от тях са от сребро,

Обр. 6. Златна купа от Белене (по Злато и бронз 2018, кат. № 292).

понякога с позлата. Появява се и по-развита декорация с розети, канелюри, бадемовидни орнаменти, човешки и животински изображения. Производството, което е в разцвет през VII – първата половина на VI в. пр. Хр., продължава и през Ахеменидския период (Akurgal 1961, 150 – 159). Фиали са произвеждани и в Елада, използвани са също от скити, етруски и други народи в древността.

Металните съдове в Тракия

Появата на първите метални съдове в Тракия се отнася към къснобронзовата епоха (КБЕ), откогато датират няколко впечатляващи находки, сред които особено важно място заема Вълчитрънското златно съкровище. То е добре познато и обстойно проучено, така че тук ще припомня само някои основни неща. По отношение на хронологията: повечето автори датират съкровището във II хил. пр. Хр., в рамките на КБЕ или най-често към XIV – XIII в. пр. Хр. (Венедиков, Герасимов 1973, 33 – 38; Venedikov 1987; Бонев 1988, 25 – 39; Фол 1990, 60; КЕТД, 65 – 66; Бонев 2003, 26 – 29). Има мнения дори за по-ранна дата (Pingel 1982, 173 – 186). Съществуват обаче и сериозни аргументи за отнасяне на съкровището към ранножелязната епоха (РЖЕ), по-специално към IX в. пр. Хр. (Matthäus 1989, 103 – 105; Gergova 1994, 69 – 80; Gergova 2000, 137 – 146). Съществува и хипотеза, че находката включва две разновременни групи предмети, от които едните датират от XVI – XV в. пр. Хр., а другите – от значително по-късен период, евентуално към VIII в. пр. Хр. (Sherrat, Taylor 1989, 115 – 130). Очевидно е, че до откриването на

а

Обр. 7а. Златна купа от Казичене (по Злато и бронз 2018, кат. № 591)

б

Обр. 7б. Трите съда от Казичене (по Delev, Tonkova 2017).

нови аналози със сигурен контекст едва ли ще може датата на паметника да бъде установена с категоричност.

Както се отбелязва в почти всички изследвания, Вълчитрънското съкровище е забележителен паметник, създаден най-вероятно в местно ателие под влияние на съвременни или по-ранни микенски образци, но оформени и интерпретирани по оригинален начин. То показва определени връзки с вярвания и традиции, разпространени също така на север и северозапад – към Централното Подунавие и Северна Европа (Gergova 1994, 69 – 77). На този етап обаче трудно може да бъде намерена връзка между съдовете от Вълчитрън и известните ни материали от същия период в Анатолия.

От следващите векове в Тракия са известни още два златни съда: от Белене и от Казичене. Купата от Белене е случайна находка без контекст. Тя е с полусферично тяло и широко цилиндрично устие, украсено с изпъкнал хоризонтален ръб по средата и с друг ръб с коси насечки, отделящ го от плещите на съда. Характерна особеност е украсата от 12 релефни издатъка, разположени в кръг около най-изпъкналата част на тялото (обр. 6). Те са сходни с букелите по керамичните съдове от ранната фаза на РЖЕ в Тракия. Това, както и декорацията по устието дават основание за датиране на купата приблизително в същия период – XII – XI в. пр. Хр., както предлага първият проучвател (Лазарова 1993, 261 – 263), или малко по-късно.

Находката от Казичене е интересна със специфичната комбинация от три съда от различни материали – злато, глина и бронз, положени заедно, може би един в друг (Станчева 1973, 3 – 5). Формата на купата и декорацията на устието са подобни на съда от Белене, но вместо с букеловидни издатъци тялото е декорирано с 19 релефни ръба, разположени радиално (обр. 7а). Шията е украсена с хоризонтални ръбове с насечки и с два реда врязани полукръгчета. Дъното също е с орнамент – типичния за РЖЕ мотив кръгчета с тангенти. За датировката на златния съд от Казичене съществуват различни мнения – от КБЕ (Станчева 1973, 4 – 5); края на КБЕ – началото на РЖЕ (КЕТД, 133); XII – IX в. пр. Хр. (Бонев 2003, 136); около IX в. пр. Хр. (Фол 1993, 83 – 85). Украсата по дъното насочва по-скоро към относително късна дата, близка до хоризонта на тракийската керамика с щампована украса.

Не по-малко интересен е бронзовият котел от същата находка (обр. 7б). Той е от вида котли, познати от Урарту и Фригия, които бяха споменати по-горе. Смята се, че широкото разпространение на този тип съдове започва от края на VIII в. пр. Хр., когато в резултат на поражението от Асирия урартски майстори се разселват на запад и техните изделия стават популярни във Фригия, Елада и Етрурия (Powell 1971, 183 – 193; Чичикова 1979, 118). Във Фригия обаче подобни котли се използват поне от началото на VIII в.[1] Котелът от Казичене е с явни следи от продължителна употреба, не са запазени и апликациите, обичайни за тези изделия. Въпреки това част от изследователите приемат, че той е по-късен от златния съд (Станчева 1973, 4 – 5; Бонев 2003, 136 – 137). Според мен няма

[1] Съгласно ранната датировка на фригийските пластове на Гордион (Sams 2005, 10 – 21; Voigt 2005, 24 – 34).

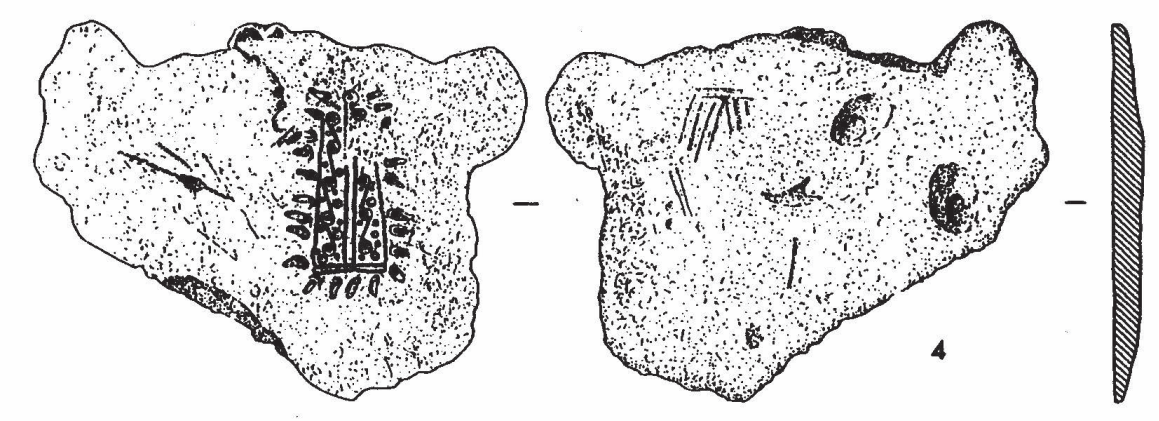

Обр. 8. Оловен съд от Драма – фрагмент (по Лихардус 2001).

достатъчно основания да се предполага голяма хронологическа разлика между двата съда. Полагането на целия комплект в земята – вероятно с ритуална цел, се отнася най-вероятно към VII в. пр. Хр (Станчева 1973, 4 – 5; Бонев 2003, 136 – 137; Delev, Tonkova 2017, 112).

Освен разгледаните златни изделия от РЖЕ в Тракия е познат и един фрагментиран оловен съд, открит в яма от м. Кайряка край с. Драма, Ямболско (Лихардус 2001, 155 – 159, фиг. 54). Съдът е умишлено насечен и хвърлен в огън, след което фрагментите са положени в ямата. Върху един от фрагментите е запазена украса: трапецовидна фигура, орнаментирана с кръгчета с тангенти – мотив, типичен за групата Пшеничево от първата половина на РЖЕ. Възможно е орнаментът да е представлявал стилизирана женска фигура (обр. 8).

В могила 4 край Белоградец е открит силно фрагментиран бронзов съд с железни дръжки (запазена е само едната). Той е със заоблени плещи и извито навън устие. Цялата форма е трудно да бъде възстановена, но най-вероятно е вид котел. Комплексът е датиран в VII в. пр. Хр. (Tonceva 1980, 10 – 27, Pl. IX, 1). Това е и първият известен ми случай от Тракия, когато желязо се използва за изработка на (части от) съдове.

Друг важен за анализа съд е бронзовата фиала от с. Софрониево, Врачанско (Николов 1965, 166 – 168, обр. 5). Тя е с нисък борд, почти плоска, украсата се състои от два вързани кръга около умбото (обр. 9). Датирана е към VII – VI в. пр. Хр., макар че аналозите ѝ са малко по-ранни. През късножелязната епоха (КЖЕ) фиалите стават едни от най-популярни-

Обр. 9. Фиала от Софрониево (по Николов 1965).

те луксозни съдове в Тракия, но обикновено са изработвани от сребро, понякога и от злато. Те играят важна роля в пиршествата, в обредните възлияния, използват се и като дипломатически дарове. Фиалата от Софрониево е най-ранният представител на този вид съдове в Тракия (КЕТД, 294 – 295). Тя точно отговаря на фригийски фиали – тип I, чиято датировка обхваща периода от края на IX до началото на VII в. пр. Хр. (MAC, Fig. 57 – 60)[2].

Котелът от Казичене и фиалата от Софрониево нямат предшестващи образци в Тракия и се отличават с материала, от който са направени – бронз. През РЖЕ не са познати други

[2] Няколко бронзови фиали – фригийски тип са известни и от колекцията на В. Божков, но заради сложната юридическа ситуация около тази колекция те няма как да бъдат включени в настоящия преглед (https://abrition.com/three-bronze-phrygian-type-phialae-in-vasil-bojkov-collection/).

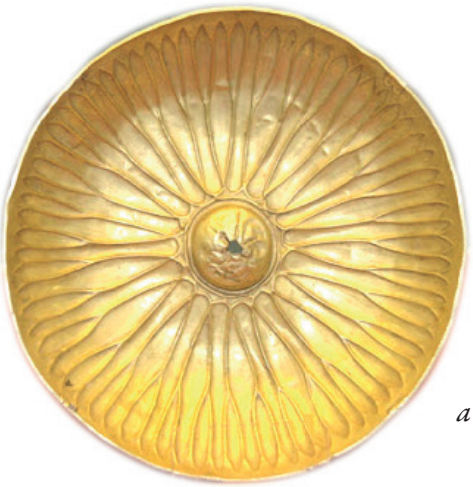

а

б

Обр. 10а-б. Фиала от Даскал-Атанасово (по Николов 1961; http://uniquebulgaria.blogspot.com/2009/07/blog-post.html).

бронзови съдове от тукашните земи (освен фрагментирания от Белоградец), а и през късножелязната епоха почти всички такива изделия са импортни. Има сериозни основания да се мисли, че тези два съда са внос от Анатолия, осъществен чрез търговия, като дело на пътуващи майстори или друга форма на обмен, осъществяван през VIII – VII в. пр. Хр.

При другите разгледани съдове връзките с Анатолия са също възможни, макар и не толкова сигурни. За купата от Белене съществуват аналози сред някои от фригийските фиали с релефни орнаменти. Като най-близък паралел може да бъде посочена една фиала от могила P край Гордион, украсена по подобен начин с 12 високи капковидни израстъка, разположени в кръг по най-изпъкналата част на тялото и с други орнаменти. Устието е също цилиндрично, украсено с хоризонтални релефни ръбове (обр. 3в). Вероятно тя е от VIII в. пр. Хр. (Young 1981, 12 – 14, pl. 9). Разликата се състои в по-приземистата форма на фригийския съд, в липсата на умбо при купата от Белене (заради което тя не е определяна като фиала) и в материалите, от които са изработени (злато и бронз). Друг аналог може да бъде посочен в един златен съд от съкровището от Михалков в Украйна. Той е с полусферично тяло и 9 релефни капковидни израстъка, разположени по начин, подобен на купата от Белене, но са по-ниски. Различно е и оформлението на устието – без отделена шия, само с удебелен ръб. Находката е датирана VIII – VII в. пр. Хр. (Свешников 1968, 10 – 27).

Наред с това наличието на съществена прилика в декорацията на купата от Белене и тракийската букелкерамика от същата епоха поставя въпроса кой от паралелите следва да се приеме за най-обоснован. Този въпрос засега остава открит, но при всички положения наличието на местни керамични прототипи, предхождащи поне с един-два века „чуждестранните" паралели, е силен довод в полза на приоритета на местната традиция.

Декорацията на купата от Казичене се състои от три основни компонента. Украсата на дъното представлява релефна полусфера в центъра, релефна окръжност около нея и кръг от релефни полусфери, оградени с пунктирна „бягаща вълна". Тази схема напомня за декорацията на златните обици от с. Бързица, Варненско – с релефни пъпки и пунктирна скачена спирала (Гергова 1982, 13). При две дисковидни фибули от с. Ягодина в Родопите, датирани IX – VIII в. пр. Хр., също има релефна украса от скачени радиално S-видни спирали (обр. 12) (Кисьов 1988, 25 – 26). Още по-близка е декорацията на една дисковидна фибула от Измир – 5 релефни пъпки, вплетени в мотив „бягаща вълна", ограждащ малък кръг, очертан с релефни точки (обр. 11) (Caner 1983, 46 – 48, Taf. 9). Фибулите от този тип, разпространени в Западна Анатолия, са датирани VIII – VII в. пр. Хр. Въпреки разликите в материалите и предназначението на посочените изделия прави впечатление почти еднаквата декоративна схема, указваща за възможни преки връзки между ателиетата, в които са произведени.

Орнаментът по тялото на златния съд от Казичене – радиални релефни ръбове, няма достатъчно близки паралели от Тракия. Радиални

Обр. 11. Дисковидна фибула от Измир (по Caner 1983).

Обр. 12. Дисковидна фибула от Ягодина (по Кисьов 1988).

орнаменти са познати при бронзови съдове от Урарту – от VIII в. пр. Хр., при някои съдове от Иран (Хасанлу IV) и др. (Smith 1986, Fig. 5; MAC, Fig. 142, 143). При един сребърен съд с позлата от музея в Анкара – за съжаление с неизвестни дата и местонамиране, тялото е украсено с 16 радиални релефни ръба, а дъното е оформено като розета, оградена с два концентрични кръга (обр. 4) (MAC, Fig. 145). Тази орнаментална схема се доближава в максимална степен до тази при купата от Казичене и според мен е нейният най-близък засега известен паралел.

Както беше посочено, различните автори датират купата от Казичене в широките рамки от началото на КБЕ докъм IX в. пр. Хр. За обиците от Бързица най-убедителната датировка е VIII – VII в. (Гергова 1982, 6 – 16). От същото време е фибулата от Измир, което съвпада и с датировката на бронзовия котел от Казичене. По мое мнение наличието на почти идентична схема на украса дава основание златният съд да бъде датиран също към VIII в. Тъй като и бронзовият котел е с анатолийски произход, паралелът с фибулата от Измир се явява втората „анатолийска връзка" на съдовете от Казичене. Прави впечатление, че въпреки значителното географско разстояние между Казичене, Измир и евентуално Урарту се наблюдава появата на изделия със сходна и дори идентична орнаментация, показваща възможни търговски или други връзки.

Един типичен фригийски орнамент може да бъде видян и при някои от ранните тракийските фиали. Това са стилизирани издължени листа с редуващи се разширения горе и долу, разположени радиално по тялото (обр. 3а-б). Съдове с такава украса са известни от могила ММ и други могили при Гордион, от Баяндър и други обекти във Фригия (Young 1981, 233 – 236, pl. 44, 68; Kohler 1995, pl. 35, 65). В Тракия същият мотив е представен върху двете златни фиали от с. Даскал-Атанасово, Старозагорско (обр. 10) (Николов 1961, 367 – 368). Те са с почти плоско тяло и нисък борд и показват явна близост с разгледаните фригийски фиали, тип III. Един интересен детайл от оформлението на първия съд от Даскал-Атанасово са малките допълнителни пластинки по устийния ръб. Подобен елемент не се използва при други фиали от Тракия; той обаче е познат от съдове от Гордион (обр. 3а), датирани в VIII в. пр. Хр. (Young 1981, pl. 68). Находката от Даскал-Атанасово е отнесена към V в. пр. Хр. (Николов 1961, 368), но с оглед посочените паралели вероятно е от по-ранна дата – VII или VI в. пр. Хр. Появата на тези типично фригийски декоративни елементи в Тракия най-вероятно е плод на пряк обмен, поръчка в местно ателие или дело на пътуващи майстори; при това обаче е използван предпочитаният в тукашните земи материал – злато.

При декорацията на някои фиали от Рогозен също се наблюдават източни елементи, показващи връзка не толкова с Фригия, колкото с лидийската и ахеменидската торевтика. Такива са например фиали № 2 и № 81 – с редуващи се бадемовидни орнаменти и лотосови цветове; № 82 – с палмети и капковидни орнаменти; № 97 – с редуващи се палмети и двойки хералдич-

ни „лъвогрифони“ и др. За някои от тях (№ 2, 82, 97) се предполага, че са пряк внос от малоазийски ателиета (Rogozen 1988; Marazov 1988, 31 – 46; КЕТД, 294 – 295). Вижда се, че възприемането в Тракия на определени декоративни системи и изделия от Мала Азия продължава и след края на РЖЕ, като се запазва тенденцията изделията да са от сребро и злато, а не от типичния за Фригия бронз.

Както се вижда от изложеното дотук, металните съдове са познати и използвани в Тракия още през КБЕ, както и през цялата желязна епоха. Прави впечатление малкият брой на тези изделия и наличието на сериозни стилистични разлики при тяхното оформление.

Предвид очевидно високата им цена може да се предположи, че те са били предмет на лукса, достояние само на тесен елитарен кръг представители на зараждащата се тракийска аристокрация. Наред с това повечето метални съдове от РЖЕ в Тракия показват по-близки или по-далечни сходства с материалите от Мала Азия, най-вече от Фригия и Урарту. Тези сходства могат да бъдат обяснени с пряк обмен или с ползване на общи прототипи; малкият брой на находките затруднява по-категоричните изводи. Наред с наличието на близки аналогии следва да се подчертае обстоятелството, че в тракийските земи металните съдове, макар и редки, са продукт на една дълговековна традиция, която възприема дадени нови елементи, но ги подчинява на собствената система от символи и ценности.

Заслужава отбелязване също така, че и трите добре запазени находки на метални съдове от РЖЕ (Белене, Казичене и Софрониево) са от райони, твърде отдалечени от Мала Азия. Очевидно дългите разстояния не са били пречка за контактите и обмена в разглеждания период.

Някои от формите на металните съдове възпроизвеждат определени керамични форми, в отделни случаи и металните форми са имитирани от керамиката (Young 1981, 223 – 236; Бонев 2003, 29). Самите метални образци обаче до края на РЖЕ в Тракия – за разлика от Анатолия, не стават достояние на по-широк кръг ползватели. Едва през периода V – III в. пр. Хр. картината донякъде се променя. Тогава общото количество на металните изделия значително нараства, като предпочитани групи съдове са, подобно на Фригия през VIII – VII в., фиалите и каните (само съкровището от Рогозен съдържа 108 фиали и 54 кани). В този план имаме сходно, но диахронно развитие в двете области, при което аналогични категории съдове, предназначени за пиршества, възлияния и използвани често като гробни дарове, стават особено популярни в периода на могъщество на съответната държава: VIII – VII в. – за Фригия и V – IV в. – за Одриското царство.

Макар и малко на брой, металните съдове от РЖЕ в Тракия показват особености, които указват, че развитието на този вид изделия е пряко свързано с културните и технологичните достижения на анатолийското изкуство, адаптирани и по-късно доразвити от траките.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бонев 1988: А. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хил. пр. н. е. (Разкопки и проучвания, 20). София: БАН, 1988.

Бонев 2003: А. Бонев. Ранна Тракия. (Разкопки и проучвания, 31). София: БАН, 2003.

Венедиков 1969: И. Венедиков. Предахеменидски Иран и Тракия. – Известия на археологическия институт, XXXI, 1969, 5 – 43.

Венедиков, Герасимов 1973: И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. София: Български художник, 1973.

Гергова 1982: Д. Гергова. Произход, характер и датировка на съкровището от село Бързица (Шеремет). – Археология, 1982, 3 – 4, 6 – 16.

Злато и бронз – С. Александров, Я. Димитрова, Х. Попов, Б. Хореш, Кръстю Чукалев (Ред.), 2018. Злато и бронз. Метали, технологии и междурегионални контакти на територията на Източните Балкани през бронзовата епоха. София, НАИМ – БАН.

Лихардус, Я. (Съст.) 2001. Драма. Изследвания в микрорегиона на с. Драма 1983 – 1999. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001.

КЕТД – Кратка енциклопедия Тракийска древност. 1993 София: Аргес.

Кисьов 1988: К. Кисьов. Гробни находки от землището на с. Ягодина в Централните Родопи. – Археология, 1988, 4, 23 – 27.

Лазарова 1993: С. Лазарова. Златен съд от о. Белене (Персина), Ловешка област. – Известия на музеите от Северозападна България, 20, 1993, 261 – 263.

Николов 1965: Б. Николов. Тракийски паметници от Врачанско. – Известия на археологическия институт, 28, 1965, 163 – 202.

Николов 1961: Д. Николов. Златни фиали от с. Даскал-Атанасово, Старозагорско. – В: Сборник К. Шкорпил. София, 1961, 367 – 368.

Свешников 1968: И. Свешников. О символике вещей Михалковского клада. – Советская археология, 1968, 1, 10 – 27.

Станчева, М. 1973. М. Станчева. Тракийски златен съд от София. – Музеи и паметници на културата, 13, 1973, 3 – 5.

Фол 1990: А. Фол. Политика и култура в Древна Тракия. София: Наука и изкуство, 1990.

Фол 1993: А. Фол. Скалата, конят, огънят. София: Аргес, 1993.

Фол, Фол 2005: А. Фол, В. Фол. Траките. София: Тангра ТаНакРа, 2005.

Чичикова 1979: М. Чичикова. Тракия, Анатолия, Кавказ и Северното Черноморие през старожелязната епоха. – В: България в света от древността до наши дни, том 1. София: Наука и изкуство, 1979, 115 – 121.

Aasoy, Buluç 1982: E. Aasoy, S. Buluç. Metallurgical and Archaeological Examination of Phrygian Objects. – Anatolian Studies, 32, 1982, 157 – 160.

Akurgal 1961: E. Akurgal. Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander.Berlin: Walter de Gruyter, 1961.

Caner 1983: E. Caner. Fibeln in Anatolien I. – Prähistorische Bronzefunde, XIV, 1983, Band 8. München: Beck.

Delev, Tonkova 2017: P. Delev, M. Tonkova. Gold und Silber für die thrakische Aristokratie. – In: S. Haag, H. Popov, B. Horejs, S. Alexandrov, G. Plattner (Hrsg.). Das erste Gold. Ada Tepe: Das älteste Goldbergwerk Europas. Kunst Historisches Museum Wien, 2017, 111 – 119.

Gergova 1994: D. Gergova. The Treasure from Vulchitrun and the Amber Route in the Balkans. – In: H. Ciugudean, N. Boroffka (eds.). The Early Hallstatt Period (1200 – 700 BC) in South Eastern Europe. Alba Iulia, 1994, 69 – 80.

Gergova, D. 2000. D. Gergova. The Tripartite vessel fom Vulchitrun – Epoch and Function. – Thracia 13, 2000, 137 – 146.

Kohler 1995: E. L. Kohler. The Gordion Excavations Final Reports, Vol. 2. The Lesser Phrygian Tumuli. Part I. The Inhumations. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1995.

MAC. A. Toker, J. Özturk, (eds.) 1992. Museum of Anatolian Civilizations. Metal Vessels. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanligi.

Marazov 1988: I. Marazov. Neue Deutungen thrakisher Denkmäler. – In: Der thrakische Silberschatz aus Rogozen Bulgarien (Katalog). Bonn, 31 – 46.

Matthäus 1989: H. Matthäus. Mykenai, der mittlere Donauraum während des Hadjusamson-Horizontes und der Schatz von Vălchitrăn. – In: J. Best, N. de Vries (eds.). Thracians and Myceneans. Leiden-Sofia, 1989, 86 – 105.

Pingel 1982: V. Pingel. Zum Schatzfund von Vălčitrăn in Nordbulgarien. – In: B. Hänsel (Hrsg.). Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. (PAS, Band 1). Berlin, 1982, 173 – 186.

Powell 1971: T. Powell. From Urartu to Gundestrup: the agency of Thracian metalwork. – In: J. Boardman, M. Brown, T. Powell (eds.). The European Community in Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes. London: Routledge and K. Paul, 1971, 183 – 210.

Rogozen 1988 = Fol, A, (ed.) Der thrakische Silberschatz aus Rogozen Bulgarien (Katalog). Bonn, 1988.

Sams, Temizsoy 2000: K. Sams, I. Temizsoy. Gordion Museum. Ankara, Dönmez Offset, 2000.

Sams 2005: K. Sams. Gordion. Explorations over a Century. – In: L. Kealhofer, L. (ed.). The Archaeology of Midas and the Phrygians. Recent Work at Gordion. Philadelphia: University of Pennsylvania, 2005, 10 – 21.

Sherrat, A., T. Taylor, T. 1989. Metal Vessels in Bronze Age Europe and the Context of Vulchetrun. In Best, J., de Vries, N. (eds) *Thracians and Myceneans*, 106 – 134.

Smith, P. 1986. A Study of 9th – 7th Century Metal Bowls from Western Asia. *Iranica Antiqua* 21, 1 – 88.

Steinberg 1981: A. Steinberg. Analyses of Selected Gordion Bronzes. – In: R. Young et. al. The Gordion Excavations Final Reports 1. Three Great Early Tumuli. Philadelphia: University of Pennsylvania, 1981, 286 – 289.

Tonceva 1980: G. Toncheva. Necropole tumulaire pres du village Belogradec du VIIe s. Av. N. Ere. – Thracia, V, 1980, 5 – 52.

Venedikov 1987: I. Venedikov. The Vulchetrun Treasure. Sofia: Faber, 1987.

Voigt 2005: M. M. Voigt. Old Problems and New Solutions. Recent Excavations at Gordion. – In: L. Kealhofer (ed.). The Archaeology of Midas and the Phrygians. Recent Work at Gordion. Philadelphia: University of Pennsylvania, 2005, 22 – 35.

Waldbaum 1978: J. C. Waldbaum. From Bronze to Iron. The Transition from the Bronze Age to the Iron Age in the Eastern Mediterranean. Studies in Mediterranean Archaeology LIV. Goteborg: Paul Astroms Forlag, 1978.

Young 1958: R. Young. The Gordion Campaign of 1957: Preliminary Report. – American Journal of Archaeology, 1958, 62.2, 139 – 154.

Young 1960: J. Young. The Gordion Campaign of 1959: Preliminary Report. – American Journal of Archaeology, 1960, 64.3, 227 – 243.

Young 1981: R. Young. The Gordion Excavations Final Reports, Vol. 1. Three Great Early Tumuli. Philadelphia: University of Pennsylvania.

METAL VESSELS IN THRACE AND ANATOLIA DURING THE EARLY IRON AGE

Momchil KUZMANOV

(Summary)

The question of the development of the metallurgy during the Early Iron Age is extremely important for the general characteristics of the societies in this period. The analysis of the emergence and the typical features of the different types of metal products in Thrace and Anatolia provides valuable information for the entire development of the economy in both regions. The metal vessels comprise a typical group of artefacts and provide opportunity to collect information about direct relations between these ancient cultures as well as important common phenomena and trends of the development of the two regions.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

THE *NAISKOS* FROM THE SVESHTARI TOMB. GETIC BURIAL RITUALS AND EVENTS DATED BACK TO THE FIRST HALF OF THE 3RD CENTURY BC

Diana GERGOVA[a]

[a]*dianagergova@gmail.com*

The discovery of the Sveshtari tomb in 1982 and the following archaeological excavations of the Hellenistic cemeteries of Dausdava–Helis, the spiritual and political capital of the Getae, opened the discussion about the complexity and the essence of the enigmatic burial rites of the Getae, who according the Herodotus were immortalizing (Hdt IV, 94, 1). Although the variety of the types of burials and grave constructions and their predetermination of by the Orphic ideas of the immortality and by the social status of the deceased has been illustrated by many examples, some questions still need a special attention (Герова 1996; Gergova 2016).

When the Sveshtari tomb was entered in 1982, a complicated situation was registered after the earthen layer of 1.50 – 1.60 m thickness was removed (Chichikova 1986, 26; 2012, 9 – 20). Bones, archaeological materials and architectural fragments – parts of a *naiskos*, were scattered and mixed in the antechamber and the lateral chamber, but several accumulations provide some information about the burial rite. A broken amphora was found in the central part of the antechamber and bones of small animals including these of pigs and a dog were found around it. Three equine skeletons were found there and also parts of two human skeletons – of a 35 – 40 years old man, most probably Dromichaites (Stoyanov 1998) and of 20 – 22 years old woman. A small hole at the back of the female skull was most probably caused by a piercing weapon. The male skeleton was found between the two equine skeletons in the NW part of the antechamber. The female bones as well as the bones of the third horse- a mare were concentrated in the Eastern part of the antechamber and in the lateral chamber. The skeletons of two stallions were lying along the length of the NW wall of the lateral chamber (Fol *et al*. 1986, 24 – 30; Chichikova 2012,12 – 17).

Fifty-nine architectural fragments, parts of a *naiskos*, built around the funerary bed N 1 of the Getic ruler, were scattered in the three rooms of the tomb. Greater number of them were piled in the NE corner of the antechamber (Fol *et al*. 1986, 26, 108; Chichikova 2012, 5) (Figs. 1, 2). The secondary burial in the main chamber, on the reverse side of the fallen stone slab forming the longitudinal facade of the ruler's bed, (Fig. 4) was made no doubt after the collapse of the *naiskos*. The parts of a skeleton belonged to a man about 60 years of age. The legs without the feet, the pelvis and the spinal column were found in anatomical order. The ribs were splayed. The skull was found under the stone slab. A round bronze lid of a mirror, and a hemispheric applique stood next to the right femur, while a fragment of a charred bone was discovered in the earth below the skeleton

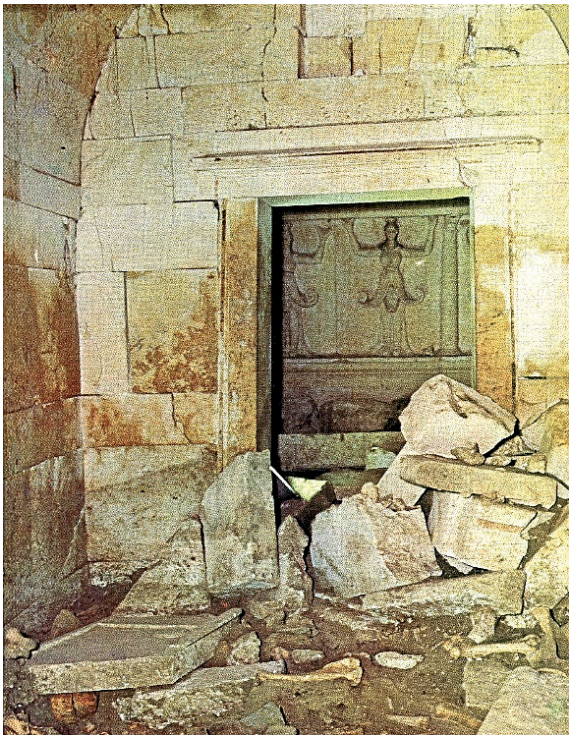

Fig. 1. The fragments of the naiskos in the antechamber of the tomb.

(Chichikova 2012, 16, figs 20a-c). M. Chichikova believes that the collapse of the *naiskos* was a result of the twisting of the tomb (Fol *et al*. 1986, 108) while the whole situation in the tomb was resulted by looters. Later paleoseismic investigations on the Sveshtari tombs show that the different deformations or collapses of some of the tombs of the Eastern Royal necropolis, including the Sveshtari tomb were caused by strong paleoseismic events in the area (Gergova, Iliev, Rizzo 1995).

The investigations of the Eastern, Royal necropolis give a series of examples that allow us to interpret the situation with the human and animal bones in the Sveshtari tomb in a different way (Гергова1986). The fact that greater parts of the skeletons of the royal couple, removed from the funerary beds to the antechamber and the lateral chamber were missing, the hole on the female skull, the mixing of the male and female human bones with the bones respectively of the two horses and the mare, suggest rather a ritual reburial and dispersal of the bones in the tradition of the Getic burial rituals of immortalization than looting. The secondary burial in the main chamber, where also some bones are missing was the last one before the walling up of the entrance of the tomb.

Why was it necessary for the "looters" to scatter the fragments of the *naiskos* in the three rooms of the tomb if they were real looters? Can't we think that this dispersal had the same meaning as the dispersal of the human skeletons, animal sacrifices and gifts, illustrating the idea of the transience of the material and the eternity of the spirit?

The *naiskos* was originally placed on the platform of the large stone bed right opposite the entrance and constructed as a temple-like structure. It separated the most sacred part of the burial chamber where the mystery of the immortalization was supposed to take place, from the rest of the burial chamber. The doors closing the *naiskos* may be the symbol of the boundary between life and death, the gate through which the deceased passes into the other world (Chichikova 1992, 147; 2012, 63). It consists of two high pilasters with rectangular section which stand on rectangular bases, one of which had been preserved in its proper place. Above the columns there were two pilaster capitals of the sofa type and an elaborate cornice and red-painted pediment of three triangular parts with a gorgon's head in relief in the middle of the tympanum. Three figurines of the goddess Nike, the upper parts of two of them missing, were decorating the *naiskos*, serving as an *acroteria* (Fol *et al*. 1986, 108; Чичикова 1988; 2002; 2006; Chichikova 2012, 57-59). On the Northeastern part above, the *naiskos* was closed by a smaller pediment (80 cm wide, 32 cm high and 23,5 cm thick) connected at one end with the cornice of the *naiskos* and at the other end it is fixed to the wall by a specially cut cog engaged to an additionally carved bed in the metope of the frieze. According to M. Chichikova the *naiskos* has a unique design with its two walls (Чичикова 2006, 39) (Fig. 3). But she missed the third, smaller and not decorated pediment (69 cm wide, 36 cm high and 21,5 cm thick) that was installed on a supporting beam above the Southwestern side of the *naiskos* (Figs. 5a, 5b).

Although fragments of *naiskoi* have been found at some sites in Greece and Italy the *naiskos* from the Sveshtari tomb is the only real one (Fol *et al*. 1986, 108; Стоянова 2005, 665; Chichikova 2012, 62) that was constructed three dimensionally. This is not its only unique characteristic. Images of *naiskoi* in the Hellenistic world show that they were always opened, while in Sveshtari the *naiskos* is closed by three stone doors (Chi-

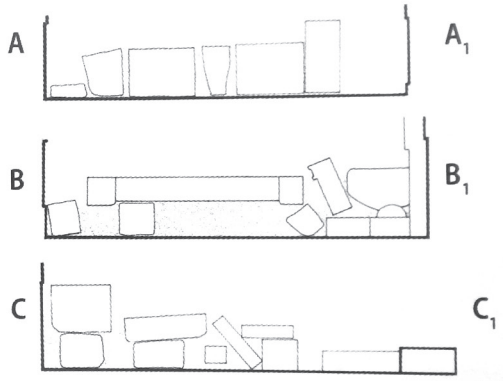

Fig. 2. Plan of the situation of the tomb with fragments of the naiskos in the NE corner of the antechamber.

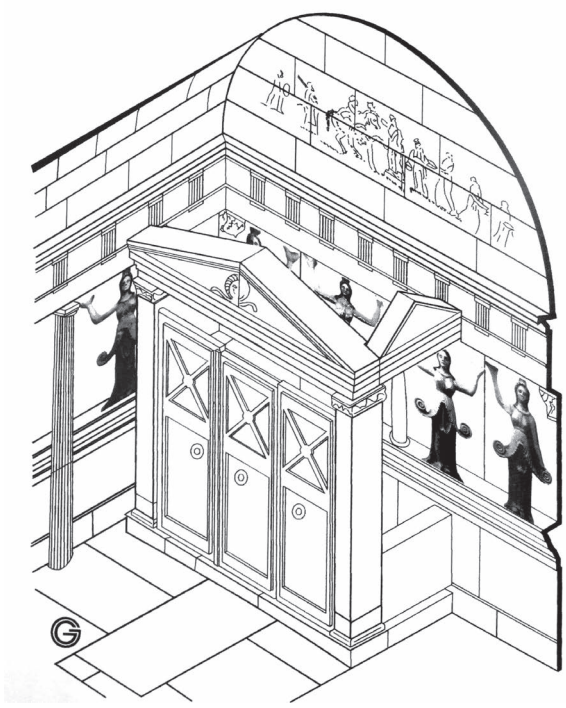

Fig. 3. Reconstruction of the naiskos in its original place in the main chamber (after M. Chichikova 2012, 60).

chikova 2012, 61; Рабаджиев 2002, 97). These three doors do not belong to the original project of the *naiskos*. They do not have any constructive connection with its main elements, were brought from another place and were reused in the tomb of Dromichates. The stone doors are relief imitations of a wooden door. The left wing of the double door (195 cm high) was broken into six pieces, the right one – into eight pieces. Both of them are 64 cm wide and 10 cm thick. They were made of harder, oolithic limestone. The third single door is made of whiter and softer limestone. It is 191 cm high, 64 cm wide, 12 cm thick and broken into seven pieces (Fig. 6).

When was the *naiskos* installed and when was it closed with the doors? According to M. Chichikova this happened after the funeral of the ruler and during the burial of the woman on the second *kline*, when part of one of the Doric columns was cut out (Fol *et al*. 1986, 26, 108; Chichikova 2012, 80). The dimensions and the weight of the main elements of the *naiskos* certainly needed a lot of space, technique and scope for its mounting. This could be a very complicated operation after the burial of the deceased ruler, in the presence of his body. Most probably the installment of the *naiskos* took place after the installment of the two beds and before the burials of the ruler and his wife. The installment of the three doors was the last phase in the series of the complicated rites of immortalization of the Getae. As far as there is no data about any constructional connection with the other elements of the *naiskos*, certainly they were reclined against the *kline* of the ruler, thus separating the most sacred part where the mysteries of the immortalization were performed, from

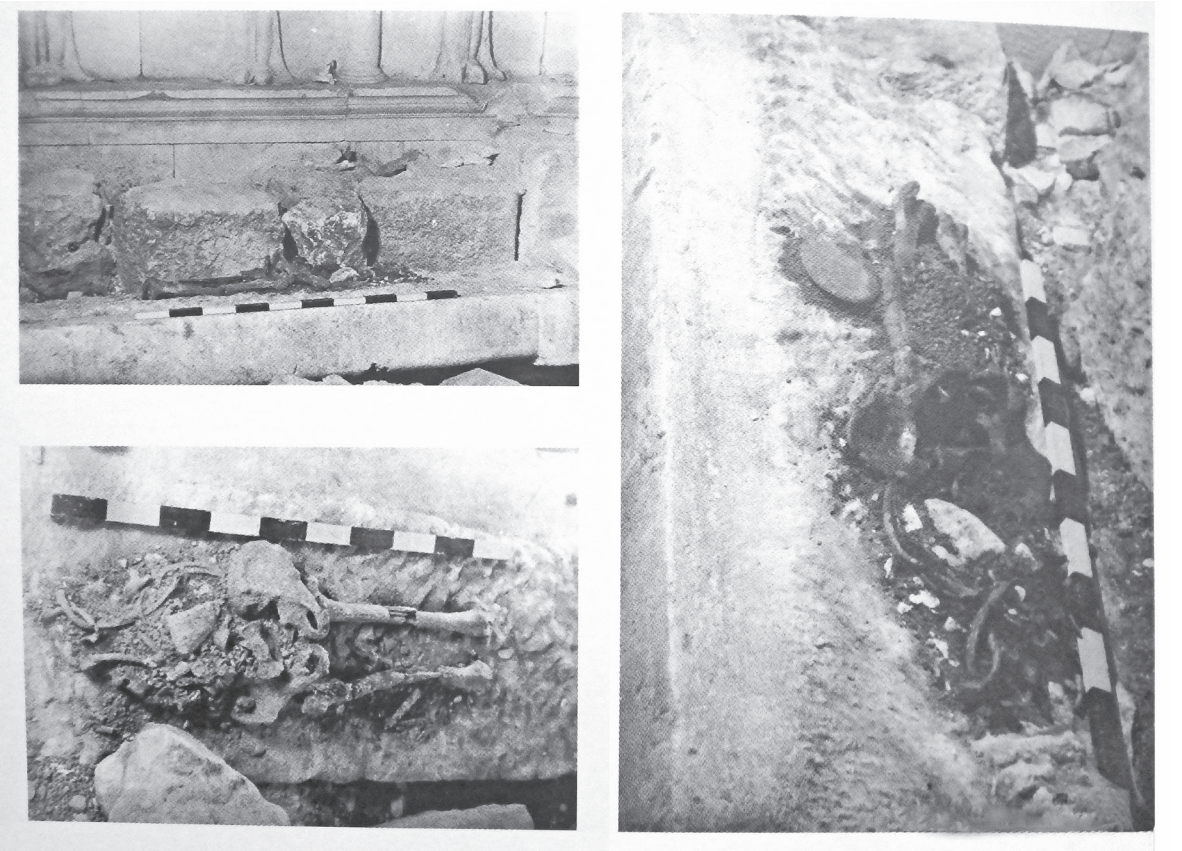

Fig. 4. The latest burial in the tomb (after M. Chichikova 2012, 60).

Fig. 5a. The unexposed fragments from the naiskos and a cushion.

Fig. 5b. The unexposed two pediments of the naiskos.

the rest of the burial chamber. The complete reconstruction of the original position of the *naiskos* and the doors in front of the *kline* of the ruler is proposed for the first time by the team of the project "Conservation, restoration and exposure of the Thracian Tomb near the Village of Sveshtari. Return to the authenticity of the Site"(D. Gergova, A. Ikonomova, arh. M. Iskrova, arch. S. Gergova, A. Gizdov) which received the financial support from the American Ambassadors fund for 2018 (Fig. 7, 8). That is how the rites of the immortalization predetermined the future architecture of the altar walls in the Christian architecture (mentioned for the first time by Alix Barbet).

The shaping of the two *klinai* on the low stone platform (Chichikova 2012, 53 – 55) was the first phase in the transformation of the temple like chamber into a burial chamber. The unfinished decoration of the legs of the bed of the ruler and the already sculptured motif of a palmette flanked

Fig. 6. Partial two dimensional exposition of the naiskos. The façade with the three stone doors.

by two volutes of the smaller bed (Chichikova 2012, 54, fig. 72), indicate that the beds were simultaneously installed. Their decoration started form the smaller one and was not finished at the moment of the death of the ruler. The human remains of a man and of a woman in the antechamber suggest that two *klinai* were used.

The hole in the female skull suggest also that the voluntary self-sacrifice of the most honored wife according to the Thracian burial tradition should have happened during the funeral ceremony of the ruler (Boev, Kavgazova 1992, 164-170). After that the most sacral part of the chamber – the bed of the ruler was closed by the three stone doors. The origin of these secondarily used stone doors (Fol *at al*. 1986, 108) has not been discussed till now. The fact that neither in the Hellenistic town of Helis, nor anywhere in the vicinity there are any other monumental buildings, would suggest that the three wings were brought from another and chronologically earlier tomb. This should be the destroyed tomb under the Great Sveshtari tumulus, which belonged to Kotela – the Getic ruler from the second half of the 4th century BC, most probably the founder of the Hellenistic town of Helis and ally of Philip II against the Scythians (Gergova 2013, 24) (Fig.9). His death should be dated not later than the only beginning of the 3rd century BC (Gergova 2016, 200). The remains of this destroyed by a strong earthquake of 7,5 degree and partially dismantled tomb (Gergova, Iliev, Rizzo 1995, 923) allow to reconstruct a barrel-vaulted tomb, most probably with antechamber and chamber, which stands out with its monumentality and with the thickness of the two lateral preserved walls of 1,10 m, and a back wall of 1,40 m, while the walls of the Sveshtari tomb are about 70 cm thick (Fol *et al*. 1986, 56). The height from the floor of the tomb to the heel of the arch is 3.00 m. The architectural decoration of the tomb was of engaged Proto Doric columns and several fragments of Doric capitals were also found (Fig.10). The Proto Doric columns are an architectural decoration typical for the tombs in Macedonia from 5th – early 4th century BC, like one of the early tombs from Vergina (Haddad 146, fig 4). Fragment of a stone block painted tile red found during the excavations of the tomb suggests that it had also colored decoration. The color suggests that this earth pigment contain iron compound, no connector and was laid on the stone surface without primer (personal observations of the restorer Aglika Ikonomova) (Fig. 11).

After the earthquake, the tomb of Kotela was dismantled in its front part and the part of the tumular embankment over the tomb, that had collapsed, was reconstructed with great care. This process was accompanied by a series of sacrifices; including one of a dog on the reinforcing the new embankment stone walls (Gergova 2019, 95-96). The missing stone blocks from the front part of the tomb suggest their reuse somewhere. No doors or fragments from doors were found among the ruins of the tomb during the excavations.

The tripartite doors of the *naiskos* in the Sveshtari tomb have been treated as an exception in the Hellenistic tombs architecture (Chichikova 2012, 61). We propose another interpretation. It seems probable to assume that the three wings of the doors of the *naiskos* – the double and the single one, were initially used in the tomb of Kotela and were reused in the tomb of Dromichaites for the rites of his heroization. The double door, made of harder stone most probably belonged to the entrance of the tomb, while the single door made of a softer stone belonged to the entrance to the main chamber. The double doors to the entrances of the tombs are the normal architectural solution in the Hellenistic world (Стоянова 2002; Stoyanova 2007). Examples of single doors leading to the main chamber may be pointed out among some Macedonian tombs like Tomb D with Doric

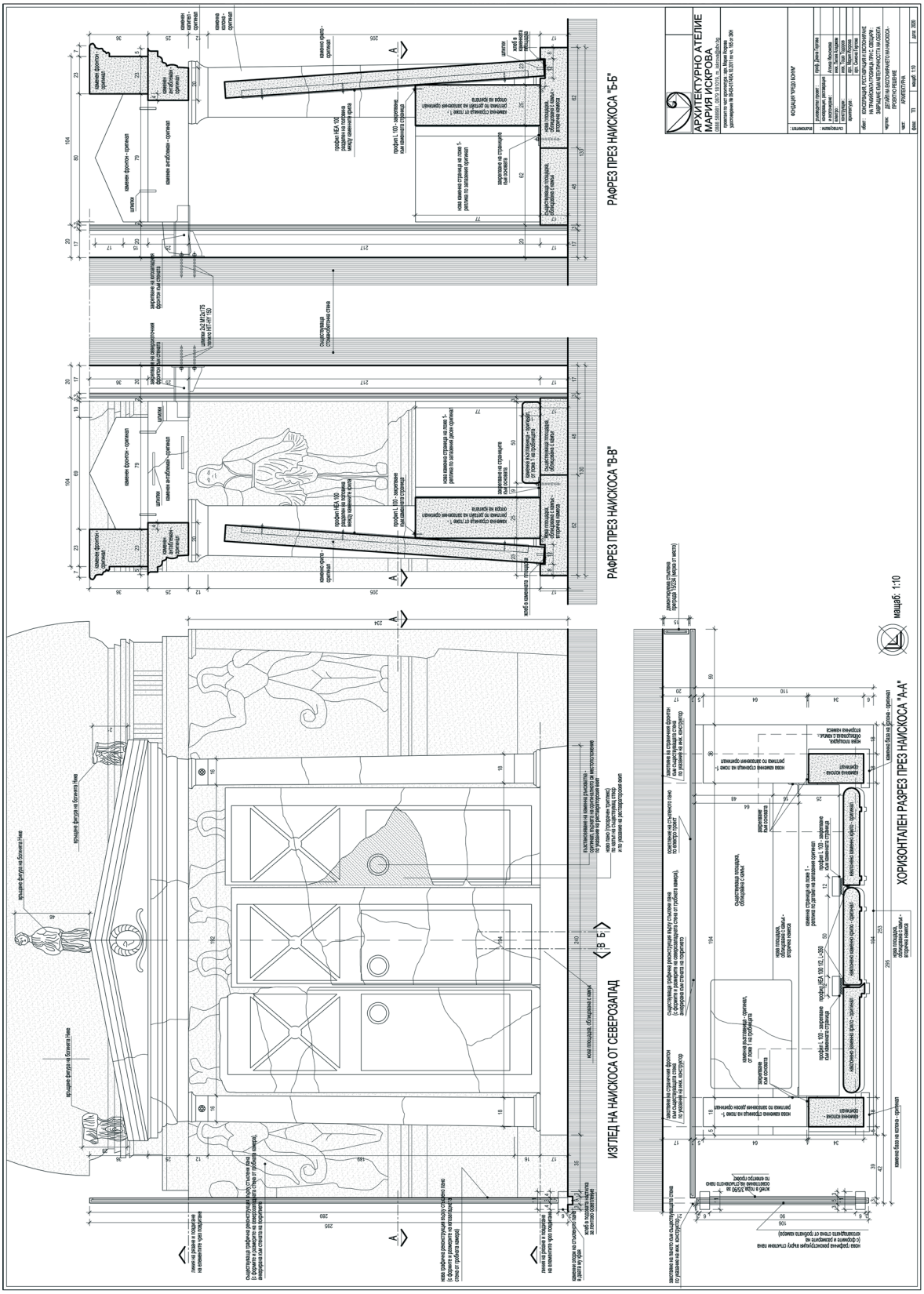

Fig. 7. Reconstruction of the naiskos with its three walls (D. Gergova, architect M. Iskrova, A. Ikonomova, engeneer A. Gizdov).

Fig. 8. 3D presentation of the naiskos (architect S. Gergova).

Fig. 9. The Great Sveshtari tumulus with the destroyed tomb of Kotela.

Fig. 10. The northern part of the tomb of Kotela with the architectural decoration of engaged columns.

facade at Pella, dated to the last quarter of 4th century BC. Its façade is decorated with four engaged Doric columns, the entrance door is double, but the door to the main chamber is single (Haddad 1999, 165). Accepting the hypothesis about the reuse of the Kotela tomb doors for the *naiskos* in the tomb of Dromichaites, we make a step towards a more precise reconstruction of the Kotela's tomb in the future.

Paleo seismic investigations in Sveshtari show that the area was subjected in the past by a very strong seismic event – an earthquake of magnitude of 7,5 (Gergova, Iliev, Rizzo 1995). It produced different macroseismic effects on the local geological conditions, and was the reason for the deformations or the destructions of several tombs of the Royal Getic necropolis, of the Hellenistic town and of the Thracian sanctuary at Demir baba teke in a different way. The proposed dates of the seismic event for the archaeological sites in Sboryanovo differ: 250 BC for the Thracian city (Stoyanov 2015, 399), first half of 3rd century BC for the Thracian sanctuary at Demir Baba teke (Gergova, Venedikova 2020) and more general

Fig. 11. Fragment of a tile red colored stone block from the Kotela's tomb.

for the tombs (Gergova, Iliev, Rizzo 1995). The epicenter of this more intensive earthquake than the others in the last millennia was located in the area of Dulovo, only about 35 km from the tumuli near Sveshtari. The explanation for the different degree of destruction in the tombs are to be sought in the chronological differences of the architectural structures, in the direction and the strength of the seismic waves, the stability of the constructions and the level of their protection by the tumular embankment. The seismic "experience" allows to say that stronger earthquakes take turns with weaker but more frequent ones. It was suggested that the most damaged tombs of the Eastern royal necropolis under tumuli N 30 and 12 might be earlier than the tombs under tumulus 13 and Ginina mogila and this was the reason for the severe damages while the damages of the tombs under Ginina mogila and tumulus N 13 denote a good resistance of the complex tomb – tumulus to normal seismic activity, and especially to the horizontal strength (Gergova, Iliev, Rizzo 1995, 926).

Let us try to throw some new light on the reconstruction of the sequence of the burial rites and events in the Kotela's and Dromichaites' tombs in the context of the doubtless strong seismic effect on them that had provoked the destructions, the twisting, the deformations of the tombs as well as the collapse of the *naiskos*.

Most probably all four tombs from the Hellenistic cemetery were damaged by the very strong earthquake, e. g. they were already built during the seismic event. The death of Kotela could be dated no later than the only beginning of the 3 rd century BC. The three other tombs form an architectural complex and were built most probably almost at the same time (Геровa 1996) in the 80^{es} of the 3rd century BC (Chichikova 2012, 76 – 77; Маджаров 2011, 245 – 247). All the tombs and tumular embankments were subjected after the earthquake to dismantling, cleaning of the ruins, amendments or restoring of the embankments (Gergova 2019). The iron clamps connecting the pilasters and the wall of the tomb under tumulus 13 and the lack of data for the re piling of the embankment suppose that the tombs was still opened for the burial practices. Most probably at that time the Sveshtari tomb was already constructed but the installment of the *naiskos* was still not carried out.

When this had happened, it was already possible to take and reuse the three doors from the severely destroyed tomb of Kotela and to lean them upon the *kline* of the deceased ruler in the last phase of the rites of his immortalization.

What was the reason for the collapse of the *naiskos*, of the stone doors and of the reverse side of the fallen stone slab with the secondary burial? Most probably the destruction of these delicate constructions could be caused by another, unidentified, weaker and later seismic event. The latest scattered burial gifts from the Sveshtari tomb can be dated to 250 BC (Teleaga 2008; Anastassov 2012, 261 – 262). We could suggest that the probable date of this seismic event, followed by the replacement of the parts of the *naiskos* mainly in the antechamber, the fulfillment of the secondary burial on the fallen slab, and the final closing of the tomb to have happened prior to the middle of the 3rd century BC.

REFERENCES:

Гергова 1996: Д. Гергова. Обредът на обезсмъртяването в Древна Тракия. София, 1996.

Маджаров 2011: К. Маджаров. За хронологията на някои могили от елинистическите некрополи в ИАР Сборяново. – В: Есенни четения Сборяново, VII. От находката до витрината. Варна, 2011, 47 – 81.

Рабаджиев 2002: К. Рабаджиев. Елински мистерии в Тракия. София, 2002.

Стоянов, Михайлова, Ников, Николаева, Стоянова 2006: Т. Стоянов, Ж. Михайлова, Кр. Ников, М. Николаева, Д. Стоянова. Гетската столица в Сборяново. София, 2006.

Стоянова 2002: Д. Стоянова. „Гръцката врата" в Тракия, Pithue. – Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. София. 2002, 532 – 549.

Чичикова 1988: М. Чичикова. Свещарската гробница. Архитектура и декорация. – ТАВ III, 125-143.

Чичикова 2002: М. Чичикова Гробен наискос от Свещари. – Департамент за средиземноморски и източни изследвания. Академични четения в чест на проф. Златозара Гочева, т. I, 2002, 152 – 160.

Чичикова 2006: М. Чичикова. Тракийски приноси в архитектурата и декорацията на Царската гробница с кариатиди от Свещари. – Хелис V, 2006, 39 – 61.

Anastassov 2012: J. Anastassov. Vestiges lateniens de Bulgaria (IV e-I er s. av. J.-C.). De archeologie a histoire de la migration des Celtes en Thrace. Vol. 1: Texte. Atelier d'impression Repro Mail. Geneve, 2012.

Boev, Kavgazova 1992: P. Boev, L. Kavgazova. Anthropological study of skeletons from the Thracian tomb near the village of Sveshtari. – Helis II, 1992, 164 – 170.

Chichikova 1992: M. Chichikova. The Thracian tomb near Sveshtari. – Helis II, 1992, 143 – 163.

Chichikova 2012: M. Chichikova. The Caryatids Royal tomb. Isperih, 2012.

Fol, Chichikova, Ivanov, Teofilov 1986: Al. Fol, M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Sveshtari tomb near the village of Svehstari. Svyat publishers, 1986.

Gergova 2013: D. Gergova. Presents d'or de Sveshtari. Borina, 2013.

Gergova 2016: D. Gergova. The Southern group of tumuli of the Eastern necropolis in the Sboryanovo reserve.Greek amphorae and a Getic Royal burial rite. Late Prehistory and Protohistory: Bronze Age and Iron Age. Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1 – 7 September 2014, Burgos, Spain), 2016, 197 – 210.

Gergova, Iliev, Rizzo 1995: D. Gergova, I. Iliev, V. Rizzo. Evidence of a seismic event on Thracian tombs dated to the Hellenistic period (Sveshtari, Northeastern Bulgaria). Earthquakes in the Past. Annali di Geofisica, vol. XXXVIII, 5-6, 1995, 919 – 926.

Gergova, Venedikova 2020: D. Gergova, K. Venedikova. Demir BabaTekke. The Bulgarian Jerusalem. Sofia: Z. Stoyanov Publishing Hous, 2020.

Haddad 2015: N. Hadded. Critical assessment of the barrel vault geometry and structure of the oldest Macedonian tomb of Eurydice in Vergina. – Mediterranean Archaeology and Archaeometry, Vol. 15, No 2, 2015, 143 – 162.

Haddad 2018: N. Hadded. The Macedonian Tomb Façade Formation and its Significant Role and Critical Stage for the Development of Hellenistic and Late Classical Façade Morphology. ATINER's Conference Paper Series HIS2018-2561, Athens Institute for Education and Research ATINER, 2018.

Stoyanov 1998: T. Stoyanov. Who was buried in the Caryatids tomb at Sveshtari, Thracia XII (Studia in honorem Christo Danov). Serdiicae, 1998, 103 – 107.

Stoyanov 2015: T. Stoyanov. General Observations. – In: Sboryanovo vol. III. The Thracian city. City planning, Fortification system, Architecture. Sofia, 2015.

Stoyanova 2007: D. Stoyanova. The Greek door in the tomb architecture in Thrace: models and vogue. – In: Thrace in the Graeco-Roman world. Proceedings of the 10th International Congress of Thracology, Komotini-Alexandroupolis 18 – 23 October 2005. Athens, 2007, 575 – 587.

Teleaga 2008: E. Teleaga. Griechische Importe in den Nekropolen an der unteren Donau: 6 Jh.-Anfang des 3. Jhs.v.Chr. Leidorf, Verlag Marie Leidorf GmbH / Radhen/ Westf. (Marburger Studien zur Vor- und Fruhgeschichte. Band 23), 2008.

НАИСКОСЪТ ОТ СВЕЩАРСКАТА ГРОБНИЦА. ГЕТСКИ ПОГРЕБАЛНИ ОБРЕДИ И СЪБИТИЯ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА III В. ПР. ХР.

Диана ГЕРГОВА

(Резюме)

Проучванията на елинистическите некрополи на гетското духовно и политическо средище в Сборяново дадоха изключително стойностен материал за реконструиране на споменаваното от Херодот практикувано от гетите „обезсмъртяване". Информативността на този материал все още не е изчерпана.

Основни задачи на предлаганата статия са реконструкция на наискоса от Свещарската гробница, на обредите и събитията от първата половина на III в. пр. Хр. в контекста на мощните сеизмични събития, на които е подложен районът на духовното и политическо средище на гетите в Сборяново по същото време.

Наискосът от изключителния паметник на средиземноморската гробнична архитектура – Свещарската гробница, е също единственият цялостно запазен в Източното Средиземноморие. Първоначално изграден пред ложето на владетеля в гробната камера, по-късно той е разрушен, а фрагментите му са разпилени в трите помещения на Свещарската гробница. Най-голямо е струпването на части от наискоса в СИ ъгъл на преддверието на гробницата.

Анализ на наличните принадлежащи на наискоса фрагменти дава основание той да бъде реконструиран в неговата цялост – с три стени, а не както е обнародван досега в литературата – с две.

За пръв път се дискутира и произходът на вторично употребените за оформянето на фасадата на наискоса три каменни врати – двукрила и еднокрила – които нямат конструктивна връзка с реализирания оригинален проект на наискоса. Предложена е хипотезата за тяхната първоначална употреба в разрушената от силно земетресение (7,5 степен по Рихтер) и впоследствие демонтирана гробница под голямата Свещарска могила на Котела, гетския владетел от втората половина на IV в. пр. Хр. Гробницата има архитектурна украса от протодорийски колони и оцветяване на някои части от интериора с керемиденочервена боя. Двукрилата врата от по-твърд варовик вероятно е затваряла входа на гробницата, а еднокрилата – входа към гробната камера. С тези свои характеристики гробницата се вписва в характеристиките на ранната гробнична архитектура в Македония от V – IV в. пр. Хр., а нейното изграждане следва да се датира преди смъртта на Котела, т. е. преди началните години на III в. пр. Хр., в последните десетилетия на IV в. пр. Хр.

Палеосеизмичният анализ на четирите гробници от източния некропол на гетското средище, три от които образуват единен архитектурен гробничен ансамбъл, предполага, че около 80 г. на III в. пр. Хр. те вече са изградени и силното сеизмично събитие им е нанесло различни по своя характер деформации.

Предложеният сценарий реконструира следната хронология на събитията.

Щетите от земетресението са последвани от намеси като укрепвания, демонтаж и разчистване на разрушените гробници, възстановяване на могилните насипи. Демонтирането на гробницата под Голямата Свещарска могила включва и изнасянето на трите каменни врати.

Към времето след земетресението следва да се датират и изграждането на относително нестабилната конструкция на наискоса, и извършването на погребенията на владетеля Дромихайт и неговата съпруга в гробната камера на Свещарската гробница. Последен етап от обредите на обезсмъртяване на владетеля е затварянето на най-сакралното пространство от гробната камера чрез обляганото на трите каменни врати върху неговото ложе.

Разрушаването на наискоса, падането на страницата на централното ложе и натрошаването на трите каменни врати вероятно трябва да се обясни с по-късно и по-слабо земетресение. Те са последвани от изнасянето на фрагментите от наискоса, препогребването на останките на владетеля и неговата съпруга извън гробната камера и извършването на по-късното погребение върху падналата страница.

Датировката на най-късните археологически материали от Свещарската гробница към 250 г. пр. Хр. предполага развитието на реконструираните по-горе събития преди тази дата.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

ТРАКИЙСКОТО СКАЛНО СВЕТИЛИЩЕ „СВ. ГЕРГЬОВА СКАЛА“ КРАЙ СЕЛО БАЧЕВО, РАЗЛОЖКО И МИТЪТ ЗА СЛИЗАНЕТО В ПОДЗЕМНИЯ СВЯТ

Васил МАРКОВ[a]

[a]*Югозападен университет „Неофит Рилски“; satrae@swu.bg*

Тракийското скалното светилище „Св. Гергьова скала“ се намира в южното подножие на Рила планина, на около 5 км югозападно от с. Бачево, Разложко. Сакрализирана е импозантна група скали, разположени на върха на добре изявен върху релефа скален хребет. В християнската епоха тракийското светилище е наследено от култа на св. Георги, в резултат на което там е построен параклис. Почти без прекъсване култовите практики са поддържани до наши дни. Тук върху сакрализираните в тракийската древност скали и до днес се коли общоселският курбан на с. Бачево за Гергьовден. Параклисът днес е възобновен, а скалата е маркирана с огромен железен кръст. Кръглите вкопавания по източните разломи на скалата се смятат от народа за следите от коня на св. Георги. В тях за здраве и до днес се поставят дребни монети (обр. 1). Според народната легенда св. Георги е минал оттук и е живял в множеството скални ниши и „подземия“ (обр. 2), разположени под скалите (Марков 2007, 227 – 229).

Нашето теренно наблюдение показа, че въпросните скални ниши са били обект на почит и култово-обредни практики в Древна Тракия. Многобройните фрагменти от ръчно изработена тракийска керамика (обр. 3) свидетелстват за извършвани тук в древността религиозни ритуали. Най-ранните от тях трябва да се отнесат към старожелязната епоха. Поставянето на св. Георги в позицията долу в коментираното светилище е уникално явление, тъй като без съмнение този християнски светец се свързва най-вече със светлото, уранично и слънчево начало (Беновска-Събкова 1992, 63 – 93), а неговият празник бележи началото на същинската пролет. Това ни кара да предполагаме, че в конкретния случай християнският светец е наследил древно езическо божество с хтонични функции. Най-близък в това отношение е Залмоксис, който слязъл и живял в подземното си жилище 4 години, както съобщава Херодот (Herod. IV. 95). Този паралел става особено ценен, тъй като за Югозападна Тракия Залмоксис е свързан с лечебни функции – фолклорни артефакти, каквито личат и в това тракийско светилище (Попов 1995, 27 – 58). Естествено възниква въпросът защо точно св. Георги се явява християнският наследник в това древнотракийско свято място. Може би част от отговора се крие в българската народна приказка „Тримата братя и златната ябълка“, която в отделни части е твърде близка и като сюжет, и като структура до част от житието на светеца (Даскалова-Перковска, Добрева, Коцева, Мицева 1994, 96 – 97).

Обр. 1. Скални изсичания-жертвеници от върха на тракийското светилище „Св. Гергьова скала“, мислени във фолклора като следите от коня на св. Георги.

Обр. 2. Скални ниши в подножието на мегалитното светилище „Св. Гергьова скала“, наситени с фрагментирана тракийска керамика – според легендата дом на св. Георги.

Обр. 3. Фрагментирана тракийска керамика от мегалитното светилище „Св. Гергьова скала“.

В приказката виждаме героя да слиза в подземното царство през кладенец – вход към отвъдния свят, където в подземията (понякога пълни с вода – б. а.) – дом на антагониста, преследва и убива ламята, крадяща златната ябълка – без съмнение символ на плодородието и благополучието на собственото му царство. Специално внимание заслужава тук мнението на Т. Гемкрелидзе и В. Иванов за съществуването на общ индоевропейски мотив за златната ябълка, даряваща безсмъртие и вечна младост. Така погледнато слизането на героя в подземния свят може да се мисли като подвиг, извършен в процеса на търсенето на безсмъртието (Гемкрелидзе, Иванов 1984, 643). В резултат героят спечелва и най-хубавата дъщеря на ламята за годеница. Този подвиг е дублиран от второ змееборство, в резултат на което най-малкият царски син убива ламята, заключила водата в езерото и спасява царската дъщеря от „долната земя“. Подвиг, напълно аналогичен на този, извършен от св. Георги (Беновска-Събкова 1992, 64 – 75). В резултат на това героят си извоюва изгубената възможност да се завърне на „белия свят“, което става по изключително показателен за нашето изследване начин. Там го изнася белият овен, биещ се с черния на върха на планината. В резултат на този последен подвиг героят получава правото на брак с най-хубавата дъщеря на убитата от него ламя.

Структурата на приказката изумително много напомня тази на реконструирания основно по писмени и изобразителни източници мит за тракийския герой, цар, жрец (с функции и на шаман) и бог, който трябва да извърши инициационен подвиг, за да получи властта и правото на свещен брак с Великата богиня-майка. Картина, която ни е позната от множество паметници на изобразителното изкуство. Достатъчни са примерите от Летнишкото съкровище, колонът от с. Ловец, Старозагорско, ловните сцени от монументалната живопис в Александровската гробница. Към тях могат да се прибавят и много други. В тях тракийският герой и цар трябва да победи антагониста – глиган, мечка, вълк, символизиращи силите на хаоса, и да осигури възраждането и ритмизирането на подредения космос (Маразов 1994, 11 – 30).

Ако се доверим на нашия фолклорен източник, можем да предположим, че въпросният подвиг е извършван в „отвъдния свят“. Действително изображенията на тракийския Херос върху оброчните паметници от трако-римската епоха и особено появата му върху надгробията сочат, че посветеният тракийски аристократ се превръщал в знаменит божествен герой, след като е преминал през смъртта, т.е. в „отвъдния свят“ (Венедиков 1981, 25 – 49).

Може би с един такъв образ на героя, извършващ подвизите си в „подземния свят“, е контаминиран и св. Георги в коментираното от нас мегалитно тракийско светилище край с. Бачево, Разложко, приемайки тук странни за този християнски светец хтонични черти. До такъв извод достига отдавна и Е. Теодоров, макар и върху друг обширен изворов материал (Теодоров 1999, 262 – 271). Антично наследство в този култ вижда и Т. Колева (Колева 1981, 189 – 205).

В този ред на мисли специален интерес представлява скалната арка от това тракийско светилище (обр. 4). Тук и до днес християнското население се провира на Гергьовден за здраве през годината. Арката е ориентирана на юг. Провиранията се извършват отново от слънчевата към тъмната – северната страна. В такъв аспект и тук тя може да бъде тълкувана като вход към „подземния свят“, където влиза, а после излиза през другия просвет посвещаваният. Подземния свят, в който вече виждаме като господар мъжки митологиченчен персонаж – може би Дионис Загрей или Залмоксис, наследен по-късно от християнския светец. Картина, която има много добър аналог със съдбата на древнотракийските свети места, наследени от култа на св. Иван Рилски в Рила планина, както и със съдбата на древнотракийския култов комплекс от Демир баба теке, Разградско, където древният митологичен персонаж е заменен последно от алиански светец (Теодоров, Гергова 2006, 161 – 170; Марков 2007, 173 – 210).

Според нас сме свидетели на стадиално развитие на архаичната неолитна и прединдоевропейска представа за пещерата като утроба или дом на Великата богиня-майка, отъждествявана със скалата. Тя е заменена от митологема, в която през патриархалното общество господар и тук става мъжко божество. Великата богиня, отъждествявана със земята, не е напълно изместена от своите стари функции. Откриваме я отново в „подземния свят“, но вече във второстепенната роля на съпруга на новия му господар. Картина, която в класически вариант ни е известна от мистериалната легенда, свързана със светилището в Елевзин (Елиаде 1997, 353 – 369).

Обр. 4. Скалната арка от мегалитното тракийско светилище „Св. Гергьова скала“.

В заключение следва специално да бъде отбелязано забележителното място на мегалитното светилище „Св. Гергьова скала“ край с. Бачево, Разложко за изясняване проблемите на древнотракийското наследство в българската традиционна гергьовска обредност, особено що се отнася до формите и конкретните свети места, в които е била осъществявана културната дифузия между завареното тук елинизирано тракийско население в Късната античност и новите господари на полуострова – славяни и прабългари.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Беновска-Събкова 1992: М. Беновска-Събкова. Змеят в българския фолклор. София: БАН, 1992.

Венедиков 1981: И. Венедиков. Тракийският херой. – В: А. Фол, И. Венедиков, И. Маразов, Д. Попов. (ред.). Тракийски легенди. София: Наука и изкуство, 1981.

Гемкрелидзе, Иванов 1984: Т. В. Гемкрелидзе, В. Иванов. Индоевропейский език и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, том II, Тбилиси: Издательство Университета Тбилиси, 1984.

Елиаде 1997: М. Елиаде. История на религиозните вярвания и идеи. От каменния век до Елевзинските мистерии, том I. София: Христо Ботев, 1997.

Колева 1981: Т. Колева. Гергьовден у южните славяни. София: БАН, 1981.

Маразов 1994: И. Маразов. Митология на траките. София: Секор, 1994.

Марков 2007: В. Марков. Културно наследство и приемственост. Наследство от древноезическите свети места в българската народна култура. Благоевград: Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2007.

Перковска, Добрева, Коцева, Мицева 1994: Л. Перковска, Д. Добрева, Й. Коцева, Е. Мицева. Български фолклорни приказки. Каталог. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1994.

Попов 1995: Д. Попов. Богът с много имена. София: Свят Наука, 1995.

Теодоров 1999: Е. Теодоров. Древнотракийско наследство в българския фолклор. София: Марин Дринов, 1999.

Теодоров, Гергова 2006: Е. Теодоров, Д. Гергова. Прабългарски и тракийски следи. София: Изток – Запад, 2006.

THE THRACIAN SVETI GERGYOVA SKALA ROCK SANCTUARY NEAR THE VILLAGE OF BACHEVO, RAZLOG REGION AND THE MYTH OF THE DESCENT TO THE UNDERWORLD

Vasil MARKOV

(Summary)

Sveti Gergyova skala rock sanctuary is being presented in this article. In the research the problem of the rock arches is presented as an inseparable part of ancient pagan sanctuaries and the preserved cult-ritual practices, which were performed by ritual going through rock apertures. These practices are remarkable with respect to the cultural and historical heritage. They have magical healing effect and as an archetype they are connected with the descent in the Underworld.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

НЯКОИ ДАННИ ЗА ТРАКИЙСКАТА РЕЛИГИЯ В „АРГОНАВТИКАТА“ НА АПОЛОНИЙ РОДОСКИ

Златозара ГОЧЕВА

Митът за похода на аргонавтите е може би един от най-старите в гръцката митология, който отразява първите появи на гръцките мореплаватели в Понтийския басейн и изобщо развитието на мореплаването в целия Средиземноморски район и проникването им до най-отдалечените брегове на Черно море. Той се е обогатил, като е натрупал в митологичния си разказ много елементи от различни райони на Гърция и съседните ѝ земи, свързвайки ги с целия ареал на Източното Средиземноморие. В различните версии на мита съставът на аргонавтите е различен, но във всички варианти той остава разнороден (Grimal 1976, 45 – 49). Списъкът на екипажа съдържа не само гръцки герои, но и герои от съседните страни. Въпреки различните митологични персонажи, изброени в различните версии, основното ядро остава почти едно и също. Винаги сред участниците са двамата Бореади – крилатите близнаци Калаис и Зетес, синове на северния вятър Борей и Орейтия, дъщерята на Ерехтевс. Единият, Зетес, духал силно, а Калаис – меко, слабо. И двамата били родени в Тракия, както и баща им. Те са изпълнявали важна роля по време на пътуването. Почти във всички версии на мита в експедицията участва и легендарният певец Орфей Тракиеца (Apoll. Rhod., Argonautica (Merkel), E 24 – 230), който със своите съвети и намеса помага на аргонавтите в трудните моменти и допринася за успешния завършек на техните начинания.

Пътят на аргонавтите, както е описан от Аполоний Родоски, минава през различни места и те се сблъскват с много народи, с тяхната религия и обичаи. В този смисъл легендата, може би вече оформена и записана в началото на първото хилядолетие пр. Хр. като епическа поема, отразява и редица по-стари събития, натрупани с времето. В нея можем да търсим и най-старите сведения за културата и религията на целия Средиземноморски басейн, който влиза в обсега на техния поход. До нас тя достига в много литературни разработки, нещо характерно за елинистическата култура и литература. Разбира се, те са били далеч по-многобройни през Античността, ако съдим от свидетелствата за изчезнали поеми, от които обикновено са запазени откъслечни фрагменти. Най-много подробности обаче за похода на а*ргонавтите* дава изцяло запазената поема на Аполоний Родоски. Още от Античността тази поема е била съпроводена от богати коментари, предлагащи различни варианти на легендата у други автори, както и обяснения и интерпретации на някои пасажи с допълнителна информация.

Ние смятаме да се спрем само на два пасажа от „*Аргонавтика*“ на Аполоний Родоски, засягащи контактите между аргонавтите и тракийското население на остров Самотраки, а така също и с Мала Азия. Тези пасажи могат да ни помогнат по-добре да схванем и изясним някои елементи на древната тракийска религия, за която знаем толкова малко, особено що се отнася до най-ранния ѝ период.

В началото на експедицията, след като аргонавтите успяват благодарение на съветите на

Орфей да се измъкнат от о. Лемнос, те стигат до о. Самотраки, където се спират, за да бъдат посветени в мистериите, които се изпълнявали там (Apoll. Rhod., Argonautica (Merkel), I, 915 – 919). Много краткият пасаж на Аполоний дава сведение, че именно Орфей разкрива на героите смисъла на тези мистерии, както и ползата, която те биха могли да извлекат от тях. След този разказ авторът обяснява, че е забранено на посветените да говорят за самите мистерии.

Но схолиастите към този пасаж се разпростират по-широко върху това. Например те обясняват, че островът, наречен в текста на Аполоний „Островът на Електра", е всъщност Самотраки, като добавят сведения за Електра, майка на Дардан – митичния създател на Троя (Scholia in Apoll. Rhod. vetera (Wendel), ad. 916 – 918, a). Това обяснение установява връзка на о. Самотраки с Мала Азия и по-точно – с Троада.

Според друг схолиаст името на острова произлиза от траки (около 40 на брой), които се били установили там (Scholia in Apoll. Rhod. vetera (Wendel), ad. 916 – 918, b). Всички тези сведения свързват мистериите на Самотраки с едно население, чийто произход е вероятно тракийски или в по-широк аспект – балканско-азиатски. Сведенията на схолиастите за Кабирите са твърде разнообразни и ние не смятаме да се спираме на всички версии. Важен факт е, че тези божества са добре познати и според Аполоний Родоски те са тясно свързани с Орфей. Аргонавтите пристигат на Самотраки, за да получат тук помощта на Кабирите, защитници на мореплаването (Grimal 1976, 70 – 71). В гръцката религия тази функция на Кабирите е може би едно по-късно явление, но тя подсказва, че тракийското население е познавало добре мореплаването. По-късното налагане на култа на Кабирите по Черноморското тракийско крайбрежие потвърждава това (Белова 1977, 144 – 179).

Между многобройните обяснения в схолиите за същността на мистериите на Кабирите според схолиаста са били посветени както Агамемнон, така и Одисей, за да могат те да извършат своите щастливи плавания. Сред различните обяснения на името на тези тайнствени божества и свързването им с някои хтонични богове на Гърция – Деметра, Персефона, Хадес и Хермес, има едно, което е много интересно: името вероятно е от фригийски произход и по-точно е свързано с една фригийска планина (Scholia in Apoll. Rhod. vetera (Wendel), ad. 916 – 91 8, b). Това обяснение свързва култа към Кабирите с тракийското население на Мала Азия, както и с малоазийските представи за Великата богиня Рея.

Според друг схолион Кабирите са били двама – единият син на Зевс, а другият на Дионис. Този мит хвърля допълнителна светлина върху същността на култа към Кабирите и връзката му с орфизма, за който е характерно именно свързването на представите за небесния бог и повелител Зевс и хтоничния Дионис, намерило място и в орфическите химни. Същото съчетание на религиозни представи като една може би много по-стара реминисценция срещаме вече през римската епоха в два надписа от Малко Търново, посветени на Зевс – Дионис.

По-нататък в своето пътуване аргонавтите отново се натъкват на малоазийските представи за богинята Рея. След злополучната битка при Кизик, където по погрешка бил убит царят на долоните, героите не могат да потеглят, тъй като над тях тежи извършеното престъпление. По предсказание те е трябвало да принесат жертви и да умилостивят местната богиня Рея, която според автора „управлява и ветровете, и морето, и подземния свят, и цялата земя, и снежното жилище на Олимп". На нея отстъпва самият Зевс. Това сведение съвсем ясно поставя Рея в един най-стар пласт религиозни представи, свързани с малоазийската религия, залегнал като основа в религията на целия Средиземноморски басейн.

Така те се изкачват от тракийското пристанище на планината Диндимион, където е светилището на богинята. От светилището, разположено на високо място, се открива изглед към целия отсрещен бряг на Тракия, който богинята закриля. Там те ѝ правят идол от лозов ствол. Според схолиаста става дума за ксоанон, но може би просто самото лозово стебло е отъждествено с богинята, което я свързва тук с хтонични сили. Едновременно с това обаче в по-нататъшния разказ тя е свързана с дъба, под чиято сянка е бил поставен този идол на богинята, тъй като от всички други дървета дъбът има най-дълбоки корени. Тога-

ва там те натрупват олтар от дребни камъни/чакъл (βωμὸν δ᾽ αὐ χέραδος παρενήνεον) и принасят жертва на Великата богиня, майка на Диндимон, както и на Титий и на Килен.

Интересни са схолиите към този пасаж. Според тях цяла Фригия се смята посветена на богинята Рея. А интересно е и това сведение на схолиаста, който, за да обясни произхода на култа, добавя, че преди това траки са населявали Кизик и оттам идва този стар култ. Освен това названието на олтара от дребни камъчета според схолиона е диалектна дума на аполонийците от Понта, въпреки че се споменава и у Омир, и у Сафо със същото значение. Заедно с Рея се прави посвещение и на местния покровител Титий. Пак според схолиите той е син на Зевс или на Мариандин, който бил почитан от народа и издигнат в благочестив, а от там и в бог. Точно в това сведение проличават няколкото степени на обожествяване, залегнали в основата на тракийската религия – човек – антроподемон – бог. От друга страна, той е показан като демиург, като един от дактилите – свитата на Великата богиня Рея. Схолионът на това място ги определя като „мъже фриги“, магьосници, лечители и майстори на желязото. Те първи усвоили майсторството на топене на желязната руда, чиито залежи се намирали в планината Ида.

През това време младежите, подтикнати и подучени от Орфей, заиграли боен танц. Подскачайки, те удряли с мечовете по щитовете си, като с това целели да заглушат виковете на ридаещите хора за убития им владетел, както и да умилостивят богинята и да спечелят нейното благоразположение. Оттогава се е създал у фригите обичаят да умилостивяват богинята с такива действия. Това описание е напълно идентично с оргиастичния характер на култа ѝ, съвсем характерен за тракийско-фригийската митология. Следващото сведение е поетическо описание на благоприятното обръщане на цялата природа и диви животни към героите, напомня много всички разкази за умението на Орфей и за неговия гений със своите песни да укротява и облагородява дивата природа. Тук виждаме същия ефект от един ритуален танц – същността точно на орфеевите действия и орфическото учение. Фактът на намесата на Орфей в налагането и използването на този ритуал от гръцките герои говори също за тракийския орфически характер на всички тези действия, свързани с Великата богиня майка. Това е един военен танц, който се танцува с щитове и мечове, който преминава в народната традиция в един ритуален танц с кимбали и тимпани (Apoll. Rhod., Argonautica (Merkel), I, 1134 – 1139). Неговият характер е близък до оргиастичните култове на Мала Азия. По този начин фригите, които живеели в планините, са почитали своята Велика богиня майка, владетелка на целия свят, на всички сили на природата, живота и смъртта.

В тези две откъслечни сведения, както и в многобройните детайли, натрупани от схолиастите (в някои случаи дори противоречиви), ясно се вижда основното и рационалното ядро на връзките и влиянията върху религиозните представи на населението на Средиземноморския басейн. Ясно се очертава ролята и значението на траките в изграждането на тези религиозни представи от най-дълбока древност. Впоследствие през класическата и елинистическата епохи поради различните натрупвания картината се усложнява. Трудно могат да се разграничат първичните и вторичните елементи, както произходът и приемствеността на културните разновидности. Но именно в това смесване на елементи и по-късните концепции на гърците, наложили се преди всичко в литературата, всяко споменаване или напомняне за тракийски елементи и всяко предание за тракийската намеса в изграждането на тези представи може да се приеме за най-достоверно, защото в много случаи личи как се предава по традиция като реминисценция, която невинаги е добре обяснена и разбрана от по-късните автори.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Белова 1977: М. Белова. Религията на Одесос, Дионисополис и Бизоне в предримска епоха. – В: Трудове на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, 15.3, 1977, 144 – 179.

Grimal 1976: P. Grimal. Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine. Paris: Presses universitaires de France, 1976.

DATA ON THE THRACIAN RELIGION PROVIDED BY THE *ARGONAUTICA* OF APOLLONIUS OF RHODES

Zlatozara GOCHEVA

(Summary)

The myth of the campaign of the Argonauts is probably one of the oldest in the Greek mythology. It may reflect the first expeditions of the Greek sailors exploring *Pontus Euxinus*, the development of the navigation in the Mediterranean and the Greek travels to the eastern shores of the Black Sea. The myth comprises many elements of various regions of Greece and the neighbouring territories, connecting them to the entire Eastern Mediterranean. Two fragments from Argonautica reveal the role and the importance of the Thracians in the formation of the religious concepts of the Mediterranean population.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

БЕЛЕЖКИ ЗА ТРИ ЗЛАТНИ ПРЕДМЕТА ОТ КЪСНАТА АНТИЧНОСТ

Николай МАРКОВ[a]

[a]*Национален исторически музей – София; markovn@abv.bg*

Знае се отдавна, че луксозните накити от Късната античност са сравнително редки находки. Причината е, изглежда, не само в относително високата им стойност, която несъмнено ги правела достъпни за по-ограничен брой хора от обществото, но и в императорските разпоредби, чрез които се проследява добре несъмненият стремеж на владетелите към ограничаване на ползването им от обикновените хора. Още в края на IV в., на 21 септември 393 г. в Константинопол бил издаден едикт, с който съимператорите Теодосий I и синовете му Аркадий и Хонорий постановявали, че актрисите и мимовете могат да носят златни накити по вратовете, ръцете и кръстовете си, но без монтирани в тях скъпоценни камъни[1]. От публикувания през 529 г. Кодекс на император Юстиниан I се разбира, че тези ограничения били допълнени с едикт още от времето на император Лъв I (457 – 474 г.): „*... нито един частник да не си и помисля да прибавя към дрехите си златни украшения или скъпоценни камъни, чиято употреба е запазено право единствено за императорското височество. От тази забрана са изключени все пак женските накити, както и пръстените, носени както от мъжете, така и от жените. Забраняваме на всички да произвеждат такива накити, дори ако ги прикриват под претекст, че ги правят като дар за императора, защото Наше Величество не иска и да знае за такива дарове и изобщо не желае да получава императорски накити от ръцете на частници. ...Императорските накити трябва да бъдат изработени в двореца, от дворцовите златари, а не в частни къщи или работилници...*"[2] Тези разпоредби, а впоследствие и бедите, сполетели балканските предели на Източната римска империя, допринесли съществено за намаляване броя на намираните у нас златни накити от епохата, поради което всеки новооткрит образец възбужда основателен интерес. Това ме мотивира, за да оповестя за намирането на три нови златни предмета от епохата.

Представените в настоящото ми съобщение златни предмети – едно нагръдно кръстче и два пръстена, са все още с неутвърдено място на съхранение поради това, че са обект на досъдебно следствие. Обстоятелството, че те са с несъмнен археологически произход и не са декларирани в изискваните от закона срокове, ги превръща в културни ценности, които са публична държавна собственост (Закон за културното наследство, чл. 2а). За съжаление при следствените действия не са били предприети необходимите стъпки, за да се научи

[1] The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions. Transl. Clyde Pharr. Princeton University Press. 1952, 434 (15.7.11.)

[2] Corpus Juris Civilis. Vol. II. Recognovit P. Krüger. Berlin. 1877, 433 [L. XI. Tit. XII (XI).]

Обр. 1. Златно нагръдно кръстче от втората половина на VI – началото на VII в.

Обр. 2. Златен пръстен от втората половина на VI в.

Обр. 3. Златен пръстен от втората половина на VI в.

нещо за техния произход. Поради това не се знаят нито обстоятелствата, при които предметите са били открити, нито точното място на намирането им. Сигурно е единствено това, че те произхождат от територията на страната ни. Тази изключително оскъдна информация ме ограничава в представянето на предметите изключително до тяхното коректно описание.

1. Кръстче, нагръдно, златно (обр. 1). Кухо тяло, изработено чрез припояване на двете пластинчати лица към свързващ ги лентовиден елемент, оформящ бордюра. Страничните рамена на кръстчето са малко по-къси. Те, както и долното рамо се разширяват леко навън, докато горното е с почти правоъгълен контур. В средата на лицето на кръстчето е припоена малка кръгла касетка с монтирано в нея полирано като кабошон червено камъче (алмандин). До периферията на касетката са оформени по една триъгълна група от по три припоени една до друга малки гранули. Гърбът на кръстчето е гладък. В средата на бордюра на горното рамо на кръстчето е припоена тънка лентовидна, деформирана вторично петличка. Височина 2,8 см; ширина 2,1 см и дебелина (заедно с касетката) 0,4 см. Тегло 2,98 гр.

2. Пръстен, златен (обр. 2). Нежна, леко деформирана халкичка с правоъгълно сечение, изработена от пластина, по чиято дължина откъм външната страна са гравирани две успоредни плитки линии, вървящи близо до ръбовете ѝ. Към халкичката е припоено кухо, средновисоко конично щитче, оформящо касетка. В касетката е монтирано кръгло матово червено стъкълце. В основата на щитчето, при връзката му с халкичката са припоени по две гранули. По една подобна гранула е припоена и отстрани, в основата на касетката. Непосредствено под горния ръб на касетката е припоено пръстенче, оформено от спираловидно усукана лентичка. Диаметър на халкичката 1,7/1,9 см; височина заедно с касетката 2,1 см; горен диаметър на касетката 0,9 см. Тегло 2,70 гр.

3. Пръстен, златен (обр. 3). Плоска нежна халкичка, изработена от тънка пластина, служеща за основа, върху която са припоени успоредно четири двойки усукани спираловидно филигранни нишки. Лицата на усуканите нишки са изравнени с изчукване. Към халкичката е припоена кубична касетка, разширяваща се леко навън в горния си край. В касетката е монтирано червено полупрозрачно матово стъкълце. Диаметър на халкичката 1,8 см; височина заедно с касетката 2,3 см и лице на касетката 0,5 см. Тегло 1,96 гр.

Два от тези предмети имат добри паралели от познатите ни паметници от VI – VII век. Ще спомена само няколко от тях:

За кръстчето: 1. Кръстче от VI – VII в., публикувано от Marvin Ross под № 16 в корпуса Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. 2. Jewelry, Enamels and Art of the Migration Period. The Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies. Washington, D. C. 1965, 22. Pl. XXIII; 2. Няколко златни и сребърни кръстчета (№№ 520,

521, 522, 523, 527, 533), представени в каталога на изложбата Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe. München. 2004 – 2005, 310 – 311, всичките от V – VII в.

За първия пръстен. По оформлението си той стои най-близо до пръстен от съкровището от Мерсина, датирано към края на VI в., който също има подобно ниско конично щитче-касетка (днес празна), към чиято основа са припоени оформящи цветче шест едри гранули, нежна плоска халка, но изработена от припоени към тънка листовидна основа филигранни нишки и дребни гранули; подобно е оформлението и на втори пръстен от същото съкровище, но при него върху лицето на щитчето са гравирани изображения на благославяните от Христос младоженци (Banks 1977, 103, 1-2, 289). Твърде близо до нашия пръстен стои и образец с неясен произход, но датиран от дилъра на търга, на който той е бил продаден, към VI – VII век (Гилмор 2000, 235, № 1005). За оформлението на щитчето може да се види и пръстен № 30 от корпуса Касноантички и рановизантијски накит од злата у Народном музеју у Београду, публикуван от Ивана Поповић в Београд през 2001 г., датиран към VI – VII в.

За втория пръстен, който най-вероятно е бил изработен в същото ателие като предходния, не разполагам с добри паралели. Може да се допусне, че кубичната му касетка е развитие на и без друго извънредно рядко срещаните касетки с квадратни лица на пръстените от IV и V в[3]. Поради подобието на техниката при изработката му с пръстените от VI в. (нежна плоска халка, изработена от успоредни филигранни усукани нишки, припоени върху тънка пластинчата основа, касетка с обърнати навътре ръбове, придържаща червено стъкло, идентично по вида си с това от описания погоре пръстен и др.) той също трябва да бъде отнесен към това време, т.е. към края на VI в.

Вероятно няма да сгреша, ако предположа, че и трите луксозни предмета, датирани към едно и също време и намерени при един човек, е възможно да имат и общ произход – най-вероятно от гробния инвентар на унищожен от иманяри гроб от края на VI в., находка, за която за жалост никога няма да се научи нищо повече.

[3] Виж напр. златен пръстен от гробния инвентар от Десана, датиран към края на IV – V век (Bierbrauer, V. Die Ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. Spoleto. 1974, 177 und Tav. XII. 3); златен пръстен от Римско-германския централен музей от IV век (Deppert-Lippitz, B. Goldschmuck der Römerzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Bonn. 1985, № 148, 33 und Taf. 53); сребърен пръстен от III – IV в. в сбирката на Британския музей (Marshall, F. H. Catalogue of the Finger-rings Greek, Etruskan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum. London. 1907, № 1204, 190, Pl. XXIX). За отбелязване е, че пръстените с квадратни сечения на лицата са толкова редки находки на териториите на Галия, Британия и Германия, че те не фигурират дори в изработените от колегите ни там класификации (Виж такива класификации напр. у Higgins, R. Greek ang Roman Jewellery. University of California Press. 1980, 182 – 185; Johns, C. The Jewelry of Roman Britain. Ed. Routledge. 2004, 41 – 67. Hélène, G. Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule. – In: Gallia. T. 46. 1989. 173 – 211).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Гилмор 2000: А. Гилмор. Антики от Рим и Византия. София: Вега, 2000.

Bank 1977: A. Banks. Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums. Leningrad/New York: Harry N. Adams/Aurora Art Publishers, 1977.

Bierbrauer 1974: V. Bierbrauer. Die Ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien. Biblioteca degli studi medievali 7, Spoleto, 1974.

Deppert-Lippitz 1985: B. Deppert-Lippitz. Goldschmuck der Römerzeit im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Bonn: Verlag Publishing House, 1985.

Hélène, G.1989. Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule. – Gallia, 46, 173 – 211.

Higgins 1980: R. Higgins. Greek and Roman Jewellery. Methuen: University of California Press, 1980.

Johns 2004: C. Johns. The Jewellery of Roman Britain. Ed. Routledge, 2004.

Marshall 1907: F. H. Marshall. Catalogue of the Finger-rings Greek, Etruskan and Roman in the Departments of Antiquities, British Museum. London: Kessinger Publishing, LLC, 1907.

NOTES FOR THREE GOLDEN OBJECTS DATED BACK TO THE LATE ANTIQUITY

Nikolay MARKOV

(Summary)

In the report three golden jewels are presented – a pectoral cross and two finger rings that belonged to a private collection and with unknown origin. As a result of the objects' analysis and of their parallels, it is supposed that they probably were part of the funeral offerings of a late 6th century grave, destroyed by treasures hunters.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

PERSIAN PRESENCE AND INFLUENCES ON THRACE UNTIL *CA*. 475 BC/BCE: AN INQUIRY INTO THE LITERARY SOURCES

Jan STRONK[a]

[a]*jpstronk@planet.nl*

Regarding the formative years of a Thracian state in Europe (*sc*. at the end of the 6th and the first half of the 5th c. BC), the period to which I want to mainly limit myself in this paper, information from literary sources is very scarce. Most of this information can be gathered from Herodotus' *Histories*, though also Thucydides and, occasionally, Xenophon and even Ctesias sometimes provide clues. Regrettably, the works of other authors that might have presented alternative views, like -e.g.- that by Ephorus of Cume, have not been transmitted to us: what remains of the latter's works, e.g., is a collection of fragments (cf. *BNJ* 70). Only incidentally a fragment bears upon our subject. Even though Diodorus' *Bibliotheca Historica* is believed to have been at least partly founded upon Ephorus' work, I have left the work as yet in its entirety out of this review, due to potential contamination of the information he provides by other, unknown, authors. Unfortunately, all of the (preserved) authors, Herodotus certainly not excluded, wrote (nearly exclusively) from a Greek point of view, partly, largely, or even exclusively (like probably Herodotus) relying upon Greek speaking informers, and only remotely really concerned with "*ta genomena*", *i.e*. the actual occurrences. However, what is becoming increasingly clear is the role the Persians appear to play in the process leading to the formation of the first historical Thracian state, the Odrysian Empire. In this inquiry into the literary sources, we therefore also have to deal with Persian records relating to this area – leading to the question which position Thrace occupied within the structure of the Persian Empire and, ultimately, whether we may suppose some form of "acculturation" from Persia towards Thrace (as sometimes has been suggested). To some extent I shall, necessarily, again go over material I already brought forward in previous studies, though partly in another context and with more specific questions, but not necessarily reaching the same views as presented before.

In or shortly before 513[1] (cf. Burn 1984, 128; Dandamaev 1989 postulates an earlier date, about 516), the Achaemenid Persian king, Darius I the Great, collected a large fleet from among the Greek cities in Asia Minor and sent it to the Pontic coast. A Greek engineer, -Mandrocles of Samos, constructed a boat-bridge across the Bosporus to enable a Persian army to cross it. Herodotus states (Hdt. 4.87.1) that two marble memorial *stelae* commemorated this feat in Greek and "Assyrian characters", by which he can have meant Old Persian, Elamite, Akkadian, or even Aramaic. Having crossed the bridge, the Persian army entered

[1] All three-digit dates in this paper indicate years BC/BCE. Abbreviations of the names of classical Greek authors are presented as in the *LSJ*.

Thrace, next following the fleet along the Pontus. People from the west Pontic coast until the Ister (the Danube River), including Greek colonies and Thracian tribes, appear to have submitted to the Persians, generally without resistance. Only regarding the city of Histria (situated in what is present-day Romania and established by Milesian settlers, probably somewhere between 655 and 630, in order to facilitate trade with the native Getae) some doubts may be brought forward on the basis of the archaeological record, since severe damage in the habitation layers of the city might be connected with the Persian expedition (cf. Donnellen 2004/5, 204 and note 34). As Bury puts it: "Cyrus had conquered the eastern coasts of the Mediterranean; ... it remained for Darius to complete and secure his empire on the north side by the reduction of Thrace" (Bury 1970, 238). In this respect at least, (solid) influence at the other side of the Pontus, like on the Cimmerian Bosporus, was of great interest as well. On Darius' efforts in that region see, e.g., Tsetskhladze 2018. Whether, and if so: to which extent, the inscription discovered at Phanagoria on the Taman Peninsula during the summer of 2016 played any role in either of these episodes is still very much a matter of speculation (see: Shavarebi 2019; for a slightly different interpretation of it see Рунг, Габаленко 2018). Certain is, though, that some definite Greek presence (pre-)existed in that area as well see, e.g. Гаврилов 2019.

A key function in the Persian policy (regarding Thrace in particular but, in fact, pertaining to the Persian policy regarding the Western Aegean territory as a whole) was preserved for "The Straits", i.e. the Bosporus and the Dardanelles. Control of the Straits was in more than one respect important for Persia. First because the Straits connected rather than divided the Thracians living on either side of the Straits (cf. Stronk 1995: 59 – 60), second because mastery of the Straits facilitated the hegemony of the Ionian states in the Euxine region[2], third because any action directed at expansion towards either Greece or northern Thrace and beyond depended on a certain measure of Persian control of the Straits.

According to Herodotus' account in his fourth book, Darius' expedition (certainly the part directed against the Scythians) was far from successful, in fact more or less a defeat. This statement cannot be maintained *per se*, probably neither as regards the (political) motives for his crossing of the River Ister, but certainly not for his position in Thrace. Herodotus' statement here likely may be primarily regarded as a product of Greek propaganda. Nevertheless, also the evidence provided by Ephorus through an author like Choerilus, an epic poet of Samos, flourishing at the end of the 5th century, who was quoted by Ephorus, remains totally inconclusive as regards Darius' enterprise. Part of the appropriate fragment reads as follows: καλεῖ δὲ καὶ Χοιρίλον εἰπόντα ἐν τῆι διαβάσει τῆς σχεδίας, ἣν ἔζευξε Δαρεῖος· «μηλονόμοι τε Σάκαι, γενεᾶι Σκύθαι, αὐτὰρ ἔναιον ᾽Ασίδα πυροφόρον· νομάδων γε μὲν ἦσαν ἄποικοι ἀνθρώπων νομίμων» ("Now he [*sc.* Ephorus, JPS] also quotes Choerilus, who in his 'Crossing of the Pontoon Bridge', which Darius spanned, states: 'and the sheep-herding *Sacae*, Scythians by race: indeed they dwelt in grain-bearing Asia and were colonists of law-abiding nomads'": Ephorus, *BNJ* 70 F 42; see also Lloyd-Jones/Parsons 1983, 149, F 319). What this fragment does show, in my view, is a positive view of these Scythians but it remains silent as regards successes of either side. As for Thrace, it appears that, at least in the region bordering the Black Sea, the Persians gained a firm hold during a period of time. Among the tribes that Greek sources report to have been conquered were the Thracians of Salmydessos, *sc.* Thracians belonging to the Thynians, and Thracians living in the hinterland of Apollonia Pontica, modern Sozopol, and Mesembria, present-day Nessebur (Hdt. 4.93; Lenk 1936, c. 419)[3]. Probably they were Odrysian tribes. The Getae resisted fiercely but were, nevertheless, enslaved[4]. It appears, thus, that Persian power was well established at least in the coastal regions of Thrace from *ca.* 513 onward.

[2] During the fifth century there were over twenty Ionian colonies in the Black Sea region, partly concentrated on the Crimea, but also scattered on the eastern, southern, and western shores; cf., e.g., Isaac 1986, Boardman 1980, and Morkot 1996, 50-1 as well as Tsetskhladze 2018 and Gavrilov 2019.

[3] I was first introduced to the museums of Sozopol, Burgas, Nessebur, and Varna by Rumen Katincharov (during an exploratory journey through Bulgaria in 1983, in preparation of excavating in Bulgaria), who simultaneously pointed out the tremendous interest of notably the coastal regions of modern Bulgaria throughout the millennia.

[4] As John Hind (1994, 154) pointed out, the Lower Danube area was a pri++mary source of slaves, *e.g.* for the Greek market during the 5th and 4th centuries, primarily Getae or Istrianoi (possibly Scythians, cf. *LSJ*, *s.v.* Ιστρος *ad* Ιστριανὰ πρόσωπα). He argues, moreover, that these slaves featured also as distinctive marks on the obverse of Istrian coins (154-6).

Persian presence (or, perhaps, even domination) of some kind in the rest of Thrace might be presumed, but mainly rests upon *interpretation* (my emphasis, JPS] of the sources available to us. Only after the defeat of the Persian army in 479, in the Battle of Plataea and with the ensuing death of Mardonius, the picture altered considerably and Persian authority in the European part of Thrace consequently quickly (and manifestly) disappeared after that occurrence.

Having crossed the Ister back into safety after his expedition into Scythia, Darius marched through Thrace to Sestus on the Chersonese and thence crossed over with his ships to Asia. He left, however, a general in Thrace, Megabazus (Hdt. 4.143.1, 3), who, with his army of -according to Herodotus- 80,000,[5] allegedly subdued all the people of the Hellespontine region who did not voluntarily take the side of the Persians (Hdt. 4.144.3)[6]. It appears a fact that the Persians acquired a firm foothold in the region of the Propontis and Thrace (see also (Fol/Hammond 1988: 243-244; Murray 1988, 465, 476 – 477). We must place the massive deportation of Paeonians to Asia, because their territory could not be garrisoned by the Persians, in this period (Burn 1984, 136). The story told by Herodotus on this deportation (Hdt. 5.12-16) really is out of order: here again, propaganda (or "fake news") apparently got the better of a factual account. In his commentary on Herodotus' Book V, Hornblower (2013, 103) describes the story as told by the Halicarnassian "of a folkloric type whose details could be adjusted according to narrative need, ...", referring notably to Griffiths (2001, 82-3). Consequently, Hornblower, too, therefore dismisses Herodotus' account on this deportation totally (though such deportations, in fact, certainly did occur!).

Though the Ionian revolt in 500 (temporarily) may have affected the Persian occupation of Thrace to some (minor) extent (cf. Stronk 2016/7, 155-6), Persian presence or domination – if ever absent at all after *ca*. 513- appears to have been re-established speedily and firmly after 493 by another Persian general, Mardonius (Hdt. 6.43 *sqq.*)[7]. Shipwreck of his fleet at Athos (492) and attacks by the Brygi (during an attack by the Brygi, Mardonius himself was wounded (Hdt. 6.45.1)), one of the Thracian tribes, forced Mardonius to retire only momentarily. Though Persian domination in Thrace continued, at least in the coastal regions, Mardonius himself was called back to Persia for the time being.

In spite of the fact that the struggle between Persia and the Greeks continued with an attack on mainland Greece, Thrace was not directly involved in the so-called Persian Wars until about 481/0: the, partly failed[8], the Persian attack on Euboea and Athens of 490 was executed directly across the Aegean (cf. Stronk 2016/7 and 2019). The new Persian King (since 485), Xerxes, had ordered a massive invasion of Greece to be executed from 481/0 onwards. To facilitate the crossing of the Dardanelles by the Persian army, a set of bridges across the Hellespont was constructed. Elsewhere I have described these bridges in more detail (Stronk 1998/9, 59 – 65). The situation is also shortly hinted at by Ctesias in his *Persica* and preserved in the abstract of this work by Photius, the Byzantine patriarch (regarding the reliability of this abstract see Stronk 2010, 144-6). As for the last part of the first sentence of § 27 (= 39a20) of this abstract, I want to propose a conjecture. The transmitted text runs as follows: ζευγνὺς τὴν Αβυδον. Lenfant translated this as follows in her 2004 edition of Ctesias' works: "après avoir mis Abydos sous le joug", but historically this makes no sense. In that respect, Henry's translation ("il atteint Abydos en jettant un pont") is somewhat nearer to the point, though Abydos is situated on the *Asiatic* side of the Dardanelles and, arriving from Babylon (as Xerxes did), no bridge is needed to reach Abydos. Looking at both Herodotus 7.33-4 and the context of Ctesias' story in historical perspective[9], the meaning of this

[5] As I argued elsewhere several times, cf. *e.g.* Stronk 2016/7, 144 note 30, there was a basic Greek misconception regarding the size of Persian armies. To which extent this also goes for Megabazus' army is hard to determine, but in this context the number of 80,000 soldiers looks hardly feasible.

[6] Briant 1996, 156 also states that the result of Darius' expedition finally was far from unsuccessful: the Danube had become a firm border between the Persian Empire and the Scythians living north of it and the Great King had gained a territory that was rich in strategic products.

[7] Mardonius was the nephew and son-in-law of King Darius, commander of Ionia since *ca.* 493 and firmly restored from there Persian authority in southern Thrace; he was left in command in Greece after the Persian defeat at Salamis but he was killed subsequently in the Battle of Plataea in 479.

[8] Without denying that the outcome of the Battle of Marathon may have been a blow for the Persian king, certainly from a psychological point of view, people tend to forget that the Persian objectives set for Euboea were completely achieved. In spite of a general tendency to overrate the Athenian success at Marathon (cf. Stronk 2019, 205-8 for examples) it remains necessary, therefore, not to be carried away by Hellenocentric views.

[9] Cf., *e.g.,* Green 1996, 78; also: Stronk 1998/9. It was near Abydos that Xerxes reviewed his army and therefore the natural

passage becomes clear and the conjecture obvious: ζευγνὺς την ἅλμην περὶ Αβυδον ("having bridged the sea somewhere near Abydos")[10].

As long as the bridges existed (they were found destroyed by the Greeks shortly after the Battle of Plataea in 479: Hdt. 9.114.1), the Persians also could check the sailing through the straits, especially that by corn-ships heading for Greece. Generally, however, such a check was no main objective in at least Xerxes' policy as is suggested by his remarks (if, at least, truthfully recorded) quoted by Herodotus (Hdt. 7.147.3). As I already indicated above, the cultural similarity of the regions on either side of the Straits was manifest, both being inhabited by Thracians. Of these, the Thracians in Asia already were, more or less, accustomed to Persian suzerainty. Between *ca.* 513/2 and the Battle of Plataea (cf. the remarks by Bury 1970, 238 – 41), also a major part of the Thracians in Europe appears to have accepted Persian overlordship. The possession of, or at least control over, both parts of Thrace was essential for Persia as it provided the Persian king (or his representative) with an important stronghold both in defensive and offensive respect for any policy he wished to pursue in Europe, more specifically the western Aegean region.

Though Hoddinott calls Thrace (intending the European part of it) a *satrapy* (Hoddinott 1981, 101-2; cf. also Hammond 1986, *e.g.* 179, 208 *sqq.*), I have expressed my doubts that Thrace really has been one previously (Stronk 1995, 46; Stronk 1998/9, 67). I will explain my position here again. Among the texts from the Persian Empire are several formal lists of peoples that were ruled by the Persian Kings. These lists are (presented in the fashion adapted by Kent -in which the first capital indicates the name of the king (D = Darius, X = Xerxes) and the second the provenance of the text) to be found at Behistun (Bisitun) *DB* I, § 6 (Kent 1953, 119), Persepolis *DPe*, § 2 (Kent 1953, 136), the Suez Canal *DZa-c* (Kent 1953, 146-7), Persepolis *DPh* (Kent 1953, 136-7), Hamadan *DH* (Kent 1953, 147), Naqš-i-Rustam *DNa*, § 3 (Kent 1953, 137-8), Susa *DSe*, § 3 (Kent 1953, 141-2), *DSm*, § 2 (Kent 1953, 145), and Persepolis *XPh* (also known as the 'Daiva-inscription'), § 3 (Kent 1953, 150-2). In some of these texts, we find the *Skudra* among the names of peoples mentioned: various circumstances make it likely to identify this group as either the Macedonians, the Thracians, or (probably less likely) the Scythians (they were usually indicated under one of three denominations of the *Saka*) or a common name for (at least the first two of) these peoples (or regions) taken together[11]. They however occur only in four texts, *sc.* one from Naqš-i-Rustam (*DNa*), two from Susa (*DSe* and *DSm*), and one from Persepolis (*XPh*). In *DNa* and *DSe* Darius claims to have "seized [these countries] outside of Persia; I ruled over them; they bore tribute to me; what was said to them by me, that they did". In *DSm* and *XPh* Darius respectively Xerxes simply states: "...these are the countries of which I was (respectively: became) king)." These formulae apparently confirm Persian presence or even domination in this region (as we, partly, already could assume on the basis of Greek literary sources). It is an asset that Greek and Persian sources appear to corroborate each other, but are these sources sufficient proof as well that this region was a *satrapy*? Let us retrace our steps and look more closely to the evidence.

In general, the term or name *Skudra* should, probably or even likely, include the natives behind the Greek coastal fringe in the north Aegean (cf. Cook 1983, 64). Though Persian domination over the region appears thus as firmly established in the Persian texts as in the Greek ones, there is, nevertheless, one thing one should not overlook. These lists of subjected peoples, impressive as they are, are no lists of *satrapies*, as How and Wells already noted (How/Wells, I, 406; cf. also Cook 1983, 81). Moreover: these lists are highly political, almost a *canon*, not necessarily a presentation of the actual situation. If we look at the texts that name the *Skudra*, we notice that *DNa* also mentions among the subjects of the king the *Saka paradraya* (i.e. "the Scythians across the sea"), which Darius probably had pursued to no good purpose in 513: at least, it certainly was not undisputed part of the Persian Empire. Apart from the *Skudra*, *DSe* and *XPh* also mention among the subjected peoples the *Yaunā*, the Ionians, "this side *and at the other*

location for Demaratus to join Xerxes' army: this event is related in the following sentence. It also was near Abydos that Xerxes' army did cross the Hellespont. The somewhat negative description of the sea is related with the destruction of the first set of bridges and Xerxes' (alleged) punishment of the sea.

[10] As such also incorporated in my edition of Ctesias' text, Stronk 2010, 332 – 333.

[11] How/Wells, II, 335 on 9.116.1; Cook 1983, 58-9 and 240 n. 21; Herzfeld, E., *The Persian Empire*, Wiesbaden 1968, 348-9. Skydra is a Macedonian town, situated in Emathia: Detschew 1976, 462 (see also St. Byz. *s.v.*).

side [my italics, JPS] of the sea"[12]. At least the latter remark essentially remained largely wishful dreaming. It seems, therefore, clear to me that the Persian texts do not give firm evidence for the regions really *administered* by the state. The only detailed information on Persian administration and *satrapies* we have (at present) is given by Herodotus (Hdt. 3.89-94; cf. Cook 1983, 81)[13]. In spite of Herodotus' biased, Hellenophile, views we have no option but to work with that information.

Herodotus tells us that the Persian Empire was divided in twenty *satrapies* and mentions each of them, also telling the name of the peoples constituting each *satrapy*. The first part of his information is clear and straightforward; then, however, things become somewhat complicated. Writing 3.96.1, Herodotus mentions that: ἀπὸ νήσων προσήιε ἄλλος φόρος ... καὶ τῶν ἐν τῇ Εὐρώπῃ μέχρι Θεσσαλίης ("from those from the islands a different type of tribute came in ... and from the people from Europe until Thessaly"). After this remark, he concludes (3.97.1): Αὗται μέν νυν ἀρχαί τε ἦσαν καὶ φόρων ἐπιτάξιες ("these were both the territories and the attributions of their taxes"). The main problem here is to get a proper translation for the word ἀρχή: in the context, 'territory' or even 'office', 'administrative unit' seems to serve best. Obvious is, that neither the Thracians nor any other European people as such are distinctively mentioned in the list of twenty *satrapies*; they are, however, mentioned later as peoples who are obliged to pay tribute, more specific: **another kind** of tribute. In his final statement, too, Herodotus distinguishes between *satrapies* and tributes, by not stating "their tributes". This is the first problem we encounter in determining the administrative position of this region within the Persian Empire. There are others as well.

We know that Darius appointed Megabyzus (also called Megabazus) as στρατηγός (Hdt. 4.143.1, 3; 5.14.1). Especially Herodotus 5.14 stresses the military tasks of Megabyzus, which is normally only part of a *satrap*'s duties (cf., *e.g.*, How/Wells, I: 402). The appointment of a *strategos* might be an argument against the concept of Thrace as a *satrapy*, indicating the territory was not considered sufficiently pacified. There is, though, yet another problem. During the reign of Xerxes, Mascames is styled as ὕπαρχος (*hyparchos*: Hdt. 7.105-6), but also Artaÿctes, living at Sestus, wears the same title (Hdt. 9.116.1). How and Wells state that this is the term Herodotus used for the function of *satrap*, as he used νόμος (*nomos*) for *satrapy* (*cf.* Hdt. 3.70.3, referring to Hystaspes as ὕπαρχος; also: How/Wells, I: 281 on 3.89.1, ἐν Πέρσῃσι). However, they also conclude that ὕπαρχος is equally used for the commander of a fortress, while νόμος is used, too, for districts smaller than *satrapies*[14]. I have been in doubt, therefore, whether we may call Thrace a *satrapy* (or part of a *satrapy*) during either Darius' or Xerxes' reign (for which we have no literary evidence at all!), especially because of Herodotus' use of the words ἄλλος φόρος ("a different kind of tax"). That, indeed, at least a **tribute** of some kind was **offered** to the Persian king by Thracians or related people at the occasion of *Nowruz* (Persian New Year) may, however, appear from the reliefs on the E side of the Persepolis *apadana* (cf. Stronk 1994/5, 68)[15].

Since the evidence of the literary sources is, as I hope to have made clear, far from conclusive, How and Wells are, rightly, very careful with their description of the *status* of the European conquests of Darius (How/Wells, II: 335 *ad* 9.116.1, τούτου τοῦ νομοῦ). On the one hand, I think that stating that the Persian conquests in Europe belonged to a *satrapy*, or even formed one, is founded rather on an over-rating of their (or indeed -as usual-: European) importance than on solid evidence. Only of this we can be sure: the Asian part of Thrace, Bithynia, did belong to a *satrapy* and also paid a fixed amount of taxes to the Persian king (cf. Hdt. 3.90.2; also: X. *An*. 6.4.24; 6.5.30). On the other hand, that European Thrace and surroundings formed part of a *satrapy* is certainly possible, or perhaps even conceivable, because it would make politically, ethnically, and militarily perfect

[12] The Mainland Greeks also feature on *DPe*: in the inscriptions, they are referred to as the '*Yaunā tyaiy paradraya (dārayatiy)*' or '*dahyāva tyā paradraya*' ("Ionians beyond the sea", "lands beyond the sea": *DSe* 28; *XPh* 24; *DPe* 14). In my view, all of these '*Yaunā*' [i.e. Ionians/Greeks] and '*paradraya*' ["beyond (i.e. west of) the (Aegean) sea"] were most likely intended to represent mainland Greece (also see Seager/Tuplin 1980, 148 – 149).

[13] For an elaborated discussion on the position and functions of a *satrap*, the various ways to describe the *satrap* and the list of Herodotus cf. Dandamaev and Lukonin 1989, 98 – 103; Briant 1996, 402 – 404; see also notably Klinkott 2005.

[14] How/Wells, II: 335 *ad* 9.116.1, ὕπαρχος; *LSJ* describes the ὕπαρχος as the 1. subordinate commander, the lieutenant, 2. the subordinate governor (of satraps).

[15] Cf. for taxes (and [gift-]obligations) of various kinds within the Achaemenid Empire, Dandamaev and Lukonin 1989, 177-195; Briant 1996, 405 – 433. Cf. also P. Briant/C. Herrenschmidt, *Le tribut dans l'empire perse*, Louvain 1989, *passim*.

sense[16]. In view of that consideration, I am now increasingly inclined to consider this possibility as yet. In that case, a connection with the *satrapy* of Bithynia would – e.g., from a point of view on ethnicity- have been an obvious choice. I need to stress, though, that -as far as I am able to see- this issue absolutely cannot be proven, neither on the basis of literary evidence nor on any other: in fact, there might well be more that could contradict the assumption that Thrace formed (part of) a *satrapy*, as outlined above in note 16.

Such a construction, in which European Thrace was, thus, (part of) a *satrapy*, might, though, have provided the necessary system of checks and balances the Persians needed to retain some measure of control in the administration of this part of their realm.[17] During the period of Persian suzerainty in the European part of Thrace, both Megabyzus and Mardonius had, obviously, delegated considerable power to tribal chiefs. They especially empowered those of the Odrysians and the Thynians who had not opposed the Persian arrival and were, consequently, considered trustworthy (anyway to some extent, at least). Nevertheless, it was as yet a risky delegation of power, since these tribes were strategically placed at the eastern end of the Thracian plain (Hoddinott 1981, 101-2) and therefore the shortest route over land from Asia into Greece. A reflection may have been that treating them as trustworthy partners might produce some loyalty towards Persia. Moreover, by keeping all power in Persian hands, Thracian feelings of pride could be hurt. Especially in a strategically important area that could have provoked a dangerous situation. Namely Mardonius already had shown himself to be a man who was clearly aware of political feelings with the people he had to deal with.[18] He may well have taken another bold decision and, eventually, got the better of it. Looking at the situation from a different point of view, one also could state that the Persians evidently lacked sufficient power to exercise (prolonged) effective control on the whole of Thracian territory and, while settling in some garrison-stations (like Sestus), found the Odrysians useful allies, to the benefit of both parties.

In view of the possible more or less intensive relations between Persians and (some) Thracian tribes over the period of several decades outlined above, the question of acculturation remains to be answered. An obvious object of investigation for a research in literary sources on that issue presents itself in Xenophon's *Anabasis*. Venedikov and Gerassimov (1979, 69) compare the reception by Seuthes II, described by Xenophon (*An.* 7.3.21-33), especially the bringing of gifts for Seuthes by the guests, with the bringing of gifts as presented on the Persepolis *apadana*-relief. Regarding the situation as depicted on this relief, Walser argues that the gifts presented to the Great King on these reliefs were no real tribute (taxes), but only a homage, an essentially compulsory, though officially voluntary, output, presented apart from the regular tribute (Walser 1966, 23-5; cf. also the (biased?) statement by Herodotus: ἐπὶ γὰρ Κύρου ἄρχοντος καὶ αὖτις Καμβύσεω ἦν κατεστηκὸς οὐδὲν φόρου πέρι, ἀλλὰ δῶρα ἀγίνεον. διὰ δὲ ταύτην τὴν ἐπίταξιν τοῦ φόρου καὶ παραπλήσια ταύτῃ ἄλλα λέγουσι Πέρσαι ὡς Δαρεῖος μὲν ἦν κάπηλος ("in the reigns of Cyrus and Cambyses after him, there was no fixed tribute, but payment was made in gifts. It is because of this fixing of tribute, and other similar ordinances, that the Persians say that Darius was a merchant": Hdt. 3.89.3)).

As regards this practice, we might have a parallel with the situation in Thrace. Thucydides mentions (2.97.3) that the Odrysian king Seuthes I received as annual tribute (φόρος, *phoros*) 400 *talents* of silver coin, paid in silver and gold[19], and an equal value of various gifts "not only of gold and silver, apart from various kinds of stuff, both embroidered and plain, and other articles, made not only for the king, but also for the Odrysian

[16] Though it may not at all be considered as conclusive evidence, it is noteworthy that neither Stephen of Byzantium nor the *Suda* mention the existence of a Persian *satrapy* of Skydra; Stephen only mentions the name as a place in Macedonia: cf. *supra*, note 11. Cf. also Archibald 1998, 79 – 90 and more specific 102: "In the previous chapter (i.e. pp. 79 – 90, JPS) I outlined the reasons why we should reject the notion of a formal Persian administrative unit on the European side of the Straits...".

[17] Darius' letter to Megabyzus, referred to in Hdt. 5.14.1, makes clear that ultimately the Great King directly controlled what should and should not be done in Thrace.

[18] The deposition of tyrants of Ionian cities and the creation of democracies instead, Hdt. 6.43.3, may well have been aimed at gaining support from the local population for the Persians, the more important since at least some of the tyrants could not be trusted completely: cf. How/Wells, II, p. 80 *ad loc.*

[19] An Attic *talent* was the equivalent of 60 *minae* or 6,000 *drachmae* and weighed about 26 kg: cf. Renfrew, A.C. and M. Wagstaff 1982: *An Island Polity: The Archaeology of Exploitation in Melos*, Cambridge, 277 and note 9. At least in Athens, the ratio of gold to silver at that time was 14:1: cf. Thomson, W.E. 1964: Gold and Silver Ratios at Athens during the Fifth Century, *The Numismatic Chronicle*, 7th series, 4, 103 – 123 at 103.

lords and nobles". Obviously, Thucydides clearly distinguishes between "real tribute" (φόρος) and δῶρα ("free gifts"). Thucydides' subsequently comments (2.97.4) that the Thracian practice essentially differed from the Persian, because the Persian kings rather gave than took (in fact, Thucydides describes corruption being practised among the Odrysians on a more than limited scale in that paragraph: οὐ γὰρ ἦν πρᾶξαι οὐδὲν μὴ διδόντα δῶρα ("it was impossible to get anything done without giving presents": Th. 2.97.4))[20]. Even though Thucydides' observation is seemingly confirmed by Xenophon (*Cyr.* 8.2.7), the description of the situation in Persia seems, however, primarily an idealization and perhaps much more theory than practice. There is, of course, the account of Herodotus (9.110.2) that: τότε καὶ τὴν κεφαλὴν σμᾶται μοῦνον βασιλεὺς καὶ Πέρσας δωρέεται ("on that day [*i.e.* the King's birthday, JPS] (and none other), the king both anoints his head and makes gifts to the Persians"). It is reported that the costs involved with the royal birthday, including the banquet for 15,000 men, amounted to 400 *talents* (cf. Ath. 4.146C). It seems, however, somewhat feeble evidence against the contrary indications: I think that Thucydides' remark in its absoluteness therefore cannot be maintained against, *e.g.*, the suggestion evoked by the *apadana*-relief.

Apart from the similarities we might infer in both Persian and Thracian practices, the first thing, however, that strikes the eye when we compare the two receptions is the organized formality of the Persian situation and the, seemingly, somewhat loosely manner of the its Thracian counterpart as described by Xenophon. The latter may be the result of the fact that Seuthes II's reception was, as it appears from the *Anabasis*, more or less organised spontaneously, while the Persian seems to have been a recurrent, annual, and above all, very formal occasion. The problem here is that Thucydides' account regarding Seuthes I makes it unmistakeably clear that Seuthes II's "reception" actually did fit into an existing Thracian practice of whose traditional nature we do not have a further description apart from Thucydides' own one.

The second, important, difference between the Persian and the Thracian occurrence is that (perhaps apart from the Persian nobles at the right-hand side of the central staircase) the delegations at Persepolis all represent *distinct ethnic groups or peoples*, while at Seuthes II's court – as far as it is proper to use this term in these circumstances-there *seems* (including the Thracian nobles) to be only a meeting of *individuals* [my emphases, JPS]. Here, however, may also be a problem. Xenophon states (*An*. 7.3.21): καὶ εἴ τις πρεσβεία παρῆν ἀπὸ πόλεως ("... and if there was some embassy from any state present..."). In his account, he only has indicated the presence of an embassy from Parium (*An*. 7.3.16), but this remark leaves the possibility completely open that embassies from other states were present as well. In that case, Seuthes II's reception may have been attended both by delegations of states and individuals. We might, in that case, argue whether we have to look upon the generals and captains of the remaining portion of the "Ten Thousand" as upon one single group or to consider them as a number of individuals. If only the generals had been invited, perhaps including some captains, I would, probably, have considered them as a delegation. In this case, they appear to outnumber the size of a normal delegation[21]. The fact also that Seuthes II's aide, Heracleides, approached the Greek generals and captains one by one (X. *An*. 7.3.18-9), though it may be explained as striving for maximum profit, leads me to believe the Greeks to have been present as individuals.

As for the presents, there seems, apart from the aspect of scale, to be some similarity between the gifts offered to the Persian king and the gifts received by Seuthes II. The striking difference, as far as we can see it on the *apadana*-reliefs, is that (at least on this occasion) no people were offered to the Persian king. Slaves were, however, a Thracian commodity (as already discussed above), just like horses. As to the eating, the music, and the entertainment of the guests we have no comparison between the receptions of the Achaemenids and those of Seuthes II (or the Odrysian kings in general).

Reviewing the evidence, I think it looks insufficient to connect, as Venedikov and Gerassimov

[20] It certainly cannot be excluded that Thucydides shows himself, writing on these matters, rather biased: his father being Olorus, Thucydides was connected with Thrace and Thracian royalty (cf. also Hdt. 6.39.1). Moreover, through his father's family, Thucydides owned property in Thrace, including gold mines at *Scapte Hyle*, a coastal area in Thrace opposite the island of Thasos.

[21] Cf. however X. *An.* 6.6.30, where the "Cyreans", threatened to be outlawed from Greece and to avoid the execution of one of their captains and a soldier, sent the generals and captains, together with Dracontius "and such others as seemed fitted for the mission", as a delegation to the Spartan *navarch* Cleander.

have done, the reception by Seuthes II with the reception that is depicted on the *apadana*-reliefs, especially because of the differences in formality and organisation. Though horses, dress, silver vessels, and perhaps also carpets are shown among the gifts to be presented to the Achaemenid, slaves are not, but that may, in all likelihood, not be regarded as a conclusive argument. On the other hand, garments were obviously also among the gifts received by the Thracian king Seuthes I: ἐκ πάσης τῆς βαρβάρου καὶ τῶν Ἑλληνίδων πόλεων ("from the barbarian territory and from all the Hellenic cities") over which he ruled (Th. 2.97.3). As stated above, slaves and horses were Thracian commodities: most of the gifts were therefore, one might say, natural (as were, I think, the gifts presented to the Achaemenid: there, too, most presents seem to have been typical products from the respective regions. The *Skudra* offer the King of Kings, consequently, a horse, spears, and shields). As regards the gifts offered to Seuthes II by the Greeks: I think we should leave these out of the equation, more or less being "gifts of occasion". As indicated, the formality of the reception as presented on the *apadana* in contrast with the description by Xenophon of the occasion at Seuthes' place may well be the main obstacle to put these occurrences on an identical level.

In connection with the drinking to Seuthes II's health, the libations (X. *An*. 7.3.32), and the nature of the gifts (especially the white horse, a royal gift: cf. Sancisi-Weerdenburg 1980, 201 *sq.*), Fol and Marazov (1977, 56) suggest that Seuthes' feast served as a kind of ritual deifying of the living king, the king at the same time acting as the dispenser of food to his subjects (cf. also Fol/Marazov 1977, 48). The last remark may very well be close to the truth, but for the first suggestion I can find no hard evidence in either Thucydides' or Xenophon's account. It is, I think, mainly based on Marazov's belief in the combinations king-high priest and king-mythical hero, for which (due to the lack of sufficient sources) Marazov can only adduct circumstantial evidence and interpretation. Obviously, he may well be right but, I repeat, there is no firm evidence for his theory in the literary evidence we have at our disposal.

Such observations as presented above underline that the relation, which Venedikov and Gerassimov believe to be present, is not easily to be proven. This, again, in itself does not mean that it was absent. As Thucydides already indicated, especially Odrysian kings had, at least as early as Seuthes I (424 -410), raised the art of receiving gifts to great heights. Since Thrace had been incorporated, in some form or another during several years, into the Persian Empire, during which time the Odrysians had been faithful allies of the Persians (cf. Stronk 1995, 45-9), and Thracians had presented themselves at *Nowruz* at Persepolis -as goes from the reliefs-, the nature of the *Nowruz*-reception may well have inspired the Odrysian kings, if only because Persian court life appears to have been rather overwhelming, as, *e.g.*, also Alexander the Great was to experience (cf. Bosworth 1994, 819 and 873 *sq.*).

As I stated above, Persia had during a number of years several interests in obtaining (and maintaining) a firm foothold on either side of the Straits. What mattered for Thracian tribes was not only the result of the struggle of power between notably Athens and Persia, at the time more or less focused on the control of the Straits, but also, and to much greater extent, how they could manage to further their own interests without provoking either of the contesting powers. One may suppose that the Odrysians succeeded best in doing so, thereby fully exploiting the privileges granted to them by Megabyzus and Mardonius. It is, otherwise, difficult to explain that within a decade or less after the Persian defeat at Plataea the Odrysians under king Teres had formed the nucleus of their own state. This state appears to have emerged already soon after Xerxes' defeat at Salamis in 480/79[22] and occupied the better part of Thrace (cf., e.g., Hoddinott 1981, 102; Danov 1976, 226 – 36)[23].

[22] Cf., e.g., also Archibald 1998, 102: "... Teres must already have established a leading position in central Thrace soon after the Persian Wars."

[23] In an extract for "*Thracia Pontica V*" Tačeva even proposed to date the beginning of the Odrysian kingdom before 514 (Tačeva, M., Die persischen Feldzuge durch Thracia Pontica, in: *Thracia Pontica V, Sozopol 1991, Les Ports dans la vie de la Thrace ancienne, Résumés,* Sozopol, 1991, p. 41). As her theory was published only as an extract (it does not feature in the conference's *Proceedings*, edited by M. Lazarov and Chr. Angelova and published at Varna in 1994), I cannot check all arguments she may have. She mentions that: "Die Quellenanalyse gestattet die Herrschaft vom Odryse Teres (Thuc. II.xxix.2) vor dem Dareiosfeldzug (ca 514 v.Chr.) zu datieren...". Thucydides' text Tačeva refers to is: "Now this Teres, the father of Sitalces, was the first to found the great kingdom of the Odrysians, which extended over the larger part of Thrace; for a large part of the Thracians is independent". I can not see how this passage may be used as an indication that the Odrysian kingdom was established in or even before 514. I am, therefore, not convinced of the rightness of her view, the more since I know of no other sources that might give additional evidence. I therefore still suppose that a date after Salamis is more likely.

According to Lenk, the Odrysian prince Teres used the grudge against the foreign oppressor to unite the eastern Thracian tribes (Lenk 1936, c. 421). It is true that Teres' action was clearly a defection of the Persians. It may be an explanation for the hostile attitude towards Teres by the Thynians (who, like the Odrysians, also had supported the Persians), resulting in Teres' death (cf. X. *An*. 7.2.22). Of course, it also is possible that the Thynians preferred a distant overlord above a nearby ruler. Anyway, it will have required great political skill of Teres, using an alleged grudge of Thracians against the Persians or, for that matter, any other excuse to create a Thracian (Odrysian) state, to explain why the Odrysians first had supported the Persians but had deserted them now. The military strength of the Odrysians and their level of organisation (both with courtesy to Mardonius and Megabazus) may well have been one of the main arguments.

An exact date for the beginning of the Odrysian Kingdom -Teres had made himself a βασιλεύς- is hard to give (cf. Danov 1976, 282). The estimation of Fol and Spiridonov -about 478- is in my view very close (Фол, Спиридонов 1983 I/2: 102). They connect the Odrysian rising with the outcome of the siege of Sestus, by which Persia lost its hold of Thrace. Though Persians held Eion at the mouth of the Strymon (Struma) until 476 and Doriscus still longer (Hdt. 7.106-7), their grip on Thrace as a whole had been largely lost with Sestus. Certainly, this may have been the breaking point. As already some times indicated, I think, though, that already after the battles of Plataea (during which Mardonius was killed) and Mycale (where Persia lost the remnants of its fleet), the situation must have seemed favourable to Teres to free himself of his Persian overlords and become an independent ruler. Especially the death of Mardonius, who is depicted by Herodotus (7.9.1-2) as the champion of the "European policy" of the Persian kings, may have facilitated Teres' schemes to fill the vacuum left by the Persians. Teres may have guessed that both the outcome of the battles of Salamis and Mycale and the death of Mardonius would affect Persia's general position and presence in Europe directly, even though it was not certain whether it would change Persia's ultimate involvement in Europe. In such a case, it could be a wise policy for the leader of a tribe that had collaborated with the Persians to strike quickly, if only to safeguard his own position.

The encroachment of Persia's interest in Europe in the end did not imply that Persia ceased to try to influence matters in Greece. With so many Greeks living in Asia Minor, all or at least in some way or another most of them, still somehow feeling related with those on the mainland (and vice versa!), that would have been a luxury Persia could not have afforded itself. However, instead of direct and visible involvement, it now increasingly started to rely on the powers of secret diplomacy and, especially, money (cf., *e.g.*, Stronk 1990/1). A direct implication was, however, the departure of Persians out of Thrace after little more than a generation of presence.

REFERENCES:

Гаврилов 2019: А. К. Гаврилов. Исследования по древнегреческим надписям Северного Причерноморья, Санкт-Петербург: Альянс-Архео, 2019.

Рунг, Габелко 2018: Э.В. Рунг, О. Л. Габелко. Скифский поход Дария I и древнеперсидская надпись из Фанагории, – Вестник древней истории 78(4), 847 – 869.

Фол, Спиридонов 1983: А. Фол, Т. Спиридонов. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е., том 1 – 2, София: БАН, 1983.

Archibald 1998: Z. H. Archibald. The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus unmasked. Oxford: Clarendon Press, 1988.

Boardman, J. 1980: J. Boardman. The Greeks Overseas, London: Thames & Hudson, 1980.

Boardman, J. *et al.* (eds.) 1988: The Cambridge Ancient History, second edition, volume 4: Persia, Greece and the Western Mediterranean, c. 525 – 479 B.C., Cambridge, 1988.

Bosworth 1994: A. B. Bosworth. Alexander the Great. – In: D. M. Lewis (ed.). The Cambridge Ancient History, vol. VI. The Fourth Century. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Briant 1996: P. Briant. Histoire de l'empire perse. Paris: Fayard, 1996.

Burn 1984: A. R. Burn. Persia & the Greeks, London (with a postscript by D.M. Lewis), 1984.

Bury 1970: J. B. Bury. A history of Greece to the death of Alexander the Great. London/Basingstoke: Nabu Press, 1970.

Cook 1983: J. M. Cook. The Persian empire. London: Dent, 1983.

Dandamaev 1989: M. A. Dandamaev. A Political History of the Achaemenid Empire (translated into English

by W.J.Vogelsang). Leiden: E. J. Brill, 1989.

Dandamaev, Lukonin 1989: M. A. Dandamaev, V. G. Lukonin. The Culture and Social Institutions of Ancient Iran (English edition by P. L. Kohl with the assistance of D. J. Dadson), Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Danov 1976: C. M. Danov. Altthrakien. Berlin/New York: De Gruyter, 1976.

Detschew 1976: D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1976.

Donnellan 2004-2005: L. Donnellan. Ethnic Identity on the western Black Sea area: the cases of Histria, Kallatis and Apollonia Pontika (7th-4/3th centuries BC). – TALANTA 36-7, 2004 –2005, 189 – 267.

Fol, Marazov 1977: A. Fol, I. Marazov. Thrace and the Thracians. London: Cassell, 1977.

Fol, Hammond 1988: A. Fol, N. G. L. Hammond. Persia in Europe, Apart from Greece. – In: The Cambridge Ancient History, second edition, volume 4: Persia, Greece and the Western Mediterranean, c. 525-479 B.C. Cambridge, 1988, 234 – 253.

Green 1996: P. Green. The Greco-Persian Wars. Berkeley: University of California Press, 1996.

Griffiths 2001: A. H. Griffiths. Behind the Lines: The Genesis of Stories in Herodotus. – In: Homer, Tragedy and Beyond: Essays in Honour of P. E. Easterling, London: Society for the Promotion of Hellenic Studies, 2001, 75 – 88.

Hammond 1986: N. G. L. Hammond. A history of Greece to 322 B.C. Oxford: Oxford University Press, 1986.

Henry 1959-1978: R. Henry. Photius Bibliothèque; texte établi et traduit par --, VIII vols and index, Paris (for Ctesias : Vol. I, codex 72).

Hignett 1963: C. Hignett. Xerxes' invasion of Greece. Oxford: Oxford University Press, 1963.

Hind 1994: J. Hind. The Trade in Getic Slaves and the Silver Coins of Istria. – Thracia Pontica V: Actes du Symposium International, 7 – 12 octobre 1991 à Sozopol: Les ports dans la vie de la Thrace ancienne. Varna, 153 – 158.

Hoddinott 1981: R. F. Hoddinott. The Thracians. London: Thames & Hudson, 1981.

Hornblower (ed.) 2013: S. Hornblower. Herodotus. Histories. Book V, series: Cambridge Greek and Latin Classics, 2013.

How, Wells 1968: W. W. How, J. Wells. A commentary on Herodotus, with introduction and appendices, in two volumes. Oxford: Oxford University Press, 1968.

Isaac 1986: B. H. Isaac. Greek Settlements in Thrace until the Macedonian Conquest. Leiden, 1986.

Kent 1953: R. G. Kent. Old Persian: Grammar, Texts, Lexicon. New Haven: American Oriental Society, 1953.

Klinkott 2005: H. Klinkott. Der Satrap. Ein Achaimenidischer Amtsträger und seine Handlungsspielraume, series: Oikumene Studien zur antiken Weltgeschichte. Bd. 1. Frankfurt am Main, 2005.

Lenfant 2004: D. Lenfant. Ctésias de Cnide: La Perse, l'Inde, autres fragments, texte établi, traduit et commenté par --. Paris: Les Belles Lettres, 2004.

Lenk 1936: Br. Lenk. Thrake. – RE, VI A, 1936, 392 – 551.

Lloyd-Jones, Parsons (eds.) 1983: H. Lloyd-Jones, P. Parsons. Supplementum Hellenisticum, series: Texte und Kommentare, vol. 11, Berlin/New York, NY.

Liddell, Scott 1983: H. G. Liddell, R. Scott. A Greek-English lexicon. Revised and augmented throughout by H. Stuart Jones with the assistance of R. McKenzie, with a supplement. Oxford: Clarendon Press, 1983.

Morkot 1996: R. Morkot. The Penguin Historical Atlas of Ancient Greece, Harmondsworth: Penguin Books, 1996.

RE: Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft. A. Pauly, G. Wissowa, K. Ziegler (edd). 84 vols., Stuttgart 1894 – 1980.

Murray 1988: O. Murrey. The Ionian Revolt. – In: The Cambridge Ancient History, second edition, volume 4: Persia, Greece and the Western Mediterranean, c. 525 – 479 B. C., Cambridge, 1988, 461 – 490.

Sancisi-Weerdenburg 1980: H. Sancisi-Weerdenburg. Yaun en Persai: Grieken en Perzen in een ander Perspectief, Groningen, disseration, 1980.

Seager, Tuplin 1980: R. Seager, C. J. Tuplin. The Freedom of the Greeks of Asia: On the Origins of a Concept and the Creation of a Slogan. – Journal of Hellenic Studies, 1980, 100, 141 – 154.

Shavarebi, E. 2019: An Inscription of Darius I from Phanagoria (DFa): Preliminary Report of a Work in Progress. – Arta 2019.005; see https://www.academia.edu/39715843.

Stronk 1995: J. P. Stronk. The Ten Thousand in Thrace. An Archaeological and Historical Commentary on Xenophon's Anabasi., Books VI.iii-vi – VII, Amsterdam: J. C. Gieben, 1995.

Stronk 1990-1991: J. P. Stronk. Sparta and Persia: 412 – 386. – TALANTA, 1990 – 1991, 22.3, 1990 – 1991, 117 – 136.

Stronk 1994-1995: J. P. Stronk. Nowruz in Thrace? – TALANTA 26.7, 1994 – 1995, 59 – 73.

Stronk 1998-1999: J. P. Stronk. Crossing the Straits: the Persians in Thrace. – TALANTA, 1998 – 1999, 30.1, 1998-1999, 55 – 72.

Stronk (ed.) 2010: J. P. Stronk. Ctesias' Persian History. Part 1: Introduction, Text, and Translation, Düsseldorf, 2010.

Stronk 2016-2017: J. P. Stronk. From Sardis to Marathon. Greco-Persian Relations 499 – 490 BC: A Review. Part one: Up To and Including the Fall of Eretria. – TALANTA, 2016 – 2017, 48/9, 133 – 184.

Stronk 2019: J. P. Stronk. From Sardis to Marathon.

Greco-Persian Relations 499 – 490 BC: A Review. Part two: The Battle of Marathon and Its Implications. – TALANTA, 2019, 51, 77 – 226.

Tsetskhladze 2018: G. R. Tsetskhladze. 'The Most Marvellous of All Seas': The Great King and the Cimmerian Bosporus. – In: P. Pavuk, V. Klontza-Jaklova, A. Harding (eds.). ΕΥΔΑΙΜΩΝ. Studies in Honour of Jan Bouzek, Prague, 2018, 467 – 490.

Venedikov, Gerassimov 1979: I. Venedikov, T. Gerassimov. Thracian Art Treasures. Sofia: Bulgarski hudozhnik, 1979.

Walser, G. 1966. Die Völkerschaften auf den Reliefs von Persepolis. Berlin: Mann, 1996.

ПЕРСИЙСКО ПРИСЪСТВИЕ И ВЛИЯНИЕ В ТРАКИЯ ДО 475 Г. ПР. ХР.: ПОГЛЕД ВЪРХУ ПИСМЕНИТЕ СВЕДЕНИЯ

Ян СТРОНК

(Резюме)

В тази статия се предлагат нови виждания за характера на персийското присъствие в Тракия. В литературата се приема, че народите от отделни райони, споменавани в персийските ахеменидски текстове, като напр. „Скудра“, са жители съответно и на персийска сатрапия. Сред тях са и някои тракийски, а вероятно и македонски, и скитски племена, третирани като съставна част на сатрапия. Нито гръцките, нито персийските писмени сведения обаче сами по себе си не предоставят достатъчно доказателства в подкрепа на това предположение. Безспорно е, че персийската държава, нейните действия и институции са значителен стимул във формирането на Одриската държава в последната половината от VI век и началото на V в. пр. Хр. Персийските поражения при Саламин, Платея и Микале, както и смъртта на Мардоний са благоприятни за Терес обстоятелства да защити своите територии. При сравняването на сходните обичаи у перси и траки – приемите и поднасянето на дарове, описани по-късно от Тукидит и Ксенофонт – персийското влияние е само частично.

Доказателство, че Персийската държава не е в състояние да присъства продължително и активно в Тракия, е фактът, че само след едно поколение време тя се изтегля, като продължава да разчита в бъдеще на силата на тайната дипломация и парите.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

СЕДИМЕНТНО-ПЕТРОГРАФСКО ИЗСЛЕДВАНЕ НА КРЕМЪЧНИ АРТЕФАКТИ ОТ СЕЛИЩНА МОГИЛА ДЯДОВО, ЮЖНА БЪЛГАРИЯ

Чавдар НАЧЕВ[a], *Кънчо КЪНЧЕВ*

[a] *Национален музей „Земята и хората"; chnachev@gmail.com*

ВЪВЕДЕНИЕ

Кремъчни артефакти от археологическия обект са изучени в микроскопски препарати с методите на оптичната микроскопия в проходяща поляризирана светлина. Определени са минералният състав, структурата, текстурата, минералните включения, реликтите от микрофауна и други особености. Особен акцент е поставен върху диагностичните белези, позволяващи отнасянето на един или друг образец към определен тип флинт (кремък) с определено географско разпространение. За определяне на конкретните кариерни източници, послужили за направа на изследваните артефакти, е извършено сравняване с еталонна колекция от микроскопски препарати (700 броя) от 65 броя природни натрупвания (находища). Еталонната микроскопска колекция включва образци от кремъчни скали от първични и вторични (разсипни) находища от цялата територия на България.

Основни типове флинт в България

Флинтът (кремъчните конкреции, кремъкът) има широко географско разпространение в България и образува значителни природни натрупвания (находища) (Начев, Ковнурко, Кънчев 1981, 45). Преобладаващата част от находищата на кремъчни конкреции са локализирани в Мизийската платформа (Дунавската равнина) и най-близките до нея части от Балканския ороген (обр. 1). Кремъчни конкреции не се срещат в южната част на България. В Южна България се наблюдават пластови и жилни кремъчни скали, описани като атипичен флинт (Начев 2009, 15). Атипичният флинт има свойства на некачествен заместител (сурогат) на качествения флинт от северната част на страната.

От описаните в литературата 16 различни стратиграфски нива с наличие на флинт на територията на България (Nachev, Nachev 1989) от особен теоретичен и практичен интерес за археологията (Начев 2009, 9) представляват само следните три: (1) кремъчни конкреции в горноюрски скали (оксфорд и долен кимеридж); (2) кремъчни конкреции в долнокредни скали (аптски етаж) – **лудогорски** (добруджански, разградски) флинт; (3) кремъчни конкреции в горнокредни скали (кампански и маастрихтски етаж) – **мизийски флинт**.

На фона на изброените три типа най-важни за археологията типове флинт, които са разпространени в Северна България, е необходимо да бъдат отбелязани проявленията на атипичен флинт в Южна България (Начев 2009, 15). Неговите разкрития са свързани със Средногорската и Родопската тектонски зони.

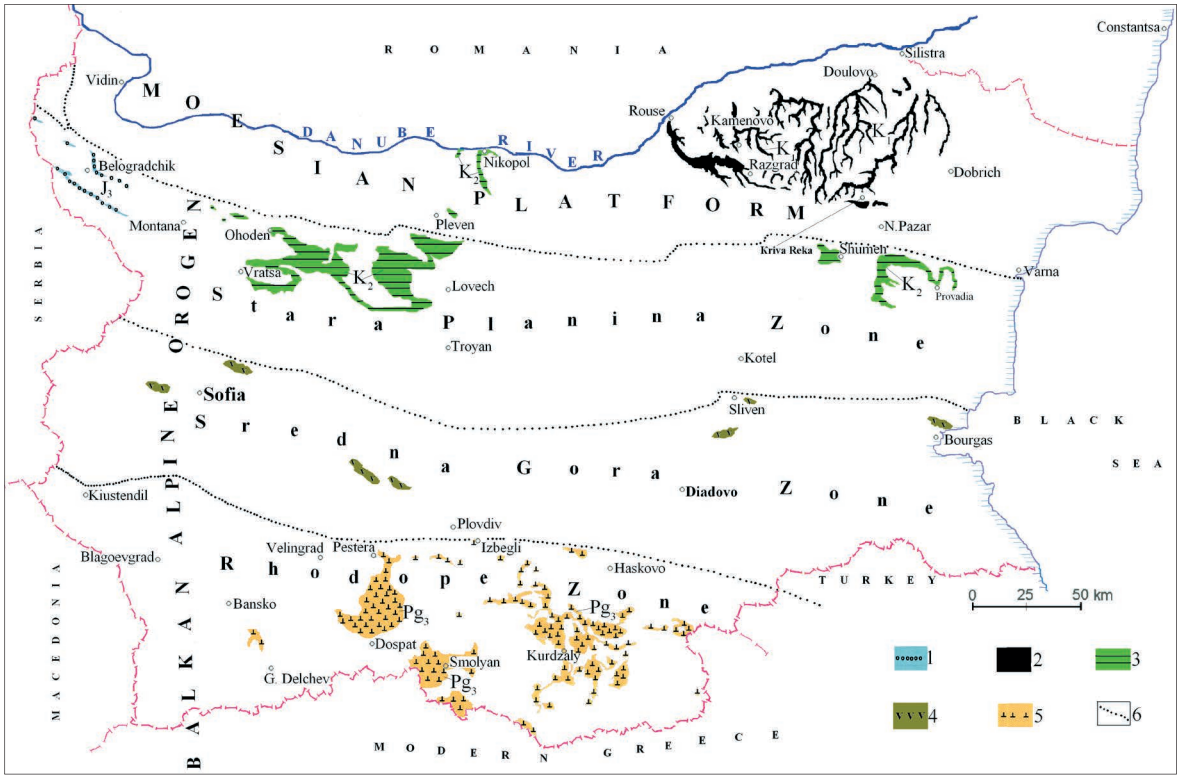

Фиг. 1. Геоложка карта на основните типове флинт-съдържащи скали в България (Начев, 2009). 1. Горноюрски варовици с кремъчни конкреции (J_3); 2. Долнокредни (аптски) варовици с кремъчни конкреции – лудогорски флинт (K_1); 3. Горнокредни варовици или пишеща креда с кремъчни конкреции (K_2) – мизийски флинт; 4. Вулканогенни скали с атипичен флинт от Средногорската зона; 5. Вулканогенни скали с атипичен флинт от Родопската зона (Pg_3); 6. Граница между тектонски зони и области.

В съответствие с това тези суровини естествено се разделят на **средногорски атипичен флинт** и **родопски атипичен флинт** (обр. 1). Най-характерни образувания и за двете зони са халцедонът, ахатът и ясписът, срещащи се под формата на жили и геоди. Особено богат на атипичен флинт е районът между Кърджали и Момчилград. Най-добре изучено е находището при с. Избегли (североизточно от Асеновград). То принадлежи към Родопската зона, но единствено от тези находища попада в Горнотракийската низина като географска област. Халцедонът, ахатът и ясписът имат различни диагностични белези, което позволява лесно да бъдат разграничавани един от друг, а също така като цяло много добре се разграничават, само по своите макроскопски белези, от кремъчните конкреции от Северна България. Средногорският атипичен флинт и родопският атипичен флинт са суровини с ниско качество и имат много по-малко значение като суровини за производство на артефакти

В Южна България и в частност в Горнотракийската низина на практика липсват кремъчни конкреции. Поради тази причина атипичният флинт е бил използван непрекъснато като близка и околна суровина. Родопският атипичен флинт превъзхожда средногорския в количествено и качествено отношение. Възможно е по тази причина в различни периоди в селищната могила в Дядово да е постъпвал кремъчен материал от района на Източните Родопи.

Резултати от изследванията:

А. Една част от изследваните артефакти, а именно образци №№ 4941, 4943 и 4951, имат сходни микроскопски особености и произлизат от един и същ кариерен източник. Те се характеризират с основна маса, изградена от крипто- до микрозърнест халцедон, в която се наблюдават игловидни включения, запълнени от микрозърнест халцедон (обр. 3). Игловидните включения представляват игли (спикули) от кремъчни гъби и наред с други белези са диагностични за този тип. При тези образци има

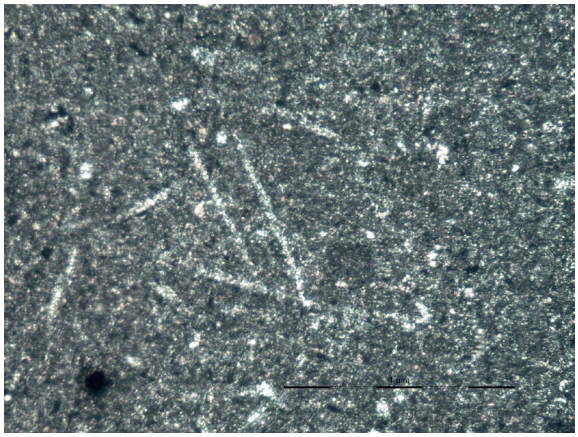

Фиг. 2. Микрофотография на кремъчна конкреция, находище Равно. Основната маса е изградена от криптокристален халцедон и спикули от гъби, изпълнени с микрокристален халцедон. Образец № 431 от еталонна микроскопска колекция, долна креда (апт) – лудогорски флинт – тип Равно. Преминаваща светлина, кръстосани николи.

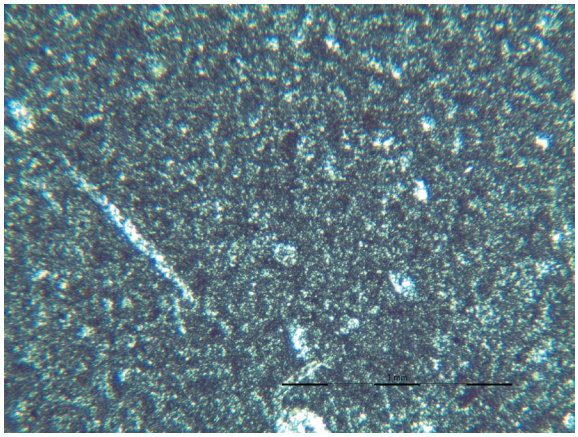

Фиг. 3. Микрофотография на кремъчна пластина от селищна могила Дядово. Основната маса от криптокристален халцедон и спикули от гъби, изпълнени с микрокристален халцедон. Образец № 4943. Преминаваща светлина, кръстосани николи.

пълно съвпадение с микроскопските еталони (обр. 2) от т. нар. лудогорски флинт, тип Равно (Gurova, Nachev 2008, 33).

Механичните качества (включително цепителността) на този флинт са от най-високо качество. Това се дължи на еднородния минерален състав (над 95% халцедон), крипто- до микрозърнестата структура и липсата на значителни количества минерални и други примеси.

Географското разпространение на този флинт (обр. 4) е свързано с района на почти безводната (сега) долина на Топчийска река при селата Топчии, Каменово, Равно, Кубрат, Беловец и Тетово. Това позволява източникът на суровина да бъде локализиран в този район, като най-вероятно конкретните кариерни източници се намират в района на селата Каменово и Равно.

Този участък се характеризира с рязко преобладаване на вторичните (разсипните) находища от елувиално-пролувиален тип, поради което може да се предположи, че източниците са именно от този тип. От друга страна, категорично цитираните артефакти не принадлежат към района на Крива река и района северно от Разград (Чуката), където е описана друга микроскопска разновидност на лудогорския флинт, а именно лудогорски флинт тип Крива река (Gurova, Nachev 2008, 34).

Фиг. 4. Географско разпространение на лудогорския флинт – тип Равно. Площите на разпространение са показани с диагонална щриховка.

Б. Друга част от изучените материали, а именно №№ 4412, 4662, 4683, имат също идентични микроскопски белези. Те се характеризират (обр. 5) с присъствие на микрозърнест халцедон, елипсовидни непрозрачни агрегати и включения от калцит (до 25%). Тяхната микроскопска характеристика съвпада с еталоните от пластови кремъчни скали (частично и кремъчни конкреции) от района на Поповските височини и североизточно от град Бяла. Тези скали имат широко географско разпространение (Горанов 1965, 331; Начев 2009, 11),

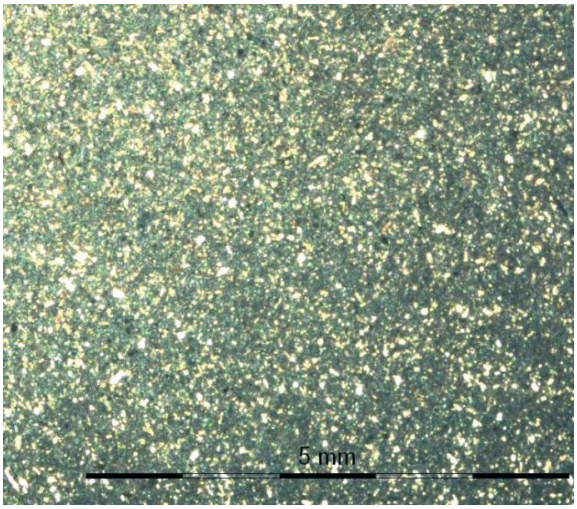

Фиг. 5. Микрофотография на кремъчна пластина от селищна могила Дядово. Основната маса от микрозърнест халцедон, елипсовидни непрозрачни включения и калцит (светъл). Образец № 4662. Преминаваща светлина, кръстосани николи.

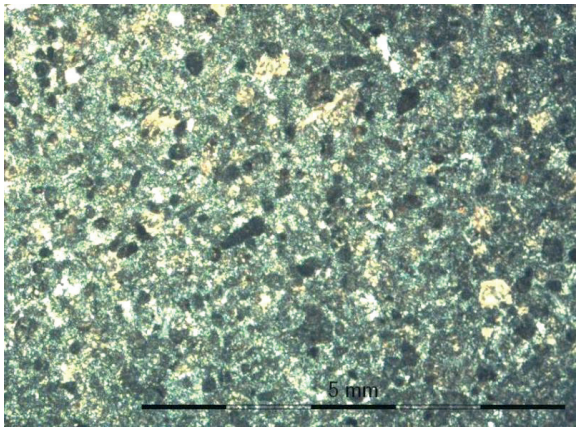

Фиг. 6. Микрофотография на кремъчна пластина от селищна могила Дядово. Основна маса от криптозърнест до микрозърнест халцедон с присъствие на калцит (светъл) до 25%. Образец № 4470. Преминаваща светлина, кръстосани николи.

Таблица 1

Инв. №	Макроскопско описание	Археологически обект	Вероятен кариерен източник
4941	Флинт восъчен, пластина- дюншлиф	с. м. Дядово	**Лудогорски флинт,** тип Равно
4943	Флинт восъчен, пластина- дюншлиф	с. м. Дядово	**Лудогорски флинт,** тип Равно
4951	Флинт восъчен, пластина- дюншлиф	с. м. Дядово	**Лудогорски флинт,** тип Равно
4412	Флинт восъчен, пластина- дюншлиф	с. м. Дядово	**Лудогорски флинт** (от района на Бяла)
4662	Флинт восъчен, пластина- дюншлиф	с. м. Дядово	**Лудогорски флинт** (от района на Бяла)
4683	Флинт восъчен, пластина- дюншлиф	с. м. Дядово	**Лудогорски флинт** (от района на Бяла)
4470	Флинт восъчен, пластина- дюншлиф	с. м. Дядово	Не може да бъде определен
4490	Флинт восъчен, пластина- дюншлиф	с. м. Дядово	Не може да бъде определен

като от района на Поповските височини (селата Голямо градище, Цар Асен, Осиково, Копривец) продължават на север до селата Батишница, Табачка и Кацелово.

В. Третата част от изследваните образци (№№ 4470 и 4490) имат идентични микроскопски характеристики (обр. 6) и са изградени от крипто- до микрозърнеста халцедонова основна маса, калцит (около 15%) и отделни теригенни зърна от кварц (около 1%). Тези особености не съвпадат с нито един от съществуващите микроскопски еталони. Поради тази причина за нейните кариерни източници на този етап от изследванията не могат да бъдат направени никакви изводи.

Резултатите от микроскопското изучаване на кремъчни артефакти от селищна могила Дядово са показани в табл. 1.

ИЗВОДИ

Част от изучените артефакти са изработени от кремъчни конкреции, добити от разсипни находища в долината на Топчийска река при

селата Топчии, Каменово, Равно, Кубрат, Беловец и Тетово. Най-вероятно конкретните кариерни източници се намират в района на селата Каменово и Равно.

Друга част от кремъчните оръдия са изработени от слоести кремъчни скали и частично от кремъчни конкреции, добити от разсипни находища от района на Поповските височини (селата Голямо градище, Цар Асен, Осиково, Копривец) и продължават на север до Батишница, Табачка и Кацелово.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Горанов 1965: А. Горанов. Силициты (халцедониты) апта в Поповском районе. – В: Карпато-Балканская геологическая асоциация, VII конгрес, доклады, част II-1. София, 1965, 329 – 331.

Начев, Ковнурко, Кънчев 1981: И. Начев, Г. Ковнурко, К. Кънчев. Кремъчните скали в България и тяхната експлоатация. Интердисциплинарни изследвания VII – VIII. София, 1981, 41 – 58.

Начев 2009: Ч. Начев. Основните типове флинт в България като суровини за направа на артефакти. Интердисциплинарни изследвания XX – XXI, 2009, София, 7 – 21.

Gurova, Nachev 2008: M. Gurova, Ch. Nachev. Formal Early Neolithic toolkits: archaeological and sedimentological aspects. – In: Geoarchaeology and Archaeomineralogy 2008. Proceedings of the International Conference, 29 – 30 October, 2008, Sofia: Publishing House "St. Ivan Rilski", 2008, 29 – 35.

Nachev, Nachev 1989: I. Nachev, Ch. Nachev. Distribution and Evolution of Siliceous Rocks in Bulgaria. – In: J. R. Hein, J. Obradovich (ed). Siliceous deposits of the Tethys and Pacific Regions. New York, Berlin, Heidelberg, 1989, 81 – 92.

SEDIMENTOLOGICAL AND PETROGRAPHIC STUDY ON FLINT ARTEFACTS FROM TELL DYADOVO, SOUTHERN BULGARIA

Chavdar NACHEV, Kancho KANCHEV

(Summary)

The flint artefacts from the archaeological site are studies through thin section with methods of optical microscopy in transmitted polarizing light. During the studies are defined the mineral composition, texture, structure, mineral inclusions, relics from the micro fauna and other characteristics. Special attention is paid on the diagnostic features, which allow to determine each type of flint with certain geographic position. To determine the specific quarry sources, a comparison was made with a reference collection of microscopic thin section stored in the National Museum – Earth and Man, Sofia.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

GEOLOGICAL POSITION OF TELL DYADOVO AND TELL EZERO (NOVA ZAGORA MUNICIPALITY, BULGARIA) AND PROBABLE CLAY DEPOSITS FOR THE PRODUCTION OF THE LOCAL PREHISTORIC POTTERY

Ognyan MALINOV[a], Stoyan DJAMBAZOV[b], Albena YOLEVA[c], Diana GERGOVA[d], Kancho KANCHEV, Tatiana KANCHEVA-RUSEVA[e], Dimitar GENOV[f]

[a]*Gravelita ltd. Sofia*
[b]*University of Chemical Technology and Metallurgy, Sofia*
[c]*University of Chemical Technology and Metallurgy, Sofia*
[d]*dianagergova@gmail.com*
[e]*Maritsa–Iztok Archaeological Museum, Radnevo; ruseva_t@abv.bg*
[f]*Dimitar Genov*

1. INTRODUCTION

This paper is a natural continuation of the archaeopetrographic investigations of the ceramic artefacts from Dyadovo and Ezero tell settlements recently performed by Semmoto in 2010 (1) and 2011 (2).

The main purpose of the current work is to check the possibilities for determination of the different types of clay raw material as a result of the geological conditions in the area of Tell Dyadovo and Tell Ezero and on this basis to explain the diversity in the rock-mineral structure of the pottery artefacts. Based on the topographic conditions in the northwestern flank of the St Iliya Hills in which periphery the tell settlements are situated, four areas of feeding are outlined creating conditions for destruction, transport and accumulation of clay raw material with different rock-mineral inclusions.

Currently five different natural clay raw materials suitable for production of ceramics at 500-900 °C are studied to some extent.

2. METHODOLOGY OF INVESTIGATION

Using the inf+ormation published in the geological map of Bulgaria in scales 1:100000 – Map Sheet Nova Zagora and its Explanatory Note (Tsankov et al., 1995) we have established the geological setting of Tell Dyadovo and Tell Ezero. In order to prove the capability of the rock complexes in the surrounding area to serve as the source for the prehistoric pottery material, selected routes were mapped. The possible source rocks for the clay material are sampled and the samples are analyzed in order to establish any resemblance to the pottery. The analytical methods applied include:

powder XRD and chemical AESICP analysis. In addition, the basic physical-mechanical properties of the rocks in natural and fired conditions (at 500°C and 900°C) are also measured using routine techniques for clayey rocks.

3. RESULTS

3.1. Geological setting

The geology of the area studied is presented by various rock complexes formed in a wide stratigraphic range from Lower Paleozoic to Quaternary (Fig. 1).

Paleozoic (230 -570 mln. years)

The oldest Paleozoic rocks are represented by *Sokol Formation* (*sk* Pz_1), which includes grey-black and grey-greenish dynamo metamorphosed diabases and tuffs (phyllites and crystalline schists), intercalated in some localities by marble limestones. The phyllites contain variable quantities of white micas, chlorite and quartz, where the crystalline schists consist of chlorite, albite, white mica, actinolite, epidote, calcite and quartz.

The rocks of Sokol Formation are cut by Lower Paleozoic *South Bulgarian Granitoids* (*yPzy*). In the area of Sveti Ilia Hills the granitoids are pale pink coloured and contain mostly plagioclase, quartz, microcline and biotite, thus they are represented by biotite granites. In some localities the granites contain visible porphyres of microcline. In all cases the granites are chloritised and sericitised (the biotite and the plagioclase). Later intrusion in the same rocks is represented by several dykes of aplitoid granites. Often the granites contain also thin veins of pegmatite and milky white quartz. Due to tectonic reworking the granite displays schistosity in some localities.

The South Bulgarian Granitoids are sequenced in later times by *Kavatsi Acid dynamo metamorphosed volcanites* (*meta-quartz porphyries*) (*ka* Pz_1). These rocks are usually monotone pale rocks with massive structure and quartz porphyric textire.

The typical and most common rocks in Sveti Ilia Hills area are the Upper Paleozoic Stephanian-Permian rock complexes overlaying the Lower Paleozoic rock complexes. These are Elenovo Meta-breccia-conglomerate Formation, bearing metamorphic graphite lenses from coals, and Sveti Ilia Meta-conglomerate Formation. The rocks of these formations are subjected to low-grade regional metamorphism.

Typical feature of the Paleozoic rock complexes in the western parts of Sveti Ilia Hills is the presence of hydrothermal quartz veins, which are also subjected to tectonic deformation. This, in the latter the quart displays typical linear-wedge slicing.

Mesozoic (67-230 mln. years)

In the area studied the Paleozoic rock complexes are overlain by Triassic and Upper Cretaceous rocks complexes. The Triassic system is presented mostly by the terrigenous rock complexes of the Balkanide type Triassic, which include:

Pitovo Formation (*pi* T_1) typically presented by white to pale pink arcose sandstones;

Omarchevo Formation (oT_1^{sp}) presented by silty-clayey rocks and fine-grained sandstones, marlstones and limestones;

Bosnek Formation (*bo* T_{1-2}) – dark-grey fine-grained dolostones;

Vasiliovo Formation – Lepitsa member (v/lT^1_2) – black shales and small amounts of siltstones and sandstones;

Troyan Formation (*tn* T^k_3) – grayish fine-grained dolostones.

The Upper Cretaceous system represents a much reduced sequence that contains only two lithological units. The rocks of *Rusal Formation* ($ru\ K^{cm}_2$) overlay transgressive Lower Triassic sediments. At the base of the formation there are milky-white, pink or cream coloured secondary dolomite limestone, marl and shales. They are covered by thick-layered quartzitoid sandstones and in some cases by quartz conglomerate. The formation is exposed in a thin band extending in E-W direction in the area at-2 km to the SE of the village of Polsko Padarevo. To the north of Rusal Formation and the Upper Triassic sediments to the west and to the east of its rocks the *volcanogenic-sedimentogenic formation* (10 K^{st-cp}_2) is exposed. The latter is represented by alternating sediments, tuffs and tephroids with flows and dykes of volcanic rocks with andesite composition.

Neozoic/Neogene (1.5-25 mln. years)

In the area studied to the south of Dyadovo village there are only Neogene sediments that belong to the ***Gledachevo Formation*** (***gl*** N_{1-2}). The formation is represented by clays, sandstones

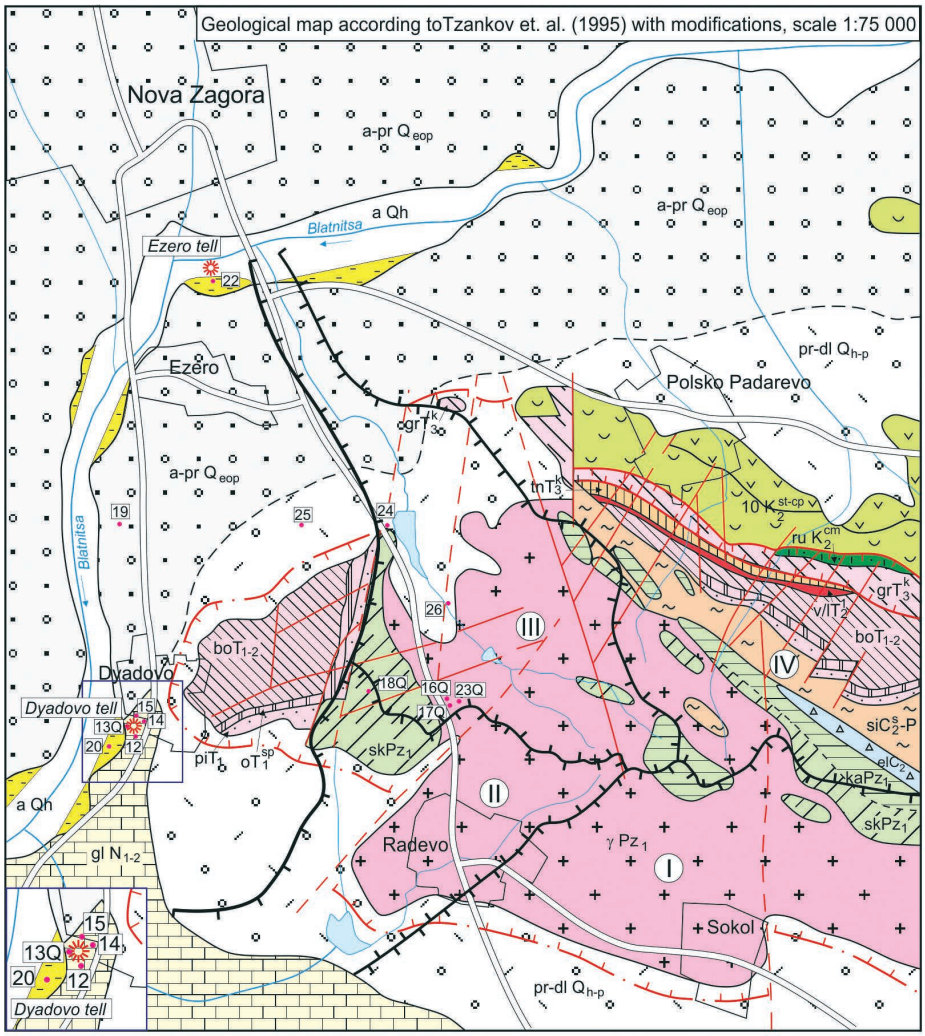

Fig. 1. Geological map for the region of tell settlements Dyadovo and Ezero.

and limestones. The clays that dominate the formation are grey-green and pale green on fresh surface, but with typical oxidation induced red-brownish color (samples 12, 14 and 15, fig. 1) on weathered surface. According to geological map Tell Dyadovo is built on the sediments of Gledachevo Formation.

Quaternary (0-1.5 mln. years)

At the western ends of St Ilia Hills, following their contour and the valley of the Blatnitsa River, the Quaternary sediments are very abundant and are divided into four types:

- ***Eopleistocene alluvial-proluvial formations***

($a\text{-}pr\ Q_{eop}$). These represent boulders, gravel, silt, sands and clay deposited in plane setting.

- Pleistocene-Holocene diluvial-proluvial formations (***pr-d Qh.***$_p$) established in the vicinity of St. Ilia Hills. They are presented by boulders, gravel, silt, sands and clay closely related to the source provinces, which in some cases are the underlying rocks (samples 24 and 26, fig. 1).

- Pleistocene-Holocene eluvial-diluvial formations (***e-d Qh-p***). Due to the moderate thickness and their small exposures these rocks are not displayed on the geological map. The sample material of these rocks is marked by additional index letter Q. The rocks represent weathering products of the rock complexes at the top of the Hills and down their slopes. They are represented by clayey materials that contain small rock fragments, as well as fragments of vein quarts in various combinations. Such formations are established above the Lower Paleozoic rocks (Sokolovo Formation ($skPz_1$) – sample 18Q and South Bulgarian Granitoids ($y\ Pz_1$) – samples 16Q, 17Q and 23Q, fig. 1). Their thickness is just a few meters. These materials served as the ground for formation of the contemporary soil.

- Holocene alluvial formations (***a Qh***). They are presented in the the Blatnitsa River valley. They are restricted to the areas of the floodplain terraces of the river and the rocks are represented mostly by pebbles, graves, sands and clays. The typical thin clay sediments are observed only in the older terraces. Such terraces are located in the close neighborhood of the two tell settlements Dyadovo and Ezero (samples 20, 21 and 22, fig. 1).

The tell settlement Ezero is built on top of the Holocene alluvial formations.

3.2. Potential clay pottery materials

The whole diversity of the rock fragments established in petrographic analyzed artefacts and their classification into seven main groups is due to four rock types (granitoids, schists, sandstones, and andesites) presented in northwestern flank of St. Ilia Hills (fig. 1).

Based on the topographic setting of the area to the east of Tell Dyadovo and southward of Tell Ezero particularly of the left affluences of the Blatnitsa River, four source areas are contoured that provide materials from the present rock complexes in variable quantities. In the first three areas mostly the South Bulgarian granitoids (yPz_1) are the ones subjected to disintegration, transport and accumulation as well as some parts of the phy Hites and the crystalline schists of the Sokolovo Formation ($skPz_1$). Fragments of only these two rock complexes are present in 40% of the pottery studied. The fourth source area produces polygene material by the weathering of all the lithological formations from Early Paleozoic to Late Cretaceous. The dominating rock types in the area are the various sandstones and mostly the andesite volcanites and tuffs. Fragments of the latter are present in 50% of the pottery sampled. Only in 5 samples (10% of all) there are no rock fragments present. As mentioned in the geological description of the area, there are several well individualized lithological bodies of clay material. These are present in all four source areas contoured. At the present stage four clay material types (Dyadovo 15, 18, 20 and 23) and partially one material (Dyadovo 24) are characterized in details.

Neogene clay rocks

- Clay Dyadovo 15 (***sample 15***)

The most detailed analysis is performed of the clays of Gledachevo Formation ($gl\ N_{1\text{-}2}$), which is exposed in wide areas to the south of the village of Dyadovo. The natural and the artificial outcrops show that Tell Dyadovo was accumulated entirely over the oxidized red-brownish clap of the same formation (fig. 2). The mineral composition of the clay obtained using powder XRD is relatively constant and defines it as smectite-mica-chlorite type (fig. 3 – sample 15).

The results of the gravity separation (Table 1) of Gledachevo Formation clays show that these rocks contain high concentrations of the clayey component (90.67%).

The non-clayey component is presented mostly by quartz and rarely by plagioclase, granites and schists (mica-chlorite) fragments with variable degree of transportation reworking. Due to infiltration processes the clays are variably enriched in millimeter-scale carbonate "puppets".

Based on the geological position and the analyses of the mineral and the chemical composition of the rocks it is of no doubt that the clay materials of Gledachevo Formation were used as the major source for building the houses at Tell Dyadovo from the Neolithic until the Iron Age. The approximate amount of material used for these purposes exceeds 100 000 m^3 (Table 2).

In order to study the ceramic properties of the formation clays the samples collected were also tested for their basic physical-mechanical properties in natural as well as in fired condition at two temperatures 500° C and 900° C using routine methodology applied for clay minerals (Table 3).

According to the chemical analysis of Gledachevo Formation clays (clay Dyadovo 15) they are acid, with high contents of coloring oxides, CaO and melting agents. Their physical properties define the clays as medium plastic; disperse, with high air and low firing shrinkage, high mechanical strength in both natural and fired condition, as well as with medium water absorption properties. These indexes correspond to materials, which are suitable for the manufacture of pottery at temperatures about and above 500° C.

Fig. 2. An exposure of Gledachevo Formation (clay "Dyadovo 15 – sample 15") behind archaeological base at Dyadovo tell.

Eluvial-diluvial Quaternary clays

– clay Dyadovo 18 (sample18Q)

At 2.4 km to the south of Dyadovo village in the southern slope of a small hill without name the exposure of the phyllites and the schists of Sokol Formation (*sk* Pz_1) are covered by the typical weathering zone being 2 m in thickness (fig. 1 and 4). It is represented by the formation of brown-red grainy textured clay that contains small fragments of milky-white vein quartz and schists. The morphology of the hill (fig. 5) is a clear testimony of the fact that clay material is produced here in ancient times.

The analyses of the sample collected show that the clay material is smectite-mica-chlorite type (fig. 3 – sample 18). The clayey component is 81.19% (Table 1). The non-clay components are

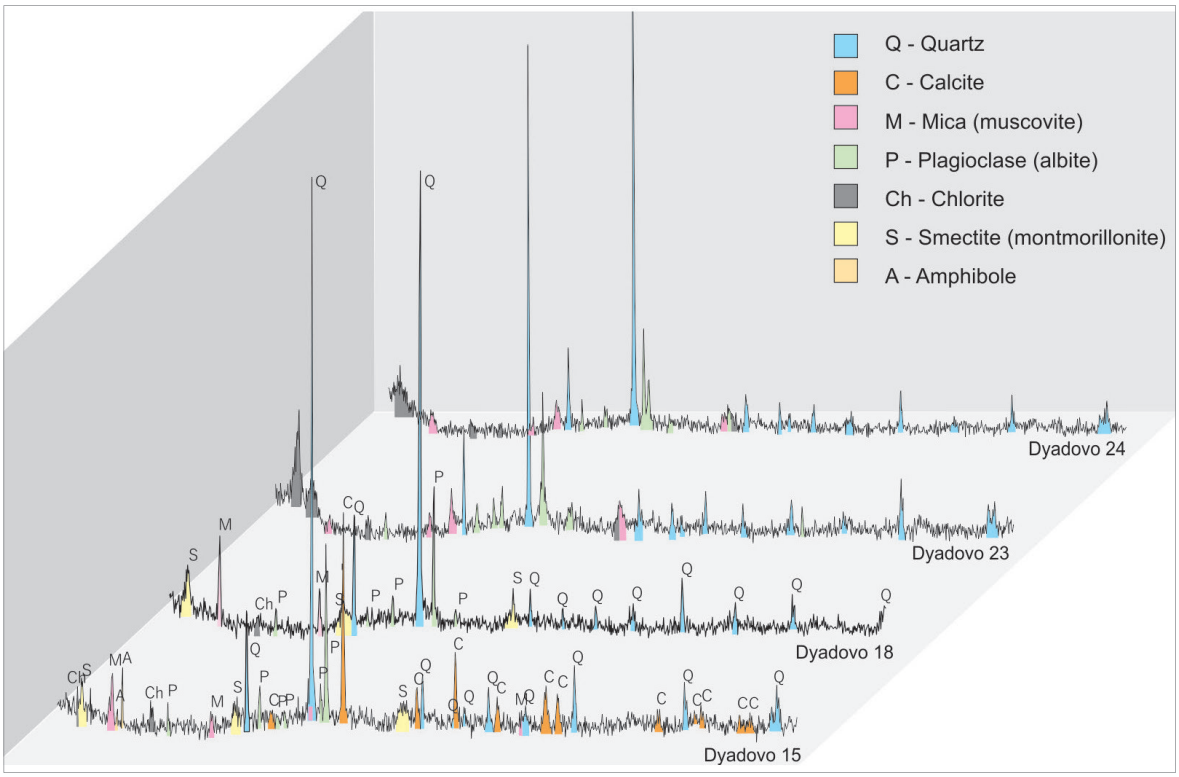

Fig. 3. X-ray Diffraction analyses of clay materials from the region of Dyadovo tell.

Table 1. Grain size composition of the clays.

Fraction, mm	Clay Dyadovo 15, %	Clay Dyadovo 18, %	Clay Dyadovo 23, %	Clay Dyadovo 24, %	Clay Dyadovo 20, %
>2.5	0.78	7.37	2.85	0.55	1.18
1.0÷2.5	1.11	3.30	11.19	1.25	2.00
0,4÷1.0	3.00	4.07	16.07	1.96	2.36
0.2÷0.4	4.44	4.07	7.73	1.69	1.54
0.071÷0.2	13.67	7.70	9.87	5.74	3.18
<0.071	77.00	73.49	52.29	88.81	89.74
Clastic component	9.33	18.81	37.84	5.45	7.08
Pelitic component	90.67	81.19	62.16	94.55	92.92

Table 2 Chemical composition of the clays

Sample N	Oxides, %												
	Al_2O_3	CaO	Fe_2O_3	K_2O	MgO	MnO	Na_2O	P_2O_5	SO_3	SiO_2	TiO_2	LI	Mois-ture
Clay Dyadovo 15	12.40	9.23	4.56	2.39	2.19	0.10	0.83	0.12	<0.03	56.26	0.66	11.16	3.11
Clay Dyadovo 18	16.98	0.76	6.34	2.05	1.25	0.09	0.88	0.05	<0.03	64.62	0.75	5.88	5.92
Clay Dyadovo 23	16.30	0.77	4.01	2.36	2.14	0.04	2.37	0.03	<0.03	66.35	0.45	4.53	3.37
Clay Dyadovo 24	16.46	1.42	5.96	1.99	1.70	0.09	1.16	0.08	<0.03	63.96	0.72	6.12	6.12
Clay Dyadovo 20	12.82	12.31	4.81	1.92	2.53	0.08	0.65	0.11	<0.03	50.53	0.65	13.14	3.63

Table 3. Physical-mechanical properties of the clay

Properties	Clay Dyadovo 15	Clay Dyadovo 18	Clay Dyadovo 23	Clay Dyadovo 20
Absolute moisture,%	26.95	28.80	25.56	22.03
Relative moisture,%	21.25	22.40	20.36	18.05
Pffeferkorn plasticity,%	22.00	23.00	21.00	20.00
Air shrinkage,%	8.4	10.8	5.0	4.6
Mechanical strength, MPa	6.2	5.6	1.6	1.2
Firing shrinkage at 500°C, %	0	0	0	0
Mechanical strength at 500°C, MPa	8.3	11.5	3.3	3.7
Water absorption at 500°C, %	13.0	14.5	19.0	14.0
Firing shrinkage at 900°C, %	1.2	0.8	1.0	0
Total shrinkage at 900°C, %	9.6	11.6	6.0	4.6
Mechanical strength at 900°C, MPa	13.0	18.0	4.5	4.7
Water absorption at 900°C, %	18.00	12.00	33.00	26.00

Fig. 4. Prospecting tranches for clay "Dyadovo 18" – sample 18Q.

Fig. 5. Primitive exploiting sites for clay "Dyadovo 18".

Fig. 6. Supergene disintegrated and clayey altered biotite granite (clay "Dyadovo 23" – sample 23Q).

Fig. 7. Red-brown diluvial-proluvial clay "Dyadovo 24" – sample 24 in modern technogenic excavation.

Fig. 8. Prospecting tranches for clay "Dyadovo 20" – sample 20.

phyllites and schists fragments, as well as milky-white vein quartz fragments sized up to several tens of millimeters. Also present are fragments of the individual minerals of the source rocks, such as quartz, plagioclase, white mica and chlorite. According to its chemical composition (Table 2) the clay is acid, with high contents of coloring oxides. Favorable for the pottery production is the low contents of CaO (0.76%), the relatively high contents of Al_2O_3 (16.98%), and the presence of melting agents. Their physical-mechanical properties (Table 3) define the clays as medium plastic, disperse, with high air and low firing shrinkage, high mechanical strength in both natural and baked condition. The clay materials are suitable for the manufacture of pottery at temperatures about and above 500° C. The increase of temperature to about 900° C increases the mechanical strength of the material by 56% and the water absorption is decreased by 17%.

- clay Dyadovo 23 (sample 23Q)

The properties of the eluvial-diluvial deposits over the South Bulgarian granitoids (yPz_1) are clearly observed in the hill plane at 1.5 km to the north of the village of Radevo. Here, under thin soil horizon being in thickness 0.5 m, the tectonically disturbed biotite granite is supergene weathered and strongly altered to clay (fig. 6).

The data from X-Ray analysis define the altered granite as mica-chlorite type with amount of the clay component 61.76% (Table 1). The non-clay part is represented by quartz and plagioclase which are major rock-forming minerals in the granite. In relationship to chemical composition (Table 2) clay Dyadovo 23 is acid with high content of coloring oxides. Favorable is low content of CaO (0.77%) and moderately high content of Al_2O_3 (16.3%), as well as presence of melting agents $Na_2O + K_2O$ (4.73%). The physical-mechanical properties (Table 3) define the clay as moderately plastic, with low air and low firing shrinkage, low mechanical strength in both natural and fired condition, as well as with high water absorption properties. These indexes correspond to materials, which are suitable as a leaner in the manufacture of pottery at temperatures 500-900° C.

Pleistocene-Holocene diluvial-proluvial clays – *clay Dyadovo 24* (*sample 24*)

At 3.1 km northeast of Dyadovo village close to the road Radevo-Nova Zagora, under thin soil horizon is exposed a lithological body from red-brown colored clayey sediments with abundant pebble-sized clasts (1-1.5 cm) from schists (fig. 7). The chemical composition of clay Dyadovo 24 (Table 2) is very similar to clay Dyadovo 18 and is similar to disintegrated granite clay Dyadovo 23. This special feature is likely due to the mixed feeding of these sediments from Lower Paleozoic granites and schists. In relation to the gram size composition clay Dyadovo 24 contains highest pelitic fraction (94.5%) (Table 1). Because of the similarities in chemical composition with clay Dyadovo 18 at the present stage additional investigation of clay Dyadovo 24 has not been performed.

Holocene alluvial clays front the abandoned terraces of Blatnitsa river - *clay Dyadovo 20* (*sample 20*)

The clayey abandoned terraces crop out southwest of Dyadovo tell. For their description were made tranches being 3 m in depth (fig. 8). The clay is grey-white, plastic with content of pelitic component 92.92% (Table 1). In relation to the chemical composition clay Dyadovo 20 is defined with low content of $A1_2O_3$ (12.82%). From whole studied clay materials (Table 2) this clay has highest content of CaO (12.31%) due to small carbonate segregations. The physical-mechanical parameters (Table 3) define the clay as acid with high content of coloring oxides. The clay is moderately plastic, with low air and low firing shrinkage, low mechanical strength in both natural and fired condition, as well as with high water absorption properties.

4. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

1 The geological position of Tell Dyadovo and Tell Ezero were defined. Tell Dyadovo is accumulated on top of Neogene clayey sediments of Gledachevo Formation (*gl* N_{1-2}), whereas Tell Ezero – on top of Quaternary alluvial deposits (*a Qh*) in the Blatnitsa River valley.

2. Four differentiated areas were outlined which have fed Neogene-Quatemary sediments with various clay materials.

3. The most perspective clayey materials were sampled for studying of their mineral and chemical composition, grain size and physical-mechanical ceramic properties.

At the present stage, as suitable materials for direct pottery manufactures are considered:

› The clay sediments of Gledachevo Formation (*gl* N_{1-2}) were used as a main building material for buildings from Neolith to Iron Age in Dyadovo tell. Clay Dyadovo 15 is suitable for manufacturing of pottery in the temperature range 500-900°C.

› Pleistocene-Holocene eluvial-diluvial weathering crust on philite-schists of Sokol Formation (*sk* Pi_1) and South Bulgarian Granitoids (yPz_1) (clays Dyadovo 18 and Dyadovo 23).

- Clay Dyadovo 18 is appropriate for pottery materials in the temperature range 500-900°C. In the ancient time this clay had been exploited.

- Clay Dyadovo 23 is considered as suitable for adding as a leaner for firing in temperature range 500-900°C.

› Pleistocene-Holocene diluvial-proluvial clays (clay Dyadovo 24) are similar in mineralogical and chemical compositions with clay Dyadovo 18. The former, from whole investigated clays has highest percent of pelitic fraction (94.55%).

As perspective are considered and will be studied diluvial-proluvial clays formed from Lower Paleozoic granitoids in the investigated area (provenance areas I, II and III), as well as these related to Upper

Cretaceous volcanic rocks from the region of Polsko Padarevo village (provenance area IV, fig. 1).

In the next stage of clay materials investigation in the region of Tell Dyadovo and Tell Ezero are planned laboratory-technological experiments for receiving of ceramic bodies whose properties will be studied and compared with investigated pottery artefacts.

REFERENCES:

Masao, Toru, Hitoshi 2010: S. Masao, S. Toru, K. Hitoshi. A Note on Petrographic Temper analysis of Bulgarian Prehistoric Pottery, Tokay Shigaku. – The Historical Study of Tokay University, 44, 2010, 105 – 118.

Masao, Toru, Hitoshi 2012. S. Masao, S. Toru, K. Hitoshi. One step to Provenance Analysis on Pottery in Early Bronze Age. – A preliminary Study of Dyadovo and Ezero in Upper Thrace (Bulgaria), 2012.

Masao, Tarou, Toru, Hitoshi, Djambazov, Yoleva, Malinov 2012: S. Masao, K. Tarou, S. Toru, K. Hitoshi, S. Djambazov, A. Yoleva, O. Malinov. Provenance Analisys on Marerials of Potery and oven in Dyadovo, Bulgaria: By means of Archaelogy, Petrography and the 29th Annual Meeting of the Japan Society for Scientific Studies on Cultural Property, 23-24.06.2012, 260 – 261.

Tzankov, Nankov, Nedjalkov, Angelova 1995: Tz. Tzankov, R. Nankov, N. Nedjalkov, D. Angelova. Explanatoy Note to the Geological Map of Bulgaria on Scale 1: 100 000, Nova Zagora, Map Sheet, 1995.

ГЕОЛОЖКА ПОЗИЦИЯ НА СЕЛИЩНИ МОГИЛИ ДЯДОВО И ЕЗЕРО (ОБЩИНА НОВА ЗАГОРА, БЪЛГАРИЯ) И ВЕРОЯТНА КЕРАМИЧНА СУРОВИНА ЗА ПРОИЗВОДСТВО НА ОТКРИТАТА ПРАИСТОРИЧЕСКА КЕРАМИКА

Огнян МАЛИНОВ, Стоян ДЖАМБАЗОВ, Албена ЙОЛЕВА, Диана ГЕРГОВА, Кънчо КЪНЧЕВ, Татяна КЪНЧЕВА-РУСЕВА, Димитър ГЕНОВ

(Резюме)

Основната цел на настоящата работа е да се проверят възможностите за определяне на различните видове глинеста суровина в резултат на геоложките условия в района на Дядово и Езеро и на тази основа да се обясни разнообразието в минералната структура на керамичните артефакти. Въз основа на топографските условия в северозападната част на хълмовете Свети Илия, в периферията на които са разположени селищата, са очертани четири области за добиване на суровина с различни скално-минерални включвания.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

TELL YUNATSITE AND THE OPEN SETTLEMENT NEAR IT: COMPARATIVE PEDOLOGICAL ANALYSIS IN THE CONTEXT OF ARCHAEOLOGICAL STRATIGRAPHY[1]

Alexander ALEKSANDROVSKY[a], Vera BALABINA[b], Tatiana MISHINA[c], Sergey SEDOV[d]

[a]*Institute of Geography, Russian Academy of Sciences; alexandrovskiy@mail.ru*
[b]*Institute of the History of Material Culture, Russian Academy of Science; balabina@mail.ru*
[c]*Institute of Archaeology, Russian Academy of Science; tnmishina@mail.ru*
[d]*Institute of Geology, National Autonomous University of Mexico, Tyumen State University; serg_sedov@yahoo.com*

The current study compares the results of the soil, chemical and micromorphological researches of sediments and soils of two nearby multilayer settlements against the background of comparative analysis of their archeological stratigraphy. One of the monuments is a well-known Tell Yunatsite, where integrated paleoecological studies were performed for several years; the second settlement was discovered west of the Tell. The investigation of the soils and sediments was performed as part of the program of interdisciplinary studies at Yunatsite. [1]

Tells differ from all types of settlements in a considerable thickness of deposits. Developing under stable surface conditions, in such monuments they demonstrate breaks in accumulation of cultural layers. Depending on the conditions of climate and biota, different soils develop, and they are affected by the composition of the original rock and relief. Soil formation involved humus accumulation, and migration of solution and suspensions, structuration, turbations, loss of original heterogeneity of the sediment (layered pattern, patchiness), decomposition of plant remains, inheritance of the material from the rock or the cultural layer (in this case, pottery, bones, etc.). It is known, that soil is formed by development of the rock soil or cultural layer (in this case – pottery, etc.). Formation of soil develops slowly. After stabilization of the surface the features of the surface and the features of the humus horizon are manifested after 10 years, and formation of the mature soil as a result of soil processes to a considerable depth takes several hundreds of years. Owing to the above factors, the methods of pedology allow to suggest reconstructions at archeological monuments (Limbray 1975; Демкин 1997). They are widely used in the study of burial mounds (Czerney 1965; Иванов 1992), the cultural layers of ancient settlements (Дергачёва 1997; Сычёва 1999).

The application of pedological methods in Yunatsite has demonstrated that they are promising in paleoecological studies of thick Tell sediments[2].

[1] The study was supported by the Russian Foundation for Humanities – RFH: projects (2000) № 00-01-264a, (2002)- № 02-00-175, and the Program for Fundamental Research for the Presidium of RAS. ETHNOCULTURAL INTERACTION IN EURASIA (2003 – 2004).

[2] Formerly, the methods of pedology were not used at all. The only example is the studies at one of the Tells in Hungary (Fuleky, Vicze 2003).

The results of the chemical study of a big sample column in the stratified Yunatsite cross-section proved very promising as they made it possible to reveal the climate dynamics over 30 hundred years (Александровский, Балабина, Мишина 2004; Balabina, Mishina, Alexandrovskiy 2003). To test these data, pedological studies about the Yunatsite Tell were continued. The cross-section of the settlement situated nearby provided another column correlating the Tell stratigraphically and studied by the same methods, which makes it possible to assess the reliability of available data.

In Yunatsite, pedologically traditional analyses of the concentration of humus, phosphorus and carbonates were performed. The investigations of the thick Tell column revealed not only the heterogeneity of the accumulation of the layers, but also changes in the humidity of the climate on which it is negatively dependent. In other words, with an increase in cultural sediments of such monuments as are Tells, during the dry period's carbonates are relatively accumulated, and during the wet season their content decreases. Presumably, the gentle curve of the $CaCO_3$ content reflects the processes of carbonate migration (leaching), characteristic of soil formation and their accumulation (carbonization). The bends of the curve towards decreased content of calcium carbonate correspond to more humid climate periods, and intensive washing of accumulated sediments with atmospheric precipitation. Conversely, during the arid climate periods, $CaCO_3$ accumulates, biogenically, and, presumably, by the aeolian method. The role of the arrival of carbonate solutions on the surface and their sedimentation at the surface as a result of drying of the soil moisture is also great. The traces of the above migration-accumulation soil processes in the form of thin veins of $CaCO_3$ and infiltrating calcite forms (the latter are found in the sections), were revealed in the entire Yunatsite deposit. That is exactly the variation of $CaCO_3$ at this monument, which is interesting to compare with the column of the assays related to the stratified profile of the second multi-layer settlement.

Let us start with the topography and archeological characteristics of the studied monuments in the Upper Thrace, in the vast inter-mountain lowland on the right-hand bank of the western branch of the Topolnitsa River not far from the site where it flows into the Maritsa. The surface of the territory gently sloping east-south-east is cut up by low river terraces. South and north of the Thracian Valley the mountain massifs of Rhodope and Sredna Gora are situated.

Tell Yunatsite was formed in the lower part of the gentle slope from the over-floodplain terrace towards the floodplain, on its promontory. Due to accumulation of cultural layers of different age, it became higher than the terrace. Today the height of the Tell reaches 7. 5 – 8 m from the modern ground surface and the thickness of cultural layers is 9 – 9.5 m from the paleo-soil level. Its slopes are steep, and the surface is gently bent south-south-east, the diameter being about 100 m.

The eastern side of the monuments faces the floodplain of the Topolnitsa River. On its ancient bed, a canal was constructed more than a century ago. The western edge of the Tell rises to the upper part of the gentle slope of the terrace. Fairly recently, on the edge of the terrace, another channel was constructed, and a road was made (which destroyed the periphery of the Tell) (fig 1a). Upslope, on the terrace west of the Tell, 100 – 150 m away is a settlement of the Early Bronze Age. Found there were fragment of Eneolithic pottery. In addition, northwest of this monument there is a Roman settlement.

The paleogeographic studies based on the data from three test-pits (1 x 1m) on both sides of the Tell maid it possible to restore partially the topography of the ancient surface on which it was formed (fig. 1c). Pit № 1 was dug up 10 m north of the Tell in the floodplain at the edge of the terrace to reveal the ancient river line of the Topolnitsa. Another two pits were dug up south of the Tell on the terrace slope 25 m № 2 and 100 m № 3 from the monument.

In test-pit № 1 the upper 30 cm is accounted by the ploughland horizon. At a depth of 30-110 cm lay poorly structured and loose loam. Below, at a depth of 110 – 195 cm there were layered yellow loamy-sand sediments. At a depth of about 2 m, sand was reached, where was presumably the edge of the ancient bank of the Topolnitsa. Some fragments of ancient and the Early Bronze age ceramics occurred there in the bottom (down to 2 m).

In test-pit № 2 (fig. 1b) under the sod, the upper layer of 45-49 cm is composed of dark-gray loam with traces of trench ploughing.

At a depth of 50 – 80 cm, a dark-gray dense alluvial ground was found, with underlying fine ash interlayer which included coals, which was the last ground surface of the underlying cultural

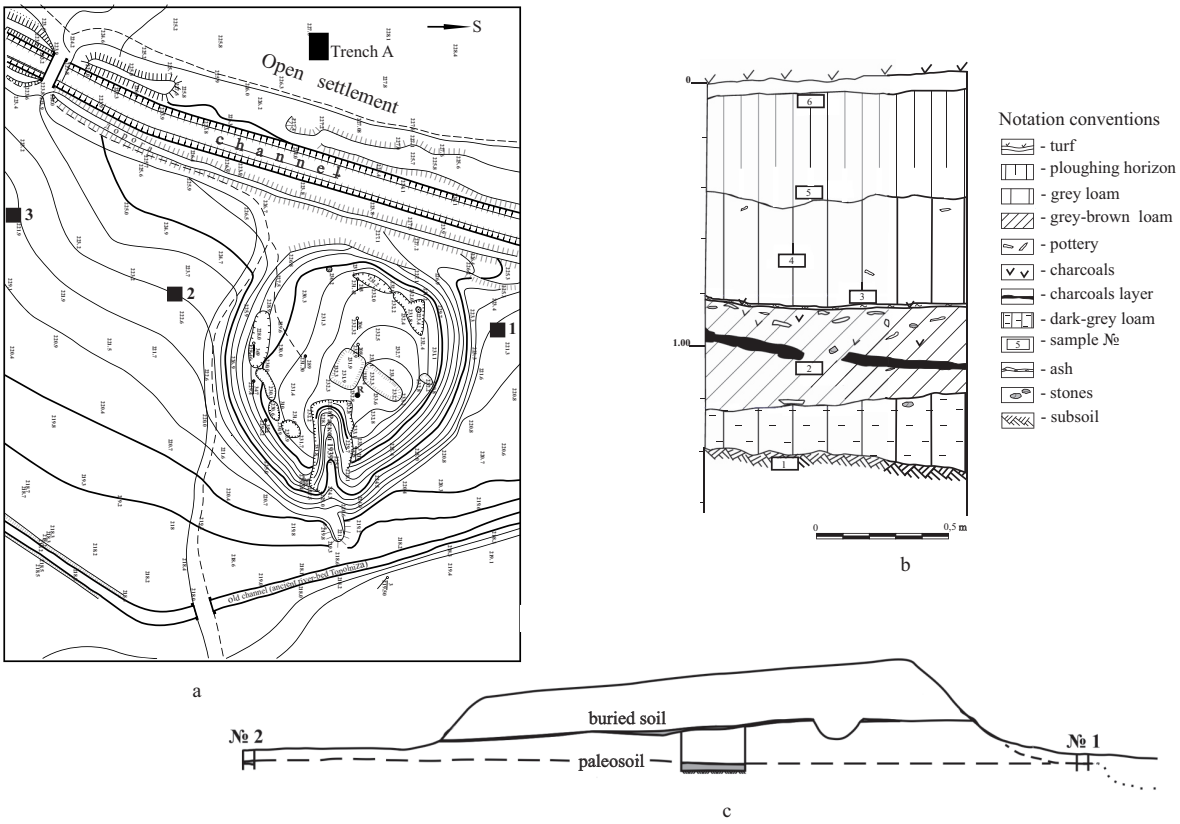

Fig. 1. a. Topographic plan of the Tell and its environs; b. Test-pit № 2; c. Topography of the ancient surface on which the tell was accumulated.

layer. There occurred some fragments of the Early Bronze Age II pottery, but Eneolithic pottery predominated.

Below at a depth of 80 – 125 cm, a cultural layer composed of gray-brown loam with inclusions of small stones and pertaining to the Eneolithic was recorded. In its central part a sloping coaly interlayer, 5 cm thick was revealed. Within this layer, potsherds graphite design, with incised design filled with white paste occurred.

At depths of 125 – 150 cm is a dark-gray loam, dense, crumbly, with no inclusions, buried soil. Lying below was light gray-yellow continental loam.

In test-pit № 3, the upper 80 cm was also composed of dark-gray crumbly loam with traces of trench ploughing. Down to 175 cm lay deposited (layered, loose, crumbly) loam with an admixture of gravel. Below down to 2 m a lighter-colored loam with an admixture of sand and fine gravel was present. Pottery fragments occurred in the pit down to the very bottom [3].

As we can see on both sides of the Tell, in all the three pits to a depth of 1 to 2 m, shore deposits are recorded, including pottery. Along with diluvium that material was brought to the foot of the terrace. Thus, with the growth of the cultural layer on the Tell over for millennia there occurred denudating down the slope towards the Topolnitsa floodplain, owing to which the monument was being covered with diluvium, though not completely.

The ancient settlement that existed in the Bronze Age with settlements on the Yunatsite Tell was undoubtedly associated with them, and, presumably, was their base part, reminiscent of later trading quarters. The test-pits monument occupied a considerable area, up to 40 000 m^2, which is indicated by the presence of the surface material and aerial photos[4]. While the Tell is near the river on the gentle slope of the terrace towards the floodplain, the neighboring settlement is mostly on the surface of the terrace and partly on its gentle valley slope. That settlement is also multi-layered,

[3] Test-pit № 3 unfortunately has not reached the continental sediments.

[4] The photos of the Tell and the neighborhood were made from an agricultural aircraft in 1985.

and the thickness of its cultural deposits of different age reaches 2.5-3 m. No systematic excavations have been so far performed there. The pitting performed (in the field documents sounding trench A[5]) permits only a general stratification of the monument, relating it to the Tell stratigraphy (Балабина, Мишина 2007).

Stratigraphy of the open settlement. The cross-section of the open settlement includes the sediments of the Early Bronze Age III and Early Bronze Age II with ground surfaces and reliable material, and in the lower part of the profile and the marking material, and in the lower part of the profile – over the paleo-soil and in its upper horizon – mixed Early Bronze Age and the Eneolthic materials (Karanovo VI) (fig. 2a).

The paleo-soil was revealed at a depth of 2.40-3.60 m, and in its upper horizon, pottery of the Early Bronze Age and Karanovo VI was present. The soil layer is very thick, with coals and pottery. In the upper part of the soil at a depth of 2.40-2.60 m (horizon A1кс) many small wheels made pottery fragments were found, which is characteristic of ploughland. Situated below are soil horizons ABкс, AB2ca, with gradual transition to the horizon Cca (soil-forming rock).

Tell stratigraphy. The complete Tell cross-section is longer and more detailed. Over the paleo-soil lying under the Tell sediments of the Early Eneolithic are recorded (Maritsa culture), covered with several horizons of Karanovo VI, the upper including the materials of the Salcutsa III materials. Over the Eneolithic layer there is buried soil, and above it lays consecutively 16 Early Bronze Age horizons, clearly distributed between three respective periods of the Early Bronze Age I-II-III[6]. They are covered by the sediments of the Early Iron Age – Early Middle Ages (fig. 2b).

The archeological synchronization of sounding trench A and the Tell Yunatsite. The materials of the Early Bronze Age II and III on the Tell and in the open settlement appear to be synchronous. Remarkably, between them on both sites weak traces of soil formation were revealed. No cultivated plants have been revealed in carpological samples from horizons IX-VIII (Popova, Pavlova 1994).

Due to the lack of reliable pottery markers, it is not clear if the trench A contains sediments of EBA I, well represented at the Tell. Nor does trench A contain buried soil separating the Eneolithic and EBA. However, the Eneolithic pottery from the open settlement revealed in the upper part of the paleo-soil can definitely be synchronized with the final Eneolithic horizon of the Tell (Karanovo VI). Thus, the buried soil underlying the open settlement and traced in the trench A developed for a considerably longer period, compared with the paleo-soil under the Tell. It existed Eneolithic (Maritsa and Karanovo VI cultures) and later during the period when the buried soil separating Eneolithic and EBA developed on the Tell.

The soild characteristics of the Tell neighborhood. The main soils in the Tell region were forest brown and Smolnitsa like ones on the terrace surface and alluvial soils in the Topolnitsa floodplain. The brown forest soils also occurring on the terrace surface indicate some relatively humid conditions of the natural environment of the last post-Holocene stage of soil formation. As a result of long-term exploitation those soils were considerably humified and carbonized. Smolnitsa like soils develop under conditions of deforestation. They indicate a presence of steppe in the landscape, but those spots may both be natural or anthropogenic.

In addition to normal soils there are cumulative soils there, which are formed under conditions of slow sedimentation floodplain soils. They include the paleo-soil under the Tell. The paleo-soil from the trench A, which accumulated due to slow sedimentation of the cultural layer material, has similar features.

The soil characteristics of the Tell. In the central site's cross-section three types of soil were examined. *The upper one was* poorly developed, which indicates some recent disturbance of the Tell surface. *The medium* (second one) lies between the sediments of the Eneolithic and the Early Bronze Age. *The lower* soil under the Tell was studied based on drilling data. In addition to the above well-defined soils, there is some evidence of weak soil formation in the EBA sediments.

The lower soil, underlying the Eneolithic layer has a thick profile (fig. 2, 2). Its humus content is relatively low. The structure is crumb and ill-defined due to diagenesis processes. The upper boundary is not well-defined; the transition to the

[5] The settlement in the field was found in 1980 during the construction of the irrigation system, with the cultural layer with material of the Early Bronze Age. At the same time, 150 m SWW of the checking point sounding trench A was dug up on the Tell (6 x 3 m).

[6] According to the periodization suggested by Kr. Leshtakov (Лещаков 2000).

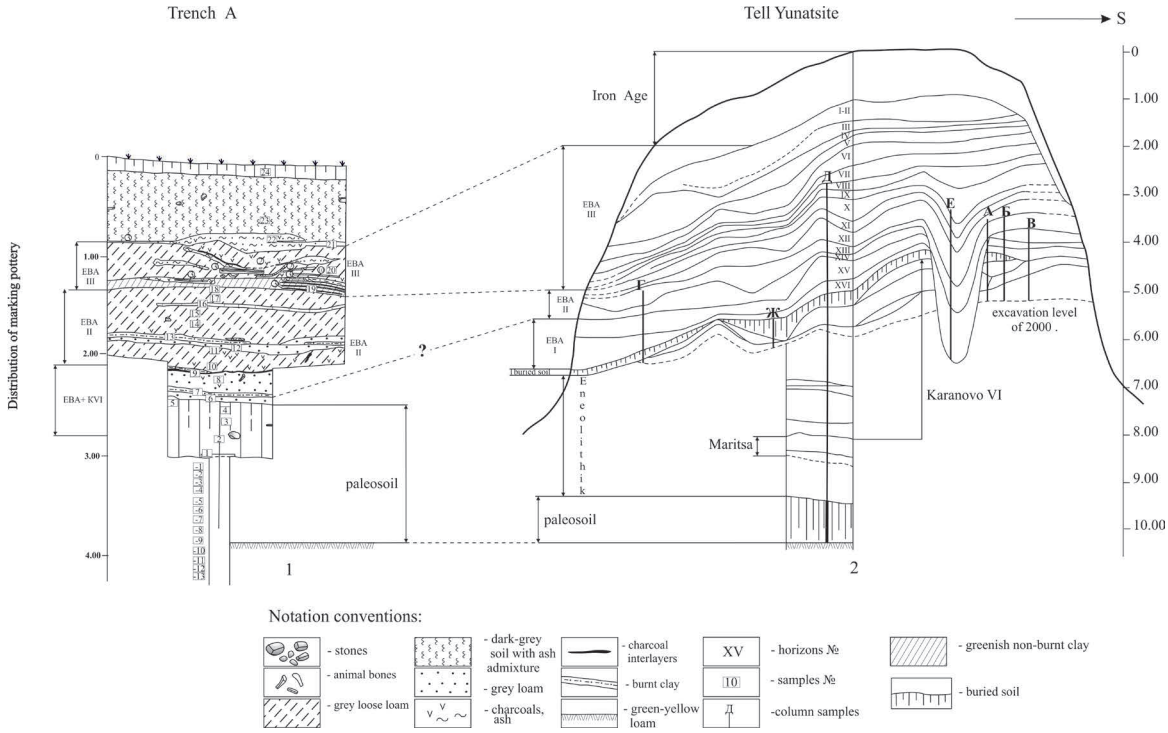

Fig. 2. Stratigraphic correlation of the Tell and the trench A (the scale on the scheme of the tell deposits is compressed in horizontal direction).

upper layer is gradual, with a layered pattern. Below the humus horizon, which is 0.6-0.7 m thick, there is a carbonate horizon, containing small carbonate sand-grain-size particles. The entire profile contains soil carbonates. The features of forest soil formation are noteworthy, pendants and podzolization being absent. Fragments of pottery occur in the upper part of the soil profile.

In the middle part of the Tell sediments well-developed soil is traced, separating the layers of the Eneolithic and the Early Bronze Age. That medium soil was formed during the hiatus in the cultural layers. The profile of that soil is not as thick as that of the lower paleo-soil and the soils beyond the boundaries of the settlement, and its level is irregular with a slight slope to SSE. The thickness of humus horizon A1 is about 20 cm, and together with AB transitional horizon, up to 40 cm. It must be noted that its thickness grows downward (in the column levels "A" and "Ж"). There, during the formation of the cumulative soil on is surface, the soil material washed off the surface of surrounding elevations was sedimented, mainly from the north and from the west. In its turn, at the elevations (upslope at the southern edge of the profile), the soil layer is shortened, which is accounted for by the erosion processes (fig. 2, 2).

Medium soil (hiatus soil) is sharply distinguished against the background of the cultural layers by its color and composition along the entire wall of excavation area from the southern to the northern edge of the Tell. Its profile is represented by a system of humus horizons A1-AB-Bca, with gradual paling of coloration downward, which is mostly characteristic of steppe soils. The soil is dark-gray-brown and homogeneous in color. Its grain-crumb structure is well-seen, particularly in the upper horizon A1. There are no clay pendants, which is also characteristic of steppe soils. Occasionally, lower than AB horizon rodent holes, round and 5 – 10 cm in diameter, were filled with dark soil material. To the soil formation period, carbonates are attributed, partly washed off horizons A+AB and accumulated under them (horizon Bca), mainly infiltrating, largely infiltrating, poorly defined morphologically.

With respect to the development of the profile and the structure, humus content and other soil parameters, the duration of the hiatus soil could range from 500 to 1000 years. This estimation is specified by the ^{14}C series for the late Eneolithic and the lower EBA horizons of the Yunatsite Tell. The period of formation of the buried soil by these

layers was approximately 1000 years (4048 – 3092 Cal BC) (Чичагова и др., 2007)[7].

The results of micromorphological studies of the medium soil (hiatus). The humus horizon of the buried soil is characterized by a developed biogenic structure and fungous structure. Noteworthy is a dark coloration of humified aggregates, which are coprolites of the soil mesofauna, the size of the aggregates being 0.05-0.5 mm. The well-defined structure and developed pore space are characteristic of the lower horizon AB, which indicates the penetration of the biogenic structuring processes to a greater depth. Along with that there are carbonate new formations of microcrystalline calcite characteristic of illuvial carbonate horizon. Their comparatively high level in the soil profile indicates highly arid climate at the final stages of its formation. Still lower in the Bca carbonate horizon, the newly-formed calcite forms thick films.

The $A1_2$ horizon contains well-retained fragments of the shells of terrestrial mollusks of 2-3 mm and 0.05 mm thick, which lived during the period of soil formation. Also occurring are the aggregates of primary calcite – the fragments of humid climate the primary calcite and the shells are actively dissolved. Also noteworthy is the absence of micromorphological characters of illuvial clay processes, characteristic of the soils of forest genesis.

The distribution of carbonates along the Yunatsite profile (D column). The results of chemical investigation of the soils and sediments of Yunatsite by the D column in the middle of the central profile demonstrated that the soils and some individual Tell layers differ considerably in the content of phosphorus, humus and carbonates (Fig. 3, 2) (Александровский, Балабина, Мишина, 2004). Based on the distribution along the profile of carbonates indicative of the level of climate humidity, the following paleo-climatic regularities were revealed. The paleo-soil under the Tell is of alluvial-steppe genesis. Some decrease in the content of carbonates, implying greater humidity, is recorded at the final stage of the formation of this soil and later, when the area concerned became habitable (Maritsa culture). But the maximum (within the profile concerned) intensification of the process of leaching $CaCO_3$, implying the intensificationon of climate humidity at the end of the existence of the Maritsa culture and the beginning of Karanovo VI culture. Subsequently, gradual aridization occurred. The medium soil separating the Eneolithic and EBA started developing under conditions of dry steppe. Subsequently, in the course of its development climate became more humid. It is in these conditions that the first settlement of the Bronze Age appeared (EBA I).

Up the profile there is a gradual increase in the carbonate content, which indicates a new climate fluctuation towards aridization, which started in EBA II. The highest carbonate concentration (over 30%) within D column is recorded in its upper part (at a level of 3.00 m). That aridization peak corresponds to the beginning of EBA III.

Comparison of the curves of the distribution of carbonates and humus on the Tell and in sounding trench A. Figs 3, *1, 2* presents the curves of the distribution of humus, carbonates and phosphorus along the profiles of both monuments based on the available data of archeological stratigraphy. Compared with D column on the Tell, the trench A shows lower fluctuations in the levels of humus, phosphorus and carbonates. The fact is that under conditions of lower accumulation of sediments, the processes of soil formation do not have enough time to transform them. Hence, the thickness of the cultural layer of trench A is somewhat more monotonous than that in D column.

Along with the distribution of carbonates in the Tell and in the trench A has some features in common. Recognizable are the sections of the curves $CaCO_3$ in the lower part of both profiles – carbonized sections reflecting the conditions of dry steppe and corresponding temporally to the formations in the lower and medium paleo-soil. The peak of humidity, which in the Tell marks the period of transition from Maritsa culture to Karanovo IV is also repeated in the lower third of the soil profile of the open settlement. In both graphs, that peak is followed by aridization on the Karanovo VI Tell and recorded in the open settlement of the buried soil.

Owing to the caving of the central Yunatsite profile, D column only reached the lower EBA III horizons, whereas in the open settlement (the trench A column) they covered the entire period concerned, which is clearly demonstrated by the

[7] For the Yunatsite Tell 39 dates have been obtained. Fourteen of them were obtained in the Radiocarbon Laboratory of the Institute of Geography, RAS (IGAS laboratory index) and the Kiev Radiocarbon Laboratory (laboratory index Ki) – the so-called "new series", and 25 dates (for EBA РБВ I-III) were performed earlier in the Berlin Laboratory (Bln) (Gorsdorf, Bojadziev 1996). The new series of 14C forms a column, EBA, and the hiatus between them.

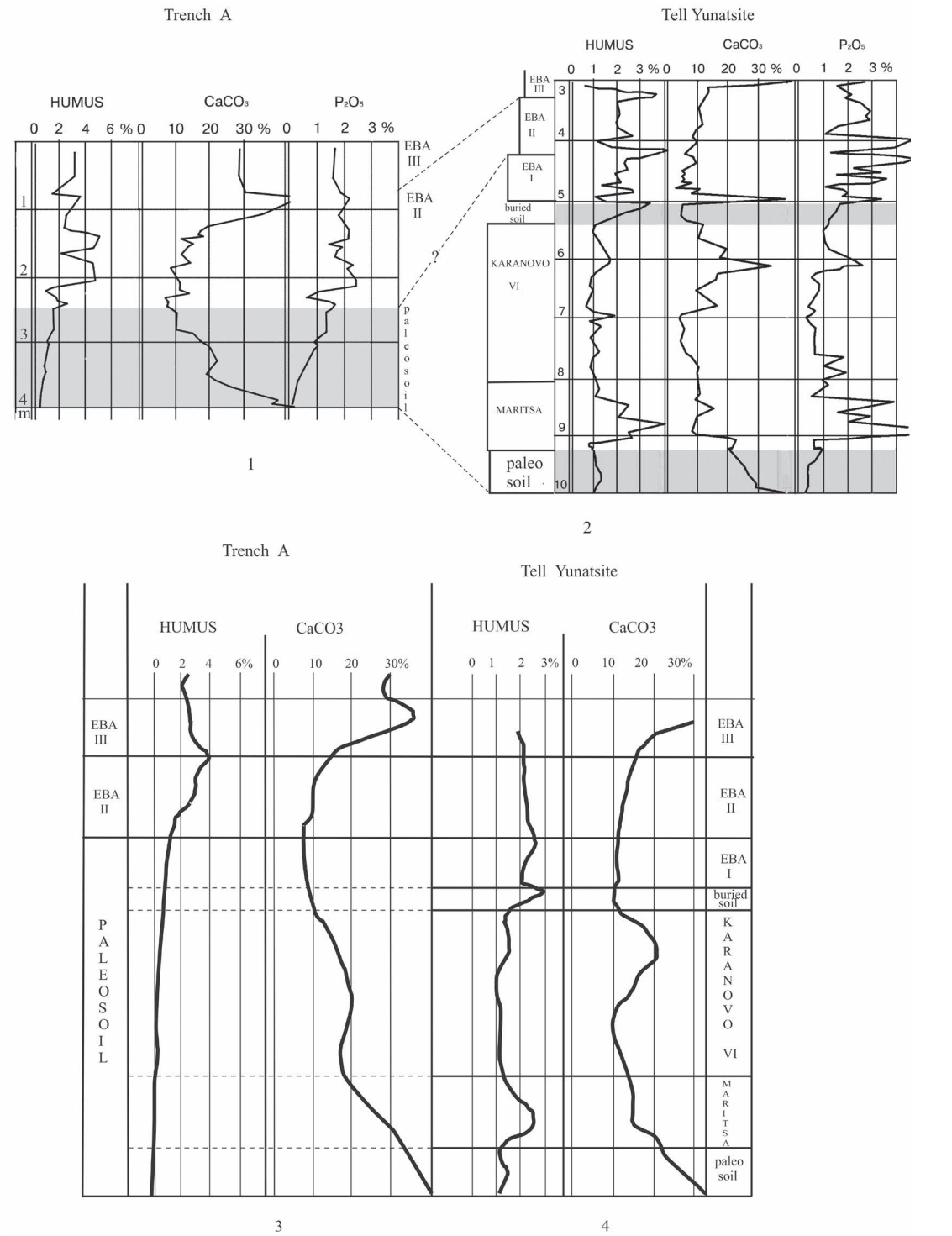

Fig. 3. 1, 2. The distribution of humus, carbonates and phosphorus along the profiles of both sites; 3, 4. The distribution of carbonates and humus are smoothed over and shown on a time scale.

respective sections of the curves for carbonate distribution. In fact, on the Tell, there is a sharp increase in carbonates, indicating high aridization is only starting, whereas in the profile section corresponding to EBA III only starts and on the open settlement it is fully manifested.

For more correct and illustrative representation of the curves for the distribution of carbonates and humus are smoothed over and shown on a time scale (figs. 3, 3, 4). The latter implies their graphic synchronization according to the time of accumulation of respective sediments. Owing to

the absence in the open settlements of sediments pertaining to Maritsa and ground surfaces of Karanovo VI time, the buried soil developed there considerably longer than the paleo-soil under the Tell. Hence, on the time scale the soil of the open settlement corresponds to the existence on the Tell of both Eneolithic cultures and the soil separating on the Tell the layer of Eneolithic and EBA I. As it is unclear if the EBA layers are present in the open settlement, it well may be that the period concerned also corresponds to the upper part of the buried soil (the section concerned of the smoothed over curves for the distribution of carbonates and humus will be compared somewhat later). Up the profile and on the open settlement and on the Tell lie consecutively the sediments of EBA II and III, between them in both cases can be seen some weak traces of soil formation, and on the Tell in this situation there are no cultivated gramineous plants in the samples of horizons IX-VIII (Popova, Pavlova 1994). The period of EBA III in the open settlement curves is fully presented (fig. 3, 3), and on the Tell only within the D column (fig. 3, 4).

Thus, the smoothed over curves of the distribution of carbonates in two monuments, when plotted on the same time scale, are very similar. In the lower part of the paleo-soil underlying both monuments, the humus content decreases downwards, and that of carbonates, increases. These regularities are characteristic of natural conditions and found in most soils.

Up the profile throughout the Eneolithic (according to Tell stratigraphy) both curves first show a marked humidification of the climate during the Maritsa culture and subsequent gradual aridization during Карановo VI, and the beginning of the formation of the buried soil on the Tell. The end of this process and EBA I is associated with a decreased content of carbonates in both curves, which gives ground to attribute EBA I on the Tell to the top part of the buried soil on the open settlement.

EBA II in both monuments shows a gentle increase in carbonates (second gradual aridization). The EBA III period in both cases marks the peak of carbonate level (it is complete in the open settlement and incomplete on the edge of D column on the Tell). There are grounds to believe that the above climate aridization peak corresponds to similar events revealed in other regions, e.g. Mesopotamia (Weiss *et al*. 1993), in Cis-Caucasia (Александровский, Александровская 2005), in the middle reaches of the Don River (Спиридонова 1991) and attributed to 2400 – 2300 BC, which is in conformity to the dates of EBA obtained at the Yunatsite Tell.

RESULTS

The investigation by pedological method of the Tell and open settlement situated nearby has yielded carbonate distribution curves. Comparative analysis of the curves from this pair of neighboring multi-layered monuments indicates changes in the humidity of climate over more than 3000 years. In addition, two buried soils where characteristic, one of which underlying the Tell, and the other corresponding to the hiatus between the Eneolithic and EBA layers.

These results can be compared to the data of some other paleoecological studies performed on the Yunatsite – the spore-pollen, phytolith and diatomic analysis. Each of these methods has limitations of its own and their results may differ to certain extent.

Spore-pollen complexes are most often analyzed on archeological monuments. It is noteworthy that subsequent Tell columns reflect replacement of vegetations and, accordingly, change in landscape over several historical epochs. In particular, the reported Yunatsite column indicates some considerable climate fluctuations and landscape changes over the history of the monument from the Early Eneolithic to the recent time (Балабина и др., 1999). The lower column samples (Maritsa culture) correspond to cool and humid climate. They lack the fir. The river valley was used as ploughland only partially. Along with settlement, some flood meadows existed. Associated with the Karanovo VI period is two spore-pollen complexes III and IV. The latter, indicating aridization and deforestation, includes buried soil. This is in conformity with the results of carpological studies, whereby, the bearers of Karanovo VI culture cultivated fast –growing grasses adapted to the arid conditions (Янушевич 1983, 116).

According to data of spore-pollen complex V (EBA I – Early EBA II, (horizons XV – XII), climate became cool and humid. The mountain zone of the forest advanced to lower marks. The samples again contain fir. The sore – complex VI (EBA II – Early EBA III, horizons XI – VIII), reflect still drier climate – the domination of the pollen of herbaceous plants, grasses, including cereals

prevailing. Complex VII (EBA III, horizon VII) distinguishes the most arid environmental conditions during the entire period of the site's existence, including aridity, reduction of ploughland and old fields. Subsequently, towards the end of EBA III gradual cooling occurs and forests re-appear.

As we can see, fluctuations of climate humidity recorded by the carbonate distribution curves along the Yunatsite cross-section and the open settlement near it do not contradict the results of the palynological study of the Tell.

The increased humidity of climate corresponding to the time of the site's habitation of Maritsa culture was, according to the palynological data, associated with cooling of the climate. Gradual aridization over the period of the existence there of Karanovo VI culture is also recorded by the curves by the distribution of carbonates and spore-pollen studies. Both methods show humidity fluctuations during the EBA. The first increase in humidity associated with cooling (according to palynological data) occurred at the end of the development of the medium buried soil and in EBA I (about 3200 – 3000 BC). Subsequently, throughout EBA II gradual aridization took place as evidenced by palynological data. Both reached their maximum in the middle of EBA III, whereupon it became cooler and more humid again. Importantly, the above peak of climate aridization is confirmed by several researchers over a vast area.

Let us now dwell upon to the characteristics of two buried soils.

1. Visual examination and chemical assay data demonstrate that the soil under the Tell contains little humus; it has no clay pendants, and has many carbonates. The above is indicative of the arid conditions of soil formation. Also, there are findings available from the investigations of Diatomea and phytoliths in the paleo-soil concerned e (Киселева и др. 2005).

Diatomea are the frustules of some species of microscopic algae. The presence of purely soil species developing on the ground surface of water bodies may indicate stable development of the area under study. It was revealed that the upper horizon of the paleo-soil is dominated by the soil Diatomea speices *Hantzschia amphioxys* (67%). However, in the sample the proportion of shell fragments is high (up to 50%), which may indicate their over sedimentation, i.e., disturbance of the upper soil horizon under study.

Phytoliths are formed in the course of the life activity of plants and revealed mostly in the soils. This permit using them in the reconstruction of the plant cover. In this case the most reliable are the results of their analysis in humus horizons. The paleo-soil underlying the Tell developed on the natural soil-forming rocks before the origin of the Tell, and its phytolith composition mainly reflects the structure of natural plant composition. Along with that, its spectra contain the phytoliths of cereal crops. The latter indicates man-caused impact on the original surface when the settlement originated. Some characteristics of phytolith complexes of the buried soils, the aridity index, can be used as paleo-ecological indices (Twiss at al., 1969; Twiss 2001). The upper humus horizon (compared with the hiatus soil and the recent soil), which also indicates arid conditions of the development of the ecosystem until the origin of the settlement in the area concerned.

2. According to the pedological study, the buried soil in the hiatus was also formed under steppe conditions. This is indicated by several its features: grained-structure, absence of clay pendants, presence in the lower part of the profile (horizon Bк) of the steppe rodents burrows filled with the material of humus horizons (A1+AB). The steppe nature of this soil is also indicated by the results of micromorphological studies. It is characterized by the absence of clay illuvial processes characteristic of forest genesis soil. In addition, good state of preservation of the shells of terrestrial mollusks and aggregates of primary calcites in the soil horizon $A1_2$, carbonate new formations in the soil horizon AB (represented by microcrystalline calcite) indicated the absence of the periods of carbonate leaching from the soil, at least at the final stages of its existence.

According to the results of diatomic analysis, the middle part of the buried soil is dominated by the soil diatom species *Hantzschia amphioxys* (48%), and its variety Hantzschia *amphioxys f.capitata* reaches 35%. It is noteworthy that the above species is largely represented by whole frustules, demonstrating natural formation of the deposit concerned.

The soil separating the layers of the Eneolithic and EBA was formed on the alluviations of cultural layers and largely inherited phytoliths developed as a result of human economic activity. Along with that in the course of the long period, its humus profile was formed without human impact. The most stable phytolith spectra are characteristic of the layers of the

middle part of the soil profile; those from its upper layers are considerably different. In the upper part of the humus horizon it is high, and in the upper part three times as low and characterized by minimal values. That sharp variation of the aridity factor within the thickness of the same soil can be interpreted differently. There are grounds to believe that the upper part of the humus horizon was disturbed in the early EBA. But more plausibly at the final stages of the soil development, the phytolith spectra were formed under conditions conducive for the growth of hygrophilous grasses on the tell surface.

Thus, diatom and phytolith analyses confirm the history of the development of both buried soils of the Tell. Phytolith data also indicate the steppe genesis of the both.

Some differences in the results should also be noted. The investigations of phytoliths are indicative of the presence of hygrophilous plants in the upper horizon of the buried soil, which is in conformity with palynological data (humidification and cooling by the beginning of EBA), but disagree with the results of micromorphological study of the hiatus buried soil, which testifies fairly arid climate, characteristic of steppe at the final stages of its formation.

The pollen analysis demonstrates that the time of Maritsa culture was humid, whereas soil data indicate that the humid period was that of transition from Maritsa culture to Karanovo VI.

These differences appear to be associated with difference mechanisms of the recording of the history of natural environment in the soils (carbonate content, humus content, the nature of the structure and microstructure of the soil mass) pollen, phytolith and diatom spectra and other natural and anthropogenic recording systems.

Soils demonstrate an averaged picture of the events for some more protracted periods. In fact, the lower soil was formed during several thousand years, but the results of its investigation are only indicative of the arid steppe conditions of the landscape that existed before the Tell appeared. The hiatus soil, separating the layers of the Eneolithic and EBA was formed for about 1000 years, but is up to 40 cm thick along with the underlying horizon of carbonate accumulation, which also contains mole hills, up to 80 cm. Studies that soil reveal the main stage of its formation characterized by arid climate and steppe conditions and also the final stage of climate humidification. The buried soil of the open settlement was formed for a long time. And in the course of the existence of the nearby Eneolithic settlement, it grew upward. Its profile reflects several landscape stages.

REFERENCES:

Александровский, Александровская 2005: А. Л. Александровский, Е. И. Александровская. Эволюция почв и географическая среда. Москва: Наука, 2005.

Александровский, Балабина, Мишина 2004: Александровский А. Л., В. Балабина, Т. Мишина. Материалы к истории палеоландшафта верхнего течения реки Марицы в среднем голоцене. – Добруджа, 21, Варна, 2004, 288 – 304.

Балабина, Мацанова, Мерперт, Мишина, Спиридонова 1999: В. Балабина, В. Мацанова, Т. Мишина, Е. Спириднова. Стратиграфия и палинология телля „Плоская могила" во Фракии. Естественно-научные методы в полевой археологии, Выпуск 3, Москва, 1999, 17 – 24.

Балабина, Мишина 2007: В. Балабина, Т. Мишина. Поселение бронзового века на телле Юнаците и этапы его развития. Телль Юнаците. Эпоха бронзы, том 2, часть 1. Москва: Восточная литература, 2007, 9 – 17.

Демкин, В.А. 1997: В. А. Демкин. Палеопочвоведение и археология. Пущино: ОНТИ ПНЦ РАН, 1997.

Дергачева 1997: М. А. Дергачева. Археологическое почвоведение. Новосибирск: СО РАН, 1997.

Иванов 1992: И. В. Иванов. Эволюция почв степной зоны в голоцене. Москва: Наука, 1992.

Киселева, Балабина, Мишина, Переладов 2005: Н. Киселева, В. Балабина, Т. Мишина, А. Переладов. Особенности формирования фитолитного и диатомового спектров культурного слоя телля „Плоская могила", OPUS 4, Междисциплинарные исследования в археологии, 114 – 145.

Лещаков 2000: К. Лещаков. Изследвания върху бронзовата епоха в Тракия. – Годишник на Софийски университет „Климент Охридски". Исторически факултет, том 84 – 85. София: СУ „Св. Климент Охридски", 2000, 5 – 21.

Спиридонова 1991: Е. А. Спиридонова. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене-голоцене. Москва: Наука, 1991.

Сычева 1999: С. А. Сычева. Культурный слой как объект географии. Известия РАН. – Серия география, 6, 1999, 13 – 21.

Чичагова, Александровский, Балабина, Мишина, Зазовская 2007: О. Чичагова, А. Александровский, В. Балабина, Т. Мишина, Э. Зазовская. Новая серия ^{14}C дат для Телля Юнаците . Телль Юнаците. Эпоха бронзы, том 2, часть 1. Москва: Восточная литература, 2007, 232 – 238.

Янушевич 1983: З. Янушевич. Находки культурных растений из позднеэнеолитических слоев Овчарова. Овчарово. (Разкопки и проучвания, 8), София: БАН, 1983, 106 – 117.

Balabina, Mishina, Alexandrovskiy 2003: V. Balabina, T. Mishina, A. Alexandrovskiy. Interdisciplinary studies of soils and sediments of the Tell Yunatsite, Bulgaria. – In: G. Boschian (ed.). Second International Conference on Soils and Archaeology (Pisa, 12th-15th May, 2003). Dipartimento di Scienze archeologiche, Universita di Pisa, 2003, 11 – 13.

Görsdorf, Bojadziev 1996: J. Görsdorf, Y. Bojadziev. Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. – Eurasia Antiqua, 2, 1996, 105 – 173.

Czerney 1965: P. Czerney. Bodenkundlische untersuchungen an eiher fossilen und einer rezenten Schwarzerde. – Albrecht Thaer-Archiv 9, N 10, 1965, 867 – 881.

Füleky, Vicze 2003: G. **Füleky, M. Vicze.** Soil and archaeological evidence of the periods of Tell development of Száshalombatta-Földvár. – In: G. Boschian (ed). Second International Conference on Soils and Archaeology (Pisa, 12th-15th May, 2003). Dipartimento di Scienze archeologiche, Universita di Pisa, 2003, 34 – 37.

Limbray 1975: S. Limbray. Soil science and archaeology. London: Academic Press Inc, 1975.

Popova, Pavlova 1994: Tz. Popova, P. Pavlova. Paleoethnobotanical study of the Yunatsite bronze age settlement, Pazardzik district. – Годишник на Софийски университет „Св. Климент Охридски" Биологически факултет. Книга 2 – Ботаника, том 84, 1994, 71 – 101.

Twiss, Suess, Smith 1969: P. C. Twiss, E. Suess, G. Smith. Morphological Classification of Drass Phytoliths. – In: Soil Science Society of America Proceeding, 33, 1969, 109 – 115.

Twiss 2001: P. C. Twiss. A curmudgeon's view of grass Phytolithology. – In: J. D. Meunier, F. Colin (eds). PHYTILITH: Applications in EARTH Sciences and Human History. Proceedings of the Second International Phytolith Conference. Aix-en-Provence: A. A. Balkema, 2001, 7 – 25.

Weiss, Courty, Wetterstrom 1993: H. Weiss M.-A. Courty W. Wetterstrom**.** The Genesis and Collapse of Third Millennium North Mesopotamian Civilization. – Science, 261, 1993, 995 – 1004.

ТЕЛЛЬ ЮНАЦИТЕ И ОТКРЫТОЕ ПОСЕЛЕНИЕ РЯДОМ С НИМ – СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ПЕДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ СТРАТИГРАФИИ

Александър АЛЕКСАНДРОВСКИЙ, Вера БАЛАБИНА, Татяна МИШИНА, Сергей СЕДОВ

(Резюме)

В данной работе сопоставляются результаты почвенного, химического и микроморфологического исследования седиментов и почв двух расположенных рядом многослойных поселений на фоне сравнительного анализа их археологической стратиграфии. Один из этих памятников телль Юнаците, а второй – открытое поселение чуть западнее телля.

Весьма обнадеживающими оказались итоги химического (концентрация гумуса, фосфора и карбонатов) изучения большой колонки образцов на профиле Юнаците, поскольку они позволили выявить динамику изменения климата на протяжении трёх тысячелетий. Профиль расположенного рядом поселения дал еще одну колонку, стратиграфически соотносимую с теллем и исследованную по тем же методикам, что позволяет оценить достоверность уже имеющихся данных.

Палеогеографические исследования по данным трех шурфов (1 х 1 м) по обе стороны от телля, позволили частично восстановить топографию древней поверхности, на которой он возник (рис. 1 в, с).

Древнее открытое поселение, сосуществовавшее в эпоху бронзы с поселками на телле Юнаците, несомненно, было с ними связано, возможно, являлось их напольной частью, в какой-то мере напоминая более поздние посады. Предпринятая шурфовка (в полевой документации зондаж А) позволяет лишь в общих чертах описать стратиграфию этого памятника и соотнести ее со стратиграфией телля.

Археологическая синхронизация зондажа „А" и телля Юнаците (рис. 2). Материалы РБВ II и III на телле и на открытом поселении, по-видимому, синхронны. Примечательно, что между ними на обоих памятниках были выявлены слабые следы почвообразования. При этом на телле период запустения памятника между РБВ II и III в процессе раскопок не прослеживался. Карпологические же исследования показали, что именно в пробах из горизонтов IX-VIII нет культурных злаков.

Из-за отсутствия надежных керамических маркеров, остался открытым вопрос о присутствии в зондаже „А" отложений времени РБВ I, хорошо представленных на телле. Нет в зондаже „А" и погребенной

почвы, разделяющей энеолит и РБВ. Однако энеолитческую керамику с открытого поселения, обнаруженную в верхней части палеопочвы можно уверенно синхронизировать с последним энеолитическим горизонтом телля (Караново VI). Таким образом, погребенная почва, подстилающая открытое поселение и прослеженная в зондаже „А", развивалась значительно дольше, нежели палеопочва под теллем. Она существовала на протяжении энеолита (культуры Марица и Караново VI) и позже, в то время, когда на телле формировалась погребенная почва, разделяющая энеолит и РБВ.

Сравнение графиков распределения карбонатов и гумуса на телле и в зондаже „А". На рисунке 3 приведены графики распределения гумуса, карбонатов и фосфора по профилям обоих памятников в соответствии с имеющимися данными об археологической стратиграфии. По сравнению с колонкой „Д" на телле, в зондаже „А" колебания в содержании гумуса, фосфора и карбонатов не столь значительны. Толща культурного слоя зондажа „А" по содержанию всех проведенных анализов несколько более монотонна, чем в колонке „Д".

Вместе с тем распределение карбонатов на телле и в зондаже „А" имеет некоторые общие черты. Узнаваемы отрезки кривых $CaCO_3$ в нижней части обоих профилей – окарбоначенные участки, отражающие условия сухой степи и соответствующие времени образования и нижней, и средней палеопочвы. Пик увлажненности, приходящийся на телле на переходное время от культуры Марица к культуре Караново IV, повторяется и в нижней трети почвенного профиля открытого поселения. На обоих графиках за этим пиком следует аридизация, приходящаяся на телле на Караново VI, а на открытом поселении отмечаемая в средней части погребенной почвы.

Для более корректного и наглядного сопоставления кривые распределения карбонатов и гумуса представлены в сглаженном виде и в масштабе времени (рис. 3, 3, 4). Поэтому в масштабе времени почва открытого поселения должна охватывать и период существования на телле обеих энеолитических культур, и погребенную почву, разделяющую на телле пласты энеолита и РБВ I. Поскольку вопрос о присутствии на открытом поселении РБВ I остался открытым, не исключено, что этот период времени тоже соответствует верхней части погребенной почвы. Выше по профилю и на открытом поселении, и на телле последовательно залегают отложения РБВ II и III, между которыми в обоих случаях читаются слабые следы почвообразования, причем телле этой ситуации сопутствует отсутствие культурных злаков в пробах IX-VIII горизонтов (Popova, Pavlova 1994).

Итак, сглаженные кривые распределения карбонатов на двух памятниках, построенные в одном временном масштабе имеют большое сходство. В нижней части палеопочвы, подстилающей оба памятника, содержание гумуса снижается с глубиной, а карбонатов увеличивается. Эти закономерности характерны для природных условий и присущи большинству почв.

Выше по профилю, на протяжении энеолита (согласно стратиграфии телля) на обоих графиках фиксируется сначала заметное увлажнение климата, приходящееся на время культуры Марица, а потом постепенная аридизация, попадающая на Караново VI и начало формирования на телле погребенной почвы. Концу этого процесса и времени РБВ I соответствует пониженное содержание карбонатов на обоих графиках, что и позволяет соотнести РБВ I на телле с верхом погребенной почвы на открытом поселении.

РБВ II на обоих памятниках отмечает плавное увеличение карбонатов (вторая постепенная аридизация). Период РБВ III в том и другом случае маркирует пик карбонатности.

Эти результаты были сопоставлены с данными еще некоторых палеоэкологических исследований, проводившихся на Юнаците – спорово-пыльцевого, фитолитного и диатомового. Диатомовый и фитолитный анализы подтверждают историю развития обеих погребенных почв телля. Фитолитные данные также указывают на степной генезис и той, и другой.

Однако имеются и некоторые расхождения результатов. Эти расхождения, вероятно, связаны с различиями механизмов записи истории природной среды в почвах (карбонатность, гумусность, характер структуры и микростроения почвенной массы), пыльцевых, фитолитных и диатомовых спектрах, других природных и антропогенных записывающих системах.

Почвы показывают усредненную картину событий для более продолжительных периодов. Так нижняя почва формировалась несколько тысяч лет, но по данным ее исследования можно сказать только о засушливых степных условиях ландшафта имевших место до появления телля. Почва хиатуса, разделяющая слои энеолита и РБВ формировалась около 1000 лет, но имеет мощность до 40 см (вместе с нижележащим горизонтом накопления карбонатов, содержащим также кротовины, до 80 см). По данным изучения этой почвы выявляется основная стадия ее формирования, характеризующаяся засушливым климатом и степными условиями, а также финальная стадия увлажнения климата. Погребенная почва открытого поселения формировалась долго, а в период функционировавшего рядом энеолитического поселения нарастала вверх. В ее профиле отражены несколько стадий развития ландшафта.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

ХРОНОСТРАТИГРАФИЯ НА СЕЛИЩНА МОГИЛА ДЯДОВО ВЪЗ ОСНОВА НА АРХЕОМАГНИТНИТЕ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Мери КОВАЧЕВА[а], Мария КОСТАДИНОВА-АВРАМОВА[б], Даниела ЙОРДАНОВА[в], Диана ГЕРГОВА[г], Явор БОЯДЖИЕВ[д], Николай ДЕРМЕНДЖИЕВ, Татяна КЪНЧЕВА-РУСЕВА[е], Димитър ГЕНОВ[ж]

[а]*Национален институт по геофизика, геодезия и география, Българска академия на науките; marykov@abv.bg*
[б]*Национален институт по геофизика, геодезия и география, Българска академия на науките; miki4740@abv.bg*
[в] *Национален институт по геофизика, геодезия и география, Българска академия на науките; neli_jordanova@hotmail.com*
[г]*dianagergova@gmail.com*
[д]*Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките; yavordb@abv.bg*
[е]*Археологически музей „Марица – Изток“, Раднево; ruseva_t@abv.bg*

ВЪВЕДЕНИЕ

Основната цел на археомагнетизма е изучаването на вариациите на геомагнитните елементи в миналите епохи чрез използване на археологическа изпечена глина, датирана с други независими методи (права задача в археомагнетизма). Археологическата изпечена глина притежава т. нар. термоостатъчно намагнитване, което носи информация за земното магнитно поле, съществувало на мястото ѝ по времето на последното изпичане (Ковачева 1979; Kovacheva 2009). По специална методика (Thellier, Thellier 1959; Coe *et al.* 1967) от това намагнитване се възстановяват геомагнитните характеристики деклинация (D) и инклинация (I), определящи посоката на полето, измервани в градуси, и абсолютната стойност на интензитета му (F), измервана в микротесли (μT). Веднъж изработени вариационните криви на геомагнитните елементи за миналите епохи, те представляват своеобразна скала на времето, по която е възможно датирането на новооткрити структури (Ковачева 1982; Kostadinova-Avramova *et al.* 2016). От друга страна, археомагнитните изследвания позволяват синхронизирането на структури или нива от различни, но отнасящи се към една и съща епоха селища (Kostadinova-Avramova 2014). Особено важно е да се отбележи, че археомагнитните изследвания в България обхващат и трите геомагнитни елемента, което е предпоставка за най-добро датиране (Kovacheva *et al.* 2004). Археологическите останки от последните 20 века обикновено са добре датирани и дават възможност за нормално и по-лесно решение на правата задача. Колкото по-назад във времето отиваме, толкова по-сериозен става проблемът с датиров-

ките на изследваните колекции образци. Това се отнася особено за епохата на бронза, чиято хронология представлява все още проблем в българската праисторическа периодизация (Panajotov 1988).

В далечната 1979 г. екип от палеомагнитната лаборатория посети могилата край с. Дядово във връзка с разкрити огнища в направения от Р. Катинчаров и Б. Борисов т. нар. северен сондаж, слагащ началото както на археологическите изследвания, така и на системното събиране на образци за археомагнитни изследвания. Събирането на материали от различни места на обекта продължава до 2010 г., като на обекта работят съвместно български и японски екипи.

Археомагнитни изследвания на селищна могила Дядово

Пластът от ранната бронзова епоха (РБЕ) в селищната могила Дядово е един от най-подробно опробваните и археомагнитно изследвани праисторически обекти в България (Kovacheva *et al.* 2002). Първите малки колекции датират от 1979 г. след разкриването на профила в гореспоменатия северен сондаж от Румен Катинчаров и Борис Борисов (Ковачева 1980). В последвалите години на разкопаване на стратиграфските хоризонти в площта, проучвана от българския екип, имаше възможност да бъдат опробвани множество разкрити огнища. Трябва веднага да се отбележи трудността, която често изпитваха работещите на обекта археолози, в привързването на огнищата към конкретен жилищен хоризонт поради многобройните нарушения от по-късни изкопи (Гергова и др. 1995; Камуро и др. 1995). Дълбочините, на които са разкрити огнищата, също не могат еднозначно да се използват за стратиграфското им обвързване поради наличието на естествени наклони. Това се отнася особено за VII и VIII хоризонти, броени отгоре надолу. Археомагнитните изследвания значително помогнаха за привързването на отделните огнища от тези два хоризонта към стратиграфската поредица. От друга страна, регулярните посещения на разкопките от наш екип дадоха възможност да се достигне до изработването на археомагнитен профил на селищната могила. Резултатите, обхващащи събраните колекции до 1998 г. включително, са публикувани през 2002 г. в Archaeologia Bulgarica VI, 1, 1 – 17 (Kovacheva *et al.* 2002). В настоящата работа е представен стратиграфският археомагнитен профил за трите геомагнитни елемента. Определените стойности на геомагнитните елементи отговарят на времето на последното опалване на огнищата, т. е. на края на съществуването на съответното жилище (Ковачева 1982). В публикацията от 2002 г. са представени и археомагнитните резултати, получени от двете огнища (№ 88 и № 91) от т. нар. Японски сектор (квадрати L23 и L24), разкрити и опробвани през 1995 г. Тези резултати позволяват да се предположи, че огнищата могат да бъдат синхронни или много близки по време до VIII хоризонт от сектора, проучван от българския екип (Kovacheva *et al.* 2002). Получените геомагнитни стойности от тези две пещи са включени в обновената и разширена археомагнитна база данни, публикувана през 2014 г. (Kovacheva *et al.* 2014). През 2002 г. разполагахме с една серия от радиовъглеродни дати, получени от Берлинската лаборатория, отнасящи се към V строителен хоризонт (Görsdorf, Bojadžiev 1996, 164) и поредица от дати, предоставени от японската експедиция. Поради значителното разхвърляне на последните и тяхното противоречие с вертикалната стратиграфия те не са използвани. В показаната таблица 4 от публикацията в Archaeologia Bulgarica е уточнено привързването на изследваните огнища от различните квадрати към VII и VIII стратиграфски нива, използвайки получените геомагнитни елементи, в случая главно стойностите на палеоинтензитета. Този геомагнитен елемент, макар и трудно определян, няма връзка с положението *in situ*. С други думи, извършена е археомагнитна синхронизация на изследваните огнища.

Нови колекции, изследвани археомагнитно

След публикуването на горните резултати от селищната могила Дядово са изследвани още две колекции. Първата е събрана през 2007 г. и съдържа материали от кв. M26 и N26, от подновения северен сондаж от 1977 г. и от западен сондаж № 2. Втората колекция, събрана през 2010 г., е от разкритите в западен сондаж № 2 две огнища (№ 2010-1A – кв. O13 и № 2010-4 – кв. O14). По мнение на разкопвачите тези две огнища принадлежат на най-древните хоризонти от ранния бронз, бидейки разполо-

жени непосредствено над халколитния пласт. Те трудно биха могли да бъдат синхронизирани единствено по археологически данни с останалите разкопавани сектори на селищната могила както поради отдалечеността им един от друг, така и поради многобройните средновековни ями, които са нарушили стратиграфията на културния пласт на могилата.

В таблица 1 е систематизирана първоначалната информация за двете нови колекции, които включват общо 12 опробвани структури. Във втората колона е показан видът на археологическата структура и годината на опробването. Разпределението и обвързването на структурите с различните сондажи и квадрати е представено в третата колона. В четвъртата колона е дадена ориентировъчната археологическа датировка, предполагана по време на събиране на образците. Полевите номера на независимо ориентираните образци от всяка структура могат да се видят от последната (шеста) колона. От опробваните огнища на 31.08 и 1.09. 2007 г. са събрани 101 независимо ориентирани образци (първите 10 структури в табл. 1), от които са нарязани и изследвани 382 кубични подобразци. От следващите две структури – 11 и 12, опробвани през 2010 г., са събрани 35 независимо ориентирани образци и са изследвани 165 подобразци. Общо от двете колекции при подготовката се разпадат 9 образеца (Д297, Д308, Д310, Д343, Д344, Д398, Д405, Д410), които не могат да бъдат използвани за археомагнитен анализ.

По-голямата част от образците са заздраве-

Таблица 1

Археологическа структура – № по ред, вид и година		**Местоположение**	**Предполагаема епоха при опробване**	**Дълбочина**	**Полеви номера на образците**
1	Огнище № 1 – 2007 г.	Кв. М26	Ранна бронзова епоха – ~300 г. по-стари от другите структури	244 см	Д373 – Д380
2	Огнище № 1 – 2007 г.	Кв. N26	Ранна бронзова епоха – ~300 г. по-стари от другите структури	256 см	Д350 – Д372
3	Огнище № 3 – 2007 г.	Северен сондаж от 1977 г. Източна стена	Ранна бронзова епоха	305 см	Д297 – Д308
4	Огнище № 4 – 2007 г.	Северен сондаж от 1977 г. Източна стена	Средна бронзова епоха	326 см	Д342 – Д349
5	Стена от питос – 2007 г.	Западен сондаж № 2 Кв. О14/О13 – Ж2007	Средна бронзова епоха	361 см	Д338 – Д341
6	Питос № 1 – 2007 г.	Западен сондаж № 2 Кв. О14/О13 – Ж2007	Средна бронзова епоха	372 см	Д320 – Д328
7	Горяла стена на жилище – 2007 г.	Западен сондаж № 2 Кв. О14/О13 – Ж2007	Средна бронзова епоха	372 – 380 см	Д329 – Д337
8	Огнище № 1В – 2007 г.	Западен сондаж № 2 Кв. О14/О13 – Ж2007	Средна бронзова епоха	374 см	Д309 – Д319
9	Огнище № 1 – 2007 г.	Северен сондаж от 1977 г. Западна стена	Ранна бронзова епоха	457 см	Д279 – Д287
10	Огнище № 2 – 2007 г.	Северен сондаж от 1977 г. Западна стена	Ранна бронзова епоха	469 см	Д288 – Д296
11	Огнище № 1А – 2010 г.	Кв. О13	Ранна бронзова епоха	424 – 425 см	Д381 – Д400 Д414, Д415
12	Огнище № 4 – 2010 г.	Кв. О13/14	Ранна бронзова епоха	405 – 411 см	Д401 – Д413

ни в лабораторията с помощта на водно стъкло под вакуум, след което са нарязани кубичните подобразци, върху които е приложен пълният комплекс от археомагнитни изследвания, следвайки установената методика в Лабораторията по палеомагнетизъм към НИГГГ, БАН (Kovacheva, Jordanova 2001). Образците, включени в последните две колекции, като цяло показват по-лоши магнитни свойства в сравнение с тези, изследвани в предидущите години и описани в Kovacheva *et al.* 2002. Тук няма да се спираме на тези диагностични тестове, а ще отбележим само, че предвид получените значително по-високи коефициенти на вискозност (т.е. нестабилност на остатъчния сигнал по отношение на фактора време) резултатите за посоката на геомагнитното поле са осреднени само от стойностите, определени след проведена магнитна чистка с променливо магнитно поле или температура (Kovacheva, Jordanova 2001). Що се отнася до стабилността на минералите, носещи остатъчното намагнитване по отношение на лабораторното греене, може да се каже, че тя е напълно приемлива, което е важно условие при определянето на древния интензитет на полето. Преобладаващ носител на остатъчния сигнал в колекцията от 2010 г. е оксидирал магнетит – магхемит (Tc ~ 620°C), докато в образците от колекцията, събрана от многобройните огнища, разкрити и опробвани през 2007 г., се установява и наличие на хематит.

В табл. 2 са представени получените средни стойности на древната посока (I, D) и всички резултати за палеоинтензитета (F) за отделните структури съгласно поредния им номер от табл. 1. По отношение на температурата на опалване в древността се налага изводът, че тя е била сравнително висока, като в голяма част от случаите е достигала около и над 500°C (вж. използвания температурен интервал в експеримента за определяне на геомагнитния палеоинтензитет – предпоследна колона на таблица 2).

Параметърът α_{95} (шеста колона на табл. 2), измерван в градуси, е мярка за точността на осреднения резултат за посоката (I, D); σ, (последна колона на табл. 2), измервано в (μT), е стандартното отклонение на получения резултат за палеоинтензитета на полето (F), определен по избрания температурен интервал от експеримента (Coe *et al.* 1967). Осредняването за посоката е извършено след поправка от измерванията със слънчев компас за отчитане влиянието на локални магнитни смущения. N_0 и N (седма колона на табл. 2) показват броя на проведените експерименти за определяне на палеоинтензитета (N_0) и този на приетите резултати (N). Видно е, че тези две числа рядко се различават (т.е. малко резултати не са приети), което е обусловено от гореспоменатата устойчивост на минералите, носители на сигнала по време на лабораторните загрявания.

Огледът на показаните резултати за посоката сочи, че от 4 структури такъв не е получен. Това са структури 4, 5, 6 и 7 (табл. 1 и 2), отговарящи на: огнище № 4 от северен сондаж (1977) – източна стена; стена от питос; питос № 1 и останки от горяла жилищна стена от западен сондаж № 2 (2007) – кв. O13 и O14. Основната причина за неприемане на резултатите за посоката от тези структури е тяхното голямо вътрешно разхвърляне. Неприемливите резултати за посоката от питоса и стената на същия питос, разкрита наблизо (структури 5 и 6), не са изненадващи, тъй като и друг път са получавани подобни неблагоприятни изходи от този род артефакти. Причина за това може да е вторично разместване на опробваните участъци или характерната магнитна анизотропия на получаваното остатъчно намагнитване от грънците. Влиянието на същата магнитна анизотропия е изследвано при оформяне на резултатите за палеоинтензитета по образците от питоси. При останките от жилищната стена и огнище № 4 (структури 4 и 7) предполагаме, че образците не са намерени *in situ* от момента на опалването и изстиването им. За тези четири структури инклинацията (I) се колебае в много широк интервал (между 42° и 65°), докато тази вариация за всички останали изследвани структури е между 53° и 57°. В същото време получените стойности за палеоинтензитета от същите структури (4, 5, 6 и 7) показват добра вътрешна съгласуваност и са напълно приемливи, тъй като определянето на тази геомагнитна характеристика не зависи от положението, в което са намерени горелите останки. Например палеоинтензитетът F за структура 7 варира между 43 и 51 μT, а за 6-а – между 48 и 51 μT, т.е. разхвърлянето е много слабо. Вариабилността на този елемент за първите 10 структури (колекция 2007) е между 41 и 55 μT. Добрата вътрешна сгрупираност е много важна характеристика за този трудноопределяем геомагнитен елемент.

Таблица 2

Структура	Местоположение Вид на структурата	Бр. приети резултати	I (°)	D (°)	α_{95} (°)	N_0/N Бр. експер./ пр. рез.	F (μT)	Темп. интервал	σ (μT)
1	Кв. М26 – огнище № 1	8	55.1	5	3	2/2	50.14 48.84	100 – 480 150 – 410	4.11 5.77
2	Кв. N26 – огнище № 1	21	57	0.1	1,9	3/2	44.80 42.31	240 – 520 150 – 520	3.2 1.79
3	Северен сондаж от 1977 г. Източна стена – огнище № 3	7	54.5	0.0	4.6	3/1	46.82	240 – 520	2.05
4	Северен сондаж от 1977 г. Източна стена – огнище № 4	0	Неприет	Неприет					
5	Западен сондаж № 2 от 2007 г. – стена от питос Кв. О14/О13 – Ж2007	0	Неприет	Неприет		2/1	55.43	240 – 520	4.68
6	Западен сондаж № 2 от 2007 г. – питос № 1 Кв. О14/О13 – Ж2007	0	Неприет	Неприет		3/3	51.59 50.27 47.80	240 – 480 150 – 480 200 – 440	1.98 2.03 3.91
7	Западен сондаж № 2 от 2007 г. – горяла жилищна стена/Кв. О14/О13 – Ж2007	0	Неприет	Неприет		4/4	43.24 43.70 43.39 45.96	200 – 410 150 – 480 150 – 700 240 – 520	4.38 1.7 0.53 0.99
8	Западен сондаж № 2 от 2007 г. – огнище № 1В – Кв. О14/О13 – Ж2007	9	55.2	357.5	4.3	3/3	43.11 45.53 41.65	150 – 480 200 – 440 150 – 480	4.28 2.89 2.68
9	Северен сондаж от 1977 г. – огнище № 1 Западна стена	8	53	359.3	4.1	3/3	44.80 43.56 44.64	150 – 440 150 – 480 150 – 440	4.69 3.99 3.67
10	Северен сондаж от 1977 г. – огнище № 2 Западна стена	8	54.3	5.2	2.6	3/2	45.10 46.88	150 – 440 150 – 480	5.79 4.84
11	Западен сондаж № 2 Кв. О13 Огнище № 2010-1А	21	54.5	357.8	1.8	7/7	43.07 43.03 42.72 43.79 47.96 44.24 43.46	150 – 500 150 – 580 200 – 540 230 – 410 200 – 470 200 – 540 200 – 470	2.03 1.76 1.78 2.42 3.46 2.11 2.16
12	Западен сондаж № 2 Кв. О13/14 Огнище № 2010-4	10	55.8	352.5	2.1	4/4	42.59 43.03 45.19 44.00	260 – 410 200 – 410 230 – 410 200 – 470	3.49 4.99 1.08 2.56

Получените стойности както за посоката, така и за палеоинтензитета от останалите две структури (11 и 12 – колекция 2010) също показват добра вътрешна съгласуваност и са близки до тези от 10-те структури, опробвани през 2007 г. Това означава, че всичките 12 новоизследвани структури, разкрити на различни места на територията на селищната могила, са близки и по време на последното им опалване, т.е. те представят един и същ период от развитието ѝ.

Следващото важно заключение от прегледа на двете таблици е свързано с подадените ори-

ентировъчни виждания за обвързване на структурите с дадена епоха. Така например структура 8 – огнище № 1В в жилище Ж2007 в западен сондаж, отнесена към среден бронз (табл. 1), дава съвсем близки геомагнитни характеристики до тези от другите структури, определени като ранен бронз (табл. 2). Археомагнитните резултати показват, че всички опробвани структури през 2007 г. са горели за последен път едновременно или в много кратък период от време, включително двете структури 1 и 2, за които имаше предположение, че са около 300 години по-стари (табл. 1, 2). Така цялата колекция, събрана през 2007 г., определя една археомагнитна точка (Лаб. № 359), отнесена към ранен бронз със средни стойности на геомагнитните елементи, както следва:

I = 55.4°, D = 0.9°, α_{95} = 1.2°, получени по 61 независимо ориентирани образци от 10 структури;

F = 44.67 ± 2.42 μT, определен по 21 приети резултата от 26 проведени експеримента.

По мнение на археолога разкопвач тези резултати се съотнасят към началото на ранния бронз, както е фиксиран в профила на българската изследователска група.

Трябва да се отбележи, че останките от огнището № 2010-1А в кв. О13 са намерени при разкриването им силно начупени и една част от тях – с очевиден наклон, което на пръв поглед предполага неизпълнение на условието *in situ*. По време на опробването са отчетени наклоните на съответните образци. Измерванията показват, че няма систематично отклонение на резултатите за посоката от тези образци в сравнение със стойностите на останалите. Опитът да се направи поправка за установения наклон доведе до по-голямо и неприемливо разхвърляне на стойностите за инклинацията (I) и деклинацията (D). Обяснение на този феномен е предположението, че това огнище е било разрушено в момент, когато е горяло и въпросните образци са изстинали в положението, в което са намерени. Алтернативата е възможността последното обгаряне на огнището да е станало вследствие на пожар, след като огнището вече е било разрушено. Показаните стойности на геомагнитните елементи в табл. 2 обосновават едновременността на последното опалване на дискутираните две огнища. Така, осреднените резултати за двете огнища (2010-1А и 2010-4 – кв. О13 – О14), опробвани през 2010 г. (Лаб. № 360), са:

I = 55°, D = 356.1°, α_{95} = 1.4°, получени по 31 независимо ориентирани образци от две структури;

Fa = 44.03 ± 1.19 μT, определен по 11 приети резултата от 11 проведени експеримента.

Както се вижда, всички проведени експерименти за оценка на абсолютната стойност на древния интензитет на полето от тази колекция са успешни.

Хроностратиграфия на селишна могила Дядово

Въпросът за хронологическото обвързване на многослойните селищни могили в България е един от най-трудно разрешимите. Необходимо е внимателно боравене с наличните ^{14}C дати предвид получаваните широки граници на калибрационните им интервали (Görsdorf, Bojadžiev 1996), а в някои случаи и противоречието им с вертикалната стратиграфия. Тези въпроси са обстойно дискутирани (Boyadziev 1995) и хронологичните граници на различните праисторически култури в България са установени. За съжаление за получаване на вариационните криви на геомагнитните елементи и за тяхното последващо използване за датиране е необходимо по-точно привързване на получените от реперните обекти резултати към абсолютната скала на времето (Kovacheva *et al.* 2009; 2014). Преодоляването на тази трудност може да се постигне чрез съпоставяне на археомагнитните стратиграфски профили на многослойните селищни могили (Kovacheva 1995; Kostadinova-Avramova *et al.* 2014), отнасящи се за една и съща епоха. За тази цел е нужно поне един от наличните профили да бъде с ясна хронология. Съществени са и наблюденията на разкопвачите по отношение на мощността на културните слоеве, наличие на хиатуси и други археологически индикации.

За ранната бронзова епоха хронологията на селищната могила Юнаците може да се счита за реперна в резултат на системното събиране на проби за радиовъглеродно датиране, както и тяхното детайлно обобщаване (Bojadziev 1995, 155 – 157; Бояджиев 2007). За съжаление не

така системно са събирани колекциите за археомагнитно изследване и за много от хоризонтите няма такива резултати. Обратно, селищната могила Дядово се отличава със системното събиране на образци за археомагнитно изследване, което позволи изработването на археомагнитен стратиграфски профил (Kovacheva *et al.* 2002, fig. 9), но липсват ^{14}C серии от последователните хоризонти за площта, изследвана от българския екип. Все пак за разлика от 2002 г. сега са налични повече радиовъглеродни дати (резултат от работата на японската група изследователи на други сектори от обекта), които допълват нашата концепция за хронологията на стратиграфските нива. Отправна точка за изясняване на тази хронология е серията ^{14}C дати за стратиграфски хоризонт V. Датируемият интервал при комбинираната калибрация с програмата OxCal4 е 2872 cal BC – 2620 cal BC. Всеки хоризонт от многослойните могили има свой лаб. № в българската база от археомагнитни данни (Kovacheva *et al.* 2009). Така хоризонт V от Дядово е с Лаб. № 289 и е привързан към абсолютната скала на времето с дата 2746 cal BC (средата на горния интервал). При изглаждането на реперните вариационни криви за България се взема предвид и ширината на датируемия интервал.

Вторият хронологичен репер за селищната могила Дядово са трите ^{14}C дати, получени (Kamuro 2011) от проби, взети точно под двете археомагнитно изследвани пещи (структури 11 и 12 – западен сондаж, кв. O13/14). Това са датите PLD-16899, PLD-16900 и PLD-16901, чието комбинирано калибриране с програмата OxCal4 довежда до времевия интервал 3026 cal BC – 2921 cal BC, който определя най-ранния етап на ранната бронзова епоха, установен вече в различни участъци на селищната могила (Kamuro 2011). За хронологическите интервали на хоризонтите между тези два репера обаче трябва да се съобразим със стратиграфската ситуация и теренните наблюдения. Например между хоризонти V и IV вероятно има хиатус, което съответно означава и по-голям времеви интервал между тях. Важно е да се отбележи, че от fig. 9 на публикацията в Archaeologia Bulgarica (Kovacheva *et al.* 2002), както и от обр. 1 на настоящата публикация се вижда рязка промяна на стойностите на два от геомагнитните елементи (I и F) от хоризонт V към хоризонт IV. С други думи археомагнитното изследване потвърждава предположението за по-голям времеви интервал между тези хоризонти, установен и на базата на археологическите наблюдения. Отбелязаният по-голям времеви интервал съответства на настъпилите коренни промени в устройството на селището във времето на най-късните му хоризонти (Гергова 2008). Изградена е система от няколко концентрични ровове с различни размери и време на функциониране. Външният ров, регистриран в северната, северозападната и югозападна-

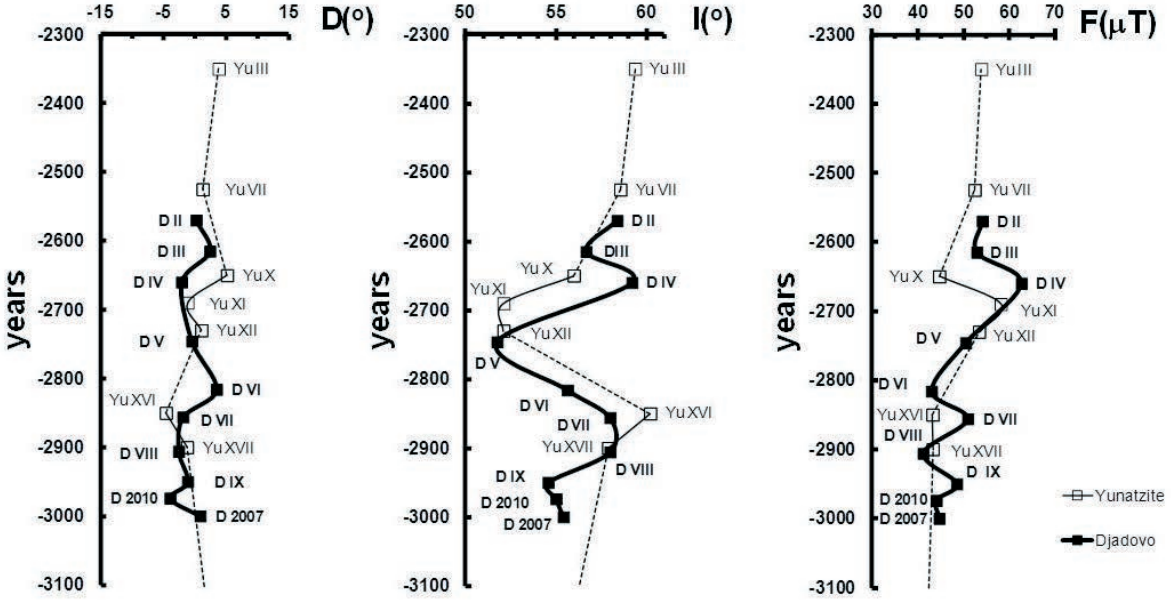

Обр. 1. Съпоставяне на археомагнитния профил на Дядово с този на Юнаците.

та периферия на селищната могила, пресича пещи и съоръжения, отнесени към 4 хоризонт на могилата. Наблюденията показват, че той е бил използван кратко време и вероятно вече е засипан през следващите хоризонти. Вътрешният и най-мощен ров е облицован с камъни. При него са регистрирани две преустройства и по-дълъг период на използване. Въпреки че стратиграфските данни, съотнасящи този ров към хоризонтите на могилата, не са така отчетливи, най-основателно е отнасянето му към 4 – 3 хоризонт. Появата на тази система от рововe, която е най-добре датирана към началото на средната бронзова епоха в Тракия, отразява нов момент от общественото и културното развитие на Тракия, което, както личи от резултатите от Дядово, се е осъществило и в по-голям времеви интервал (Гергова 2008, 16).

При уточняването на окончателната хронология на изследваните хоризонти от селищната могила Дядово е използван наличният археомагнитен профил за селищната могила Юнаците, за която (както беше споменато по-горе) съществува достатъчно точна и сигурна абсолютна хронология на хоризонтите от ранната бронзова епоха (Бояджиев 2007; Ковачева, Бояджиев 2007). Като се има предвид, че за определено време геомагнитните характеристики от различните обекти от една и съща епоха трябва да са близки, можем да се възползваме от взаимната корелация между тези два археомагнитни профила. На обр. 1 са показани археомагнитните профили на хоризонтите от ранната бронзова епоха в селищни могили Юнаците и Дядово. По вертикалната ос са нанесени годините пр. Хр., като хоризонт V от могилата Дядово е привързан, както беше обяснено по-горе, към 2746 г. пр. Хр. Частите в пунктир от кривите за Юнаците съответстват на хоризонти без археомагнитни резултати. По хоризонталната ос са дадени стойностите на трите геомагнитни елемента инклинация (I), деклинация (D) и абсолютен интензитет (F). Точките съответстват на средните резултати от даден хоризонт, обозначен с римски цифри за съответния обект. Веднага получаваме представа за времевата синхронизация на хоризонтите от двата обекта. Основното заключение се състои във факта, че общият ход на трите криви по двата обекта е подобен, което е логичен резултат за данни от структури, съществували в еднакви времеви интервали. В случаите, в които нямаме резултати по последователните хоризонти от обекта Юнаците (участъците с пунктир), като тези между хоризонти XVI и XII, виждаме регистрирани кратковременни вариации по резултатите от обекта Дядово. Това са например резултатите от хоризонти VIII, VII и VI на обекта Дядово за елементите I, D и F. Във времевия интервал на неизследваните археомагнитно хоризонти X – VII на обекта Юнаците резултатите от хоризонти III и II от Дядово показват вариация на елемента инклинация (I).

Така двата профила се допълват в търсената информация за вариациите на геомагнитните елементи в бронзовата епоха. Най-същественият резултат е, че очевидно се наблюдава добра корелация между основния ход на елементите с техните максимуми и минимуми.

Съобразявайки се с мнението на археолозите, двете допълнително получени археомагнитни точки (колекцията от 2007 г. – Лаб. № 359 и тази от 2010 г. – Лаб. № 360) допълват стратиграфския археомагнитен профил (Kovacheva *et al.* 2002) на Дядово в неговото начало. Основание да привържем тези данни към началото на хроностратиграфските профили на елементите ни дават и получените дати от трите ями, изследвани през 2010 г. от японския екип, които оформят три серии от калибрирани ^{14}C дати, отнасящи се до късната халколитна епоха, една междинна дата и 4 дати от поредица от пещи, разкрити в западната стена на 3-та яма, намираща се в кв. К25, пространствено най-близо до изследваните огнища от IX изкопен хоризонт на българския сектор. Тези дати сочат началото на раннобронзовата епоха в интервала 3100 – 2900 cal BC. Посоченият по-горе втори хронологически репер за селищната могила Дядово за началото на ранния бронз 3026 cal BC – 2921 cal BC се включва изцяло в горния времеви интервал (Kamuro 2011). Двете структури (11 и 12), намиращи се стратиграфски и съответно хронологически под хоризонт IX на Дядово, допълват в дълбочина изследваните хоризонти.

Основният извод, който се налага от представените археомагнитни профили на двата обекта, е, че хоризонтите от VIII до II от селищна могила Дядово съответстват хронологически на хоризонтите от XVII до VIII от селищна могила Юнаците.

Синхронизацията между двата профила доведе до някои слаби промени в привързаните времеви интервали за всеки хоризонт от селищната могила Дядово от тези, публикувани в Kovacheva *et al.* 2002 и Kovacheva *et al.* 2009. В последната публикация две съвсем малки колекции, събрани през 1979 г. от първоначалния северен сондаж и отнесени от Р. Катинчаров към предполагаеми XIV и XVI хоризонти, са представени като две отделни археомагнитни точки (Лаб. № 68 и 317) с широки времеви интервали поради липсата на уточняващи репери. Благодарение на новите археомагнитни и археологически данни от подновения северен сондаж сега резултатите от т.нар. XVI хор. (номерация Р. Катинчаров – Лаб. № 68) са привързани към 2950 г. пр. Хр., а тези за XIV хор. (номерация Р. Катинчаров – Лаб. No. 317) – към 2900 г. пр. Хр. Тези резултати не са включени в показаните археомагнитни профили на обр. 1.

През 2009 г. от раннобронзовото селище край автомагистрала Тракия (в близост до с. Драганци) бяха събрани образци за археомагнитни изследвания от три структури. По мнение на археолозите така разкритите структури би трябвало да се отнасят към раннобронзовата епоха. Образците с номера Др1 – Др11 са взети от останки от горяла пещ в квадрат J4, образците с номера Др12 – Др23 са останки от срутена стена в същия квадрат (J4) и за образците с номера Др24 – Др28 се предполага, че са останки от стена. Още по време на събирането на образците има съмнения, че опробваните структури не са *in situ*. Действително резулататите за посоката на древното магнитно поле показват неприемливо разхвърляне и не могат да бъдат използвани. Проведеният пълен цикъл на археомагнитно изследване по колекцията от обекта Драганци доведе до добър резултат за палеоинтензитета (таблица 3).

При пресмятането на средния палеоинтензитет резултатите за образците Др25 и Др28 (предполагаеми останки от стена) не са взети под внимание, тъй като тези два резултата показват систематична разлика от останалите, което най-вероятно е резултат от изстиването на тези образци в различен момент от време. Получената стойност за средния интензитет по 9 образеца от 11 изследвани от групата Др1 – Др24 е: F = 46.78 ± 2.49 μT. На обр. 2 тази стойност е показана с прекъсната вертикална

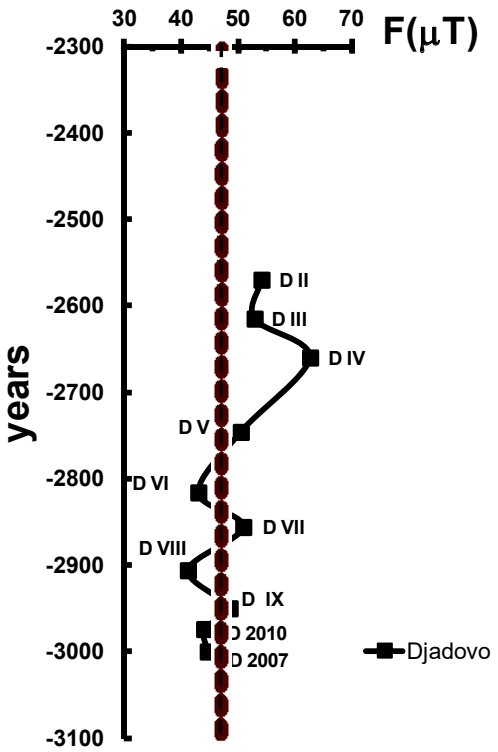

Обр. 2. Съпоставяне на стойността за палеоинтензитета, определена за Драганци, с археомагнитния профил на F за Дядово.

Таблица 3

Образец	F (μT)	σ (μT)	T_{min}	T_{max}	N
Др2а	43.66	2.03	20	520	11
Др7е	48.43	1.27	150	580	10
Др8а	46.57	2.47	150	520	10
Др10а	46.14	2.2	280	580	8
Др11в	47.37	1.54	150	580	10
Др12а	Неприет	0	20	580	0
Др14а	48.39	1.43	20	580	12
Др17г	42.07	1.57	150	580	11
Др19а	45.55	2.95	20	480	11
Др22в	50.39	1.97	20	520	11
Др25б	38.7	1.14	150	480	8
Др27а	Неприет				
Др28б	38.43	1.92	100	520	10

линия и съпоставена с археомагнитния профил на палеоинтензитета от Дядово. Очевидно стойността на F, определена за обекта Драганци, е много близка до тази, характерна за IX хоризонт на Дядово и колекциите, събрани през 2007 и 2010 г. – т. е. дъното на пласта от ранната бронзова епоха в този обект. Следователно археомагнитното изследване, макар по

една геомагнитна характеристика, потвърждава напълно предположението на археолозите. Резултатът за палеоинтензитета от тази малка колекция е включен в базата от археомагнитни резултати под лабораторен номер 350.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Представеният материал отразява резултатите от систематичното археомагнитно изследване на многослойната селищна могила Дядово от раннобронзовата епоха в продължение на 33 години. Изключително доброто синхронизиране на стратиграфските профили на трите геомагнитни характеристики от двата обекта Дядово и Юнаците допринася за уточнение на хроностратиграфията на обекта Дядово. Ползата от интердисциплинарното изследване на този важен археологически обект е очевидна както за геофизиката, така и за археологията, тъй като то съществено допринася за по-обективната интерпретация на разкриваните археологически ситуации. Получените археомагнитни данни за синхронност или най-малкото близост във времето на изследваните структури през 2007 г. (от кв. M26 и N26 от Северен и Западен сондажи) и 2010 (Западен сондаж) имат съществено значение за изясняването на хронологическите граници на най-ранното селище от бронзовата епоха, които не могат надеждно да бъдат установени единствено по археологически път.

Същевременно резултатите, получени от археомагнитната синхронизация на изследваните материали от Дядово и праисторическото селище при с. Драганци, датирано към прехода и началото на ранната бронзова епоха, потвърждават археологическите данни и прецизират абсолютната хронология на ранната бронзова епоха в Южна Тракия.

Археомагнитното изследване на многослойната могила Дядово и разкритите останки край с. Драганци заедно с хронологическото им отнасяне предоставиха 4 нови реперни точки в българската археомагнитна база данни. Нейното обогатяване и уточняване има съществено значение за успешното използване на археомагнетизма като датиращ метод в археологията.

Благодарности

Сърдечно благодарим на археологическия екип, провеждащ разкопките на селищната могила Дядово, за получената финансова подкрепа.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бояджиев 2007: Я. Бояджиев. Телль Юнаците – абсолютная хронология горизонтов эпохи ранней бронзы. – Телль Юнаците. Эпоха бронзы. Том 2, Москва: Восточная литература, 2007, 217 – 221.

Гергова, Генов, Д., Бонев, Ал., Кънчева-Русева, Т., Секине, Т., Кондо, Х., Камуро, Кимпара, Тао, Мияхара 1995: Д. Гергова, Д. Генов, Ал. Бонев, Т. Кънчева-Русева, Т. Секине, Х. Кондо, Х. Камуро, Й. Кимпара, М. Тао, С. Мияхара. Проучвания на селищната могила при с. Дядово, Новозагорска община. – XXXVIII Национална археологическа конференция, Смолян 1995, София, 47 – 50.

Гергова 2008: Д. Гергова. Селищната могила при с. Дядово, Новозагорско. Системата от ровове в устройството и функциите на селището от бронзовата епоха. – Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, том 2, София: Агато, 14 – 20.

Ковачева 1979: М. Ковачева. Събиране на образци за археомагнитни изследвания. – Сб. Интердисциплинарни изследвания III – IV, 1979, 45 – 48.

Ковачева 1980: М. Ковачева. Археомагнитни изследвания на селищна могила до с. Дядово (предварителни резултати). – Expeditio Thracica 1, София, 1980, 137 – 143.

Ковачева 1982: М. Ковачева. Датировка чрез физични методи. Археомагнитни изследвания в България. – Музеи и паметници на културата, 1, 1982, 20 – 24.

Ковачева, Бояджиев 2007: М. Ковачева, Я. Бояджиев. Археомагнитное исследование горизонтов Бронзовай эпохи в теллье Юнаците. – Телль Юнаците, Епоха бронзи, том 2, Москва: Восточная литература, 2007, 222 – 231.

Boyadziev 1995: Y. Boyadzhiev. Chronology of Prehistoric Cultures in Bulgaria. – In: D. Bailey, I. Panayotov (eds.). Prehistoric Bulgaria (Monographs in World Archaeology 22, Prehistory Press). Madison Wisconsin: Prehistoric Press, 1995, 149 – 192.

Coe 1967: R.S. Coe. The determination of paleo-intensities of the Earth's magnetic field with emphasis on mechanisms which could cause non-ideal behaviour in Thellier's method. – Journal of Geomagnetism and Geoelectricity 19, 3, 1967, 157 – 179.

Görsdorf, Bojadžiev 1996: J. Görsdorf, Y. Bojadžiev. Zur absolute Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner 14C-Datierungen von bulgarischen archaologischen Fundplatzen. – Eurasia Antiqua Zeitschrift fur Archaologie Eurasiens, band 2, 1996, 105 – 173.

Kamuro 2011: H. Kamuro. Dyadovo excavation 2010. Tokai University Thracian Expedition, 2011.

Kostadinova-Avramova, Kovacheva, Boyadzhiev 2014: M. Kostadinova-Avramova, M. Kovacheva, Y. Boyadzhiev. Contribution of stratigraphic constraints of Bulgarian multilevel tells in the prehistory and comparison with archaeomagnetic observations. – Journal of Archaeological Science, 43, 2014, 227 – 238.

Kostadinova-Avramova, Kovacheva, Jordanova 2016: M. Kostadinova-Avramova, M. Kovacheva, N. Jordanova. Early Neolithic Settlement Yabalkovo (Maritsa valley, Bulgaria) in the context of archaeomagnetic studies. – Bulgarian e-Journal of Archaeology, 6, 2016, 277 – 294.

Kovacheva 1995: **M. Kovcheva.** Bulgarian archaeomagnetic studies. – In: D. Bailey, I. Panayotov (eds.). Prehistoric Bulgaria (Monographs in World Archaeology 22, Prehistory Press). Madison Wisconsin: Prehistoric Press, 1995, 209 – 224.

Kovacheva 2009: **M. Kovcheva.** Archaeomagnetism and the Bulgarian archaeology – a review. – In: И. Гацов (ред.) Saxa loquuntur. Сборник в чест на 65-годишнината на Николай Сираков. София: Авалон, 2009, 215 – 222.

Kovacheva, Jordanova 2001: M. Kovacheva, N. Jordanova. Bulgarian archaeomagnetic studies: a review of methodological progress and applications in archaeology. -Proceedings of Workshop "Archaeometry in archaeology: new trends", Rhodes, 3-6.11.1999. Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry 247, 3, 2001, 685 – 696.

Kovacheva, Jordanova, Kostadinova, Karloukovski, Gigov, Gergova, Genov 2002: M. Kovacheva, N. Jordanova, M. Kostadinova, V. Karloukovski, V. Gigov, D. Gergova, D. Genov. Summary results of the archaeomagnetic studies of the Bronze Age tell Djadovo, district of town Sliven, Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica VI.1, 2002, 1 – 17.

Kovacheva, Hedley, Jordanova, Kostadinova, Gigov 2004: M. Kovacheva, I. Hedley, N. Jordanova, M. Kostadinova, V. Gigov. Archaeomagnetic dating of archaeological sites from Switzerland and Bulgaria. – Archaeological Science, 31, 1463 – 1479.

Kovacheva, Boyadziev, Kostadinova-Avramova, Jordanova, Donadini 2009: M. Kovacheva, Y. Boyadziev, M. Kostadinova-Avramova, N. Jordanova, F. Donadini. Updated archaeomagnetic data set of the past 8 millennia from the Sofia laboratory, Bulgaria. – Geochemistry Geophysics Geosystems, 10, Q05002, doi:10.1029/2008GC002347.

Kovacheva, Kostadinova-Avramova, Jordanova, Lanos, Boyadziev 2014: M. Kovacheva, M. Kostadinova-Avramova, N. Jordanova, P. Lanos, Y. Boyadziev. Extended and revised archaeomagnetic database and secular variation curves from Bulgaria for the last eight millennia. – Physics of the Earth and Planetary Interiors, 236, 2014, 79 – 84.

Panajotov 1988: I. Panayotov. Studies on the Bronze age in the Bulgarian lands (Historiographic Notes). – Serdicae, 1988, 157 – 173.

Thellier, Thellier 1959: E. Thellier, O. Thellier. Sur l'intensite du shamp magnetique terrestre dans le passe historique et geologique. – Annales Geophysique 15, 1959, 285 – 376.

CHRONOSTRATIGRAPHY OF TELL DYADOVO BASED ON ARCHAEOMAGNETIC STUDIES

Mary KOVACHEVA, Maria KOSTADINOVA-AVRAMOVA, Daniela JORDANOVA, Diana GERGOVA, Yavor BOYADZHIEV, Nikolaj DERMENDZHIEV, Tatiana KANCHEVA-RUSEVA, Dimitar GENOV

(Summary)

The primary goal of archaeomagnetic studies is to reveal the variation of the geomagnetic field elements in the past using archaeological baked clay dated by other methods. Owing to the thermoremanence carried by the baked artefacts, the archaeomagnetic analyses can restore the three geomagnetic field elements for the time and place of the last heating event. The searched elements are two for the direction (declination D and inclination I, measured in degrees) and one for the geomagnetic field strength F (measured in microtesla – μT). Once the curves of the geomagnetic field variation are constructed for a given territory, they can be used for dating purposes. The accumulation of reference data and their correct disposition on the absolute scale of time is quite difficult task. The most valuable approach for the remote past appears to be the systematic study of multilevel prehistoric tells. The stratigraphy constraints help the distribution of the obtained results on the time scale. The problem is that the absolute chronology is not always clarified as it is in the case of multilevel tell Dyadovo, thus other benchmarks had to be found.

The archaeomagnetic study of prehistoric tell Dyadovo begun still in 1979 parallel with the discovery of the first borehole by R. Katincharov and B. Borissov and continued up to 2010. The preliminary results were summarized in 2002 (Kovacheva *et al.* 2002). The present paper reports the obtained results from two new collections. The first one was gathered in 2007 and comprises materials from very different parts of the tell, and the second one was gathered in 2010 from two ovens discovered in the squares O13 – O13/14. These two collections consist of 136 independently oriented samples from which 547 sub-samples (cubes with 20 mm edge) were cut (keeping the field's orientation) and studied. The multiple archaeomagnetic experiments used are described in details in many other publications. Thus, there is no need to be presented in this paper, which is focused on other aspects.

In the article published in 2002, the obtained stratigraphic archaeomagnetic profiles of Dyadovo are shown. Here, the results of the newly investigated collections are presented and compared with the previous ones. As a result, the local archaeomagnetic curves received were enriched at their bottom. The performed archaeomagnetic synchronizations between the different structures elucidated the contemporeneity of the different sectors. The most important achievement is that the archaeomagnetic profiles reflect already chronostratigraphy, which was developed using two benchmarks. These are the ^{14}C dates for construction level V at Dyadovo coming from the Berlin laboratory and the ^{14}C dates (obtained in Japan) of the material immediately below the archaeomagnetically studied oven in square O13. The chronological clarification of the construction levels between these two levels is based on a comparison between the Dyadovo stratigraphic profiles and well established (in terms of chronology) Bronze Age Tell Yunatzite. The observed general trends in the variations of the geomagnetic field elements are very similar for the Bronze Age construction levels documented on both cross-sections (Dyadovo and Yunatzite) confirming the simultaneity of their corresponding levels.

In 1995 two ovens (№ 88 and № 91) from squares L23 and L24 (so called Japanese sector of Dyadovo) were sampled and their archaeomagnetic results indicate a similarity with those of construction level VIII in the Bulgarian sector, which supposes that they should be contemporary.

Additionally, a small collection from the discovered Early Bronze Age remains along the Trakia Highway, near the village of Dragantsi was studied and only one geomagnetic field element was estimated. The palaeointensity mean value obtained was compared and synchronized with the available archaeomagnetic curve of Dyadovo. This comparison shows synchronicity between the artefacts yielded by Dragansi, construction level IX at Dyadovo and the new collections presented in this paper. This confirms the archaeological assumption that the discovered Dragantsi structures should be referred to the beginning of Early Bronze Age.

Finally, it can be summarized that the presented interdisciplinary study shed light on the chronology of the Early Bronze Age in the Upper Thrace.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

ONE STEP TO PROVENANCE ANALYSIS ON POTTERY IN EARLY BRONZE AGE BULGARIA: A PRELIMINARY STUDY ON DYADOVO AND EZERO IN UPPER THRACE

Masao SEMMOTO[a], *Toru SHIBATA*[b], *Hitoshi KAMURO*

[a]*The Ancient Orient Museum, Tokyo; semmoto@orientmusuem.com*
[b]*Matsudo Museum; s-toru@jcom.zaq.ne.jp*

INTRODUCTION

Upper Thrace, a plain stretching between the Balkan mountain range (Stara Planina) and the Rhodopes in South Bulgaria, is marked by predominance of well-known *tell* settlements, as found in the Bulgarian prehistoric studies. The settlements such as Karanovo, Ezero (Dipsizka Mogila), Nova Zagora (Tsiganska Mogila), Dyadovo, Yunatsite (Ploskata Mogila) and Drama Merdzhmekya have been systematically excavated by international or Bulgarian expeditions (e. g. Hiller und Nikolov 2005; Kamuro 2008; Георгиев и др. 1979; Катинчаров 1974; Катинчаров, Мацанова 1993; Российская Академия Наук Институт Археологии 2007). The late Professor Rumen Katincharov, an archaeologist who contributed to the investigations of these sites, left remarkable footprints not only in the Bulgarian but also in the Balkan-Anatolian-Aegean Bronze Age studies.

This paper addresses pottery fabric found in Dyadovo and Ezero. One of our aims is to collect and present petrographic data on the composition of rocks and minerals included in the pottery. The second aim is to make several comments focusing on Early Bronze Age pottery with reference to the fabric group. Thirdly, we mention ongoing research on the clay body of the pottery.

In this work, the method to observe the fabric of pottery with a polarizing microscope provides qualitative characterization about variety, mass and shape of the inclusions (rock, mineral, fossil, etc.). Although breaking some pieces of pottery cannot be avoided in order to make the thin sections, we can utilize them to obtain useful information on the provenance and production techniques of pottery. Petrographic thin section analysis as well as chemical analysis may not always be pragmatic to carry out on thousands of pieces of pottery, because they usually take a lot of money and time. Despite of this fact, these analyses supply us with very detailed results from a small quantity of material.

In this respect, it is crucial to find how to bridge the views between the analysis on mass materials with hand specimen examination and the analysis on a selected few samples using the thin section approach and the chemical approach. Here, by using the pottery from two settlement sites, Dyadovo and Ezero, we will illustrate the usefulness of the fabric groups classified by the rocks and minerals, in the provenance analysis of prehistoric pottery (mainly of Early Bronze Age)

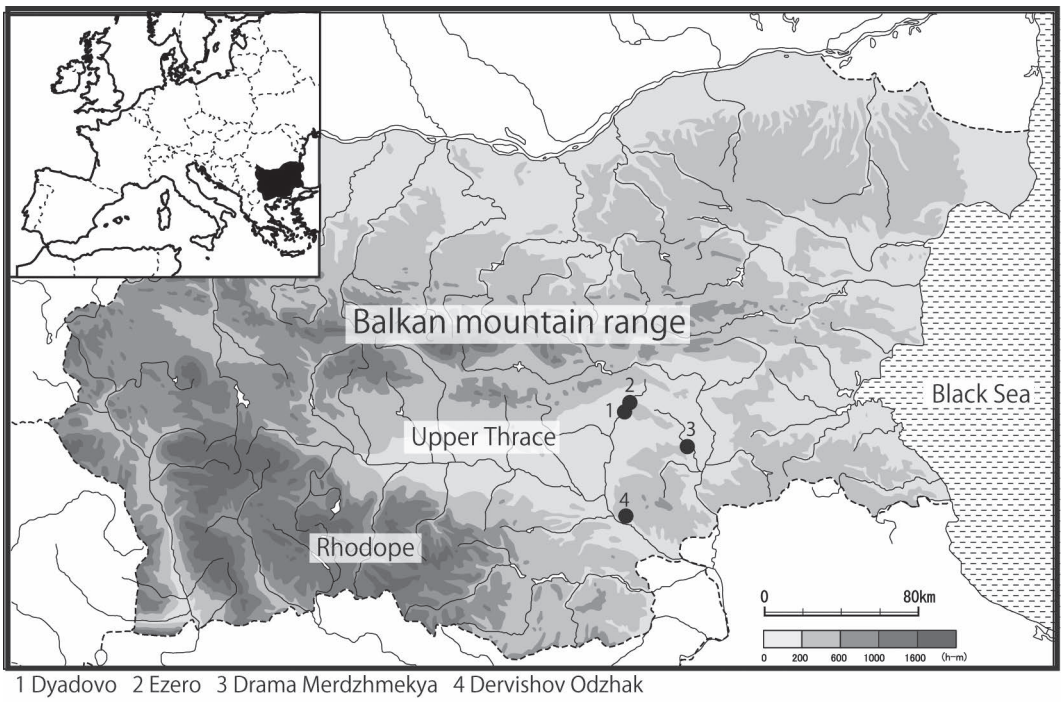

Fig. 1. Distribution map of archaeological sites mentioned in this paper.

and some later ones. It is relevant to a remark that the qualitative analysis in petrography does not always provide precise and detailed outcomes, but it can provide general figures of the pottery assemblage. Provided that we succeed in finding "finger-print" or standard samples through thin section analysis, it can offer useful clues for effectively studying the pottery fabric of great amounts of pottery in future investigations.

Research outline

Up to today, due to the practice of analysis on pottery fabric, many noticeable studies have been accumulated, and the scholars have demonstrated their own methodologies in their studies of pottery. Generally speaking, two methods of analysis can be distinguished: petrographic and chemical. A. O. Shepard and I. K. Peacock are well known archaeologists as pioneers who adopted petrographic technique using a polarizing microscope to analyzing pottery. Thus, this method cast new light on the provenance analysis and study of pottery-making technique (e.g. Peacock 1968; Quinn (ed.) 2009; Shepard 1956; Whitbread 1986, 1989, 1995). The latter method of study, chemical analysis on pottery, has developed rapidly in the past few decades, and we can find significant monographs in journals, for example, Archaeometry and Journal of Archaeological Science (see review by Tite 2001, 2008). In addition, a large number of fruitful results have also been presented by combining these methods (e.g. Damjanović et al. 2011; Kibaroğlu et al. 2011; Martian et al. 2009; Quinn et al. 2010).

Pottery is one of the main objectives in Bulgarian prehistoric studies, most issues of which have focused on typology much more than the pottery fabric. Since 1990's, there has been a tendency to increase description of the pottery fabric as one of the general information (e. g. Панайотов и др. 1991). However, what has been written up in the literatures is limited, so it is unlikely that these records are enough to comply with the demands of provenance analysis.

Before publishing the final report of Ezero excavation (Георгиев и др. 1979), V. Mikov mentioned the pottery fabric in terms of the production technique of prehistoric pottery in Bulgaria (Миков 1966). Analyzing the pottery fabric in hand specimen examination, some scholars considered the specific inclusions as good evidence of population movement or chronological and regional characteristics (e.

g. Krauß 2006; Nikolov 1997; Вайсов 1992). In the past decade, much interest in physico-chemical analysis on archaeological materials and geological environment has risen increasingly in Bulgarian prehistoric studies as well. A good example was an international conference, titled "Geoarchaeology and Archaeomineralogy" held in the autumn of 2008 in Sofia, where there were 80 reports presented demonstrating various scientific analysis. Two of them were concerned with the pottery fabric in Bulgaria; one was a study based on the application of thin section analysis and elemental analysis, and the other – heavy mineral analysis (Kostov, Gaydarska, Gurova (eds.) 2008). Although research on pottery fabric using a chemical approach is not at all rare, there have been a few case studies carried out in the field of Bulgarian prehistory as yet.[1]

Briefly viewing the study of the prehistoric pottery fabric in Bulgaria, it is possible to point out that petrographic analysis as well as chemical analysis has just begun practically. It is highly probable that the future research should furnish us more improved approaches and more definite results than those given in this paper, but we now believe that this study can contribute to the present research situation of the provenance analysis.

Archaeological context and materials

Samples employed in this analysis are all pottery sherds – earthenware and ceramic – from two tell settlements, Dyadovo and Ezero. Since the 1980's, they were obtained through the series of excavations and general surveys conducted by the Tokai University Thracian Expedition, National Archaeological Institute with Museum-BAN and Historical Museum Nova Zagora. Both settlements are located in the northeastern part of Upper Thrace, about 5 km away from each other.

In Dyadovo, the trial excavations were made under the direction of the late Prof. R. Katincharov for two seasons in the end of the1970's. Then, the joint research of Bulgarian, Dutch (leaving in 1990) and Japanese teams (since 1983) has continued to date. The tell Dyadovo is ellipsoid in form at the base, 220×140m, and its relative elevation is measured up to 18m. The Ezero settlement was investigated by the Bulgarian and the USSR teams from 1961 to 1971. It measures 200×145m at the base and 10m in height. The archaeological materials recovered from these sites were dated from the Late Neolithic to the Mediaeval periods (Георгиев и др. 1979, Катинчаров и др. 1980; Kamuro 2009).

Fifty two sherds were tested in this analysis (24 from Dyadovo, 28 from Ezero), in which one candlestand (fig. 3: 22) and two clay discs (one of them pierced at the center) (fig. 2: 12; 3: 1) were included.[2] Nine samples (CT001～CT009) were unearthed from the Eastern Slope Trench (EST) of the Tell Dyadovo in 2005-2008 and the rest of them were of surface collections (Гергова и др. 2009). Judging from their form and ornaments, the samples can be dated to the following periods; Late Neolithic Age (the late 6th millennium BC), Late Chalcolithic Age (the late 5th millennium BC), Early Bronze Age (the end of the 4th millennium BC to the 3rd millennium BC), Early Iron Age (the 11/10th to the 8th century BC), Antiquity (the 4th to the 6th century AD), Mediaeval (the 11th to the 14th century AD). We also took up several samples, whose date could not be identified, for the purpose of obtaining basic data of petrographic inclusions for comparison.

The number of the samples in each period is as follows, and the numbers in parentheses are the numbers of those samples that might belong to each chronological stages (Tab. 1); Late Neolithic Age (one sample), 11 samples in Late Chalcolithic Age (3 samples), 17 samples in Early Bronze Age (4 samples), 7 samples in some stages of Prehistoric Age (precise date is unknown), 4 samples in Early Iron Age (one sample), 6 samples in Antiquity/Mediaeval and 6 samples in Mediaeval (one sample).

The Petrographic method and its procedure

One of the final goals in the Dyadovo study is to enable us to identify and classify the pottery, which has been collected by excavations through

[1] Some prehistoric pottery from Dervishov Odzhak in south-eastern Bulgaria was examined by chemical analysis — XRD (Kurchatov and Stanimirova 1997). See also recent case studies, for example, Balgarchevo report edited by Pernicheva-Perets, L., Grębska-Kulow, M. and Kulov, I. (2011) and a paper of Malamidou, D. 2011 in Studia Praehistorica, 14.

[2] The clay discs illustrated here were the reused stuffs of pottery fragments.

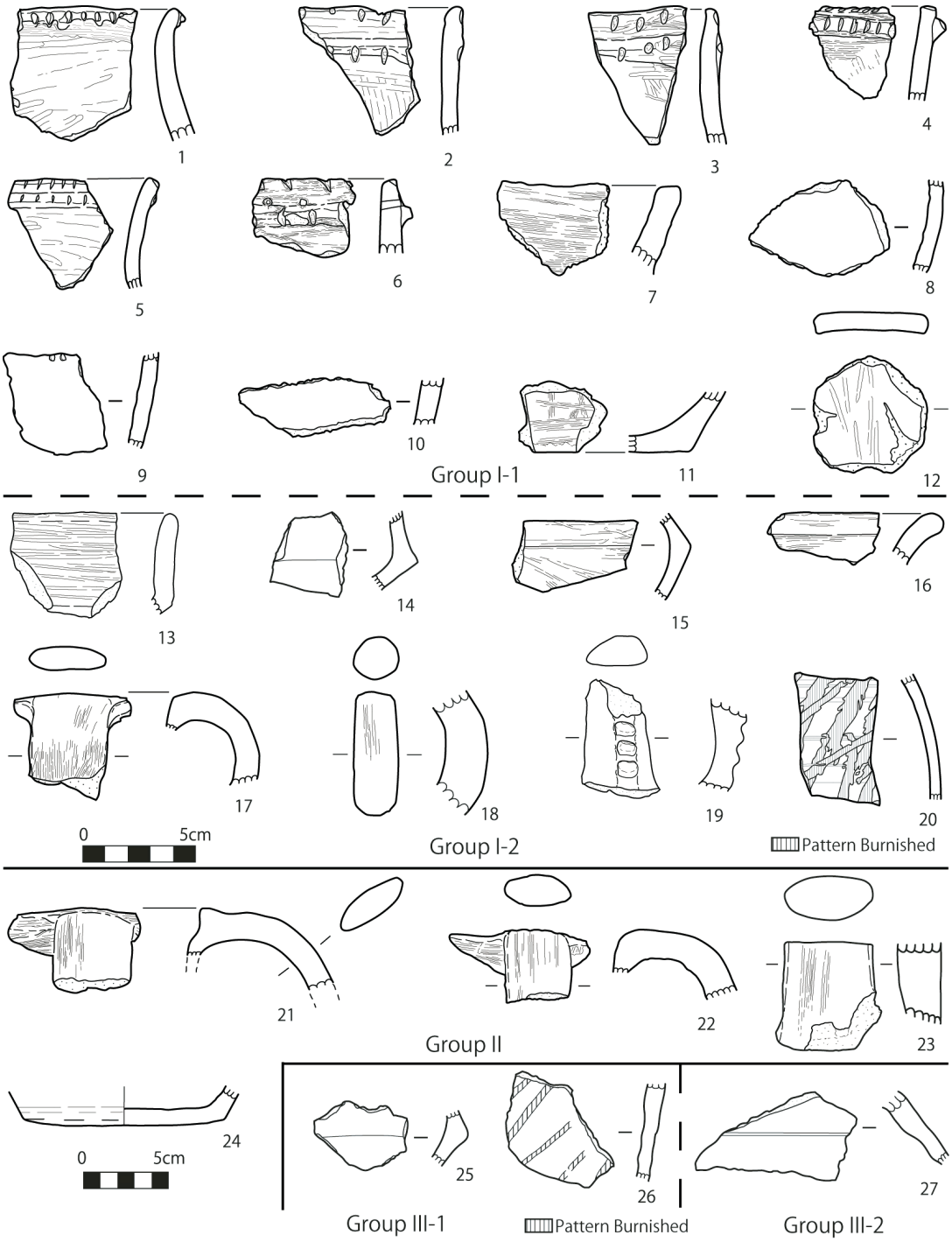

Fig. 2. Pottery Samples (1) (*S=1/3; 24: S=1/4*)

hand specimen examination of fresh fractures in a sherd, with a loupe or a stereoscopic microscope with more reliability in corroboration with thin section and chemical analysis. In analysis, there were many cases in which it was difficult to discern the types of rock and mineral particles, due to calcium materials covering the surface of the sherds. Therefore, petrographic description was based on thin section analysis (40x and 100x), which could reveal variety, shape, size and frequency of the inclusions (Fig. 4).

Thin sections were prepared as follows; (1) Cutting a sherd in a small fragment with a diamond saw, (2) Grinding the small fragment beginning with a coarse abrasive and ending with a corundum abrasive No. 2000 (alundum), (3)

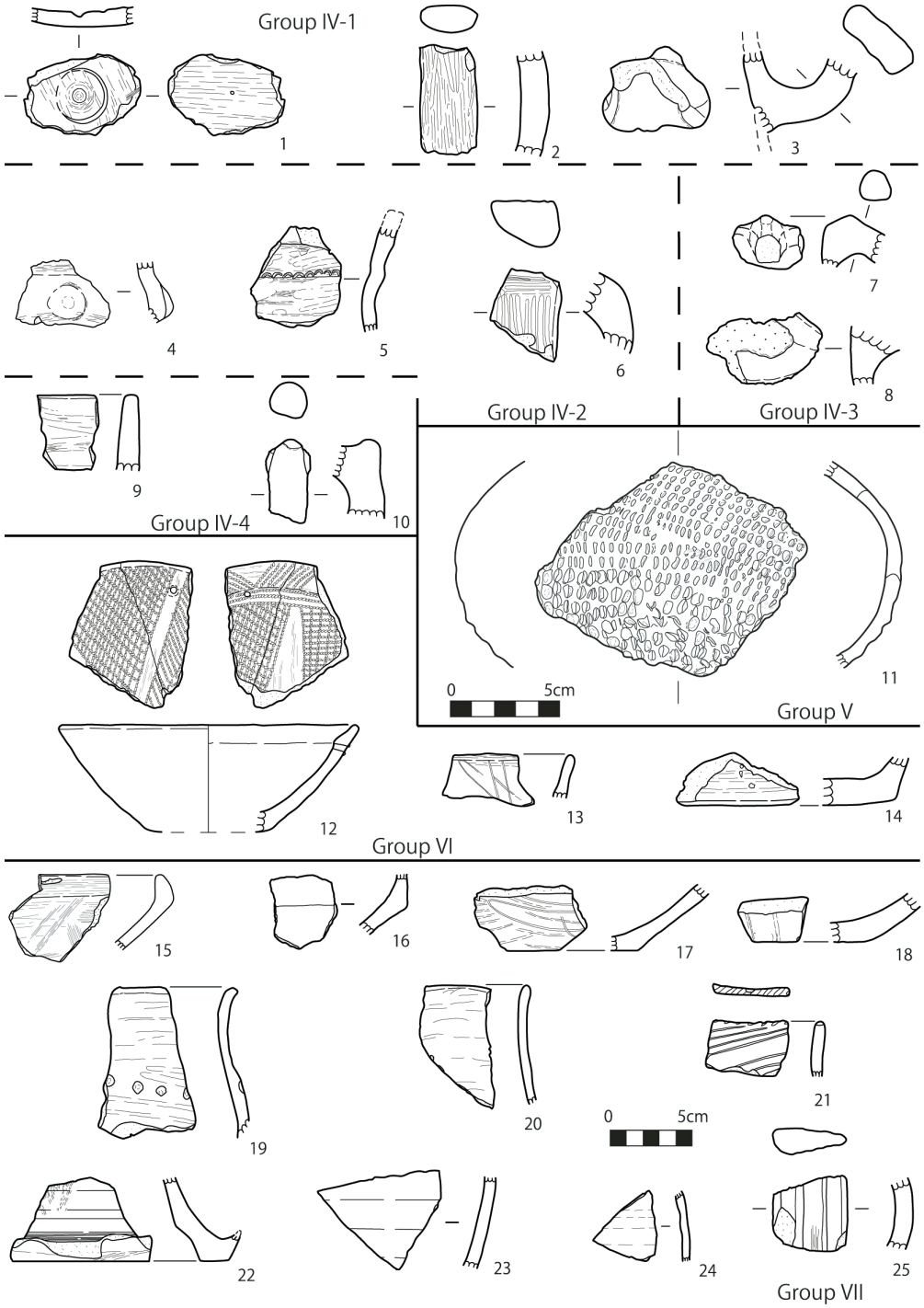

Fig. 3. Pottery Samples（2） （*S=1/3; 11, 12: S=1/4*）

Gluing the fragment to a slide glass with Canada balsam,[3] (4) Cutting the fragment again to a 5mm thickness with the diamond saw after gluing it onto the slide glass. (5) Grinding it to 0.03mm thick with abrasives, (6) Finishing grinding using carborundum Nos. 120, 400, and 800, and corundum No. 2000, and (7) Setting a cover glass on the fragment.

It is thought that application of a point-counter to thin section analysis is useful for quantitative estimation of non-plastic grains in the pottery fabric. But it is rather burdensome and takes

[3] In the case of friable earthenware, resin is usually added for impregnation, but this time we did not utilize it in order to save time. Impregnation is not always a prerequisite for making thin sections, whenever pottery samples are sufficiently firm.

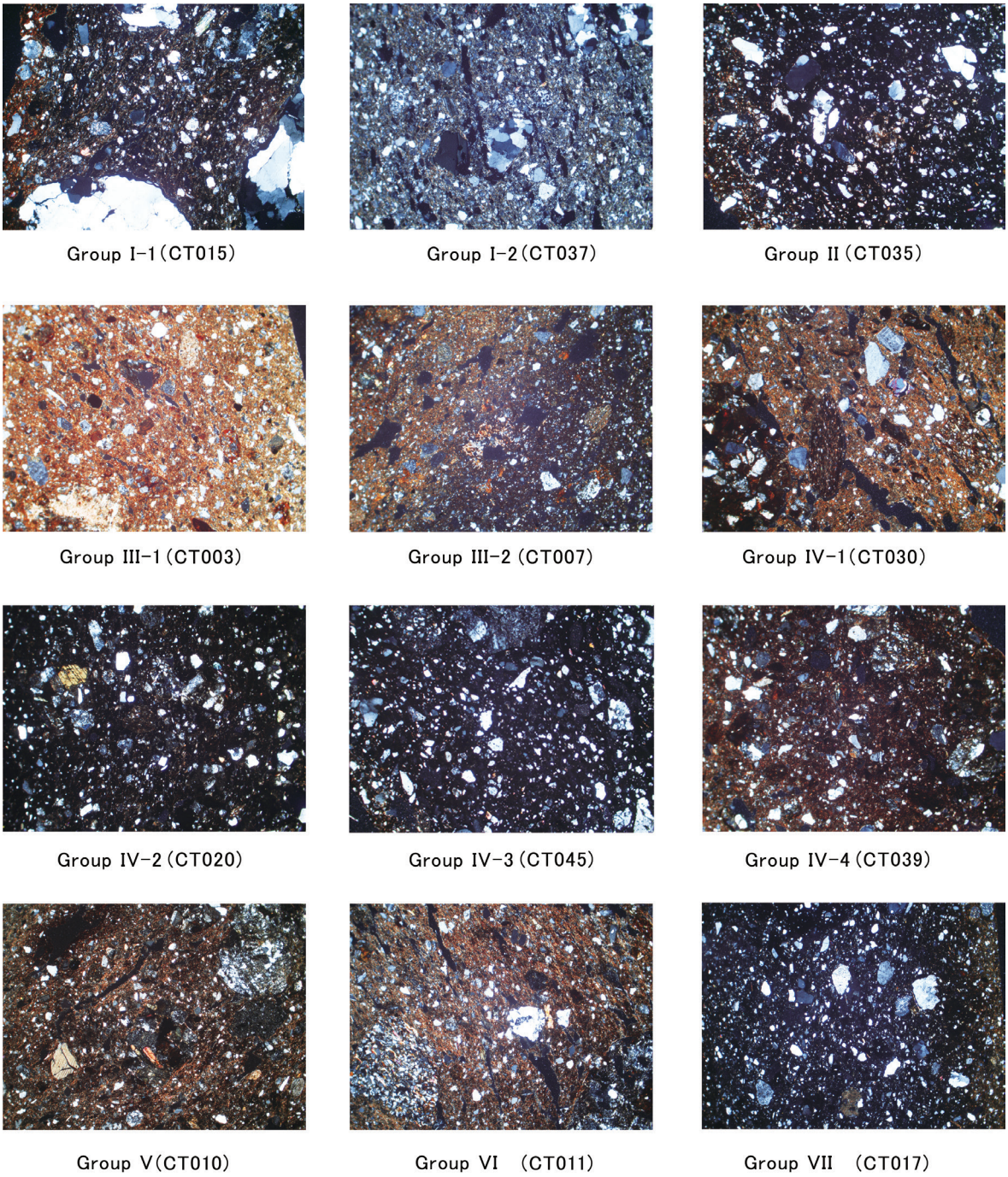

Fig. 4. Photomicrographs of petrographic fabric group from the Late Neolithic until the mediaeval period. All images taken in crossed polars (40x).

much time. Thus, this approach is not suitable when we need to analyze a substantial quantity of pottery from archaeological sites, especially the settlements. Whole images of the pottery petrography should be made clear by observing numerous pieces of pottery, even if it does not give us the detailed information of all fragments. Therefore, the petrographic information of the sherds from Dyadovo and Ezero we provide here describes their characteristics, not quantitatively but qualitatively, in accordance with the usual way of identification in petrology.

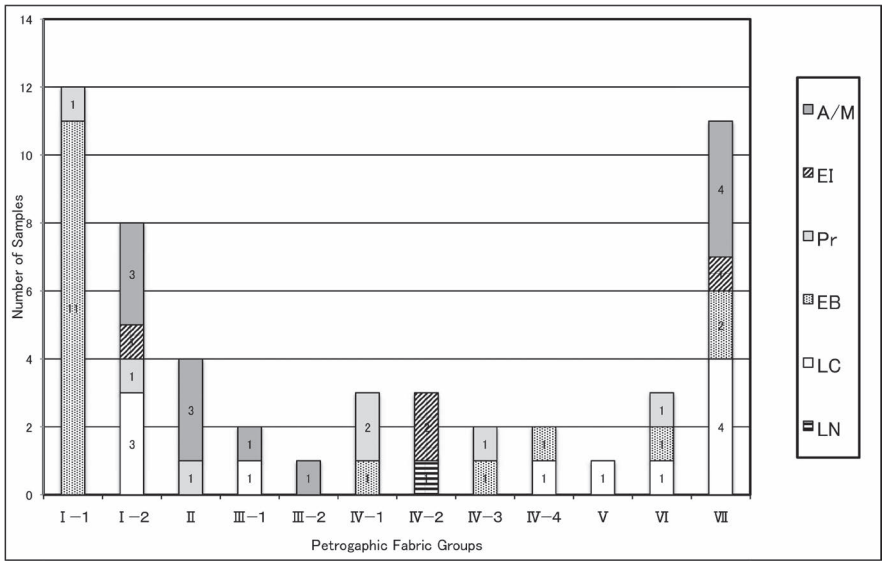

Fig. 5. A chart of petrographic pottery groups from Late Neolithic until Mediaeval period.

RESULTS

All samples include much quartz and feldspar, and to lesser extent muscovite, so they do not show any diagnostic features. In this paper, seven main groups can be classified on the basis of grain composition, grain size, grain shape, and frequency of the rocks. Furthermore, each fabric group was divided into 2 to 4 subgroups by the presence or absence of certain kinds of non-plastics and their quantity.

Group I corresponds to the angular, coarse-grain granitoid group. Group I-1 contains large granitoid rocks in abundance, and Group I-2 has smaller granitoid rocks in medium to small amounts. Group II is characterized by slate in medium to small amounts, and a little granitoid rock. Group III contains a large to small amount of slate and a little sandstone. Group IV has slate and volcanic rock, and is divided into four subgroups as follows; Group IV-1: large amounts of slate and rare volcanic rock; Group IV-2: volcanic rock with amphibole; Group IV-3: volcanic rock without amphibole; Group IV-4: small amounts of slate and volcanic rock, and medium amounts of sandstone. Group V includes sandstone and volcanic rock in abundance. Group VI has low-quality flint in the fabric. Group VII is a fine fabric group with very few rocks.

Fig. 5 indicates the correlation between the fabric groups and the archaeological periods. As a result of our observation, the following points can be listed up. Firstly, most samples in the Early Bronze Age are concentrated in Group I-1, and the rest belong to Groups IV-1, IV-3, IV-4, VI and VII. The samples in the Late Neolithic, Late Chalcolithic, Prehistoric and Early Iron Age are of Groups I-2, IV-2, V and VI, while those in Antiquity and Mediaeval correspond to Groups I-2, II and III-2. Group VII can be seen in almost all periods. This group cannot be satisfactorily classified here, because of the fine-grained fabric, which makes it difficult to show characteristics.

DISCUSSION

On account of the insufficiency of the number of samples, it is appropriate to present some preliminary remarks, mainly for the Early Bronze Age pottery, which mark correlations between the typological features and the above-mentioned fabric groups.

Pots and shallow bowls with incisions on the lip, and small piercing holes or band relief at the rim (Fig. 2: 1-6) are typical of Upper Thrace in the Early Bronze Age, and can be regarded as a diagnostic of this area, according to several scholars (Nikolova 1999; Лещаков 1997). As this type of pottery is concentrated in the coarse-grained pottery Group I-1, it is indicative that these pieces of pottery were the result of local production, although no evident features, for example kiln have been discovered.

A jug (CT017; fig. 3: 20) and a deep bowl (CT013; fig. 3: 19) dated to the Early Bronze Age belong to Group VII, which includes very

Table 1. Petragraphic data on pottery samples from Dyadovo and Ezero from the Late Neolithic intil the medieval period.

Sample Number	Site	Collecting method	Period	Fabric Group	Form	Part	Rock								Mineral						Figure
							Sandstone	Shale/Slate	Flint/ Chart	Andesite	Granitoid	Aggregate of Muscovite	Gneiss	Other	Quartz	Feldspar	Biotite	Muscovite	Amphibole	Pyroxene	
CT004	D	Excavation	EB	Ⅰ-1	Shallow bowl	Body					◎				○	○		△			Fig. 2:8
CT005	D	Excavation	EB	Ⅰ-1	Pot	Body					◎	○			○	○		△			Fig. 2:9
CT006	D	Excavation	EB	Ⅰ-1	Pot？	Body					◎				○	○		△			Fig. 2:10
CT012	D	Excavation	EB	Ⅰ-1	Pot	Rim					◎				◎	○		△		・	Fig. 2:1
CT014	D	Excavation	EB	Ⅰ-1	Pot	Rim					◎	△			◎	○		△			Fig. 2:3
CT015	D	Excavation	EB	Ⅰ-1	Pot	Rim		・			◎				◎	○		△			Fig. 2:2
CT016	D	Excavation	EB	Ⅰ-1	Pot	Rim	・				◎	・			◎	○	・	△			Fig. 2:5
CT018	D	Excavation	EB	Ⅰ-1	Pot	Rim					◎		○		◎	○		△			Fig. 2:6
CT019	D	Excavation	EB	Ⅰ-1	Pot	Rim					◎				◎	○	△	△		・	Fig. 2:4
CT041	E	Survey	EB？	Ⅰ-1	Shallow bowl	Rim					◎	△			○	○	・	・			Fig. 2:7
CT043	E	Survey	EB？	Ⅰ-1	Clay disc	—					○	・	△	・	◎	○		△		・	Fig. 2:12
CT049	E	Survey	Pr	Ⅰ-1	Unknown	Bottom					○				◎	○	△	△	・	・	Fig. 2:11
CT001	D	Excavation	LC	Ⅰ—2	Bowl	Body					○	△		○	◎	○	△	△			Fig. 2:14
CT032	E	Survey	LC	Ⅰ—2	Bowl	Body				・	○				◎	○	・	・	・	・	Fig. 2:15
CT037	E	Survey	LC	Ⅰ—2	Bowl	Rim					△				◎	○	・	・	△	・	Fig. 2:13
CT031	E	Survey	Pr	Ⅰ—2	Jar	Rim			・		△				○	○		・		・	Fig. 2:16
CT034	E	Survey	EI？	Ⅰ—2	Jug	Handle					△				◎	○	・		・	△	Fig. 2:17
CT028	E	Survey	AA/MA	Ⅰ—2	Jug？	Handle				・	△		・		◎	○	△	△		△	Fig. 2:18
CT036	E	Survey	AA/MA	Ⅰ—2	Jug？	Handle					△				◎	○		・			Fig. 2:19
CT023	D	Survey	MA	Ⅰ—2	Pot？	Body					○				◎	○	・	△		・	Fig. 2:20
CT052	E	Survey	Pr	Ⅱ	Unknown	Bottom		○			△		・		◎	○		・		・	Fig. 2:24
CT035	E	Survey	AA/MA	Ⅱ	Jug？	Handle		○			△				◎	○	・	△	△		Fig. 2:21
CT038	E	Survey	AA/MA	Ⅱ	Jar？	Handle	・	△		・	△			・	◎	○	・		△	・	Fig. 2:23
CT040	E	Survey	AA/MA	Ⅱ	Jug	Handle		○			△				◎	○	・	△	・	・	Fig. 2:22

CT003	D	Excavation	LC	Ⅲ−1	Bowl	Body	△	△		・				○	◎	△	△	△	△	・	Fig. 2:25
CT009	D	Excavation	MA	Ⅲ−1	Unknown	Body	・	△	・		・				○	△	・	・	△		Fig. 2:26
CT007	D	Survey	MA	Ⅲ−2	Unknown	Body	・	◎	・						○	○	・	△			Fig. 2:27
CT044	E	Survey	EB？	Ⅳ—1	Clay disc	—	・	◎		△			・		△	△					Fig. 3:1
CT029	E	Survey	Pr	Ⅳ—1	Jug?	Handle	○	◎		△					△	△	△	△		・	Fig. 3:2
CT030	E	Survey	Pr	Ⅳ—1	Jug?	Handle	◎	◎	・	○	・				○	○		△		△	Fig. 3:3
CT042	E	Survey	LN？	Ⅳ—2	Bowl	Body	・	△		◎					◎	○	・	・	・	△	Fig. 3:4
CT020	D	Survey	EI	Ⅳ—2	Amphora	Rim	○	○		○					◎	○	・	・	・	・	Fig. 3:5
CT021	D	Survey	EI	Ⅳ—2	Cup/Jug?	Handle	△	○	・	○					◎	○	△	△	△	・	Fig. 3:6
CT045	E	Survey	EB	Ⅳ-3	Jug	Handle	・	○		○	・				◎	○	・			△	Fig. 3:7
CT046	E	Survey	Pr	Ⅳ-3	Jug？	Handle	△	△		○			・		○	○				・	Fig. 3:8
CT026	E	Survey	LC？	Ⅳ-4	Bowl？	Rim	○	△		△	・				◎	○	△	△		・	Fig. 3:9
CT039	E	Survey	EB？	Ⅳ-4	Jug	Handle	○	△		△	・				○	○	・	・			Fig. 3:10
CT010	D	Survey	LC	Ⅴ	Bowl	Body	○			◎	△				◎	○		△	・	・	Fig. 3:11
CT011	D	Survey	EB	Ⅵ-1	Cord-impressed shallow bowl	Rim	○	△	△	○			・		◎	○		・	△	・	Fig. 3:12
CT027	E	Survey	LC？	Ⅵ-2	Bowl？	Rim	△	△	△		△				◎	○	△	△			Fig. 3:13
CT051	E	Survey	Pr	Ⅵ-2	Unknown	Bottom	△	△	△		△	・	△		◎	○	・	・		・	Fig. 3:14
CT002	D	Excavation	LC	Ⅶ	Bowl	Body	・		・		・	・			◎	○		△		・	Fig. 3:16
CT033	E	Survey	LC	Ⅶ	Shallow bowl	Rim	・	・	・	・	・				◎	○	・	・	・	・	Fig. 3:15
CT048	E	Survey	LC	Ⅶ	Unknown	Bottom	△				・				◎	○	・	△		・	Fig. 3:18
CT050	E	Survey	LC？	Ⅶ	Unknown	Bottom									○	△	・	・			Fig. 3:17
CT013	D	Survey	EB	Ⅶ	Deep bowl	Rim									◎	○		△		・	Fig. 3:19
CT017	D	Survey	EB	Ⅶ	Jug？	Rim									◎	○	・	△		・	Fig. 3.20
CT022	D	Survey	EI	Ⅶ	Deep bowl？	Rim									◎	○	・	△	・	・	Fig. 3.21
CT025	E	Survey	AA/MA	Ⅶ	Candlestick	Base	・			・	・		・		◎	○		△		・	Fig. 3.22
CT008	D	Excavation	MA	Ⅶ	?	Body									◎	○		・			Fig. 3.23
CT024	D	Survey	MA	Ⅶ	Deep bowl？	Body					・				◎	○	・	△		・	Fig. 3.24
CT047	E	Survey	MA?	Ⅶ	Jug？	Handle			・	・					◎	○	・	△		・	Fig. 3.25

D : Dyadovo　E : Ezero　Pr. : Prehistoric LN : Late Neolithic　LC : Late Chalcolithic　EB : Early Bronze　EI : Early Iron AA : Ancient Age MA : Medieval Age　◎ : many　○ : medium　△ : small　・ : rare

few rocks, and can be regarded as fine pottery. The jug (CT017) has different characteristics from the pots belonging to Group I-1 in terms of pottery shape and surface treatment, whilst the latter deep bowl (CT013) differs from the Group I-1 pots in terms of surface treatment and decoration. Additionally, wall thickness of both fragments of the pottery is maximally 5 mm, whereas pottery in Group I-1 is measured at more than 7 mm in thickness.

There are no parallel examples of this kind of fine deep bowl (CT013) either in Ezero or in Dyadovo, but it can be seen amongst the pottery found in Drama Merdzhmekya in the Early Bronze Age at the lower Tundzha (Лихардус и др. 1999, Фиг. 13:1). As for the jug (CT017), because it is so fragmented in small pieces and has no characteristic decorations, it is not possible to point out any parallels.

A cord-impressed shallow bowl (CT011) collected by chance in Dyadovo is assigned to Group VI. Based on the stylistic analysis, this shallow bowl can be dated to the late first and second stages of the Early Bronze Age (EBA2) (Nikolova 1999; Лещаков 1997). In eastern Upper Thrace, the cord-impressed decoration itself is not rare, but it does not always exist as a predominant type in the pottery assemblage in the light of Dyadovo and Ezero materials. Although it has been stated by some scholars that cord-impressed pottery was derived from the North Pontic area (Georgiev 1961; Катинчаров 1974), it is reasonable that there is still some room for discussion about the cultural roots of the cord-impressed pottery in Upper Thrace.[4]

In short, the discussion in this paper reveals that seven main groups and their subgroups can be classified by the rock and mineral particles in the pottery fabric. What has shown a remarkable tendency is that Group I-1 corresponds to most of the pots and shallow bowls of the Early Bronze Age. Taking the analysis of the fabric groups into consideration with the typological characteristics of the Early Bronze Age pottery, it is likely that this group reflects its own features, whether they were produced locally or not.

The result suggests that the deep bowl (CT013) and the cord-impressed shallow bowl (CT011) are probably non-local made pottery. The deep bowl (CT013), belonging to the fine-grained pottery group, cannot be characterized by any diagnostic rocks and minerals. On the contrary, the cord-impressed shallow bowl (CT011) has the clay body with pieces of low-quality flint. In these cases, questions on the provenance of the clay as raw materials of these pieces of pottery unsolved yet. Therefore, it is crucial that more analysis on geological environs in the surrounding areas of Dyadovo and Ezero be carried out to draw meaningful conclusions on pottery production systems and interregional network in the prehistoric society.

Trial research of clay body through an optical polarizing microscope

Another important subject in the analysis on the pottery fabric is the clay itself as a raw material. Chemical analysis has usually been employed in the provenance analysis on clay, but we are trying thin section analysis on the same 52 samples with a polarizing microscope of high magnification (200x). In the trial classification, the similarity of the figures has been examined on the basis of their colors, textures, and grains of clay by open polars and cross polars such as pattern matching.

As a preliminary result, it is difficult to discover the characteristics of the clay itself in comparison with the coarse grain rocks. Moreover, it is presumed that the clay used for pottery making is concerned with various elements, for example, of firing technology (temperature, atmosphere etc.) and similarity between clays of different raw resources. Therefore, the various aspects observed in thin section do not always illustrate the difference of the clay resources.

As our pilot analysis on the clay fabric is still now in progress and thus is not completed yet, it would suffice only to mention the following two intriguing points: Firstly, it is possible to classify the specimens into at least 7 clay groups. Secondly, it seems that some groups closely correspond to those divided by the petrographic analysis (especially Group I).

[4] It is rather interesting that the shallow bowl with cord-impressed ornament (CT011), belonging to group VI, comprises small pieces of flint in the fabric. Because the source of flint has not yet been identified near Dyadovo and Ezero to date, it is highly probable that this flint-included shallow bowl with the cord-impressed ornament was brought to Dyadovo from outside as a good, or was made with clay including flint in Dyadovo. Temper is also an important factor to consider the pottery fabric. Since it is difficult to separate the inherent grains of rocks and minerals from the ones intentionally adding into the fabric, we use only the term inclusions in this paper.

Future research and perspective

This paper presented a preliminary result on the pottery fabrics collected from Dyadovo and Ezero as a part of the Dyadovo Research Program. The survey for the raw materials of clay, rocks and minerals will have to be more advanced, and the chemical analysis on pottery samples and natural clay samples will also have to be continued. Furthermore, through the feedback of these results onto the views of thin section analysis, it is necessary to enhance the accuracy of the observation in hand specimen examination. And, as for observing the clay itself with high magnification (200x) and carrying out classification on the basis of clay fabric, it is necessary to examine the correlation with clay body and rocks/minerals. Further investigations into provenance of raw materials should also be carried out through geological surveys around Dyadovo on the basis of geological maps, sample collections and comparisons of the samples using various methods.

In principle, this analytic method we took in this study aims to make further investigation of a mass of pottery from Dyadovo more efficient, through sample observation with hand specimen examination. In addition, some archaeological information such as typology and the contextual study on pottery is also indispensable for the analysis. It is possible to observe pottery from the sites, from the standpoint of the pottery fabric and the typologically-dated and standardized samples. Thus, through checking the distribution of each fabric group with its typological character, we can obtain clues to various aspects of the prehistoric society, such as settlements and regional connections, social structure and so on.

*This paper was written and prepared in 2012. Since then, we have analyzed the paste of pottery from the EBA sites in southern Bulgaria (e. g. Semmoto et al. 2018). Regardless of our studies, it is noteworthy that the interdisciplinary studies on the prehistoric ceramic paste have been gradually increasing in Bulgaria. Although it is difficult to mention all of them, it is worth pointing out that one project led by Prof. Krassimir Leshtakov is underway (Leshtakov et al. 2019). The members of the project consist of scholars of various academic fields and performed more detailed analyses using a variety of analytical instruments. I expect the further general development of interdisciplinary researches on prehistoric pottery in Bulgaria in the future.

Acknowledgements

The authors would like to express our gratitude to Nayuta OOI and Akiko KONDO for the provided help on the preparation of the pottery's illustration.

REFERENCES:

Вайсов 1992: И. Вайсов. Състояние на проучванията на т. нар. преходен период в България. – Археология, 1992, 34, 2, 45 – 49.

Георгиев, Мерперт, Катинчаров, Димитров 1979: Г. Георгиев, Е. Мерперт, Р. Катинчаров, Д. Димитров. – Езеро. Раннобронзовото селище. София: БАН, 1979.

Гергова, Кънчева-Русева, Генов, Камуро, Секине 2009: Д. Гергова, Т. Кънчева-Русева, Д. Генов, Х. Камуро, Т. Секине. Българо-японски проучвания на селищната могила при с. Дядово, Новозагорско. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. Национален археологически институт с музей – БАН, София, 2009, 123 – 126.

Катинчаров 1974: Р. Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България. – Археология, 1974, 16, 1, 1 – 24.

Катинчаров, Бест, Николов, Николова 1980: Р. Катинчаров, Я. Бест, В. Николов, В. Николова. Селищна могила до с. Дядово: сондажен изкоп (Археологически разкопки 1977/1978 г.), Expeditio Thracia, Vol. 1, 1980, 8 – 94.

Катинчаров, Мацанова 1993: Р. Катинчаров, В. Мацанова. Разкопки на селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко. – В: В. Николов (ред.) Праисторически находки и изследвания. Сборник в памет на проф. Георги И. Георгиев. БАН, София, 1993, 155 – 170.

Лещаков 1997: К. Лещаков. Изследвания върху бронзовата епоха в Тракия. I. Сравнителна стратиграфия на селищните могили от ранната бронзова епоха в Югоизточна България – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски". ИФ, том 84 – 85, 1992, 1997, 5 – 119.

Лихардус, Я., Фол, А., Гетов, Л, Бертемес, Ф., Ехт, Р., Катинчаров, Р. и Илиев, И. К. 1999: Я. Лихардус, А. Фол, Л. Гетов, Ф. Бертемес, Р. Ехт, Р. Катинчаров, И. Илиев. Изследвания в микрорегиона на с. Драма 1983 – 1999 г. Университетско издателство

„Св. Климент Охридски". София, 1999.

Миков 1966: В. Миков. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха в България. – Известия на археологическия институт 29, 1966, 165 – 210.

Панайотов, Лещаков, Александров, Змейкова, Попова, Стефанова 1991: И. Панайотов, К. Лещаков, Ст. Александров, И. Змейкова, Цв. Попова, Т. Стефанова. Селищна могила Гълъбово – Халколитна, ранна и средна бронзова епоха. – В: Марица – Изток. Археологически проучвания, 1, 1991, 139 – 204.

Ставракиева 2011: Д. Ставракиева. Химико-петрографска характеристика на керамиката от Българчево. – In: L. Percnicheva-Perets, M. Grębska-Kulow, I. Kulow (eds). Balgarchevo. The prehistoric settlement. Volume 1, 2011, 403 – 456.

Телль Юнаците. Эпоха бронзы. Том 2, часть первая, Москва: Восточная литература, 2007.

Damjanović, Holclajtner-Antunović, Mioč, Bikić, Milovanović, Evans 2011: L. Damjanović, I. Holclajtner-Antunović, U. Mioč, V. Bikić, D. Milovanović, I. Evans. Archaeometric study of medieval pottery excavated at Stari (Old) Ras, Serbia. – Journal of Archaeological Science, 38, 2011, 81 – 828.

Georgiev 1961: G. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien. – In: J. Böhm J., J. De Laet (eds.). L'Europe à le Fin de l'Age de Pierre: Prague, 1961, 45 – 100.

Pernicheva-Perets, Grębska-Kulow, Kulov (eds) 2011: L. Pernicheva-Perets, M. Grębska-Kulow, I. Kulov. Balgarchevo – the prehistoric settlement, Vol. I. Craft House Bulgaria, Sofia, 2011.

Hiller, Nikolov (Hg.) 2005: S. Hiller, V. Nikolov. Karanovo IV – Die Ausgrabungen im Nord-Süd-Schnitt, 1993 – 1999. Phoibos-Verlag, Wien, 2005.

Kamuro (ed.) 2008: H. Kamuro. Dyadovo Studies 6 – Dyadovo Excavations 2006 and 2007: A Preliminary Report on the 18th and 19th Excavations at Dyadovo, Bulgaria. Tokai University Thracian Expedition. Kanagawa, 2008.

Kibaroğlu, Sagona, Satir 2011: M. Kibaroğlu, A. Sagona, M. Satir. Petrographic and geochemical investigations of the late prehistoric ceramics from Sos Höyük, ERZURUM (Eastern Anatolia). – Journal of Archaeological Science 38, 2011, 3072 – 3084.

Krauß 2006: R. Krauß. Die prähistorische Besiedlung am Unterlauf der Jantra. Rahden/Westf, 2006.

Kostov, Gaydarska, Gurova (eds.) 2008: I. Kostov, B. Gaydarska, M. Gurova. Geoarchaeology and Archaeomineralogy. – Proceedings of the International Conference, 29 – 30 October 2008, Sofia. "St. Ivan Rilski", Sofia, 2008.

Kurchatov, Stanimirova 1997: Vs. Kurchatov, Ts. Stanimirova. Investigations of Tools and Mineral Aggregates from the Dervishov Odzhak Site. – Maritsa Project, Vol. 1. Road Agency Ltd., Sofia, 1997, 155 – 170.

Leshtakov, Machev, Popova, Vangelov, Vangelova, Stoilkova, Petrova, Ilieva, Nikolova, Chavdarova, Andonova, Vasileva, Hristova, Zhelyazkov, Dimitrov, Blagoeva 2019: K. Leshtakov, P. Machev, T. Popova, D. Vangelov, V. Vangelova, T. Stoilkova, V. Petrova, D. Ilieva, N. Nikolova, S. Chavdarova, M. Andonova, H. Vasileva, H. Hristova, Z. Zhelyazkov, D. Dimitrov, N. Blagoeva. Social Dimensions of Technology of Ceramic Production in Southeast Bulgaria in 6th – 2nd Mill. B. – Interdisciplinary Studies XXVI, 2019, 33 – 106.

Malamidou 2011: D. Malamidou. Late Neolithic Black-on-Red Painted Pottery Production and Distribution in Eastern Macedonia, Greece. – Studia Praehistorica, 14, 2011, 155 – 176.

Nikolov 1997: V. Nikolov. Die neolithische Keramik. – In: S. Hiller, V. Nikolov (Hg.). Karanovo I – Die Ausgrabungen im Südsektor 1984 – 1992. Berger & Söhne, Wien, 1997, 105 – 146.

Nikolova 1999: L. Nikolova. The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC). Oxford, BAR Int. Series 791.

Peacock 1968: D. P. S. Peacock. A Petrological Study of Certain Iron Age Pottery from Western England. – Proceedings of the Prehistoric Society 34, 1968, 414 – 427.

Quinn (ed.) 2009: S. P. Quinn. Interpreting Silent Artefacts: Petrographic Approaches to Archaeological Ceramics. Archaeopress, Oxford, 2009.

Quinn, Day, Kilikoglou, Faber, Katsarou-Tzeveleki, Sampson 2010: P. Quinn, P. Day, V. Kilikoglou, E. Faber, S. Katsarou-Tzeveleki, A. Sampson. Keeping an eye on your pots: the provenance of Neolithic ceramics from the Cave of the Cyclops, Youra, Greece. – Journal of Archaeological Science 37, 2010, 1042 – 1052.

Semmoto, Kannari, Shibata, Kamuro, Leshtakov 2018: M. Semmoto, T. Kannari, T. Shibata, H. Kamuro, K. Leshtakov. Petrographic and Chemical Characterization of Early Bronze Age Pottery from Sokol-Himitliyata in Nova Zgora Region: An Interim Report. – Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis 6 (2016), 2018, 153 – 168.

Shepard 1956: A. O. Shepard. Ceramics for the Archaeologist. Washington, D. C, 1956.

Tite 2001: M. S. Tite. Overview – Materials Study in Archaeology. – In: D. R. Brothwell, A. M. Pollard (eds.). Handbook of Archaeological Sciences. John Wiley & Sons, LTD, Chichester, 2001, 443 – 448.

Tite 2008: M. S. Tite. Ceramic Production, Provenance and Use – A Review. Archaeometory 50(2), 2008, 216 – 231.

Whitbread 1986: I. K. Whitbread. The Characterization of Argillaceous Inclusions in Ceramic Thin Sections. – Archaeometry 28, 1986, 79 – 88.

Whitbread 1989: I. K. Whitbread. A Proposal for the Systematic Description of Thin Sections Towards the Study of Ancient Ceramic Technology. – In: Y. Maniatsi (ed.). Archaeometry: Proceedings of the 25th International Symposium, Elsevier, Amsterdam, 1989, 127 – 138.

Whitbread 1995: I. K. Whitbread. Greek Transport Amphorae – a Petrological and Archaeological Study. Fitch Laboratory Occasional Paper British School of Athens, 1995.

СТЪПКА В АНАЛИЗА НА ПРОИЗХОДА НА КЕРАМИКАТА ПРЕЗ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В БЪЛГАРИЯ: ПРЕДВАРИТЕЛНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ЗА ДЯДОВО И ЕЗЕРО В ГОРНОТРАКИЙСКАТА НИЗИНА

Масао СЕММОТО, Тору ШИБАТА, Хитоши КАМУРО

(Резюме)

В тази статия са представени резултатите от петрографското изследване на 52 керамични фрагмента от селищните могили до с. Дядово и с. Езеро, Новозагорско, в Горнотракийската низина. Материалите се отнасят към времето от късния халколит до Средновековието. В това пилотно проучване разглеждаме главно керамичното производство на раннобронзовата епоха, сравнявайки типичните за района керамични форми и орнаменти с техните характеристики от тестовете от наблюдението под поляризиращ микроскоп. Повечето фрагменти от анализираните материали от раннобронзовата епоха с локални типологически характеристики в Горнотракийската низина попадат в тестовете в една група, която съдържа скали и минерали на гранитоида в големи количества. Този резултат позволява да се предположи, че тези керамични съдове са местно производство. Тъй като останалите раннобронзови керамични съдове с нетипични характеристики се отличават и с различни характеристики от тестовете, може да се предположи, че те не са местно производство. За да потвърдим източниците на суровините за производство, както и движението на керамичното производство, е необходимо да бъдат събрани проби на глината около селищата и направен не само петрографски, но и химичен анализ.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

РЕСТАВРАЦИЯ НА ЕСХАРАТА, ОТКРИТА ПРЕЗ АВГУСТ 2008 г. ПРИ РЕДОВНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ ДО КРЕПОСТНАТА СТЕНА НА ГЕТСКАТА СТОЛИЦА ХЕЛИС

Димчо РАДЕВ[а], Александър СУЛТАНОВ[б]

[а]*Фондация „Адорация"; dimorestaurator@abv.bg*
[б]*a_sultanov@abv.bg*

В статията са представени резултатите от извършените анализи върху специфичните особености на есхарата, открита през август 2008 г. до крепостната стена на гетската столица Хелис. Разгледана е последователността на реставрационните етапи, от които най-важният е навременното ѝ вдигане от терена. Отразени са и основните изводи от минералого-петрографските изследвания на материала, от който е направена есхарата.

В реставрационната практика в нашата страна това е първият случай на започване на реставрационен проект от вдигане на есхарата от археологическия терен до придаване на експозиционен вид, като успоредно с това са извършени пълни научни изследвания на структурните характеристики и на автентичното състояние на оригинала. Постигнатият успешен резултат е следствие от осъществената синхронна дейност между екипа проучватели на археологическия терен, административното ръководство на музея и екипа от реставратори. За реализацията на проекта бяха необходими два месеца активна работа до представянето ѝ в експозиционна среда по повод на научните четения в Исперих през ноември 2008 г.

Същността на предизвикателството на теренната реставрация в случая се състои в това, че е първата, най-важната част от единния реставрационен процес до експонирането на обекта, че придобиването на огромния обем информация за специфичните характеристики на оригинала зависи от умелия подбор при вземане на стерилни проби за научни изследвания и най-вече, че целесъобразността на предпочетената методология за вдигане от терена предстои да се докаже. В този вариант се изключва възможността за „зазимяване" чрез традиционното до днес полагане на полиетиленови листи, пясък и земен насип. Известно е, че в такъв случай проблеми възникват не само в резултат на дъждовните води, дори и отведени достатъчно встрани. Натискът от просмуканата теренна влага се осъществява точно върху тази повърхност, която археологът се опитва да съхрани до следващия археологически сезон. Основната причина е, че в резултат на разкриването на обекта след хилядолетно равновесие днешната агресивна атмосферна среда води до необратими промени върху автентичното му състояние и най-вече върху неговата стабилност.

Успеваемостта в определена степен зависи от методиката на археолога проучвател, от

експедитивността на съответната музейна администрация и от рутината на реставраторите. Но също така тя е съвкупност от множество допълнителни фактори, основният от които е умение да се формулира **специфичната методология**, разпределена във времето и съобразена с оптималния изпълнителски капацитет на екипа, занимаващ се с реставрацията.

При „Есхара – Исперих 08" реставрационните дейности са извършени в добре организирана среда на археологически проучвания с ограничено третиране на повърхността на есхарата – фактор, предопределящ **ефективната организация** на множеството реставрационни процеси (обр. 1, 2). Изискванията по отношение на реставраторския екип да е с необходимия образователен ценз и професионална рутина спомагат за ясното формулиране на заданието и максималното уплътняване на процесите за вдигане на находката от археологическия терен. Само в този случай **автентичността на археологическата ценност** може да бъде съхранена в желаната степен.

На археологическия терен при „Есхара – Исперих 08" реставраторският екип пое отговорността за **ефективността на организация на цялостния реставрационен процес**. Този ангажимент изисква да са осигурени предварително всички необходими **реставрационни материали, апаратура и инструменти**.

Обр. 1. Есхарата е разкрита и почистена от археологическия екип от едрите фракции на теренния насип без активни дейности по повърхността и декорацията.

Обр. 2. Влагата в горните слоеве на структурата на оригинала е „тръгнала" нагоре и встрани, увличайки със себе си водоразтворимите соли.

Обр. 3. Почистване и извличане на водоразтворимите соли от повърхността. Третирането с химически реагенти позволява отстраняването им, преди да са придобили по-устойчива връзка с повърхностния слой и прецизно визуално изследване на художествената украса на есхарата.

Обр. 4. Изпълнението на цялостно двойно протекционно укрепване обхваща цялата повърхност на есхарата, включително и най-долните и „провиснали" части.

Обр. 5. Есхарата след отделянето ѝ от терена.

Ефективната организация изисква минимално техническо време, необходимо за есхарата да добие допустимите стойности на влага в структурата, без да настъпят предпоставки за развитие на деструктивни процеси, а същевременно да позволява пристъпване към консолидиране на оригинала.

По правило първите реставрационни дейности са насочени към участъците, където има каверни, разрушения и недостатъчна устойчивост, респективно в периферията на обекта. Огромният натиск на терена, инфилтрационната влага през пролетта и есента, относителната близост до повърхността и ниските температури през зимата, сеизмичните процеси в карстовия район на обекта в своята съвкупност са довели до пропукване и разместване на целостта на формата, независимо от устойчивата каменна подложка под есхарата.

Последователността на реставрационните етапи е обособена в три основни групи дейности:

I. Вдигане на есхарата от терена:

- оптимално почистване на повърхността от теренните наслоявания и карбонатните отложения (обр. 3);
- извличане на водоразтворимите соли от повърхността на есхарата;
- визуално изследване на художествената украса и документиране на повърхността на оригинала;
- консолидиране и „бордиране" на каверните, разрушените и недостатъчно опалените периферни участъци;
- полагане на първи консолидиращ слой и втори, който да изпълнява функцията на „делителен" слой;
- полагане на протектеционни слоеве с устойчиви лепилни материали (обр. 4);
- изпълняване на „омекотяващи възглавници" с оптимални параметри;
- изготвяне на дървена конструкция за отделяне от терена;
- подготвителни срезове под подложките на есхарата и отделяне от терена;
- обръщане на отделения оригинал с лицето надолу и подготовка за устойчиво транспортиране (обр. 5).

II. Реставрационни процеси върху основата на есхарата в обърнато състояние:

- поетапно отстраняване на част от теренна пръст от подложката за вземане на проби за изследване и отделяне на компоненти;
- оформяне на първоначалната трапецовидна форма откъм гърба на есхарата;
- укрепване на оригиналната структура на основата на есхарата;
- изпълняване на омекотяваща „възглавница" от реверсивни слоеве;
- изпълнение на олекотена носеща конструкция с трапецовидна форма.

III. Реставрационни процеси върху оригиналната повърхност на есхарата след освобождаване от дървената конструкция, омекотяващите възглавници и протекционните слоеве:

- оптимално почистване на декорираните повърхности на оригинала от калцираните слоеве, извличане на водоразтворимите соли;
- консолидиране на структурата на оригинала;
- изпълнение на китове и ретуши;
- придаване на експозиционен вид с олекотена декоративна рамка.

Веществен състав и строеж на материала от есхарата

Целта на проведените минералого-петрографски изследвания е да се изучи детайлно съставът на материала (глина и инертен пълнител), неговите текстурни и структурни особености (строежът); наличието на водоразтворими соли, на пигментиращи вещества; порестост; температура на опалване.

Освен това въз основа на проведените изследвания да се извършат интерпретации от-

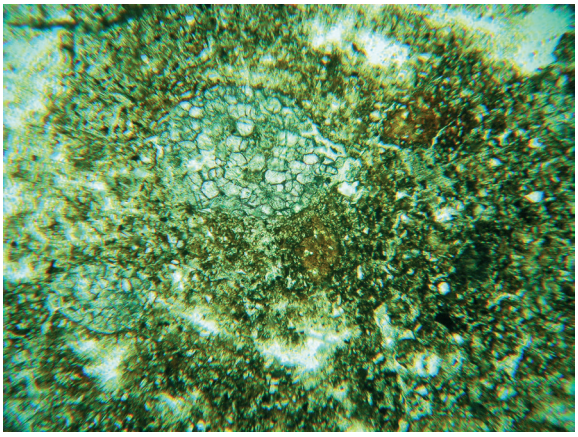

6

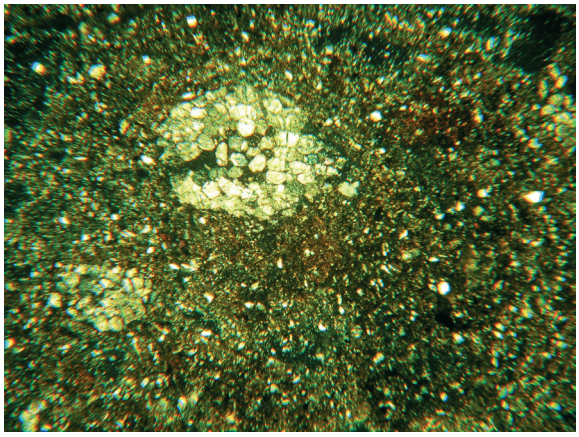

7

Обр. 6, 7. Напречен пререз на каналче от слама, калцитна псевдоморфоза и основна глинеста маса с алеврит, (пр. 1), 180x (+).

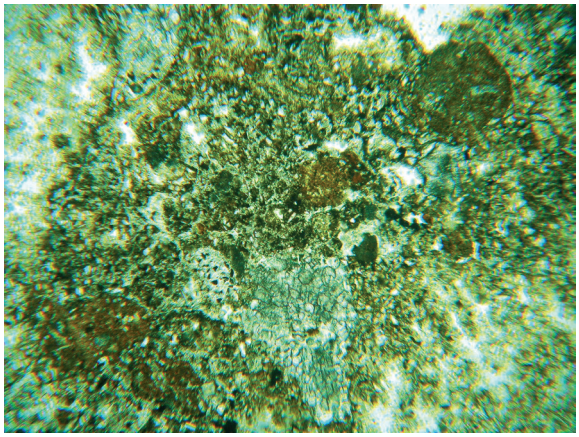

8

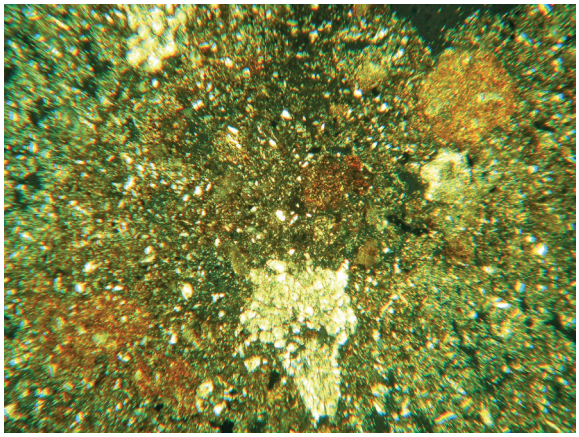

9

Обр. 8, 9. Льос с фрагменти от керамика и зърнест калцит, (пр. 2), 180x (+).

носно следните характеристики: пластичност и хомогенност на изходната суровина; свързваща способност на вида на констатираните глини; силата на сцепление на глинестите частици с инертните пълнители; хигроскопичност в настоящия момент в зависимост от минералния състав; набухване в сурово състояние и в настоящия момент; допустими промени на обема при третиране с разтворители на консолидантите; вероятност от послойно разслояване на границата на проникване на консолиданта; чувствителност на оригинала към сушене и опалване *in situ*; йонен обмен между глинестите минерали и инертните пълнители и вероятното влияние върху якостната характеристика на материала; предполагаемо поведение на глините в процеса на опалване; карстовите процеси в района.

С оглед решаването на така формулираната специфична и предизвикателна от геоложка гледна точка проблематика на 7 проби с различни строежни особености са извършени следните анализи: описание с микрофотографии на пробите под бинокулярен стереомикроскоп „Техновал"; изготвяне на дюншлифи от проби, различаващи се визуално помежду си и микроскопски анализ в преминаваща светлина с микрофотографии, осъществен с микроскоп Amplival-pol-u; гранулометричен анализ на проби (Протокол № В-1044/2008) в ЦНИЛ „Геохимия", МГУ, София (анализ инж. Д. Синьовска); рентгенотермичен анализ (Протокол N0.6.2-1 /573/23.10.2008 г.) в Изпитвателната лаборатория към „Евротест контрол" АД, бул. „Г. М. Димитров", № 16, София, на фракция под 10 μ от 2 проби за определяне на глинес-

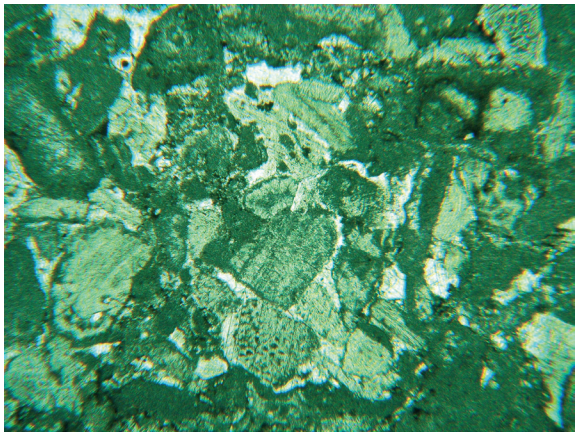

10

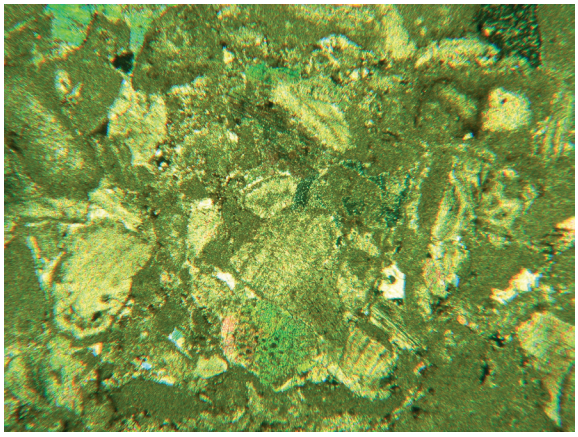

11

Обр. 10, 11. Варовик, биокластичен с фрагменти от черупки, (пр. 5), 180х (+).

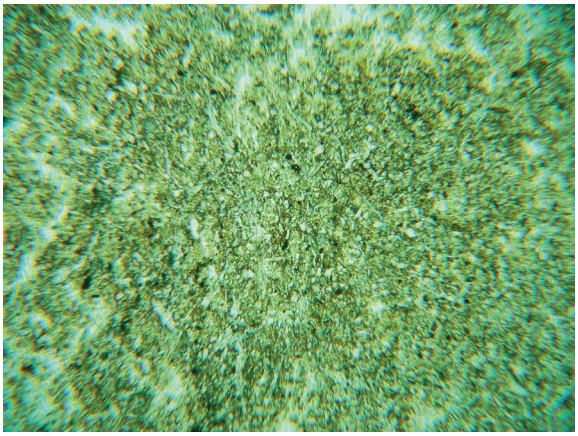

12

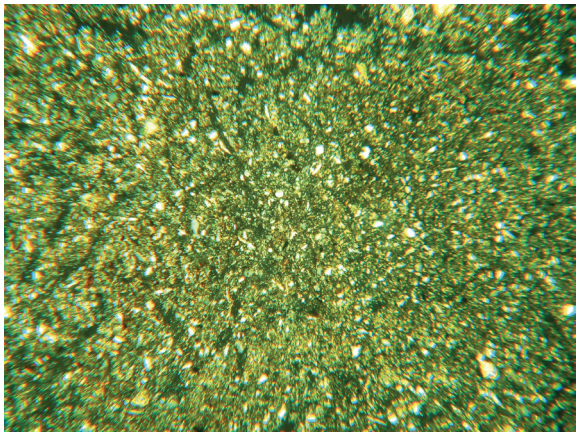

13

Обр. 12, 13. Хомогенна льосова маса, (пр. 7), 180х (+).

тите минерали и трансформацията им при различна степен на темпериране (анализ инж. Р. Атанасова).

Поради получения голям обем от изследователски материал в настоящата статия е акцентирано само върху основните резултати.

Въз основа на *стереомикроскопските изследвания* са направени следните изводи (обр. 6-13): като материал за есхарата е използван льос, какъвто се разкрива по плоскогорията в района; степента на опалване е сравнително ниска, като най-интензивна е в горната ѝ част; в почти всички проби се установява наличието на калцитни микрозърнести конкреции („льосови кукли"), които са характерни образувания за льоса; сред основната маса от глина и кластичен алевритен компонент има примеси от варовикови късове с различни размери, фрагментирана керамика (прахообразна и по-едри късове) и пясъчни зърна; като свързвател (чоп) е използвана слама, по която са образувани пори и канали с чести псевдоморфози от вторичен зърнест калцит; прахообразният (микрозърнест) калцит присъства като примес във всички проби с изключение на някои от фрагментите от пр. 7, което показва по-високата им степен на темпериране.

Изводите, произтичащи от *гранулометричния анализ*, са следните: като пълнител в основната маса от льос са използвани литити от варовици и стрита на дребно, слабо изпечена керамика; кластичният материал е предимно с алевритни размери (0,01-0,1 мм), което е характерно за льоса (табица 1); срещат се единични дребни „льосови кукли" или техните фрагменти; примесите от микрозърнест калцит се установяват във всички по-дребни фракции.

Таблица 1

№ на проба	Тегло на проба (г)	Фракции (мм)						
	пробата	10-1	1-0,5	0,5-0,25	0,25-0,1	0,1-0,05	0,05-0,01	<0,01
		%	%	%	%	%	%	%
2	24,16	2,15	0,79	2,11	5,59	15,48	34,89	38,99
3	23,32	0,81	1,03	1,89	1,76	19,30	38,76	36,45
7	13,81	0,07	0,07	0,14	1,96	15,06	43,52	39,18

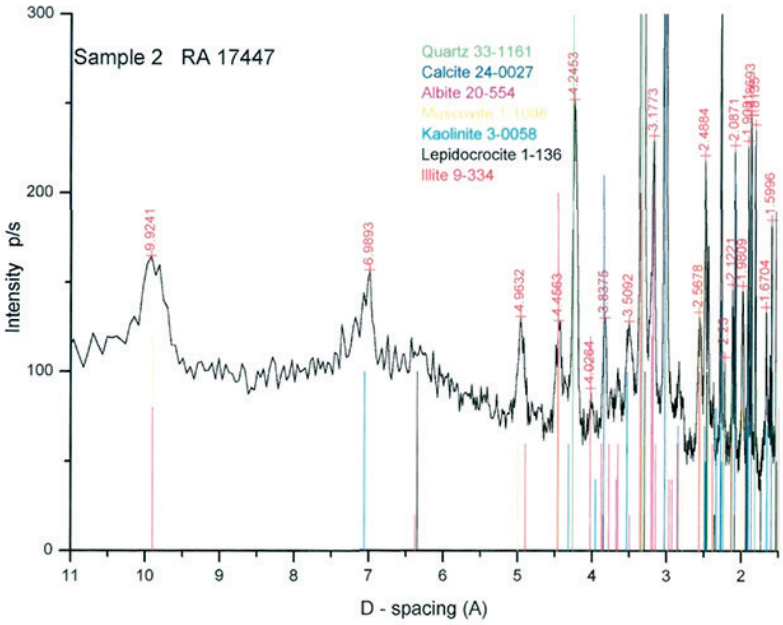

Обр. 14. Таблица на фракциите и рентгенодифрактограма на фракция под 0,01 мм, пр. 7.

Резултати от гранулометричния анализ

Данните от *микроскопския анализ* показват, че (обр. 6-13) за направата на есхарата е използван льос, съставът на който е от глинесто вещество и под 35% кластичен алевритен компонент от кварц и серицит; като пълнител е използвана стрита, слабо опалена керамика, количеството на която в отделните проби е различно, и дребни късове (литити) от варовици; като свързвател (чоп) са употребени фрагментирани растителни останки (слама), по някои от които са установени калцитни псевдоморфози; материалът, от който е направена есхарата, не е добре хомогенизиран, за което се съди по неравномерното разпределение в отделните проби на пълнителя и чопа; температурата на опалване е ниска, което се доказва по наличието във всички проби на значително количество първичен микрозърнест калцит (микрит).

Чрез комплексния *рентгенотермичен анализ* се констатира, че двете изследвани проби от фракция под 0,01 мм имат аналогичен състав (обр. 14). Преобладаващо е количеството на мусковитовия тип слюда (серицит) и на илит – съответно 24 и 20%. Кварцът, който се явява като кластичен скалообразуващ компонент в льоса, е 20-25%. Калцитът е съответно 21 и 19%. Има още каолинит (16 и 14%) и албит (13 и 12%). Пигментираща роля в случая играе лепидокрокитът (2 и 4%).

Анализът на тези резултати показва, че в пробите се съдържат минерали с точки на трансформации при нагряване за калцита около 800°C и за каолинита – 600°C. В случая е интересно наличието на минерала лепидокрокит – FeO(OH). Този червен до червено-кафяв минерал на желязото се променя при температура 380 – 385°C чрез дехидратация в гьотит или в

хематит. Индикацията му показва, че есхарата не е нагрявана над тази температура.

Незначителните количествени разлики в минералния състав не позволяват извършването на категорични заключения, но могат да бъдат набелязани някои тенденции като:

- калцитът в по-силно опалената и почервеникава проба № 7 намалява, което вероятно се дължи на неговата частична деструкция;
- подобно е и поведението на каолинита;
- наличието на лепидокрокит, който се явява като пигмент, показва, че температурата на опалване на есхарата е под 400 °C.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от извършените комплексни изследвания позволяват да бъдат направени следните по-важни изводи:

I. Относно последователността на реставрационните етапи при подготовката за вдигане на есхарата от терена. Философията на реставрацията като интердисциплинарна наука, обусловена от формите и естетиката на експониране, които са подчинени на актуалните изисквания на различните групи на потребление на културно-историческите ценности, независимо от мястото на експониране, в музейна среда или *in situ*, поставя следните изисквания:

- представяне на спецификата на конкретния обект (есхарата) в рамките на геоложката и минераложката идентичност на археологическия терен;
- изследователска методика, обусловена от спецификата на археологическия обект;
- изготвяне на методология на реставрационните процеси и етапи на изпълнение, произтичаща от анализа на резултатите от извършените изследвания;
- експониране съобразно съвременния инструментариум за придаване на експозиционен вид и подкрепа с допълваща визуална и текстова информация;
- и най-важното, агресивната атмосферна среда и екстремното разкриване по време на разкопки на структури дори и от керамика изискват бърза намеса на рутинирани специалисти със съответното оборудване на проучвания терен.

II. Въз основа на минералого-петрографските изследвания се доказва, че:

- есхарата е направена от льос, който има повсеместно разпространение в района на Исперих;
- льосът е съставен преобладаващо от глина и по-малко от алевритен кластичен материал;
- калцитните конкреции („льосови кукли"), наличието на които се доказва в изследваните проби, са типични образувания за льоса;
- във всички анализирани проби (вкл. и в тези от повърхностния бял слой) е установено присъствието на първичен микрозърнест калцит (микрит);
- основният глинест минерал в льоса е илит (хидрослюда), а каолинитът се явява като примес, добавян при приготвянето на строителната смес;
- льосът, респективно илитът имат слаба пластичност, обстоятелство, което вероятно е наложило добавянето и на пластичния каолинит, находища от който има на много места в Североизточна България;
- алевритният компонент е под 30% и е представен главно от кварц, серицит и албит;
- пигментът е от желязосъдържащия минерал лепидокрокит с червен до червено-кафяв цвят;
- като пълнител е използвана дребно натрошена, слабо опалена, светлочервена керамика и дребни късове от варовици;
- за чоп са използвани фрагментирани растителни останки (слама), по които често е отлаган вторичен зърнест калцит (калцитни псевдоморфози);
- взаимоотношението между отделните компоненти, от които е направена есхарата, в отделните проби е различно, което показва, че материалът не е добре хомогенизиран;
- хигроскопичните и набъбващите свойства на илита са ниски, докато при каолинита тези показатели имат по-високи стойности, което следва да се вземе предвид при реставрационната и консервационната дейност;
- при сушене и допълнително опалване

е възможно дехидратиране на есхарата, трансформация на някои от посочените по-горе минерали, промяна на цвета и по-добра степен на сцепление;
- не следва да се очаква обмен на йони от глинестото вещество към кластичния пълнител, това може да се получи между глинестите минерали и вещество, с което се третира допълнително обектът;
- установената минерална асоциация показва, че температурата на опалване на есхарата е под 400°C;
- есхарата е положена върху скална основа от напукани и окарстени варовици.

RESTORATION OF THE *ESCHARA* UNEARTHED IN AUGUST 2008 DURING REGULAR EXCAVATIONS NEAR THE DEFENSIVE WALL OF HELIS, THE CAPITAL OF THE GETAE

Dimcho RADEV, Alexander SULTANOV

(Summary)

The article presents the results of the study on the typical features of the *eschara* (ritual fireplace) unearthed in August 2008 near the defensive wall of Helis, the Getae capital. The sequence of the restoration stages is presented. The most important stage was it lifting from the ground. The main results of the mineralogical and petrographic studies on the material from which the *eschara* was made are also presented.

The typical features of the artefact (*eschara*) are presented on the background of the geological and mineralogical identity of the archaeological site. A methodology of the restoration processes and implementation stages was prepared based on the analysis of the study results. The *eschara* was presented to the public together with texts and visual and information. The relationship between the components from which the *eschara* was made differs in the individual samples, which indicates that the material is not homogeneous. The firing temperature of the *eschara* was below 400°C. It was plastered on a rocky karstic limestone surface.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

СКАЛНИЯТ МАТЕРИАЛ, ИЗПОЛЗВАН ЗА СТРОЕЖА НА ТРАКИЙСКАТА ГРОБНИЦА КРАЙ СЕЛО АЛЕКСАНДРОВО, ХАСКОВСКО

Александър СУЛТАНОВ[a]

[a]*a_sultanov@abv.bg*

В началото на 2008 г. на предоставени от художника реставратор маг. К. Китанов 15 проби от тракийската гробница край с. Александрово, Хасковска област, са извършени минералого-петрографски изследвания. Пет от тези проби са от мазилковия грунд на стенописите в гробната камера и дромоса, четири – от различни пигменти, три от соли и две от скалния градежен материал.

При извършените комплексни изследвания е изяснено, че съставът на мазилките е калцитно-варов с пълнител от пясък или от натрошени мраморни зърна. Доказано е наличието на пигменти от хематит, лимонит и сажди. Солите са предимно от гипс. Резултатите на тази част от изследванията не са предмет на настоящата статия.

Лансираната в публичното пространство неаргументирана идея за гранитовия състав на скалния строителен материал и проявените негови свойства при реставрационните работи са основание за повторното му изследване. Това е осъществено чрез микроскопски анализ, с микрофотографии на направени за целта дюншлифи. За провеждането на този анализ е използван микроскоп Amplival-pol-u.

Обстоятелството, че при началните реставрационни опити нанесената върху градежа варова мазилка почти не се задържа, е ясна индикация за друг състав на строителния материал. В тази връзка следва да се отбележи, че този проблем е известен на местното население още от древността. Поради това преди нанасяне на варова мазилка те продължават и сега да полагат глинеста замазка.

С оглед изясняване същността на този проблем е изследвана предоставената проба от структурата на каменния градеж (№ 11-Al_Pr11) – „от камъка на градежа на гробната камера".

РЕЗУЛТАТИ ОТ ИЗСЛЕДВАНЕТО

При предварителния оглед на скалните фрагменти от пробата се установи, че те са от две разновидности – със зеленикаво (резедаво) и бяло с розов оттенък оцветяване. Поради това бяха направени два дюншлифа. Освен това се счете, че не е необходимо извършването на други анализи (микросондов и СЕМ) поради полиминералния състав на скалите.

<u>Зелен (резедав), кисел по състав туф</u>

При *макроскопското изследване* се установява, че в скалата има по-едри тъмнозелени витрокласти, придаващи ѝ брекчевиден облик. Поради това в специализираната геоложка литература тези скали се описват като „туфови брекчи", „туфобрекчи" и т.н. Витрокластите (късове от вулканско стъкло) са зеолитизира-

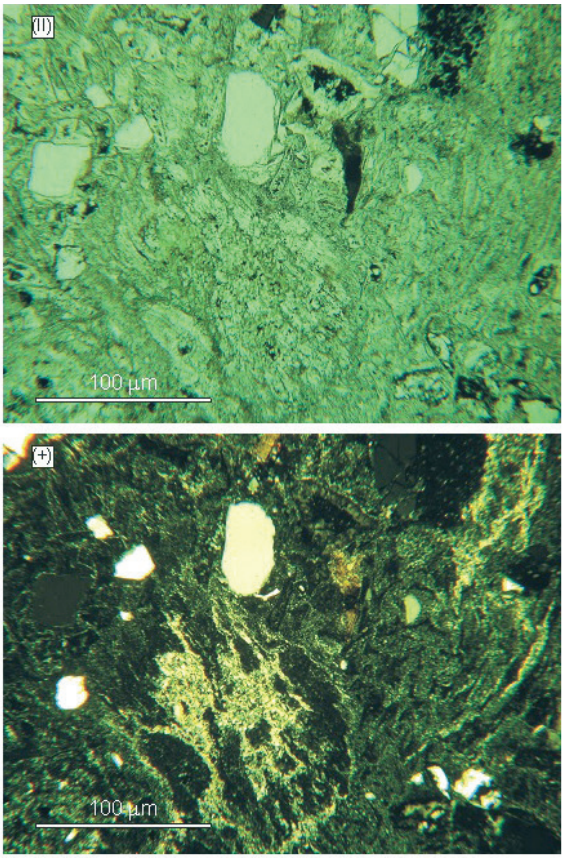

Обр. 1. Пр. 11 (Al_Pr11). Псамитов кисел кристало-витрокластичен туф, главно витрокласти с флуидална микротекстура, зеолитизирана (микрозърнеста) обвивка, на места смектитизирана (монтморилонит – микрозърнест жълт в средата и ивичест вдясно) с кристалокласти от кварц (светли до сиви зърна), плагиоклази (вдясно долу) и магнетит (черни зърна).

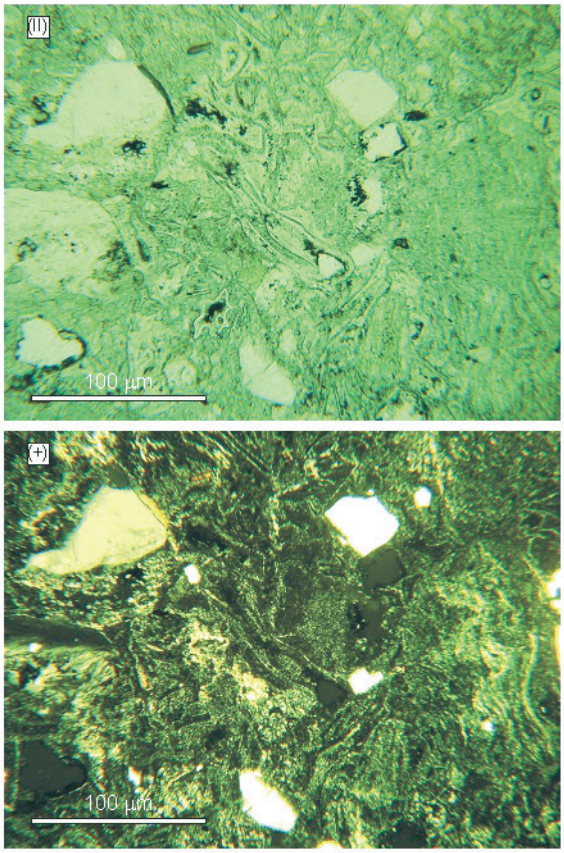

Обр. 2. Пр. 11 (Al_Pr11). Аналогична на фиг. 1 със санидин (сиво зърно вляво горе) и радиално-лъчести зеолити в пора (средата вляво).

ни, а най-често смектитизирани (превърнати в монтморилонит), поради което на земната повърхност те се разпадат (разграждат). В резултат на това в скалите се образуват остроъгълни „ямички" с тъмнозелено оцветяване по стените. Това явление безспорно намалява чувствително декоративно-облицовъчните качества на този тип скали.

При *микроскопското изследване* се установява, че туфът е изграден главно от витрокласти (фиг. 1). Микротекстурата им е флуидална, рядко пореста (пемза). Формата им е остроъгълна, а преобладаващите размери са 0,2 – 0,5 mm. Съгласно класификацията по размери на вулканокластиката, от която е образуван туфът, тя следва да бъде отнесена към вулканична пепел. В средните си части витрокластите са слабо зеолитизирани. По-интензивна е зеолитизацията по външния им контур, което е много добре видно и на приложените микрофотографии. Установява се и втора генерация от радиалнолъчести зеолити, които запълват пори, образувайки сферолити. Тези зеолити имат вторичен генезис, вероятно свързан с постхидротермална дейност.

Кристалокластите (късове, фрагменти от кристали) са в количество 15 – 20%. Те са представени от кварц, санидин, плагиоклаз, биотит и магнетит.

Срещат се и единични литокласти от риолити, които са изградени от порфирни кварц, плагиоклази, санидин, биотит и непроменено вулканско стъкло.

В резултат на вторични процеси, възможно и екзогенни такива, често застъпена в тези скали е смектитизацията, която представлява крайната фаза на трансформация на вулканич-

но стъкло. Такива микроучастъци могат да се видят и на приложените микрофотографии. Монтморилонитът в случая е микрозърнест, със слабо изразена влакнеста структура и е със сиво-жълти интерференционни цветове (фиг. 1б). При по-интензивни променителни процеси в крайна сметка тези скали могат да се превърнат в бентонитови глини. Обстоятелственото обяснение в случая се налага поради това, че при тези процеси якостните свойства на скалите намаляват рязко. Успоредно с това се увеличават поглъщателните (адсорбционните) свойства на скалата, което се предопределя от вулканичното стъкло, зеолитите и най-вече от смектитите. Това от своя страна обуславя и лошите свързващи възможности на тази скала с някои от мазилките и в частност с варовата. Коментираното по-горе обстоятелство, че местното население, което използва тези туфи като строителен материал, полага глинеста замазка преди нанасяне на варовата мазилка, се обяснява с факта, че практически всички глинести минерали (особено смектитите) притежават способността да отдават бавно адсорбираната от тях вода. Това обуславя по-бавната им дехидратация, следствие на което е и по-добрата, и по-трайна свързваща способност с тези скали.

Структурата на тези туфи е псамитна, кристало-витрокластична.

Този тип туфи се отнасят към Задругата на първия кисел вулканизъм и имат олигоценска възраст. Те изграждат първата пачка на задругата, която е ясно обособена особено в северната част на Източните Родопи. Дебелината на тези туфи е до 40 – 50 m.

Риолитов туф, бял с розов оттенък

Изграден е от витрокласти с размери около 0,1 mm. Те имат флуидална и по-рядко пореста микротекстура. Установява се много слабо изразена зеолитизация (фиг. 2).

Кристалокластите, количеството на които е около 25 – 30%, са от кварц, плагиоклази с ламелъчен и зонален строеж (характерен за вулканогенните образувания), санидин, биотит с псевдохексагонална форма (индикираща вулканичен произход), пироксен, рядко мусковит. В плагиоклазите има включения от акцесорен апатит, а в биотита – циркон.

Установяват се единични риолитови литокласти с микролитова структура на основната стъкловидна маса и порфирни биотит и плагиоклази. Наблюдавани са още литити от микрозърнести ясписоиди с включения от биотит. Има и радиалнолъчести зеолити, аналогични с установените в резедавите туфи.

Структурата на тези туфи е псамитна, кристало-витрокластична.

Вероятно изследваните туфи са от Задругата на третия кисел вулканизъм, имаща също олигоценска възраст. Туфите в тази задруга са бели, светлорозови, светлосиви и светлозелени, слоести или масивни и изграждат пачката с дебелина до 100 m. Следва да се има предвид, че за доказване на това твърдение са необходими допълнителни целенасочени изследвания.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на извършените макроскопски и микроскопски изследвания на предоставени проби от скалния строителен материал от тракийската могила край с. Александрово, Хасковско, са направени следните изводи:

- при строителството са използвани зелени (резедави) кисели и бели с розов оттенък риолитови туфи, които са разпространени в Източните Родопи;
- двата вида туфи са зеолитизирани, с ясно изразени процеси на смектитизация;
- образуваните вторични минерали (зеолити, монтморилонит) и вулканично стъкло обуславят високите адсорбционни способности на туфите;
- обстоятелството, че нанесената непосредствено върху градежа варова мазилка се напуква и почти не се задържа, се дължи на бързата ѝ дехидратация от туфите;
- с оглед избягване на тези бързо протичащи процеси при могилата върху скалния строителен материал е полагана глинеста замазка.

Благодарности

Признателен съм на художника реставратор маг. К. Китанов за предоставената възможност за извършване на настоящите изследвания и публикуването на резултатите от тях. Благодарен съм и на гл. ас. А. Здравков (МГУ) за оказаната ценна помощ при оформянето на снимковия материал към статията.

THE ROCKS USED FOR THE CONSTRUCTION OF THE THRACIAN TOMB NEAR THE VILLAGE OF ALEKSANDROVO, HASKOVO REGION

Alexander SULTANOV

(Summary)

The problem that arose during the restoration of the wall paintings in the tomb near the village of Aleksandrovo, Haskovo region required additional microscopic study on the rocks used for the building construction, the composition of which in previous studies was incorrectly defined as granite.

In the present study it was found that this material is made of green (reseda coloured) and white with a pink tint zeolitic rhyolite tuffs, which are common in the Eastern Rhodope Mountains. It is proved that the rapid dehydration of the tufts is the cause of cracking and crumbling of the lime plaster applied directly on the construction. In this regard, it is recommended to apply clay (bentonite) screed on the rock construction material.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

АВАРИЙНИ РЕСТАВРАЦИОННИ РАБОТИ ПО АРХЕОЛОГИЧЕСКИ СТРУКТУРИ В СЕЛИЩНАТА МОГИЛА КРАЙ СЕЛО ДЯДОВО – ПРОБЛЕМИ И РЕШЕНИЯ

Аглика ИКОНОМОВА[a]

[a]*Център за реставрация на художествени ценности ООД; aglika_ikonomova@abv.bg*

Селищната могила Дядово е разположена непосредствено на югозапад от с. Дядово, община Нова Загора, западно от пътя Нова Загора – Раднево. Могилата е една от най-големите в България и в Европа. Тя има овална неправилна форма с диаметри 220 х 140 м (север – юг) и се намира на 140,4 м надморска височина. С културен пласт с дебелина до 17 м тя е една от най-високите селищни могили в Европа. Тук са представени основните праисторически епохи – новокаменна, каменно-медна, бронзова. Обитавана е и през ранната желязна епоха. През ранновизантийския период върху могилата е изградено укрепено селище с много добре запазена крепостна стена и кули. През Средновековието (XI – XII в.) върху могилата е съществувало селище. Проучени са основи на жилища, некропол и малка църква.

Селищната могила при с. Дядово е спомената и описана за пръв път от братя Шкорпил през 1889 г. под името Дедекьой, а по-късно и от В. Миков и П. Детев.

През 1977 г. започват съвместни българо-холандски археологически проучвания, а през 1984 г. се присъединяват специалисти от университета „Токай" в Япония. Изцяло проучени са пластовете от Средновековието, античната, ранножелязната и късната бронзова епоха. В процес на проучване е пластът от бронзовата епоха. Открити са система от концентрични ровове с облицовка от камъни от средната бронзова епоха, улица от ранната бронзова епоха и други данни за планировката на селището, което е играло централна роля в селищната система на района[1].

Селищната могила до с. Дядово е паметник на културата с национално значение. Подлежащите на консервация, реставрация и експониране антична крепостна стена, стратиграфски сондаж в СЗ част на могилата, защитен ров с каменна облицовка и улица от бронзовата епоха предлагат богата и непозната от други обекти информация за развитието на селището през различните епохи.

По време на първите сондажи от 1977 г. в западния участък северната крепостна стена е прекъсната. Сегашното състояние на този участък е много тежко. Пробивът в крепостната стена е подкопал основите ѝ, като със от нея е паднал, а срещуположният фрагмент е

[1] Сведенията за разкопките на могилата ми бяха любезно предоставени от проф. д-р Диана Гергова.

Обр. 1, 2. Сондажът и крепостната стена в северозападната част на могилата.

Обр. 3, 4. Почистване на сондажа и профилите.

бил отцепен и се е срутил през зимата на 2005 – 2006 г.

На могилата не са предприемани реставрационни и консервационни работи. Стратиграфските профили на сондажа и други места в разкопките също са пострадали силно от продължителния престой без укрепване и без каквато и да било защита.

От профилите в сондажа в северозападния сектор се беше свлякла голямо количество земна маса. Целият археологически изкоп беше запълнен с храстовидна и тревиста растителност. Това предизвикваше допълнителни разрушения, пречеше на посетителите да видят профилите и погубваше научната им стойност. Не по-добро беше състоянието и на централния стратиграфски профил.

По тези причини беше необходимо спешно да бъде укрепен западният участък на северната стена, както и да бъдат защитени и укрепени северозападният профил и археологическият изкоп на сондажа.

Укрепването на стратиграфски профили е сложна задача от реставрационна гледна точка и досега в България не са правени много опити в това отношение. В близост се намира Карановската селищна могила. Там пред главния профил е изградена бетонна стена, на която са показани стратиграфските пластове. Очевидно това е по-стар метод за укрепване и показване на профилите, които имат огромно значение в археологията на праисторическите епохи.

Методите на съвременната реставрация и много развитото производство на материали с различни качества сега дават възможност да се постигне открито експониране на археологическите изкопи. Така се стигна до решението да се предприемат три стъпки в тази насока.

1. Изграждане на защитно покритие от метална засводена конструкция над сондажа, вър-

Обр. 5. Подпиране на крепостната стена.

Обр. 6. Проби за укрепване.

Обр. 7. Корона на зида – преди реставрация.

Обр. 8. Корона на зида – след реставрация.

ху което да бъде опънато бяло винилово платно. За целта беше изготвен проект, който беше реализиран през 2006 – 2007 г.[2] Конструкцията беше „закотвена" в бетонни подпори, които не нарушават стратиграфските слоеве. Около покритието беше направена канавка, която да отвежда в подходяща посока водата, стичаща се от него.

2. Укрепване на самите профили на сондажа. След почистването от растителност с помощта на хербициди бяха направени няколко опита за укрепване:

- с акрилатно-ацетатния съполимер Soil Cement на фирмата Midwest Industrial Supply, Inc. – USA, който е създаден за укрепване на глинести почви при прокопаване на тунели;

- с акрилатния импрегниращ грунд АК 011

Обр. 9. Ново фугиране на стената.

и последваща обработка със силиконовия импрегниращ препарат на СО-О12 на „Лакпром" – Световрачене. Първият продукт е подходящ и за укрепване на по-порьозни материали, а вторият има хидрофобизиращ ефект, но е също водна емулсия.

[2] Покритието беше проектирано и изпълнено от фирма „Евролайн" ЕООД – България.

Обр. 10, 11. Монтиране на конструкцията на покритието.

Обр. 12. Покритието откъм изток.

Вторият експеримент беше направен след консултации с ръководителя на химическата лаборатория на завода и с доц. д-р инж. Ангел Павлов от катедра „Химия" на Тракийския университет в Стара Загора. За укрепването на профилите беше избрана комбинацията от продуктите на „Лакпром" както поради добрата им проникваемост в тези културни и земни слоеве, така и защото са достъпни на нашия пазар за разлика от американския препарат, чийто внос в момента беше невъзможен.

3. Защита на подхода към сондажа, който не е под покритието, и на плоскостта около самия сондаж. Тези части имаха нужда от защита срещу ерозия и растителност независимо дали са под покритието, или не. Беше използвана рогозка „Енвайрофелт Ко" на фирмата Polyfelt, изработена от 100% естествени биоразградими кокосови влакна. Тя е проектирана за защита на склонове от повърхностна ерозия. След 5 години тя се разлага и не оставя следи в почвата.

Укрепването и експонирането на крепостни стени е по-рутинна задача в реставрацията. Тук беше наложително да се направи подпиране на зидовете поради опасността да се откъснат още парчета от стената. Тя е нестабилна както заради пробива в нея, така и защото не е стъпила върху здрава почва, а е върху културни пластове.

Основите на зида, останали „висящи" във въздуха, бяха подкрепени с бетонна стена, изпълнена „шахматно" на участъци от по един линеен метър, армирани с двойна метална мрежа 5ф10 м^3. За подпирането беше направен изкоп на основите 40/30 см също на участъци от един линеен метър. Изкопът е изпълнен като аварийно археологическо проучване, а не като масов изкоп.

Бетонът беше оцветен в кафяво, за да не изглежда подпорната стена чужда на зидарията, а после беше допълнително прикрита с пръст.

Беше направено и префугиране на двете части от крепостната стена в северозападния сектор. То включваше почистване на ерозирала мазилка и двупластово префугиране на равна фуга с мазилков разтвор, близък по цвят и фактура на оригиналния. Беше използвана следната класическа рецепта: 1 об. ч. бял цимент; 1 об. ч. гасена вар; 1 об. ч. едро счукана тухла; 3 об. ч. пясък – по-едра фракция.

След разреждане на сместа до необходимата консистенция се добавя 0,5% „Мовилит"

[3] Подпирането на стената беше извършено с методическите указания на инж. Лазар Мишев.

Обр. 13, 14. Вътрешен вид на покритието.

(емулсия) и 0,2% „Вакер“ силикон 290 L.

Изпълнена беше и запечатка на короните на зидарията на същите части от стената. Бяха изпълнени следните операции:

- почистване на повърхността от треви и мъхове с помощта на препарата Savo;

- укрепване и биосанираща обработка на повърхността с импрегниращ грунд АК-011 и „Санитол“;

- полагане на мазилка върху короната, в която се поставят дребни камъни и парченца от тухли, така че се образува леко наклонена в двете посоки повърхност, по която да се стича дъждовната вода. Съставът на мазилката беше същият като на фугиращата смес;

- хидрофобизация както на оригиналната здрава зидария, така и на новоположената мазилка. Беше нанесен разтвор на „Вакер силикон“ 290 L.

Накрая беше направена и пътечка със стъпала, която да улеснява слизането в сондажа.

Така бяха изпълнени спасителните реставрационни работи по укрепването и защитата на стратиграфските профили и сондажа при северозападната част на късноантичната и средновековна крепост върху могилата. Едновременно с това бяха експериментирани нови методи и материали за укрепването на самите профили, както и начинът, по който може да се експонира фугирането на крепостните стени. Това ще послужи като основа при изготвянето на цялостен проект за реставрация на обекта във всички негови части.

Във връзка с опита, натрупан при реставрационните работи по този и други археологически или недвижими паметници в България, бих искала да отбележа два много съществени момента в опазването на културното наследство. Те са се превърнали в негативна тенденция, която ще има в бъдеще много тежки последици за паметниците.

Обр. 15. Сондажът и стратиграфските профили в завършен вид – експонирани под покритието.

Оказва се, че след разкопаването им по повечето археологически обекти не се предприемат дори спасителни реставрационни работи. Примерите са много, но ще посоча само два. Първият е Дядовската селищна могила (обект на настоящото изложение), при която пада парче от крепостната стена поради пробив в нея и оставянето ѝ дълго време без укрепване. Другият е ранносредновековната базилика в местността Долна Бартина до с. Барутин, Доспатско, която е изоставена повече от 20 години на дивата природа. Във връзка с това се появява и друга негативна последица. В желанието си да спасят обектите, археолози започват да ги укрепват и реставрират, без дори да си направят труда да попитат за качествата на

материалите, които използват и каква вреда ще нанесат с това на паметника.

Другата отрицателна тенденция е липсата на поддържане или системна профилактика на вече реставрираните паметници – както археологическите, така и архитектурно-художествените. Битува схващането, че след като е реставриран, обектът може да бъде забравен за 10 – 20 години. Вярно е, че липсата на средства или специалисти в някои общини и музеи ги принуждава да действат по този начин. Истина е обаче, че простото наблюдение и сигнализиране, а също и елементарни действия като пръскане с хербициди и изскубване на тревата биха свършили чудесна работа. Тези неща не изискват капиталовложения, а биха спестили много време, труд и хиляди левове впоследствие.

Обръщам внимание на всичко това, защото изпитвам опасения, че горната съдба ще сполети и вече извършеното по селищната могила в с. Дядово. Бих искала по този начин и да привлека интереса на тези органи и организации, от които зависи решаването на проблемите. Да се надяваме, че новият Закон за опазване и закрила на културното наследство ще спомогне за изграждане на по-действена система за опазване. Българското наследство го заслужава. Ние, специалистите, а и всички българи сме длъжни да го съхраним за поколенията.

EMERGENCY RESTORATION ON ARCHAEOLOGICAL STRUCTURES IN A SETTLEMENT MOUND NEAR THE VILLAGE OF DYADOVO – PROBLEMS AND SOLUTIONS

Aglika IKONOMOVA

(Summary)

The current paper presents the conservation and restoration problems that arose during the excavation of the settlement mound near the village of Dyadovo, Nova Zagora municipality. The mound is one of the largest and highest in Bulgaria and Europe. It was occupied from the Neolithic until the Medieval period (12th century). There is a short review on the archaeological excavations at the tell carried out by Bulgarian and foreign specialists.

Basically, the article is focused on the conservation, exposure and maintenance of stratigraphic profiles and boreholes so important for archaeology. Experiments with new materials for soil strengthening and new ways of exposure through modern coatings are presented. It is recommended to maintain systematically the archaeological structures in order to preserve them.

ИЗВЕСТИЯ НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ XLVII, 2021
BULLETIN OF THE NATIONAL INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY XLVII, 2021

СБОРНИК В ПАМЕТ НА РУМЕН КАТИНЧАРОВ

ДЕЦАТА В ПРОФИЛА НА МУЗЕЙНАТА ПУБЛИКА (ПО МАТЕРИАЛИ ОТ НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ – СОФИЯ)

Леонора БОНЕВА

За музейните стратегии по привличането и обслужването на публиката се пише и говори поне от век и половина. В ново време огромно количество литература е посветена на проблема за изследване профила на музейната публика, за нейната морфология и мотивация (Бонева 2011). На актуалните колегиални форуми музейните специалисти споделят за програми и проекти, свързани с разнообразяването на предложенията към публиката, за организирането на празници и работилници, за привличането на доброволци. Предимството на музейното образование се търси в неговия свободен характер, в равнопоставеността на участници и обучаващи, в богатството на идеи и форми, в разнообразието и неограничеността на общуването (Цекова 2007, 110; Мишкова 2007, 345 – 361).

От целия кръг проблеми, свързани с публиката като елемент в основната музейна триада „пространство-колекции-публика“, в следващите редове ще се опитаме само да очертаем контурите на един важен сегмент – политиките към посетителите деца. А той е важен не само в социокултурен, но и във футурологичен аспект, защото изследванията показват, че голямата група непосещаващи музея хора формират именно онези, които като деца не са свикнали да ходят в музея. А „без посетители, доволни, удовлетворени и желаещи отново да дойдат, музеите и галериите ще загинат“, алармира преди повече от петнадесет години Хупър-Грийнхил (Hooper-Greenhill 1994, 182). Семейството и училището са институциите, които партнират на музея за привличането на детската публика, като без съмнение на училището се пада по-големият дял от възможности и отговорности при тази мисия. Това също е много обширна изследователска тема. С убеждението, че до голяма степен това би било от полза и за всички останали сродни български институции, в настоящия текст ще се ограничим само с посочване на актуалните проблеми в практиката на Националния исторически музей (НИМ)[1].

Разбира се, образователната политика на всяка институция трябва да носи индивидуални черти и да е разпознаваема, да отразява до голяма степен философията на конкретния музей. Така НИМ изцяло се вписва в парадигмата на класическия национален музей, роден от XIX в. със задачата да подкрепя еманципиращата се нация, като показва националните богатства, чества националната история и герои, показва образците на националната култура, изпълнява научни и репрезентативни функции (обр. 1, 2). По принцип детската публика не е определена като целева група, постоянната експозиция е адресирана към широката пуб-

[1] По-пълна представа за обема и разнообразието на образователните програми на НИМ може да се получи от дипломната работа на Веселина Иванова „Музейните образователни програми на Националния исторически музей“.

Обр. 1. Националният исторически музей. Преустроената сграда на бившата правителствена резиденция.

Обр. 2. Националният исторически музей. Средновековната зала.

лика и никоя нейна част не е предназначена специално за деца. В богатата на сътресения и промени история на НИМ се наблюдават периоди на подем, следвани от постепенно затихване на специалните дейности за деца. Така на приливи и отливи, без утвърдена концепция или дългосрочна програма за работа с децата (вероятно поради факта, че необходимостта от тази важна дейност се смята за очевидна) след закриването на Републиканския център по музеезнание, който функционираше като част от музея до 2005 г., преценката доколко дадена временна изложба има потенциал да подхрани детски събития, ателиета и пр., е оставена на кураторите.

Разбира се, екскурзоводите водят общи беседи, тематични беседи, изнасят се уроци. На музейния уебсайт се предлага образователна програма за различни възрастови групи. Многократно през годината се организират големи празници, музеят се използва като място за ученически тържества и събития. Това са все класически форми на работа – класически в най-хубавия смисъл на думата: изпитани и проверени. Те обаче вече не са достатъчни. Като отдавна утвърдена норма се смята, че музеят трябва да предлага специализирани екскурзии за млади хора от различна възраст, които да провокират активността на аудиторията, да предполагат нейното участие и да бъдат водени от привлекателни и разбиращи младите хора гидове. Още преди близо пет десетилетия големият френски музеолог Жермен Базен констатира, че макар на младите да им липсва предварителното познание на възрастните, те показват такава превъзходна спонтанна наблюдателност, че децата от девет до дванадесет години може да се смятат за най-благодатната музейна публика (Bazin 1967, 28). В класическата си работа за интерпретацията от средата на XX в., цитирана неизменно и до днес, Фрийман Тилден също поставя тази граница: интерпретацията за деца до дванадесет години не може да е олекотена презентация за възрастни, а трябва да е нещо отделно, различно, почиващо на други принципи (Belcher 1991, 155).

Първото нещо е, съветва друг авторитетен музеолог – Едуард Аликзандър, музейната интерпретация да се нагоди към учебната програма, а това значи да се разработят различни сценарии за различните предмети и за различните класове (Alexander 1979, 208). В тази посока в НИМ има определени успехи. Но все пак до голяма степен се неглижират два важни етапа – подготвящият посещението в музея и последващият го. Подготвящият етап е много важен и включва както прехвърляне на мост от учебния материал към проблематиката на заниманията в музея, така и правилата за поведение в музея, т. нар. етичен код. Лошите последствия от недооценяването на тази фаза се виждат в музея, когато се налага вече на място да обясняваме, че тук не трябва да се тича, защото дори и да не се блъснеш в някой експонат, вибрациите са много вредни за предметите; че трябва много внимателно да се отнасят с дрехите при ревютата и пр., и пр. За това, което твърдят, че се прави в САЩ след музейните занимания, тук сме чували слабо.

Благодарственото писмо от класа до музея в най-добрия случай е от учител, да се направи презентация на събраната документация или изработените в музея предмети пред родители и други приятели, се случва още по-рядко, а съвместна оценка (евалюация), направена от учителите и музейните специалисти на проек-

та и съставяне на предложения за подобряването му, се случва само при трайно сработване на специалистите[2]. Защото не претопляните беседи за възрастни (това е много скучно), а взаимодействието между думи и обекти, знания от класната стая и музейни ресурси предлагат възможности за истинско обучение (Alexander 1979, 208). Именно музеят е институцията, призвана да даде на децата свежото усещане за нещо, което не може да се получи другаде в съвременната културна среда. Какво прави това преживяване единствено? На първо място, съприкосновението с автентичните вещи и с интерпретацията им, базирана на постиженията на българската наука. А за да стане възможно това, музеят трябва да има подкрепата и доверието на учителите, на педагозите, които естествено се явяват в ролята на посредници, свързани, от една страна, със света на децата, а от друга – със света на възрастните, т. е. и на експертите в музея. Именно в училището децата трябва да се учат какви ценности се съхраняват в музея и как да се държат там.

С капацитета на музея като институция, която образова и може ефективно да допринесе за нравственото издигане на нацията, се свързват големи надежди още през XIX в.[3] Неслучайно той заема централно място във Викторианската програма за облагородяване на нравите чрез изкуството и просветата. През XX в. огромният му потенциал се използва с успех от тоталитарните режими в Германия и Съветския съюз за утвърждаване на единствено правилния прочит на националната история. В Съединените щати образователната мисия на музея се издига като водеща поне от последната четвърт на XIX в. Със световния музеен взрив от края на 60-те години на XX в. насетне се дава нова питателна среда и на образователните програми. Поради демократичния си характер музеят предлага широко образование за различните видове публики и ако в миналото това се е очаквало от дидактичните експозиции, сега се развива нова философия на музея – от статични депа те се превръщат в центрове за образование на хората. Човекоцентристката позиция е основна аксиологична промяна. Защото степента, в която музеят откликва на нуждите и желанията на своите посетители, е главният критерий за оценка работата му. Сред промените, регистрирани от Вим ван Вейден в речта му на церемонията при раздаването на наградите на Европейския музеен форум през 2009 г., ще посочим като специално свързана с нашата тема една: музеите са станали място за диалог – интеркултурен, мултикултурен и между поколенията (Bulletine of the European Museums Forum, July 2009). А дали музеят ще съумее да компенсира разрива на връзката между поколенията, който става все по-голям и застрашава самия механизъм на традицията?

Наблюдава се, че музеят все по-удачно се разделя от манталитета на училището и под влияние на тематичните паркове[4] се опитва, от една страна, да предлага на своите посетители богат набор от способи за забавление, а от друга, за да запази спецификата си на пазител на паметта, да допълва училището, като предлага неформално образование и обучение чрез игри и забавления, развити на основата на автентичните предмети и ценности, които опазва. Музеят се развива като идеална среда за образование. В него забавлението се използва като метод на образованието с пълното съзнание, че учение се постига най-добре в атмосферата на забавление (Hooper-Greenhill 1994, 140). За музейните образователни програми ключова дума става американският неологизъм **edutainment**, съставен от **education** (образование) и **entertainment** (забавление) (Бонева 2007, 56).

Като специален американски принос в разнообразяването на видовете музеи трябва да

[2] В нашата практика това се случи при работата с преподавателите от ЧОУ „Веда". Музейният екип имаше притеснение как ще се възприеме от децата фалическата символика в куклата Германчо от едноименния обичай за дъжд и затова преподавателката предварително подготви децата в училище. Част от благодарственото писмо е отпечатано в: Керелезова, В., Л. Бонева, с. 155. При друго ателие, пак с учениците от същото училище, изтъканите лични пана бяха обединени в голямо пано и включени в украсата на училището. Личните контакти с ръководителите на проекта „Хобитата на поколенията", провеждан от това училище, включваха няколко предварителни срещи за създаване на конкретен план, за обмисляне на детайлите, за уточняване на менюто в кетъринга.

[3] Музеология или херитология под някаква форма трябва да се преподава в училището (това също е задача на музея) не само защото е важна част от общата култура на съвременния човек, но и за да можем след време да се надяваме на по-адекватни решения по отношение интерпретацията на наследството от властимащите в църковната йерархия или в политическия елит например.

[4] Guidelines to Improve Museum Quality and Standards. H. Manneby, H. Prasch, R. Hofmann (eds.) ICR ICOM 2002.

се посочат детските музеи. Детският музей в Бруклин (1899) е първият в света и сега има над петстотин от този вид. Всъщност определящото не е дали се нарича „детски“ – някои музеи съзнателно пропускат „детски“ от названието си, но възприемат основните му характеристики. Колекциите на тези музеи се ориентират главно към използваемите, а не към редките предмети. Постоянната им експозиция често не е скъпа и се сменя периодично. Образователната им програма съдържа различни форми: научни демонстрации, куклени представления, представяния с гледане и докосване, музика, танц, театър, рисуване, демонстрация на занаятчийски умения. Дори и при бегъл преглед на уебсайтовете на детските музеи и детските музейни програми в развитите страни дълбока тъга завладява душата. Защото българските деца очевидно са в неравностойно положение – нямаме детски музеи, а природонаучният ни музей например е толкова далеч от това, което европейците припознават като стил на презентация, че може да шокира и (за щастие!) да провокира артистични прояви като проекта „Естествена история“ на италианския художник Флавио Бонети, показан в СГХГ през 2010 г[5].

Що се отнася до НИМ, ще се опитаме да проследим как се реализира идеята, че изследователският подход е много подходящ за образование и забавление на детската публика в историческите музеи. Постоянната му експозиция, вече на дванадесет години, е прехвърлила отдавна препоръчвания период за подмяна на всеки пет (е, нека са десет поради финансовата стагнация) години. Още повече, че до голяма степен тя представлява адаптация на старата експозиция от началото на 80-те години на XX в. към новата архитектурна среда в резиденция „Бояна“. И при най-добро желание не може да се нарече „приятелска“ към децата. За музеография, която да помага на детската публика, никой не е и помислял.

Един пример от Градския музей в Любляна може набързо да покаже някои неща, които ни липсват: интерпретация за децата с ясни разкази и образи, само с най-необходимата, ударно представена информация (обр. 3); удобства – стъпала за повдигане нивото на малките пред експозиционния комплекс, специална ходова

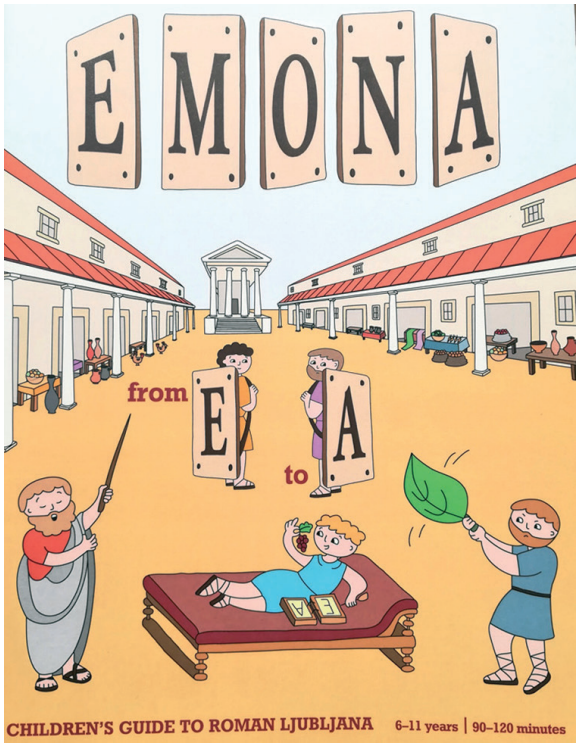

Обр. 3. Любляна. Градски музей. Водач за деца за римския град Емона.

Обр. 4. Любляна. Градски музей. Програми за деца.

линия с игрови и интерактивни елементи за най-малките посетители (обр. 4, 5); запомнящи се графични и пластични решения, ясни послания, изчистено пространство, модерни инсталации и много интерактивност – както чрез екрани, така и с вещи (включително избор на това, което искаш да видиш в една многопластова витрина например). Тук неизбежно си припомняме популярната препоръка на архитекта на пирамидите в Лувъра И. М. Пей към оформлението на музея „...*трябва да се мисли по начина, по който мисли публиката. Място-*

[5] http://sghg.bg/newsite

то трябва да ангажира зрителите. Дизайнът трябва да е направен така, че на младите хора да им е интересно да ходят там". А и удобствата за децата до най-малкия детайл са обект на дизайнерските решения.

Постановката, че новите посетители трябва да се чувстват „добре дошли", предполага също задължителни стратегии като: да се дефинират всички термини, които се употребяват; да се даде въведение към социокултурния контекст на експозицията като цяло и на всеки неин раздел; да се локализират всички географски позовавания и т. н. Популярни в миналото решения като реконструкции и сценография отново заемат място при интерпретацията с познавателна цел. Този стил определено не е стилът на НИМ. Но как все пак и тук да се даде простор на детската публика? Деликатна задача. По време на летните детски школи в началото на новото столетие поради недостатъчната материална база за занимания чувствата на ръководството към тях бяха смесени. А при големите събития с много деца има опасност някой от експонираните *in vivo* предмети да бъде повреден или дете да се нарани.

Като по-умерено нарушаваща рутинния ход на живота в музея форма за детски дейности при провеждането на проекта CULT RURAL[6] се опитахме да си запазим едно малко пространство, а именно северозападното фоайе на партера, където да се правят детските изложби[7]. Изложби на детски творби понякога се правят и в самата експозиция (коридор запад на третия етаж[8]), но като най-утвърдено детско пространство се приема югозападният ъгъл на третия етаж с възстановената класна стая от XIX в. и тъкачно ателие. Разбира се, дворът дава възможности за провеждане на много събития и усилията там да се създаде специална среда за ателиета на проекта CULT RURAL, имаха добър резултат. Дейностите на открито са сред най- популярните детски музейни прояви и в това отношение опитът на музеите на открито (различните едноименни последователи на Сканзен) е наистина очароващ.

Към „детските" пространства на НИМ не може да не бъде причислен неговият филиал параходът „Радецки". Той е детско и младежко място не само по своя дух, но и съдържателно. В своята цялост този проект е блестящ пример за конструиране на наследство. Влязъл в публичното пространство като детска инициатива и реализация през 60-те години, днес отново параходът се ремонтира с детски финансов подтик, за да може да бъде опазен и предаван на поколенията образът на Ботевия подвиг (обр. 6). При обновяването на експозицията му през 2006 г. с интерактивност и доближаване на младите хора до запазените свидетелства беше направен опит за постигане на по-голяма интимност при съпреживяването на събитията от 17 май 1876 г. (Бонева 2008, 212 – 218). Намеренията за една голяма програма от събития на палубата и на брега са обект на втората фаза на този проект.

Експозициите за детска публика или предимно за детска публика са наистина рядкост. Затова с особена радост може да се отбележи една гостувала в началото на 2012 г. в НИМ изложба – „Археологията зад кадър", първата интерактивна археологическа изложба, адаптирана за посещение от деца в България. Тя представя експедиция „Струма 2009/2010" и предлага на посетителите да влязат в ролята на археолози. Специални обучителни игри представят етапите на археологическото изследване и акцентират върху заплахите за българското културно-историческо наследство. В началото са представени инструменти и специфични предмети, които археолозите използват (обр. 7, 8). Всичко е hands on. Посетителите могат да седнат на бюрото на археолога Илия Кулов, да разгледат картата на обектите, да прочетат дневника му и т.н. Поканени са също да изслушат интервюта с местни хора, да се запознаят с керамични фрагменти, да разберат що е то стратиграфия (обр. 9). Малки и големи могат да „намерят" археологически находки в „истински разкопки" и да разберат важни неща за процеса на археологическото проучване. В края на изложбата посетителите имат възможност да проверят доколко вярно са отговорили на зададените им при играта въпроси (обр. 10). Изложбата, организирана от департамент „Археология" в Нов български университет и разположена в Национал-

[6] www.cultural.net

[7] Първата изложба за рисунки по народни приказки през есента на 2007 г. (обр. **7**), през 2008 г. беше последвана от интересния проект „Що е то?", представящ инсталации и участие на децата при отгатването на популярни български поговорки (обр. 8).

[8] Изложбата конкурс „Моите будители" през 2007 г.

Обр. 5. Любляна. Тематични празници в градския музей.

Обр. 6. Реставрираният параход „Радецки“.

Обр. 7. НИМ. Интерактивната детска изложба „Археология зад кадър“.

ния исторически музей с подкрепата на фондация „Америка за България“, предлага през уикендите тринадесет ателиета, ръководени от експерти в различни области. Проведена в най-тежките зимни месеци от януари до март, тя е сравнително добре посетена (една трета от посетителите на музея са посетили детската изложба) и намира възторжен прием. Ателиетата са адресирани към децата от четири до дванадесет години. Заниманията се провеждат с групи от десет деца след предварителна регистрация. Заплаща се само входният билет за музея[9].

Като друга изложба на НИМ, която създаде много подходяща среда за провеждане на детски прояви и ателиета, трябва да се посочи организираната през 2008 г. по проекта CULTRURAL „Селско наследство и културна идентичност“ (Керелезова, Бонева 2009) (обр. 11). На базата на проблематиката, очертана от научното изследване по проекта, бяха изготвени концепции за съдържанието и целите на ателиетата, а непосредствено преди провеждането им – сценарии за всяко ателие, включително инвентарен списък на необходимите средства – уреди, суровини, материали за прожекция или фотоси, реквизит и оригинални вещи при възстановките. Защото организирането на едно ателие всъщност не е лека работа. Освен да се прецизират темата и задачите, трябва да се помисли как да се реализира – търсят се на пазара (или понякога по селата) редки предмети и суровини, подрежда се специален интериор, прави се презентация на образци, организира се малка почерпка, раздават се подаръци, сбогуваме се, като се разделяме трудно с децата, а веднага след това – отново труд по прибирането на тежките черги и съдове във фонда на музея, а на реквизита и новоизработените предмети – в хранилището при тъкачното ателие.

Разгласата и популяризирането на детските събития включва издаване на плакати и апели за участие – на физически носител или

[9] http://www.historymuseum.org

Обр. 8. НИМ. Интерактивната детска изложба „Археология зад кадър“.

Обр. 9. НИМ. Интерактивната детска изложба „Археология зад кадър“.

Обр. 10. НИМ. Интерактивната детска изложба „Археология зад кадър“.

електронни[10], награждаване на участниците със специалните папки на проекта, с грамоти, членски карти за Клуба на младите творци към проекта CULT RURAL и др. Децата получават подаръци – книгата „Как да изследваме своето родословно дърво“ и „златни“ сувенирни монети на НИМ, пътеводител на изложбата „Селско наследство и културна идентичност“, брошури на проекта, плакати. За доброто провеждане на ателиетата е много важно правилно да се преценят и дозират всички елементи, в това число и броят на участниците. И макар показателят „брой на участниците“ да се смята за много важен във всички документални справки, изисквани от висшестоящите институции, трябва дебело да се подчертае, че той варира силно в зависимост от характера на проявата: масово присъствие на концерти и събития, повече участници в работилниците, по-малко в ателиетата в изложбената зала, а най-малко – тези, които се занимават по цял сезон с усвояването на някакво умение – тъкането например.

Когато се изброяват комбинациите от различни комуникационни канали при провеждането на ателието – видео, текст, графика, експонати, изработените предмети и произведенията, не би трябвало да се пропуска също елементът на документиране на детските ателиета – фото- и видеозаснемането, които съставят не само архив, но и дават материал за „живот след проекта“: презентации, демонстрации при публични празници и детски тържества и пр. Към трайните резултати от работата по проекта CULTRURAL, ориентирана към децата, трябва да се отнесе издаването на два учебника по традиционни умения за деца – малки, богато илюстрирани книжки за това как се тъче на хоризонтален стан и как се правят сурвакарски маски. Весели и забавни, издадени на български и на английски език, тези книжки са плод на много сериозна работа – прецизирано съдържание и стегнат текст, четливи за малките деца чертежи, привлекателни илюстрации и „детски“ дизайн на книжките.

Идеите, породени в процеса на подготовката на изложбата „Селско наследство и колективна идентичност“ и при творческите контакти с децата, провокираха музейния екип към опит за приближаване до навиците на младежта да общува във виртуалното пространство. Да се реализира идеята за детски виртуален музей, се оказа финансово непосилно, но при един друг актуален проект на Европейската комисия, по който НИМ участва като съорганиза-

[10] За разгласата на детските конкурси и ателиета естествено се използва уебсайтът на музея. Понякога, както при редуцирането на юбилейната изложба за учредяването на Българската екзархия, предвидената интерактивна детска програма беше адаптирана за работа онлайн. Виж повече у: Бонева, Л. За етоса и патоса на юбилейната изложба, посветена на 150 години от Великденската акция и 140 години от създаването на Българската екзархия, ИНИМ, XXIII, 343 – 358.

Обр. 11. НИМ. Проект „Cult Rural“. Плакат.

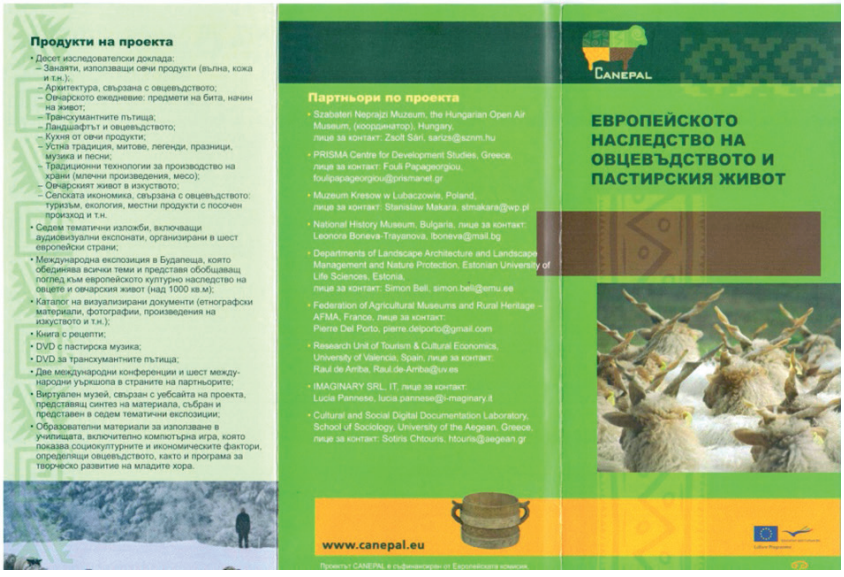

Обр. 12. НИМ. Проект „Canepal“. Брошура.

тор – CANEPAL, се предвижда изработване на електронни „сериозни игри“ за обучение, основано на игрите[11] – индивидуални и колективни, както и създаване на виртуален музей, обединяващ изложбените теми на всички участващи страни: България, Гърция, Естония, Полша, Унгария, Франция. Международните контакти са подтик за разнообразяване на формите на работата с детската публика на музея. Почти същите държави партнираха и при проекта CULTRURAL (вместо Естония там участваше съседката ѝ Швеция) и чудесният им опит при организирането на интерактивни инсталации (обр. 12) и игри заслужава внимание (Бонева 2010).

Като добавена стойност към ателиетата по CULTRURAL се появи възможност за реализация на една вълнуваща серия от четири

[11] т. нар. GBL- game based learning.

ателиета, поръчани от ЧОУ „Веда“ по друг проект на ЕК по програмата „Коменски“ – „Хобитата на поколенията“[12]. Те се проведоха в началото и края на учебната 2009 – 2010 г. и поставиха висок стандарт за прояви от подобен тип. Отзивчивата аудитория провокира и мотивира музейния екип и постиженията при организацията и провеждането на събитията от цикъла „Пролетни тайнства“ не само че не отстъпваха на ателието „Шарена паница“, в което участваха чуждестранните партньори на училището от Полша и Литва, но развиха нови възможности за обогатяване на проблематиката по посока традиционна храна и обреден реквизит (Бонева 2011).

В състезание със себе си екипът, който реализира коментираните по-горе ателиета и детски празници, през 2010 – 2011 г. се зае с една още по-трудна задача: да достави радост на учениците от училището за деца с увреден слух „Дечо Денев“ чрез програмата „Приказки за тъкането“, подкрепена финансово от Национален фонд „Култура“[13]. Работата с деца със специфични потребности е неимоверно трудна за нетренирани специалисти, но затова пък резултатите доставят огромна радост. Така от произведенията на децата, изработени при редовните занимания в тъкачно ателие, беше организирана заключителна за проекта изложба в НИМ[14], а по-късно тя се пренесе в самото училище, където в една артистична среда се организира работещо тъкачно ателие.

Изложби от и за деца, гостуващи и създадени в НИМ – направеният непълен преглед показва, че има много хубави и полезни форми за сътрудничество между музеите и училищата[15]. Общото мнение обаче е, че това не е достатъчно. Затова от началото на февруари 2012 г. по програма „Публики“ на Национален фонд „Култура“ Националният исторически музей започна работа по едногодишния проект „Маркетингово проучване и оценка на взаимодействието между музеите, училището и младите потребители“. Амбицията е чрез анкета да събират данни, които да послужат за анализ на няколко основни показателя: нагласата **на** музейната колегия към образователната дейност; отношението на учителите към актуалните музейни образователни програми; интереса на учениците към културно-историческото ни минало, към творческите ателиета в музеите и интерактивните форми на интерпретация на предметното съдържание в експозицията[16].

В заключение бихме могли да изразим оптимистичното чувство, че сме на прага на нова епоха в работата с децата в НИМ. Но за да бъде по-сигурно, че това ще се случи, е необходима сериозна инвестиция в подготовката на музейни педагози, както и научно обосновани програми за работа на доброволци – стажанти от различни специалности[17]. Както и разширяване профила на музейния педагог, който, въоръжен с резултатите от изследванията и експериментите, трябва на първо място да представлява публиката в авторския екип при изграждането на експозициите и съпътстващите ги просветни и забавни програми и ателиета. И тъй като музеят е място за съпричастност към културните ценности, основният проблем как зрителят (в още по-голяма степен детето) да бъде поканен да се включи в средата и да „живее“ в нея по време на визитата си, ще се поставя и ще намира специфичното си решение при всяка нова музейна програма. Обстоятелството, че музейните бюджети са доста нестабилни, наистина може да забави този процес, но не бива да забравяме, че от успешното му протичане зависи успехът на мисията на музейната институция.

[12] hppt://hobbysdergenerationen.com

[13] Отчетът за този проект не е публикуван, но се очаква това да стане в следващия том на ИНИМ.

[14] За изложбата бяха издадени специално каталог и брошура.

[15] В по-голямата си част коментираните примери носят отпечатъка на личното преживяване на автора.

[16] hppt://historymuseum.org

[17] Нашите събития по описаните етнографски теми в проектите през 2006 – 2011 г. не биха могли да се случат без огромната и вдъхновяваща помощ на няколко доброволки и стажантки от катедра „Рекламен дизайн“ на НХА, описана в посочените по-горе заглавия.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА:

Бонева 2002: Л. Бонева. Музейни експозиции, музейни педагози, музейни публики. В Музейни образователни програми. София, 2002.

Бонева 2007: Л. Бонева. Музейните изложби. София, 2007.

Бонева 2008: Л. Бонева. Методологически проблеми и експозиционни решения при редизайна на Националния музей параход „Радецки", филиал на НИМ. – Известия на Националния исторически музей, XX, 2008, 212 – 218.

Бонева 2010: Л. Бонева. Концептуалната изложба – между публичното и музейното пространство. Известия на Националния исторически музей XXII, 2010, 229 – 241.

Бонева, Керелезова 2011: Л. Бонева, В. Керелезова. Интерпретация на нематериалното наследство за проекта „Хобитата на поколенията" на ЧОУ „Веда" в Националния исторически музей. – Известия на Националния исторически музей, XXIII, 2011, 330 – 334.

Бонева 2011: Л. Бонева. Теория на музейната експозиция. София, 2011.

Керелезова, Бонева 2009: В. Керелезова, Л. Бонева. Обучение и забавление в музея (детските образователни програми по проекта Cult Rural). – Известия на Националния исторически музей, XXI, 2009, 151 – 168.

Цекова 2007: Е. Цекова. Музейни образователни програми. София, 2007.

Мишкова 2007: И. Мишкова. Пътят към повишаване образователната роля на музея (от класните стаи до музея и обратно). В История на пътя. Черно море между Изтока и Запада. ВСУ „Черноризец Храбър", 2007, 345 – 361.

Alexander 1979: E. **Alexander**. Museums in motion. Nasville: Altamira Press, 1979.

Bazin 1967: G. Bazin. The Museum Age. New York: Universe Books, 1967.

Belcher 1991: M. Belcher. Exhibitions in Museums. Leicester-London: University Press, 1991.

Hooper-Greenhill 1994: E. **Hooper-Greenhill**. Museums and their Visitors. London-New York: Routhledge, 1994.

THE CHILDREN IN THE PROFILE OF THE MUSEUM AUDIENCE (BASED ON PROJECTS OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY– SOFIA)

Leonora BONEVA

(Summary)

The article presents the main characteristics of the problem of NMH policies to visitors- children. This is important not only in socio-cultural, but particularly in futurological aspect, because researches show that a large group of people not-visiting museums is formed namely by those who were not accustomed to go to the museum as children.

Current practices of the National Museum of History are discussed in the light of the understanding that the educational policy of each institution must bear its individual features which make it recognizable and to a large degree reflecting the philosophy of a specific museum. The classical forms of work with children, which prevail in the NMH program, are considered as insufficient to solve many of the serious problems of our society – such as how to compensate the gap of the generations that threatens the very mechanism of tradition.

As an illustration of some best practices, the article explores the spaces in which children perform activities, it also reflects on the exhibitions for children and of children's art as well as on workshops and special events. The article highlights the need for more museum educators, and for the development of special training programs for volunteers and interns.